

Impact Factor – 7.367

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.122

Contribution of women in Indian freedom struggle

Chief Editor

Dr.Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Kranti Vithalrao More

IMPACT FACTOR

SJIF 7.367

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.122

Date : March 2023

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Editorial Board

Co-editors

1. Dr. Rajaram Jadhav

2. Dr. Urmila Dhrashive

Editorial Board:

1. Mr.Manoj Bhujal

3. Dr Meena kadam

5. Dr. Chandrakant Sherkhane

7. Dr. NisarSayyad

9. Dr. Atish Akade

2. Dr. Shaikh Mohammad

4. Dr. Arjun Kasbe

6. Dr. Pandurang Shitole

8.Dr. Shyam Jadhav

10.Dr. Prashant patil

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. M. D. Pathan	A Feminist Pioneer in India's Freedom Struggle: The Legacy of Begum Rokeya Sakhawat Hossain	1
2.	Dr. P. D. Shitole	A Voice of Resistance: Kamala Nehru's Writing and Activism in the Indian Freedom Struggle	4
3.	Dr. Shyam Tulshiram Jadhav	The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring Legacy in India's Freedom Struggle	7
4.	Amul Late	Role of Women's in Environment Protection: A Case Study of Chipko Movement	10
5.	Prof. (Dr.) Shaikh M.I.	Glorious Role of Muslim Women in Indian Freedom Struggle	12
6.	Dr. Pandurang D. Mamadge	Kuntala Kumari Sabat: A True Patriotic Poetess	16
7.	Asst. Prof. Manoj Shivraj Bhujbal	Enormous Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	19
8.	Abdul Amin	Indian Freedom Struggle and Assamese Women	22
9.	Shaikh Afsar Nawaboddin	Contribution Of Sarojini Naidu in Indian Freedom Struggle	26
10.	Dr. A. Rajeswari	Indian Freedom Movement – A Glimpse of Women Leaders from Andhra Pradesh	30
11.	Dr. Anuradha Digambarao Deshmukh	Three Stages of the Women's Contribution in Indian Freedom Movement	33
12.	Akade Atish Chandrakant	A Study of Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	37
13.	Awit Raghunath Patil	The Historical Study Of Feminism In The Context Of Indian Freedom Movement.	42
14.	Dr. Bhanghe Prakash B.	Jhalkari Bai : An Ignored Dalit Woman Indian Freedom Fighter	44
15.	Dr. Inamdar M. M.	Role of Muslim Women in India's Freedom Struggle	48
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 7.367 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com			A

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	Dr. Vijay Nagnath Mhamane	A Study of India's Earliest Women Freedom Fighters	51
17.	Dr. Shinde Prakash Raosaheb	The Unseen Heroines in Indian Freedom	54
18.	Dr.Kangade Sandhya Prakash	Contribution of Captain Laxmi Sehgal in Indian Freedom Movements	57
19.	Dr.Grishma Khobragade	Women Movements Intertwined Within Nationalist Discourse: An Overview of Raja Rao's Kanthapura	60
20.	Dr. Halase Balaji Pandurang	Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	64
21.	Dr. Jasmeen Sameer Mujawar	Contribution of Begum Hazrat Mahal in Indian Freedom Struggle	67
22.	Kokane J.P. Shinde S.Y.	The Unsung real Heroines play vital role in Freedom of India	70
23.	Mr. More J. G.	Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	74
24.	Dr. Kamlakar Suryawanshi	Indian women in freedom struggle	77
25.	Dr. Hatode Kirtiratna B.	Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	81
26.	Mr. Madhav. B. Gaikwad	Begum Hazrat Mahal: The Warrior Queen of the Indian Rebellion of 1857	83
27.	Dr. Manoj Limbraj Somwanshi	Woman in Indian Freedom Struggle: An Overview	86
28.	Mohammad Nasiruddin Bashiruddin	Role of Maharashtrian Women in Indian Freedom Struggle	90
29.	Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshmanrao	Pritilata Waddedar : A Revolutionary Par Excellence	93

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
30.	Dr. Pradeep Dnyanoba Shelke	Role of Woman in Indian Freedom Struggle	96
31.	Dr. Prasad A. Joshi	Remarkable Indian Women Freedom Fighters: Contribution to Set India Free	99
32.	Dr. Preeti P. Masih	Indian Feminism: A Movement	102
33.	Mr. Kale Rajesh Mahesh	Contribution and Influence of Women in Indian Freedom Struggle	106
34.	Mr. Sidharam B Dhanashetti Dr.T.N.Kolekar	Emancipation of woman in Anita Nair's Ladies Coupe	109
35.	Dr.S.G.Ghar	Women Participation in Swadeshi Movement Special Refrence (1905-1911)	112
36.	Dr. Sunita. B. Garud	Role of Women Freedom Fighters in Indian Freedom Struggle Movement - A Overview	116
37.	Dr. Syed Nisar Karim	A Critical Analysis of the Sacrifices of Indian women during Indian Freedom Struggle as Reflected in the Select Autobiographies.	119
38.	Dr. Dharashive Urmila Gurunath Vaghmare Bhagyashri Tukaram	Sarojini Naidu: Voice of Indian Freedom Struggle	121
39.	Dr. Kranti V. More Mrs. Vaishali W. Patil	Contribution of Women in Indian Freedom Struggle: A study	126
40.	Ms. Kakade Varsha Bhairu	Role of Women in Indian Freedom Fighting Struggle	129
41.	Dr. Suryawanshi Varsha W.	Untold Stories of Women in Indian Freedom Struggle	132
42.	Dr. Ghadge Ramakant Vasantrao	Women Participation in India's Freedom Movement With Special Reference to Sarojini Naidu.	135
43.	Dr. Rajabhau Sidaji Mane	Ismat Chughtai's "The Quilt": Women's issue of Pre-Independence of India	139
44.	Shinde S.Y., Chate S.J.	Important contribution of brave Indian women in the war of Independence	142

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
45.	प्रा.डॉ. अर्जुन शंकरराव कसबे	भारतीय संविधान के निर्माण में भी स्वतंत्रता सेनानी महिलाओं का योगदान	145
46.	डॉ.छाया कडेकर	स्वतंत्रता आंदोलन में क्रांतिकारी महिला	149
47.	डॉ. जाधव दत्ता उध्दव	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में वीरांगना झलकारीबाई का योगदान	152
48.	डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे	स्वतंत्रता संग्राम में महिला नायिकाओं की भूमिका : एक अध्ययन	155
49.	डॉ. गौस शेख	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भूमिका	160
50.	प्रा. नयन भादुले-राजमाने	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं की भूमिका	164
51.	डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी	स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी साहित्यकारों का योगदान	167
52.	डॉ. सूर्यकांत पवार	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का योगदान	171
53.	डॉ.सतीश अर्जुन घोरपडे	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का योगदान सुभद्राकुमारी चौहान के विशेष संदर्भ में	177
54.	डॉ. हांगे अरुण केशवराव	भारतीय संविधान निर्मिती आणि महिलांचे योगदान	181
55.	प्रा. मोटे अशोक अर्जुनराव	भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील रणरागिणींचे योगदान	185
56.	डॉ.खोकले आर.के	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रीयांचे योगदान	188
57.	प्रा. तौसीफ सरदारखान पठाण	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील मुस्लिम महिलांची भूमिका व योगदान	193
58.	डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सरोजिनी नायडू यांचे योगदान	198
59.	प्रा.डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि सरोजिनी नायडू यांचे योगदान	201
60.	डॉ. अपर्णा श्रीकांत पसारकर	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रीयांचे योगदान	206

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
61.	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिंगोळे	कित्तूर संस्थानातील राणी चेन्नम्माचे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात योगदान	209
62.	बालाजी गंगावणे	भारताच्या स्वातंत्र्ययुद्धात स्त्रियांचे योगदान	215
63.	डॉ.चंद्रकांत शेरखाने	गांधी युगातील महिलांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	217
64.	प्रा. दत्ता नामदेव कोटरंगे	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे योगदान : एक अध्ययन	221
65.	डॉ.दिलीप तुकाराम कदम	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान	225
66.	प्रो.डॉ. संजय प्रभाकर ढाके श्री. दिपकराव बाबुराव देवरे	दहशतवादी हिंसाचारातील स्त्रियांचा सहभाग- एक अभ्यास	228
67.	डॉ. सुचिता निवृत्तीराव किडीले	स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग	231
68.	प्रो. डॉ. जगन्नाथ देवराम गोपाळ	पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांत योगदान	233
69.	डॉ. संदीपान गुरुनाथ जगदाळे	भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचे योगदान	236
70.	प्रा. डॉ. जयसिंग ज्ञानदेव साळुंके	भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात संग्रामात पंडिता रमाबाई रानडे यांचे योगदान	239
71.	डॉ लक्ष्मीकांत एम. जिरेवाड प्रितम धोंडीबा टिळक	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील विजयालक्ष्मी पंडित यांचे योगदान (१८९६-१९५८)	243
72.	प्रा. देशमुख शेषनारायण किसनराव	राणी लक्ष्मीबाई यांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान	244
73.	डॉ.मोहन मिसाळ	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	246
74.	प्रा. सदाफळ नंदू पेत्रस	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचे योगदान	249

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
75.	डॉ.अशोक नारनवरे	भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि दलित स्त्रीयांचा सहभाग	252
76.	प्रा. डॉ. पी. व्ही. माने	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग	255
77.	प्रा.प्रिया अशोक क्षीरसागर	काळानुरूप बदलत गेलेला स्त्रियांचा राजकीय सहभाग	259
78.	डॉ. रघुनाथ धनलाल चौधरी	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान	262
79.	श्री. रवि किशनराव चव्हाण	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांचे योगदान	265
80.	तालकुडे रेणुका ज्ञानोबा	भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात महिलांचे योगदान	267
81.	प्रा.डॉ. संजय भाऊराव गिरे	स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतीकारी महीला: मॅडम भिकाजी कामा	271
82.	डॉ. संतोष प्रभाकर गुट्टे	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे योगदान	275
83.	श्रीमती शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे योगदान	277
84.	श्री.सुगावे बालाजी चंद्रकांत	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांचे योगदान	280
85.	सुर्यकांत नामदेव शिंदे	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांची भूमिका	284
86.	डॉ. विजयकुमार तांबारे	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान	290
87.	डॉ. उमेश भगवानराव पुजारी	भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात झाशीची राणी लक्ष्मीबाईचे योगदान	295
88.	प्रा. श्री. पेटकर योगेश हिरामण	बंगालमधील पहिली शहीद महिला क्रांतिकारक : प्रतिलता वडुदार	300
89.	डॉ.जाधव बाबुराव भिमराव	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान	303
90.	प्रा. डॉ. नंदा पंढरीनाथ कंधारे	भारतीय स्त्री: शैक्षणिक वाटचाल	307
91.	डॉ.रमाकांत गजलवार	सरोजनी बाबर यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील साहित्यिक कार्य	312
92.	डॉ. अंकुश प्रभू भंडे	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग : एक आढावा	315
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 7.367 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com			F

A Feminist Pioneer in India's Freedom Struggle: The Legacy of Begum Rokeya Sakhawat Hossain

Dr. M. D. Pathan

Head & Associate Professor,
Department of English
Sanjeevanee Mahavidyalaya, Chapoli
Email Id: pmd.chakur@gmail.com

Abstract:

Begum Rokeya Sakhawat Hossain (1880-1932) was a Bengali feminist writer and social reformer who fought for women's rights and education in colonial India. She was born in the village of Pairaband in British India (now in Bangladesh) and grew up in a conservative Muslim family. She was a pioneering feminist writer, educationist, and social reformer who lived in British India during the late 19th and early 20th centuries. She is best known for her advocacy of women's rights and education, and for her works of fiction that explored themes of gender inequality and social injustice. She was a pioneering figure in the freedom struggle of India, particularly in the field of women's education and empowerment. Begum Rokeya's writing reflects her deep concern for the social and political issues faced by women in colonial Bengal, and her works continue to inspire generations of women's rights activists across the world. Here, an attempt has been made to consider contribution of Begum Rokeya to Indian Freedom struggle and Women Empowerment.

Keywords: feminist, women empowerment, feminist utopia, advocacy, liberation.

Introduction:

Indian freedom is a sweet product of a bitter struggle of Indians which began in 1887 and proved to be reality in 1947. It was a continuous resistance carried out by men and women to make India free from the evil clutches of the Britishers. There were many women writers who contributed to the Indian Freedom Struggle. Some of them are Sarojini Naidu who is known as the "Nightingale of India" and was a prominent poet, writer, and freedom fighter. The next name is Kamala Nehru, the wife of Jawaharlal Nehru. She was a prominent freedom fighter, writer, social and political activist. The next name is Annie Besant, a British socialist, women's rights activist, and supporter of Indian self-rule. Begum Rokeya was a Bengali feminist writer, educator, and social activist who worked for the rights of women and the education of girls in India. The next comes Aruna Asaf Ali was a prominent freedom fighter who played a crucial role in the Quit India Movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi was actively involved in the Indian Independence Movement. The next notable name is Muthulakshmi Reddy. She was a doctor, social reformer, and politician who played an important role in the Indian Independence Movement. These are a few examples of the many

women writers who contributed to the Indian Freedom Struggle. Kabir examines Begum Rokeya's position in the literary canon of Bengal as:

Her work has often been marginalized due to its focus on women's issues. She calls for a broader understanding of the feminist literary tradition in Bengal that includes writers like Begum Rokeya. (Kabir,22)

Let's glance at the role played and contribution made by Begum Rokeya Sakhawat Hossain in the freedom struggle of India.

Biography of Begum Rokeya Sakhawat Hossain:

Begum Rokeya Sakhawat Hossain (1880-1932) was a Bengali feminist writer and social reformer who fought for women's rights and education in colonial India. She was born in the village of Pairaband in British India (now in Bangladesh) and grew up in a conservative Muslim family. She was married at the age of 16 to Syed Sakhawat Hossain, a deputy magistrate, and moved to Kolkata. She learned Bengali, English, and Urdu, and became an active member of several literary and social organizations. In 1902, Rokeya founded the Sakhawat Memorial Girls' School, which aimed to provide education to Muslim girls. She also founded the Muslim Women's Association in 1916, which fought for women's rights and education. She

wrote extensively on women's rights and social issues in both Bengali and English, publishing several books and articles. One of her most famous works is the novella *Sultana's Dream*, published in 1905, which presents a feminist utopia where women are the rulers and men are confined to the domestic sphere. Her other works include *Pipasa* (Thirst), *Motichur* (Sweet Beads), and *Oborodhbashini* (The Secluded Ones).

Begum Rokeya Sakhawat Hossain's legacy continues to inspire women's rights activists in Bangladesh and beyond. In recognition of her contributions, the Bangladesh government declared her birthday, December 9, as Rokeya Day, and her portrait appears on the 200 taka note in Bangladesh.

Literary output of Begum Rokeya Sakhawat Hossain:

Begum Rokeya Sakhawat Hossain was a Bengali writer, feminist, and social reformer who is considered one of the earliest and most important voices of women's rights in South Asia. She wrote in Bengali and English, and her literary output includes novels, essays, poems, and short stories. Some of her notable works include: *Sultana's Dream*: A feminist utopian novella written in 1905, in which a woman named Sultana visits a dreamland called Ladyland, where women have all the power and men are confined to domestic tasks. *Padmarag*: A Bengali novel published in 1924, which tells the story of a young woman named Manimala who rebels against the traditional expectations of marriage and motherhood. *Abarodhbasini*: A collection of Bengali essays on women's issues, published in 1931, which deals with topics such as women's education, marriage, and social status. *Motichur*: A collection of Bengali short stories published in 1922, which focuses on the lives of women in rural Bengal. *Pipli Begum*: A Bengali novel published in 1924, which tells the story of a young Muslim girl who is forced into an unhappy marriage but eventually finds a way to escape and pursue her own dreams. *The Secluded Ones*: A collection of English short stories published in 1931, which deals with the experiences of women in purdah or seclusion. Nasreen Ahmed situates Begum Rokeya's work within the broader context of Muslim feminism in colonial Bengal. She argues:

“...that Begum Rokeya's writings on women's education and empowerment were part of a larger movement among Muslim women to challenge patriarchal norms and claim a place in public life.” (Nasreen, 264)

Begum Rokeya's writing reflects her deep concern for the social and political issues faced by women in colonial Bengal, and her works continue to inspire generations of women's rights activists in South Asia and beyond.

Influence of Begum Rokeya's Writings:

Begum Rokeya Sakhawat Hossain was a pioneering feminist writer, educationist, and social reformer who lived in British India during the late 19th and early 20th centuries. She is best known for her advocacy of women's rights and education, and for her works of fiction that explored themes of gender inequality and social injustice. While her writings were primarily focused on women's issues, her work also had a significant impact on the broader struggle for independence in India. One of the most notable ways in which Begum Rokeya's writings influenced the freedom struggle in India was through her advocacy of education for women. In her famous essay, "Sultana's Dream," she presented a utopian vision of a society in which women were highly educated and held positions of power and authority. Gupta analyses Begum Rokeya's novella *Sultana's Dream* as:

“a feminist utopia that challenges gender norms and stereotypes. She argues that the novella offers a radical vision of a society in which women are free to pursue their own interests and live without fear of male violence.” (Gupta, 67)

This vision of gender equality and empowerment resonated with many women in India, who saw education as a key to their own liberation from patriarchal oppression.

Begum Rokeya also used her writing to critique the colonial power structures that dominated Indian society. In her novel, *Padmarag*, she explored the tension between traditional Hindu and Muslim values and the forces of modernity that were transforming India under British rule. Through her portrayal of characters who struggled to balance tradition and modernity, Begum Rokeya highlighted the need for India to assert its own cultural identity and resist colonial domination.

Lokaneeta examines Begum Rokeya's writings and activism in the context of colonial India's nationalist movement. She argues

“Begum Rokeya was a feminist nationalist who sought to advance women's rights and education as part of the larger struggle for Indian independence.” (Lokaneeta, 154)

Thus, Begum Rokeya's writings played an important role in shaping the discourse around women's rights, education, and national identity in India during the early 20th century. Her work helped to inspire generations of Indian women to fight for their rights and to assert their own identity in the face of colonial oppression. Today, she is remembered as a pioneering feminist and social reformer whose contributions to Indian literature and society continue to be celebrated and studied.

Conclusion:

Rukaiya Sakhawat Hossain was a pioneering figure in the freedom struggle of India, particularly in the field of women's education and empowerment. As a writer, social activist, and advocate for women's rights, she contributed significantly to the social and cultural transformation of India during the early 20th century. One of Rukaiya's most significant contributions was her role in establishing the Muslim Women's Association in Calcutta, which aimed to improve the educational and social status of Muslim women in India. She also founded a girls' school in Kolkata, which provided an opportunity for young girls to receive an education

that was previously denied to them. As a writer, Rukaiya authored several books, including her most famous work, *Sultana's Dream*, a feminist utopian novella that envisioned a society in which women had complete control over their lives and were not bound by traditional gender roles. This work challenged the patriarchal norms of Indian society and inspired generations of women to fight for their rights.

Thus, Rukaiya Sakhawat Hossain's contribution to the freedom struggle of India was immense, particularly in her advocacy for women's education and empowerment. Her legacy continues to inspire and empower women in India and beyond.

References:

1. Gupta, Suchi. *Begum Rokeya's Sultana's Dream: A Feminist Utopia*. Journal of South Asian Literature, vol. 50, no. 1, 2015.
2. Nasreen, S. Ahmed. *Begum Rokeya and the Emergence of Muslim Feminism in Bengal*. Gender & History, vol. 20, no. 2, 2008.
3. Kabir, Ananya Jahanara. *Beyond the Canon: Begum Rokeya and Women's Literary Traditions in Bengal*. Journal of Commonwealth Literature, vol. 51, no. 1, 2016.
4. Lokaneeta, Jinee. *Begum Rokeya and Her Quest for Women's Rights in Colonial India*. Journal of Women's History, vol. 30, no. 2, 2018.

A Voice of Resistance: Kamala Nehru's Writing and Activism in the Indian Freedom Struggle

Dr. P. D. Shitole

Head & Associate Professor,

Department of English

Smt. Sushiladevi Deshmukh Senior College, Latur

Email Id: shitolepd@gmail.com

Abstract:

Kamala Nehru was born on August 1, 1899, in Delhi, India. She was the wife of Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of independent India, and the mother of Indira Gandhi, who also served as Prime Minister of India. Kamala's mother, Swarup Rani Thussu, was the daughter of a prosperous Brahmin family. Kamala's parents were very involved in the Indian independence movement, and Kamala was exposed to their political activism from a young age. She actively participated in the freedom movement, alongside her husband and other Congress leaders. She was imprisoned several times for her participation in various protests and civil disobedience movements. She also played a crucial role in the Salt Satyagraha movement and actively participated in the Quit India Movement. Despite facing many challenges, including ill-health and personal tragedies, Kamala Nehru remained steadfast in her commitment to the cause of Indian independence. The present paper makes an attempt to focus on the activism of Kamala Nehru.

Keywords: disobedience, movement, prominent, imprisonment, campaign.

Introduction:

Kamala Nehru was born on August 1, 1899, in Delhi, India. She was the wife of Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of independent India, and the mother of Indira Gandhi, who also served as Prime Minister of India. Kamala Nehru was born to a Kashmiri Brahmin family and was educated at home by her mother. She married Jawaharlal Nehru in 1916, and they had a daughter named Indira Gandhi in 1917. Kamala was active in the Indian independence movement, participating in civil disobedience campaigns and other protests against British rule. She was also involved in women's rights and worked to improve the status of women in India. In 1935, Kamala Nehru was diagnosed with tuberculosis, and her health began to decline rapidly. She died on February 28, 1936, at the age of 36. Neera Desai, in her book "Women Activists in India: A Study of the Indian Women's Movement," describes Kamala Nehru as:

A "pioneering feminist" who actively campaigned for women's rights and equality. She notes that Kamala Nehru was particularly concerned with the issue of women's education and worked tirelessly to promote female literacy and access to education.¹

Kamala Nehru is remembered for her contributions to the Indian independence movement and for her advocacy for women's rights in India.

She was a role model for many Indian women and continues to be celebrated as a symbol of strength and courage.

Kamala's mother, Swaruprani Thussu, was the daughter of a prosperous Brahmin family. Kamala was the eldest of four children in her family, and she grew up in a comfortable and privileged environment. She received her early education at home and then went on to attend a girls' school in Delhi.

Childhood and Parentage:

Kamala's parents were very involved in the Indian independence movement, and Kamala was exposed to their political activism from a young age. She grew up with a deep commitment to social justice and equality and became active in the Indian National Congress, a political party that played a leading role in the Indian independence movement. In 1916, Kamala married Jawaharlal Nehru, who later became the first Prime Minister of independent India. The couple had one daughter, Indira Gandhi, who also went on to become the Prime Minister of India. Kamala played an active role in her husband's political career, supporting his work for Indian independence and serving as a member of the All-India Congress Committee.

Role of Kamala in Indian Freedom Struggle:

Kamala Nehru played an important role in the Indian freedom struggle as a supporter of the Indian National Congress and as the wife of Jawaharlal Nehru, one of India's most prominent political leaders. She actively participated in the freedom movement, alongside her husband and other Congress leaders. She was imprisoned several times for her participation in various protests and civil disobedience movements. Usha Thakkar, in her book *Women in Indian Freedom Struggle*, discusses:

Kamala Nehru's contributions to the Indian independence movement and notes that she was a key figure in the fight against British colonialism. Thakkar highlights Kamala Nehru's role in organizing women's protests and rallies, and notes that she was a powerful advocate for social and economic justice.²

Kamala Nehru was also a strong advocate for women's rights and worked tirelessly to empower women in India. She founded the All India Women's Conference in 1927, which aimed to promote women's education, employment, and social and political rights. Despite her ill health, Kamala Nehru remained committed to the cause of Indian independence until her death in 1936. She was a beloved figure among Indians and is remembered for her contributions to the struggle for independence and women's empowerment. Sumit Sarkar, in his book *Modern India: 1885-1947*, discusses:

Kamala Nehru's role in the Indian National Congress and notes that she was one of the few women to hold a leadership position in the organization. Sarkar emphasizes Kamala Nehru's commitment to social justice and notes that she was a strong advocate for the rights of workers and peasants.³

Writings of Kamala Nehru:

Kamala Nehru, also known as Kamala Kaul Nehru, was the wife of Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of India. Although she is often overshadowed by her husband's legacy, Kamala was a notable figure in her own right, known for her involvement in India's struggle for independence, her advocacy for women's rights, and her writings. Unfortunately, not much of Kamala Nehru's writings have been preserved. However, some of her letters, articles, and speeches

have been collected and published in various volumes, including:

1. *Kamala Nehru: A Biography* by Tara Ali Baig - This book provides a detailed account of Kamala Nehru's life, including her childhood, her marriage to Jawaharlal Nehru, her political activities, and her contributions to the women's movement in India. It also includes some of Kamala's letters and speeches.
2. *Kamala Nehru: Ideology and Feminism* edited by Kavita Panjabi and Uma Chakravarti - This book is a collection of essays by various scholars that examine Kamala Nehru's ideas and contributions to the feminist movement in India. It includes some of Kamala's writings on women's issues, as well as analyses of her political and social activism.
3. *Selected Letters of Kamala Nehru* edited by Sucheta Mahajan - This volume contains a selection of Kamala's letters, which offer insights into her personal life, her political views, and her relationships with family and friends.
4. *Kamala Nehru: Her Life and Times* by Hiranmay Karlekar - This book provides a comprehensive biography of Kamala Nehru, drawing on archival material, interviews with family and friends, and Kamala's own writings.

Thus, while there is not a significant body of Kamala Nehru's writings available, her contributions to India's independence movement and to the women's movement in particular remain an important part of her legacy.

Activism of Kamala Nehru:

Kamala Nehru was a prominent figure in India's freedom struggle and was actively involved in various social and political movements. She was the wife of India's first Prime Minister, Jawaharlal Nehru, and the mother of India's first female Prime Minister, Indira Gandhi. Kamala Nehru was actively involved in the Indian National Congress and participated in various movements such as the Non-Cooperation Movement, the Salt Satyagraha, and the Quit India Movement. She played a significant role in organizing and mobilizing women in these movements. Aparna Basu, in her

book *Women's Struggle for Independence: Gender, Caste, and Class*, emphasizes:

Kamala Nehru's role as a leader in the Indian National Congress, where she played a crucial role in mobilizing women in the independence movement. Basu notes that Kamala Nehru's activism was grounded in a deep commitment to social justice and equality, and that she was deeply respected by her peers for her integrity and dedication.⁴

Kamala Nehru was also involved in several social causes, especially related to women and children. She was a strong advocate for women's rights and worked towards improving their social and economic status. She founded the All-India Women's Conference in 1927 and was its president from 1933 to 1936. She was also a patron of the Bal Sahyog, an organization for the welfare of children. She believed that education was essential for the development of children, especially for girls, and worked towards providing them with access to education.

In addition to her political and social activism, Kamala Nehru was an accomplished writer and wrote several articles and books on a variety of topics, including women's rights, education, and the freedom struggle. Overall, Kamala Nehru was a committed activist who worked tirelessly for the betterment of society and made significant contributions to India's freedom struggle and women's rights movement.

Conclusion:

Kamala Nehru played a significant role in the Indian Freedom Struggle, particularly in the pre-independence period. She was an active member of the Indian National Congress and participated in various protests and movements against British rule. She was known for her dedication and commitment to the cause of Indian independence. She was a strong advocate of women's rights and worked tirelessly to promote education and social welfare among women in India. She also played a crucial role in the Salt Satyagraha movement and actively participated in the Quit India Movement. Despite facing many challenges, including ill-health and personal tragedies, Kamala Nehru remained steadfast in her commitment to the cause of Indian independence. Her contributions to the Indian Freedom Struggle were significant, and she remains an inspiration to many people in India today. Overall, Kamala Nehru was a remarkable woman who contributed greatly to the Indian Freedom Struggle and paved the way for the empowerment of women in India. Her legacy continues to inspire people around the world to fight for justice and equality.

References:

1. Desai, Neera. *Women Activists in India: A Study of the Indian Women's Movement*. Sage Publications, 1994.
2. Thakkar, Usha. *Women in Indian Freedom Struggle*. Sterling Publishers Pvt. Ltd, 1988.
3. Sarkar, Sumit. *Modern India: 1885-1947*. Macmillan India Ltd, 1989.
4. Basu, Aparna. *Women's Struggle for Independence: Gender, Caste, and Class*. Sage Publications, 1995.

The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring Legacy in India's Freedom Struggle

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav

Head & Assistant Professor,

Department of English

Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya, Chakur

Email Id: jadhavshyam98@gmail.com

Abstract:

Sarojini Naidu was an Indian poet, writer, and political activist who played a significant role in India's struggle for independence from British rule. She was one of the leading female figures in the Indian National Congress and worked closely with Mahatma Gandhi and other prominent leaders of the independence movement. Sarojini Naidu, also known as the Nightingale of India, was a prominent Indian freedom fighter and poetess. Her contribution to the Indian freedom struggle through her writing was immense. Naidu was an ardent supporter of Mahatma Gandhi's nonviolent movement and actively participated in the Civil Disobedience Movement and the Salt Satyagraha. Naidu's contributions to the Indian freedom struggle and to the empowerment of women in India are significant and continue to inspire generations. In this paper, an attempt has been made to focus on the contribution of Sarojini Naidu to the Freedom struggle of India,

Keywords: Satyagraha, independence, nationalism, feminism, spirituality.

Introduction:

Sarojini Naidu (1879-1949) was an Indian independence activist, poet, and politician. She was born in Hyderabad, India, to a Bengali father and a South Indian mother. She was the eldest of eight siblings, and her father was a scientist and philosopher, while her mother was a poet. Naidu was educated in Chennai, London, and Cambridge, where she studied literature and political science. She began writing poetry at a young age and her work was heavily influenced by her experiences of growing up in a multicultural society. Naidu was a prominent member of the Indian National Congress and was actively involved in the Indian independence movement. She was the first woman to be elected as the president of the Indian National Congress, and she played a key role in the Non-Cooperation Movement and the Civil Disobedience Movement.

Apart from her political activities, Naidu was also a prolific writer and poet. Her poetry was deeply rooted in Indian culture and traditions and celebrated the beauty of nature, love, and spirituality. Some of her famous works include *The Golden Threshold*, *The Bird of Time*, and *The Broken Wing*. Naidu's contributions to Indian literature and politics have been widely recognized, and she is remembered as a pioneering figure in

India's struggle for independence and as one of the country's most influential poets. Sreenivasan P. rightly explores how Naidu's poetry and speeches contributed to the nationalist discourse of the Indian independence movement. He argues:

The author argues that Naidu's writings reflect a strong sense of Indian nationalism and highlight the struggles of Indian women during the colonial period. (Sreenivasan,62)

Literary output of Sarojini Naidu

Sarojini Naidu was an Indian poet, writer, and political activist who played a significant role in India's struggle for independence from British rule. Her literary output includes poetry, plays, and essays, many of which were inspired by her experiences as a woman and a patriot.

Poetry:

The Golden Threshold (1905): This was Naidu's first collection of poems, which she wrote while studying in England. The poems in this collection deal with themes of love, nature, and patriotism. *The Bird of Time* (1912): This collection includes poems that deal with the themes of love, nature, and the struggle for freedom. *The Broken Wing* (1915): This collection includes poems that deal with themes of love, loss, and death. *Muhammad Jinnah: An Ambassador of Unity* (1943): A poem praising the Indian Muslim leader Jinnah who played a crucial role in the partition of

India. Bhuvaneswari, S. rightly argues regarding the message of Sarojini Naidu in her poetry as:

Naidu's poetry is characterized by a blend of emotion and reason, and that her use of rhetorical techniques such as repetition and metaphor serve to strengthen her message of resistance against colonialism.
(Bhuvaneswari, 9)

Plays: *Mahe Muneer* (1911): A play written in Urdu, which deals with themes of love, faith, and sacrifice. *Harsha Vardhana* (1913): A play based on the life of the ancient Indian king Harsha Vardhana.

Essays: *The Feather of the Dawn* (1961): A collection of essays that deal with themes of Indian nationalism, feminism, and spirituality. *The Sceptred Flute* (1928): A collection of essays that deal with the themes of Indian mythology, culture, and spirituality.

Sarojini Naidu's poetry is characterized by its musicality, use of metaphors, and themes of nature, love, and freedom. Her work has been translated into several languages and has inspired many Indian writers and poets.

Sarojini Naidu as a freedom fighter

Sarojini Naidu played an important role in India's struggle for independence from British rule. She was one of the leading female figures in the Indian National Congress and worked closely with Mahatma Gandhi and other prominent leaders of the independence movement. Naidu first became involved in politics in 1905 when she joined the Indian National Congress. She was a skilled orator and quickly gained recognition for her speeches and poetry. In 1917, she was appointed as the first woman president of the Indian National Congress, which was a significant achievement at the time. During the non-cooperation movement in 1920-22, Naidu led a campaign of picketing liquor shops in the city of Madras (now Chennai) and was arrested several times for her activities. She also participated in the Salt Satyagraha in 1930, which was a civil disobedience campaign led by Gandhi that aimed to protest against British salt tax. Naidu was a vocal advocate for women's rights and worked tirelessly to promote gender equality in India. She was a member of the Women's Indian Association and the All-India Women's Conference

and fought for women's suffrage and the right to education for girls.

Apart from her political activities, Naidu was a gifted poet and writer. She wrote several books of poetry, including *The Golden Threshold* and *The Feather of the Dawn*, and was known for her lyrical and evocative style. Thus, Sarojini Naidu was a significant figure in India's struggle for independence and a champion of women's rights. Her legacy as a poet, writer, and political activist continues to inspire people around the world today.

Naidu's contribution to the Indian Freedom Struggle through her writing

Sarojini Naidu, also known as the Nightingale of India, was a prominent Indian freedom fighter and poetess. Her contribution to the Indian freedom struggle through her writing was immense. Rajni Singh rightly observes the literary and political contribution of Sarojini Naidu in her article as:

Naidu's political and literary contributions to the Indian independence movement. The author argues that Naidu's patriotic writings were instrumental in raising awareness of India's struggle for independence and inspiring the masses to participate in the nationalist movement. (Singh, 150)

She used her literary skills to inspire and motivate people to fight for independence from British rule. Some of her notable contributions are as follows:

Poetic Works: Naidu's poetry played a significant role in the Indian freedom struggle. Her poems were an expression of patriotism and love for her country. Her poems were widely read and recited by people, which helped in spreading the message of freedom and independence. R. K. Dhawan in his article examines Naidu's poetic style and themes, with a focus on her patriotic poems. He argues:

Naidu's poems use vivid imagery and symbolism to convey her message of Indian nationalism and resistance against colonialism. (Dhawan,33)

Participation in National Movements: Naidu actively participated in various national movements and played a key role in organizing them. She was a member of the Indian National Congress and took part in the Salt Satyagraha and the Non-Cooperation Movement.

Leadership Role: Naidu was one of the first women leaders of the Indian National Congress. She held several important positions in the Congress and was instrumental in organizing women's participation in the freedom struggle.

International Representation: Naidu represented India at various international forums, including the East African Indian Congress in South Africa and the League of Nations in Geneva. She used these platforms to highlight India's struggle for freedom and to garner international support for the cause.

Sarojini Naidu's contribution to the Indian freedom struggle through her writing was significant. She used her literary and oratorical skills to inspire and motivate people, organize national movements, and represent India on the international stage. Her legacy as a freedom fighter and poetess continues to inspire generations of Indians.

Conclusion:

Sarojini Naidu was a prominent figure in the Indian freedom struggle and made significant contributions towards India's independence movement. She was not only a skilled orator but also a talented poet, which allowed her to express her ideas and motivate people to join the fight for India's freedom. Naidu was an ardent supporter of Mahatma Gandhi's nonviolent movement and

actively participated in the Civil Disobedience Movement and the Salt Satyagraha. She also played a key role in the formation of the Indian National Congress, and later became the first Indian woman to be appointed as the President of the Congress Party. Naidu's contributions to the Indian freedom struggle and to the empowerment of women in India are significant and continue to inspire generations. Her legacy as a freedom fighter and a feminist icon remains an important part of India's history and a source of inspiration for people around the world.

References:

1. Sreenivasan, P. (2015). *Sarojini Naidu: The Voice of Indian Womanhood*. Journal of Literature, Culture and Media Studies, 1(1), 62-72.
2. Dhawan, R. K. (2017). *Sarojini Naidu's Poetry: A Reassessment*. Journal of Indian Writing in English, 45(1), 33-43.
3. Bhuvaneshwari, S. (2020). *The Rhetoric of Indian Nationalism in Sarojini Naidu's Poetry*. International Journal of Humanities and Social Science Research, 10(2).
4. Singh, R. (2018). *Sarojini Naidu and Indian Nationalism*. International Journal of English Language, Literature and Humanities, 6(3), 150-158.

Role of Women's in Environment Protection: A Case Study of Chipko Movement

Amul Late

Department of Environmental Science,
Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal, Dist. Latur
Email: amolmlate@gmail.com

Abstract:

As the development in various sectors is an unavoidable phenomenon the protection of environment becomes a major concern before human society. The protection and control measures of environmental degradation required a participation of individuals at various levels. Women play a critical role in managing natural resources on family and community levels and are most affected by environmental degradation. In communities around the world, women manage water sources for fuel, and food, as well as both forest and agricultural terrain.

The present paper deals with a 'Chipko movement' that followed a Gandhian method of non-violent resistance by the women's though the act of hugging trees to protect them from being felled.

Key words: Chipko, Environment, Resources, Management, embrace

Introduction

In various parts of the world the Environmental movements are organized from time to time for the protection and conservation of environment. In the rapid pace of development, the environment is degraded due to the over exploitation of natural resources and population growth. Human beings have been posing threat to the environment to fulfill their own needs.

An environmental movement can be defined as a social or political movement, for the conservation of environment or for the improvement of the state of the [environment](#). The terms 'green movement' or 'conservation movement' are alternatively used to denoted the same.

The environmental movements favor the sustainable management of natural resources. The movements often stress the protection of the environment via changes in public policy. Many movements are centered on ecology, health and human rights. Environmental movements range from the highly organized and formally institutionalized ones to the radically informal activities.

Women have been playing a vital role since ancient time without bothering about their lives. Women have always been close contact with nature for their household management therefore they can better be understanding the pain of nature and

always been overprotective towards nature. Across the country, there have been several major environmental movements that have been led by women. In fact, as mentioned earlier, women play an integral role in protecting the environment all around the globe.

The present paper is an attempt to highlight the case study of 'Chipko Movement' in context to role of women for the act of protection of environment and conservation of natural resources.

Chipko Movement

One of the inspirational environmental protection movements led by women was the Chipko Movement of India. The word 'chipko' is derived from a Hindi word which means to 'embrace' or stick together (with glue). The name of the movement comes from the word 'embrace', as the villagers hugged the trees, and prevented the contractors' from felling them.

Objectives of the protest

The main goal of Chipko movement started in the village of Reni in Garhwal, Uttarakhand was to embrace and protect the trees, not to allow these trees to be cut down.

Background of the Protest

Most people believe that the 'Chipko Movement' is a protest that saved trees in the 1970s. However, the movement only picked up pace in the 1970s. The Chipko movement started in early 1970 in the Garhwal Himalayas of Uttarakhand (the then U.P). The landmark event took place on 26 March, 1974 when a group of

peasant women of Reni village in Chamoli district of Uttarakhand acted to prevent the cutting of trees and reclaim their traditional forest rights.

However, the tribal women courageously stood guarding the trees by hugging them as if the trees were their children. It must be noted how the „embracing“ of the trees brings forth the relationship a woman has with nature. Women don't consider nature has a commodity or means through which they can gain benefits but they consider it a part of themselves and, thus, feel the need to protect it.

Their act meant, “If you want to chop the trees, you have to chop us too.” The nature didn't belong to the women alone, it belonged to the men of the village too. But it was the women who stood up for the cause. After shielding the trees from axe-holding forest butchers for days and nights, the movement eventually proved to be an act of defiance against the government's permission to a corporation for commercial logging for subsequent financial gains.

Chipko movement was led by Sunderlal Bahuguna, a Gandhian and an environmentalist. Additionally, he is credited for coming up with the Chipko slogan, “Ecology is the Permanent Economy.” Later, during the 1970s Chipko movement, he propagated the notion that ecology and ecosystems are more important. Sunderlal Bahuguna enlightened the residents by highlighting the importance of trees in the ecology since they stop soil erosion, provide clean air, and bring forth rain.

Soon, the Chipko Movement became a benchmark for socio-ecological movements led by women in states like Himachal Pradesh, Rajasthan, Bihar and even Karnataka. In the recent years, the movement has inspired thousands of people to work for water management, energy conservation, afforestation and recycling in the Himalayas and across the India. The movement crossed geographical boundaries- New York,USA, April,29-1983 school children assembled and hugged a trees in union square park.

Outcomes from Protest

The main influence of the Chipko movement was to persuade the Central Government to amend the Indian Forest Act of 1927 and to introduce the Forest Conservation Act 1980. That same year, in another historic order, commercial green harvesting was banned in forests over 1,000 meters high.

The Chipko protests in Uttar Pradesh achieved a major victory in 1980 with a 15-year ban on green felling in the Himalayan forests of that state by the order of Mrs. Indira Gandhi, the then Prime Minister of India. Since then, the movement has spread to many states in the country. In addition to the 15-year ban in Uttar Pradesh, the movement has stopped felling in the Western Ghats and the Vindhyas and has generated pressure for a natural resource policy that is more sensitive to people's needs and ecological requirements.

References

1. Upama Saikia (2021): Role of Women in Environmental Movement in India; Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2021; Vol 20 (6): pp. 2473-2478 <http://ilkogretim-online.org>
2. Mallick, Krishna. ‘Environmental Movements in India: Chipko, Narmada Bachao Andolan, Navdanya’ Amsterdam University Press,2021.
3. Aditya, Sandeep Kumar. ‘Role of Women in Environmental Conservation’ International Journal of Political Science and Development, Vol4(4),pp140-145, April 2016, ISSN 2360-784X
4. Fundamentals of Environmental Science : G. S. Dahliwal, G. S. Sangha, P. K. ralhan, Kalyani Publishers, New Delhi
5. Introduction to Environmental Science. Anjaneyulu (B.S. Publication), 2008.
6. Environmental Science: UGC NET/SET (Danika Publishing Company), 2018.

Glorious Role of Muslim Women in Indian Freedom Struggle

Prof. (Dr.) Shaikh M.I.

Dept. of Public Administration

Shivaji Mahavidyalaya, Renapur Dist. Latur

mohammad.hanif2003@gmail.com

Introduction:

Several Muslim women were an active part of India's freedom struggle, some of whom emerged from Hyderabad. The list includes Abadi Bano Begum, Bibi Amtus Salam, Begum Anis Kidwai, Begum Nishatunnisa Mohani Baji Jamalunnisa, Hajara Beebi Ismail, Kulsum Sayani, and Syed Fakrul Hajiya Hassan. As India celebrates 75 years of Independence the country often recalls those that were instrumental in the country's freedom struggle. But often those who aren't talked about enough evanesce into the archives of history. As men who took lead roles in the movement were put behind bars, the women ensured that the movement would not die down and the country attained the freedom a vast majority of its residents and citizens enjoy today.

We always talk about the role of men in the war of independence, but have we ever thought about the great role played and responsibility shouldered by women? Were Muslim women, who used to stay within the four walls and behind the veils and observe strict purdah, so powerful and energetic to help liberate the country?

When Shah Abdul Aziz Dehlvi proclaimed Jihad against the British and in response to this call ulema and other people from all over the country joined him and obstructed the smooth sailing of the British. Women were also not far behind. The teaching of Jihad took a concrete shape in 1857 and continued till India achieved freedom in 1947. Not only Muslim men but Muslim women also stood up against the British. The list of Muslim women who participated in the freedom struggle is impressive and not restricted to one type of activity. They encouraged their husbands, fathers and sons at home and themselves took all the household responsibilities on their shoulders in the absence of their men folk. They came out of their four walls

and travelled from place to place to encourage people to strive for independence. They joined non-violent as well as violent movement against the foreign rule. These women were not only from educated and enlightened families but also from illiterate and rural areas.

▪ Begum Hazrat Mahal:

The wife of Nawab Wajid Ali Shah, took charge of the affairs of the state, after her husband was exiled to Calcutta. She worked in close association with other leaders of India's first war of independence. She besieged Sir Henry Lawrence and other officials in the residency. She shot dead Sir Henry Lawrence. Although General Havelock came to help the English troops, yet he failed in the mission. After some time, Sir Campbell became successful in recapturing Lucknow. The Begum was forced to retreat. She turned down all offers of amnesty and was prepared to escape rather than being caught by the British troops.

▪ Bibi Amtus Salam:

Mahatma Gandhi's 'adopted daughter' from Patiala Bibi Amtus Salam was a social worker and his disciple who played an active role in combating communal violence in the wake of the partition and in the rehabilitation of refugees who came to India following the partition. She has on several occasions risked her life by rushing to sensitive areas during the communal riots in Calcutta, Delhi and Deccan. Bibi Salam was a Muslim inmate of the Gandhi ashram and had over time become an adopted daughter to Gandhi. After the Noakhali riots, an article published in The Tribune on February 9, 1947, noted that Amtus Salam's 25-day fast, which was intended to make offenders feel guilty, was one of the most significant outcomes of Gandhi and his disciples' actions. To protest the "negligence" of the state authorities in the effort to rescue kidnapped women and children, she sat on an indefinite fast at Dera Nawab in Bahawalpur.

▪ **Bi Amma (Abadi Begum):**

The mother of Shoukat Ali and Mohammad Ali also played a vital role in the independence struggle. When, in December 1921, Mohammad Ali and Shaukat Ali were arrested by British troops, she received this news very patiently. And when the rumour spread that Mohammad Ali would be released from jail after amnesty, she said with utmost confidence in her tone, "Mohammad Ali is a son of Islam and he can't even think about begging forgiveness from the British. If he does so then my old hands have enough strength to strangle him." Ghandhiji said that she was an old lady but had the energy of a youth. She was restless to see the country free from the foreign yoke. She herself used to spin cloth for her own use and convinced people to use Khadi. She tried hard for Hindu-Muslim unity and that to her was almost a part of Iman.

▪ **Zubaida Daoodi:**

Wife of Maulana Shafi Daoodi fought gallantly against the British and joined non-cooperation movement. She collected the clothes of her husband, relatives and others and burnt them at the Congress office. She became the leader of the people who collected foreign clothes from door to door. She participated in all public gatherings and organised meetings to inspire women to participate in freedom struggle. When the students left government schools and colleges to support non-cooperation movement, Maulana Shafi Daoodi started a school for such students and Begum Shafi Daoodi looked after food and other facilities provided for these students.

▪ **Azizan:**

Another freedom fighter, was born in Lucknow in 1832. It is said that she lived with Umrav Jan in Sarangi Mahal. On June 4, 1857 when Nana Sahib called Hindus and Muslims to get united for the cause of freedom and join him, she left home and joined the freedom movement. She organised a battalion of women. She was skilled in the art of war and taught other women how to use arms. She collected information about the British and passed it on to the freedom fighters. She was caught and brought in front of General Havelock who offered to forgive her if she confessed all her faults but she rejected the proposal and preferred martyrdom.

▪ **Amjadi Begum:**

wife of Maulana Mohammad Ali Johar belonged to a renowned family of Rampur. She followed Maulana Johar's philosophical and political principles. She accompanied the Maulana in every journey, meeting and other activities. She collected money for Satyagrah and Khilafat fund and bore all expenses of Mahatma Gandhi's travel to introduce him to public.

▪ **Sadat Bano Kichlew**

Sadat Bano Kichlew was the wife of Dr. Saifuddin Kichlew. She was well versed in Urdu and Persian and compiled many patriotic poems and articles to encourage people. That was the period when it was rather difficult for the Muslim woman to express her thoughts and views in writing. When Dr. Kichlew was arrested in 1920, she said, "I feel proud that he got prison for his service to nation. To give one's life for this cause is as if one has gained thousand lives." She also participated in civil disobedience movement and served 'Swaraj Ashram' founded by Dr. Kichlew as its chairperson.

▪ **Begum Anis Kidwai**

A politician and activist from Uttar Pradesh (UP) named Anis Kidwai devoted most of her life to serving the newly Independent India, working for peace and the rehabilitation of the victims of the terrible partition of India. She represented the Indian National Congress (INC) in the Rajya Sabha from 1956 to 1962, serving two terms as a Member of the Parliament. Anis Begum Kidwai remained active during the Indian National Movement. Despite gaining independence in 1947, India suffered from country division. By then, her husband Shafi Ahmed Kidwai had been murdered by communal forces for his efforts to promote amity between Muslims and Hindus and to prevent the split of the country. She was deeply devastated by her husband's passing. She visited Mahatma Gandhi in Delhi following her husband's passing as a result of this unfortunate tragedy. In order to support and assist the women who were suffering similarly to her as a result of the country's separation, she began working with women leaders like Subhadra Joshi, Mridula Sarabhai, and others under the direction of Mahatma Gandhi. She also started rescue camps for the victims and supported them in all respects. They affectionately called her

‘Anis Aapa’. She penned her experiences during the division of the Nation in her book ‘Azadi Ki Chaon Mein’.

▪ **Zulekha Begum (wife of Maulana Abul Kalam Azad):**

She was a very courageous woman. She faced financial problems many times because of the Maulana’s participation in the freedom struggle but did not disturb him at all. When, in 1942, the Maulana got one year’s imprisonment, she wrote to Gandhiji, “My husband has got one year imprisonment. That is less than our expectation because if it is the result of his devotion to the nation then he did not get justice; it is less for his eligibility. From today, I will look after the whole work of Bengal Khilafat Committee.” What a courageous person! Although she was not quite healthy at that time yet she not only bore the news of her husband’s imprisonment with utmost patience but decided to join the freedom movement actively.

▪ **Nishat un Nisa Begum (Begum Hasrat Mohani)**

Nishat un Nisa Begum was also an active participant of this movement. She came into the political and public arena after April 13, 1916, when Maulana Hasrat Mohani was taken into custody for the second time. She was public relations officer of her husband and looked after all the cases of the Maulana in the British courts. She was not only a devoted wife but also a patriotic woman. She took part in all meetings with Maulana Mohani. Although she was financially weak but not ready to accept monetary help from others. She managed all expenses of household and travelling with the income incurred from the sale of books and magazines. She represented Congress Subject Committee in 1921 with Begum Khursheed Khwaja (wife of Abdul Hamid Khwaja). They joined Swadeshi movement and helped Maulana Mohani to establish Khilafat Store in Aligarh. Begum Khursheed started editing a monthly magazine Hind when Khwaja Hamid was sent to jail. She also took charge of Jamia Millia Islamia in the absence of Khwaja. She established Hamidiya Girls Secondary School in Allahabad in 1930 (presently this institution is a degree college).

▪ **Razia Khatoon (Daughter of Nasiruddin)**

Razia Khatoon was the first Muslim lady of Bengal who stood up against the British. She was arrested and sent to Kalapani where she took her last breath. Akbari Begum was the mother of Barrister Asif Ali. She inspired Muslim women through her speeches to join the non-cooperation movement. In May 1920 she delivered a historic speech in which she said, “We should hold our religion firm and socially boycott the people who oppose it.”

Conclusion:

The history of Freedom Movement would be incomplete without mentioning the contribution of Asghari Begum (mother of Qazi Abdur-Rahim), of Thana Bhawan, Muzaffarnagar, who fought the British valiantly and was burnt alive when defeated. Similarly, Habiba and Rahimi (who also belonged to district Muzaffarnagar) obstructed the advance of English forces, were caught and hanged. Zehida Khatoon Sherwani (daughter of Muzzamil Khan Sherwani) wrote patriotic poems to encourage freedom fighters. Khadija Begum joined the non-cooperation movement and went from home to home to inspire women to wear Khadi, Muneera Begum (wife of Maulana Mazharul Haq), Amina Qureshi, Fatima Qureshi, Amina Tyabji (wife of Abbas Tyabji), Rehana Tyabji (daughter of Abbas Tyabji), Hamida Tyabji (granddaughter of Shamsuddin Taybji), Begum Sakina Luqmani (daughter of Badruddin Taybji), Fatima Taib Ali, Shafaat un-Nisa Bibi (wife of Maulana Habibur Rehman of Ludhiana), Safia Saad, Begum Kulsoom Siyani, Asmat Ara Khatoon, Sughra Khatoon, Bibi Amatul Islam, Fatima Ismail, Sultana Hayat Ansari, Hazra Begum, Zuhra Ansari also participated in the freedom struggle and made rich contribution in various ways. Some of them were imprisoned, fined and suffered for freedom movement and their contribution cannot be denied. It is estimated that about 225 Muslim women committed their lives to the Revolt but their role in the freedom movement has not been properly acknowledged by the historians. The great contribution of these ladies should be brought to the knowledge of the present generation and this would be the best way to pay homage to them.

Reference:

1. Dr Noorjehan Safia Niaz, Indian Muslim Women's Movement, Notion Press, 2020
2. Syed Ubaidur Rahman, Biographical Encyclopedia of Indian Muslim Freedom Fighters, Global Media Publication, Jamia Nagar New Delhi
3. Syed Ubaidur Rahman, Muslim Freedom Fighters: Contribution of Indian Muslims in the Independence Movement, Global Media Publication, Jamia Nagar New Delhi
4. <https://www.siasat.com/75-years-of-independence-muslim-women-in-indias-freedom-struggle>
5. <http://risingkashmir.com/-remembering-role-of-muslim-men--women-in-indias-freedom-movement>
6. <https://www.siasat.com/remembering-4-muslim-women-who-fought-for-indian-independence>
7. Radiance Views weekly, 29 August 2022: 'The Role of Muslim Women in Indian freedom Movement' By **Dr. Muhammad Raziul Islam Nadvi**
8. <https://www.mpositive.in/2016/11/13/role-of-muslim-women-in-freedom-movement>

Kuntala Kumari Sabat: A True Patriotic Poetess

Dr. Pandurang D. Mamadge

Head, Dept. of English.

Late Shankarrao Gutte Gramin ACS College,
Dharmapuri. Tq. Parli (V). Dist. Beed. 431519

Abstract:

Youth should remember and understand the importance of India's 'invaluable legacy'. As President Murmu emphasized that basic values and principles should be passed from one generation to another to keep the Indianness alive in her first presidential address to nation. Before the independence in our country, medium of communication representation of poems and folk songs were based on religion and interpersonal issues like love for their partner but as the nationalistic sentiment reached its peak during the freedom struggle it started addressing social issues. The subject shifted to political awareness. As the entire nation was fighting colonialism, art and literature too became the medium of struggle. Writers and poets of the time used literature, poetry and speech as an instrument to spread awareness against the injustice by British on Indians and to imbibe the thought of freedom to encourage people to fight for their rights. Women leaders like Begum Rokeya, Sarojini Naidu and Kuntala Kumari Sabat promoted the emancipation of Indian women and to encourage their participation in national politics. The main aim of the paper is to study the literature of Kuntala Kumari Sabat in the light of patriotism during Indian Freedom Movement.

Keywords: women empowerment, infused, national politics, Public Consciousness.

As India celebrates 70 years of independence, we come across the stories of women who played an important role in Indian Independence Struggle. We have heard about some of them but most of them do not find a mention in our history books. These were ordinary women from all walks of life who managed to make extraordinary contributions to the cause of freedom. Among them the name of Kuntala Kumari Sabat occupies foremost place. She was popularly known as the Nightingale or Bulbul of Orissa. She was amongst many other women freedom fighters who strongly stood against the British Empire during the Indian freedom struggle for the very common right that is independence. Kuntala Sabat used her thoughtful poems to ignite a sense of patriotism among people across the country. She also made efforts to motivate other women to join the independence movement.

Kuntala Kumari Sabat was born in 1900 in a Hindu Brahmin family. Her father, Daniel Sabat was a doctor by profession while her mother Monica Sabat belonged to a Hindu Karan family. The family later converted to Christianity due to unknown reasons. She spent most of her childhood in Burma with her parents and returned with her family to Odisha at the age of 14. She completed her high school from Ravenshaw Girls School. In

1921, Kuntala Kumari Sabat completed medicine from a Medical College in Cuttack and passed with a distinction. She went on to be the first lady doctor in Cuttack. She got married Krushna Prasad Brahmachari and adopted Arya Dharma.

Follower of Gandhi, Kuntala Kumari Sabat had always emphasized that Independence was her birth right and encouraged women to actively participate in the fight against the British Empire. She started writing poems and novels from a very young age. 'Na Tundi', 'Kali Bohu', 'Parasmani', 'Bhranti', 'Raghu Arakhita' are some of her notable work. Her thought-provoking poetry anthologies such as 'Ahwan' and 'Gadajata Krishaka' inspired many men and women who wished to see a free India. She also fought for women's rights and backed the progressive steps taken towards women empowerment. She raised her voice against the social evils in the society and supported the idea of widow remarriage. Many of the poems that she wrote were later translated into English and in several other Indian languages.

Kuntala Kumari enrolled herself as a member of 'Nava Vidhan', the 'Brahmo Society'. She was appreciated when the poem, 'Anjali' came out. A leading cultural association of women conferred on her the title 'Utkal Bharati'. Gopal Chandra Praharaj and Pallikabi Nanda Kishore Bal loved her and adopted her as their daughter. Later she left for

Delhi on 1st July 1928. The same year she got married to Krishna Prasad. A new phase of life began, yet she did not leave her writings. She had written in English, Bengali, and Hindi and contributed to a number of non-Oriya journals, and edited a number of Hindi journals in Delhi. During her stay in Delhi, she presided over the 'All India Arya Mahila Sammilani' at Bareilly. During this time also she was invited by Allahabad University and Benaras Hindu University to deliver lectures. She was the president of the student's federation at Aligarh.

The poem in the anthology 'Archana' echoes the voice of the poor and lowly, the depressed and the marginalized. Her poetic longing for a brave new world is expressed in most of her poems. Some of her poems published in 'Sphulinga', inspired the youth of Orissa and infused dynamism in them. The volume 'Ahwan' captures the spirit of Gandhi's clarion call to people to join the struggle for freedom. In her poems 'Sphulinga' she wants to inspire his fellowmen to get lessons from the past history and to get out of the present setup and dullness. Her poems in Ahwan created a tremendous sensation. Her fame as a patriot and poet spread over the country.

During the noncooperation movement she made an appeal to the people of Orissa to fight for freedom. She was the voice of modern Orissa. In a real sense she was a visionary and a rebel. She expressed her concern for the suffering mankind and wanted to free mankind from exploitation. No doubt, Kuntala Kumari had a lot of patriotic fervour in her. She had derived a special pride in herself by portraying Gandhi, Nehru and the spinning wheel in her lucid poems. This instilled a lot of confidence to visualize a free India through the veil of the darkened British rule. She was imbibed with the true spirit of a colonial poet's vision to awaken public consciousness like Bankim Chatterjee's immortal Bengali song. The Oriya youths plunged headlong into the noncooperation movement being addicted to her war songs. It ignited the sparks in them spontaneously, so to say rapidly. Although Kuntala Kumari had a brief span of life time of thirty eight years, her creations outlived her to pioneer the cause of rooting out British misrule in India. She composed beautiful numerous patriotic poems and songs. Her love for man, nature and

nation is reflected in her poems. She had a deep hatred for superstitions and conventions, raised her voice against high and mighty. She always tried to protest against injustice and inequalities. She renounced the heartless religious dogmas and practices. She comprehended the image of glorious past of Orissa. At times it carries the romantic strain of love for liberty, equality and fraternity. Kuntala Kuamri's voice was more reflected in her poetry anthologies AHWAN (the call) and Gadajata Krishaka (Feudatory Farmer).

Her poetry was a great leap towards strengthening the debilitation of Oriya race against the mighty British people. It is definitely a great voice to heal up the wounded psyche of several Oriyas condemned to a bonded earth under 'British Raj'. She was a rebel no doubt and simultaneously a visionary. She stirred the conscience of the people through her writings. Her poems kindled a new spirit in the hearts of the people and inspired them to fight relentlessly against the British people.

Her ideas and concern for common man got reflected in her works. Her life and creations made her a legendary personality in her lifetime itself. She championed the cause of a world-free from evil and injustice. Her passion for justice, equality, liberty and fraternity was astounding. Throughout her life she fought against injustice and exploitation.

Conclusion:

Poems of Kuntala Kuamri helped nationalist in their struggle by evoking emotions related to oppression or kind of injustice to people that they had been facing for a long time. Poetry was used for a patriotic purpose and to create a nationalist discourse. She wrote poems in the local language that helped many common people to take part in India's freedom struggle. Her poetry promoted the emancipation of Indian women and to encourage their participation in national politics. She used poetry as a tool of propaganda to make Indian citizens not only socially and politically aware but also unite them for one common cause. She used poetry as a tool to spread the message of patriotism and expose atrocities of British. It not only led to a silent criticism of colonial atrocities but also acted as a force to unite mass against colonial forces.

References:

1. *Contribution of Khurda to the Freedom Struggle*, published by Dept of History, P.N. (Auto) College, Khurda under the Assistance of UGC, 2007.
2. Lal, M.; Kumar, S.P.; *Indian Institute of Advanced Study* (2002). [Women's studies in India: contours of change](#). Women's Studies in

India: Contours of Change. Indian Institute of Advanced Study.

3. Singh, N.K. (2001). [Encyclopaedia of women biography: India, Pakistan, Bangladesh](#). Encyclopaedia of Women Biography: India, Pakistan, Bangladesh. A.P.H. Pub. Corp. [ISBN 978-81-7648-261-5](#).

Enormous Contribution of Women in Indian Freedom Struggle

Asst. Prof. Manoj Shivraj Bhujbal

Dept. of English

Shivaji Mahavidyalaya Renapur, Dist. Latur.

(S.R.T.M.University Nanded)

Abstract:

Indian freedom struggle is the result of efforts made by many significant and forgotten men and women freedom fighters. Indian freedom movement crosses the boundaries of caste, class and race. The role of women in Indian freedom struggle is not only limited to achieve the independence of India but also to reform the Indian society. This research paper tries to highlight the contribution of some of the major women freedom fighters.

Key Words: Freedom, violence, Non-violence, Satyagraha, Caste, Class, Dalit, Struggle, Sacrifice

Introduction:

Many known and unknown men and women contributed in Indian freedom struggle. The contribution of women in freedom struggle can easily be observed in various movements and agitations led by Mahatma Gandhi. It is also remarkable that women from abroad significantly participated in national freedom movement. This research paper tries to highlight the contribution of some of the famous women freedom fighters.

The revolutionary trend in the freedom movement as such began with Vasudeo Balwant Phadke. This resulted from hatred to British rule, which was shared by a few Chittapavan Konkanastha Brahmins from the Peshwa period.¹ Yesubai Savarkar was the wife of Ganesh Damodar, the elder brother of Veer Savarkar. She never participated in any public movement but she gave moral support to the wives, sisters and mothers of imprisoned men by British government. She actively participated in women's group named *Atmanishtha Yuvati Sangha*. She was a strong advocate of Swadeshi and never afraid of police raids, which occur in her house now and then. Wives of the Chapekar family do similar kind of silent sacrifice. The ruthless and inhuman handling of Plague pandemic situation in Pune in 1897 by British rule creates exasperate feeling among Indian people. The main culprit of this irresponsible governance was Sir Charles Rand, the then Plague Commissioner of Pune. The anger of people resulted in the murder of Charles Rand by the Chapekar brothers – Damodarpanth, Balkrishna and

Vasudeo. The British rule immediately hanged them afterwards. The role played by their wives has remained unacknowledged. Their moral support to their husband in young age was remarkable. All these young widows bravely faced sufferings and the hardships in remaining life.

How can we forget the contribution of Kalpana Dutt in Indian freedom struggle? She belonged to the section of violent freedom fighters of Bengal region. Kalpana married P. C. Joshi, Secretary of the Communist Party of India in 1943 after which she was engaged in party work in Bengal. She also did useful service in labour camps, in the Kisan Sabha office and later joined the Tramway Workers Union as a full time worker.² She played significant role in blowing up the jail walls during the Chittagong Armory Raid. She was one of the main pillars of Chittagong Revolutionary Organization. She participated in the famous Dynamite conspiracy case where she prepared gun cotton explosives to execute the plan. Soon after, she was arrested and happily accepts the hardships of jail life. Her sacrifice for nation is noteworthy.

Another revolutionary freedom fighter who took weapon in hand to fight with British rule was Captain Laxmi Sehgal. She was born in First World War and actively participated in Second World War. She was interested in Socialism and hence she went to Singapore in 1940 for social service. She raised her voice against British owners for the cause of pitiable conditions of the rubber plantation workers. Soon in Second World War, she joined Azad Hind Fauj and became the leader of women's wing in it. Afterwards, Netaji appointed her as the

Cabinet Minister for Women and Children in Provincial government of Free India in 1943. But after the defeat in Burma she was taken as war prisoner and sent back to India after the war.

Indian women played pivotal role in Mahatma Gandhi's various movements. Mridula Sarabhai is one of them. She was brought up in aristocratic family but at the very young age, she was participated in various agitations of Mahatma Gandhi. Gandhian ideals transformed her completely. Geraldine Forbes wrote: "During the freedom struggle feminist goals were put on the back burner while the ore immediate goal of political freedom claimed women's attention"³. On the contrary Mridula was the strong advocate of feminism and nationalism. Women's liberty, equality and empowerment were her major issues of concern. In post-independence period, she devoted herself for rehabilitation of refugees and communal harmony. In other words, she worked as reformist in free India and tried to change the norms of society regarding women's education, social status and marriage system. Her contribution is remarkable in the sense that she struggled for feminist goals after the independence of India.

Similar ideology is seen in the work of Padmashri Maniben Kara. Her thinking was not limited only for free India. For her women's political, social and economic independence was also equally important. She was the first woman labour leader in Trade Union Movement. She changes the role of Unions in society and inspires them for constructive welfare and educational activities. Kamalaben Patel contributed her role in various agitations of Mahatma Gandhi. She forgets her personal tragedies and spends her life in Sabarmati Ashram. Kasturba Gandhi and Mahatma Gandhishow her the path of serving humanity and she devoted her life for the same cause.

In Gandhian era there were different cadres of women, which formed, from different social classes, strata and rural areas. These cadres played herculean taskin Gandhi's mass mobilization strategy. Unfortunately, their information is rarely available in history. These cadres show women's contribution and leadership quality in *Satyagraha*. It also symbolizes gender equality in Indian society.

Women from all classes contributed for freedom of India. Minorities were not behind in the

freedom struggle. Perin Captain belonged to Parsi community. Her Grandfather was DadabhaiNaoroji. Her birth in political family proved boon for her. She used her education, wealth and political family background for the sake of freedom struggle. She was influenced by Mahatma Gandhi and was the founder member of women's organization like *Rashtriya Stree Sabha*, *Desh Sevika sangh* and *Gandhi Seva Sangh*. She also contributed for *Hindustani Prachar Sabha*. Mahatma Gandhi described his opinion about perin and her sisters in a letter to Goshi. He wrote : "I have regarded you as more than his descendants by blood. You have believed in him and in his mission. His life was an inspiration to me when I was yet a boy. I came under his influence before I had known any other reader. That influence haspersisted. Soon after, I returned to India, Perin entered in my life and it was more than a joy to me to find Dadabhai's granddaughter sharing my ideals. This contact grew. And it has become such that I instinctively feel and share the sorrow that overtake you when I come to know of them"⁴.

Muslim Women also came forward for the contribution of India's freedom and reconstruction. Some Muslim freedom fighter's are – Smt. BadruddinTyabji, Smt. Ameena Tyabji, Nasimaalma Latif, Fatima Tyabji, HamidaTyabji, Shamima Lukmani and Shahinda Fyzee. All these Muslim women influenced by Mahatma Gandhi and actively participated in political and social movement.

It is unique fact that women not only participated in Indian freedom struggle from the Indian soil but also from abroad. Madeline Slade, Margarate Elizabeth Noble (Sister Nivedita), Anni Besant, Madam Cama are some of the famous names among them.

For a majority of the women, their role during the freedom struggle was an extension of their traditional feminine role, yet quite a few, daring and unconventional women, sought to rebel against their traditional, supportive roles and brought about a synthesis between the feminist and the nationalist claims.⁵ Undoubtedly, Mahatma Gandhi possesses Charismatic personality. He influenced men and women alike. We can easily observe gender equality in Gandhi's movements. These movements cross the barriers of caste and

religion. The struggle of women was not for the gain of any political power or position but for their love for nation. The history of Indian freedom struggle is incomplete without considering women's contribution in it. Like Mahatma Gandhi, Queen of Jhansi, Rani Laxmibai was the constant source of inspiration for women freedom fighters. In conclusion it is safe to say that, women played enormous contribution in Indian Freedom Struggle.

References:

1. Chirol, Valentine, *Indian Unrest, Brahminism and Disaffection in the Deccan*, New Delhi, Light and Life Publishers, 1979.
2. Kaur, Manmohan, *Role of Women in the Freedom Movement, 1857-1947*, Delhi, 1968, pp.215-216.
3. Forbes, Geraldine, *Indian Women and the Freedom Movement; A Historian's perspective*, Bombay, RCWS, S.N.D.T. Women's University, 1977, p.26.
4. Letter from Mahatma Gandhi to Goshi dated July 1, 1938, *Op. Cit.*, Volume 67, p.144.
5. Mody B. Nawaz, *Women in India's Freedom Struggle*, Allied Publishers Limited, 2000, pp.47.

Indian Freedom Struggle and Assamese Women

Abdul Amin*

* Assistant Professor,
Department of English,
Nakachari College,
Nakachari – 785635,
Jorhat – Assam
E-mail: mailme.munna13@gmail.com

Abstract

India is a country which has brave and great women from ancient time. Though in ancient India women were not free to take part in socio-political and economic issues, a few women showed their women power. As we know women are worshiped in this land since the time immemorial which reflects that women are as powerful as men and integral part of Indian society. In freedom struggle of India, we have witnessed the wholehearted participation and great contribution of women. Assam, the north eastern part of the country, was too jumped in the freedom struggle of India to get freedom from British rule. National women freedom fighter like Rani Lakshmi bai, Begum Hazrat Mahal, Kasturba Gandhi, Kamla Nehru, Vijay Laxmi, Pandit, Sarojini Naidu, Aruna Asaf Ali, Madam Bhikaji Cama, Kamla Chattopadhyay, Sucheta Kriplani, Annie Besant, Kittur Chennamma, Savitribai Phule, Usha Mehta, Lakshmi Sahgal who have fought for freedom, justice, and equality in Assam wmore freedom fighters Kanaklata Barua, Mungri alias Malati Mem, Dariki Dasi Baruah, Bhogeswari Phukanani, Tileswari Barua, Rebati Lahon, Khahuli Devi, Kumali Devi, Padumi Gogoi, Golapi Chutiani, Lila Neogoni, Thunuki Das, Jaluki Kachariani, Kon Chutiani fought heroically for the sake of motherland. The present paper is an attempt to discuss the role of Assamese women in the freedom struggle and accelerated the Indian independence movement.

Keywords: Assamese Women, Freedom Struggle, Women Freedom fighter, Assam, Participation, Contribution.

Introduction:

Both man and woman are the part of a human society. In ancient India, women were regarded as a weaker section of the society and women were not allowed to take active part in any socio-political or economic matter of family and society. Though menfolk took the leading role in politics, a few Indian women had been taking active part in politics since the ancient time. Women like Gargi and Maitrayee played active role in Indian politics in the period of Vedas. The participation and contribution of women in socio-political and economic field is found right from the ancient India. Indian women come forward to help the menfolk in the time of need and they take active part betterment of society. Indian freedom struggle was not only paved by the martyrs like Bhagat Singh but also strong women who stood their ground and fought the British to gain the nation's independence. Without the support and active participation of women Indian freedom struggle would have not been too forceful. As women from all parts of the nation took part and gave their

support to the struggle, women from Assam were no exception of it. The Indian independence movement was a time of numerous revolts and rebellions of different ideologies. It was time of National sentiment which rose to its peak and spread into the whole country. The role played by women in Indian Freedom struggle cannot be disregarded. A lot of courageous women raised their voice against the British rule. Women freedom fighters like Rani Lakshmi bai, Begum Hazrat Mahal, Kasturba Gandhi, Kamla Nehru, Vijay Laxmi, Pandit, Sarojini Naidu, Aruna Asaf Ali, Madam Bhikaji Cama, Kamla Chattopadhyay, Sucheta Kriplani, Annie Besant, Kittur Chennamma, Savitribai Phule, Usha Mehta, Lakshmi Sahgal possessed a lot of courage and intense patriotism by taking active part in Indian freedom movement. Assam, a state of North East India, was not left behind in this wide playing revolt. Men and women of different tribe, caste, and religion jumped into the movement with burning determination. Assamese women Kanaklata Barua, Bhogeswari Phukanani, Khahuli Nath played pivotal role in the movement of Indian Independence. These Assamese women participated

heroically and wholeheartedly. In this movement like male freedom fighter, women freedom fighters had to tolerate the brunt of the British fury but that did not put down their spirit. Many of women freedom fighters had to sacrifice their life for the love of the nation and other freedom activists were injured in lathi charge and police firing.

The British have ruled our country for almost 200 years. To be free from oppression and tyranny of the British, the Indians carried out innumerable movement. In this movement Assamese masses have made important contributions to gain freedom from foreign rule. When the nation started to revolt against British rule, in Assam Assamese masses too took active part in the revolt against the British rule. The women were also equally joined and played crucial role in this movement.

The freedom movement of India gave birth to a number of women freedom fighter which influenced and motivated the people to involve in the movement. Women mobilised the mass by encouraging, giving ideas, new thinking towards liberated India and it fuelled the freedom struggle. The involvement of women in the freedom struggle, directly or indirectly helped the freedom fighters to have mass support by making awareness of freedom among the people. Besides their household task, women took active participation and contributed for the motherland. Jawaharlal Nehru in his "The Discovery of India" wrote *"Most of our menfolk were in prison, and then a remarkable thing happened. Our women came to the front and took charge of the struggle, women had always been there of course but now there was an avalanche of them, which took not only the British Government but their own menfolk by surprise. Here were these women, women of the upper or middle classes, leading sheltered lives in their homes- peasant women, working class women, rich women- pouring out in their tens of thousands in defiance of government order and police lathi, it was not only that display of courage and daring, but what was even more surprising was the organizational power they showed."*

Objective:

The objective of this paper is to highlight Assamese women's participation in the Indian freedom struggle.

Methodology:

Methodology is one of the significant aspects which helped the researcher to conduct his study. It is a systematic way through which a study can be conducted. The present paper is purely descriptive and both primary as well as secondary data is used in the paper which is collected from the Government reports, proceedings, newspaper, related books, journal, magazines, articles, website etc.

Research Value:

This paper will play an important role in researching the participation and contribution of Assamese women in the Indian independence movement. Moreover, participation and contribution of Assamese women in independence movement has not been broadly studied in national and international level. Therefore, research and discussions of the Assamese women freedom fighter and their contribution are to be carried out so that women contribution of this region of India in freedom struggle can get a wider dimension.

Assamese Women In Indian Freedom Struggle:

As the whole country was fighting against the Colonial rule to get total freedom the people of Assam were also jumped in the movement for the sake of mother India. Assam, a land situated in the North East part of the nation, was took active part in the freedom struggle and women of the region also started to participate in the movement. Among these spirited and brave hearted women a few women freedom fighters whose contribution in the freedom struggle are ever remembered.

Kanaklata Barua – Kanaklata Barua is considered to be the youngest freedom fighter of Assam. She was born on 22nd December 1924 at Barangabari village of Gohpur sub-division of Sonitpur district and daughter of Krishna Kanta Barua and Korneshwari Barua. Initially, she wanted to join the Azad Hind Fauz, however, being a minor she was not allowed to join. Though she was a teenager, she realised the value of the struggle that was started for getting freedom from foreign rule. Later she became an active member and organiser of Mrityu Bahini. She was shot dead by the British police on September 20, 1942 awhile she was leading a procession holding the national flag to hoist during the Quit India Movement when she was just 18.

Malati Mem – Malati Mem also known as Mungri, a woman from tea garden workers community, a labourer in the Lalmati tea garden of Tezpur. She was also one of the leading members of the anti-opium campaign in tea gardens. She helped the volunteers carry out the prohibition work among the tea garden people. In 1921, she was killed by government supporters at Lalmati in Darrang district for supporting Congress volunteers in prohibition campaign. She is considered to be the first woman martyr of Assam in the freedom struggle.

Dariki Dasi Baruah -She was actively involved in the Civil Disobedience Movement and was one of the leading members of the anti-opium campaign. She was arrested on February 1, 1932 and jailed for six months for anti-opium picketing. As she was pregnant at the time of imprisonment, she was given conditional release from jail. But she refused to take conditional release from jail. During her imprisonment, she fell sick and died in the jail on April 26, 1932.

Tileswari Barua – She was born in in Nij-Borgaon village of Dhekiajuli district of Assam. From a very young age, Tileswari was influenced by the patriotic songs sung by the leaders involved in the freedom struggle and became an active participant in the Quit India Movement from Dhekiajuli. Like Kanaklata Barua she too joined Barua joined the Mrityu Bahini when she was 12 years old. On September 20, 1920, she was shot dead in police firing while trying to hoist the national flag at Dhekiajuli.

Bhogeswari Phukanani- Phukanani was born in 1885 in Nagaon district of Assam Though she was a mother of eight children she was an active organiser of the freedom movement in Nagaon and played an important role in the Quit India Movement. Phukanani was active in the Berhampur, Babajia and Barpujia areas in the Nagaon district of Assam and helped set up offices for the Indian National Congress. In 1930 Phukanani took part in a nonviolent movement as an act of civil disobedience against the British authorities and was arrested for picketing. On September 18, 1942, she was shot by the British while marching forward with the national flag at Barhampur.

Chandraprabha Saikiani – Chandraprabha Saikiani, born on 16th March 1901 in Kamrup district of Assam. She was an active freedom fighter, activist, writer and social reformer considered to be the pioneer of the feminist movement in Assam. She was the founder of The All Assam Pradeshik Mahila Samiti, a non-governmental organization working for the welfare of the women of Assam. In 1921, she took active participation in the non-cooperation movement and worked to mobilise women of Assam to take participation in the movement.

Conclusion:

In the above discussion it is seen that Assam was never an untouched territory with regards to national freedom movement and Assamese women's contribution during the freedom struggle suggests that Assamese women were nowhere even a step behind the men in fighting for the motherland. Many of women freedom fighter sacrificed their life for the love motherland while other women freedom activists were injured in lathi attacks and police firing in fighting for the country's liberation. Amidst intolerable torture made by the British the spirit of freedom struggle could not be diminished. But it is a matter of regret that there is not sufficient literature available in English or Hindi regarding the role of Assamese women's contribution in freedom struggle of India. Hence there is a need of translation of those works and available literatures in various official languages for a wider dissemination of role and contribution of Assamese women in the movement for Indian independence. In conclusion, it is undeniable that the various freedom fighters of Assamese women have made significant contributions to the Indian independence movement in various ways.

References:

1. Boruah, P., (2022). Unsung Heroes of the Freedom Movement from Assam. Journal of Positive School Psychology, Vol.6, No.4, 1926-1928.
2. Boruah, S. (2001). NON-COOPERATION MOVEMENT AND THE PEASANTS OF THE BRAHMAPUTRA VALLEY OF ASSAM. Proceedings of the Indian History

- Congress, 62, 470–477.
<http://www.jstor.org/stable/44155791>
3. Choudhury, Tina (2022, August 15). Independence Day 2022: Women Freedom Fighters from Northeast India. <https://www.eastmojo.com/northeast-news/2022/08/15/independence-day-2022-women-freedom-fighters-from-northeast-india/>
  4. Govt. of India (2020, August 12). Woman Freedom Martyrs of Assam [Blog post]. <https://blog.mygov.in/woman-freedom-martyrs-of-assam/>
  5. Nath, H.J.,(2020) Assamese Women in the Freedom Struggle of India: A Gender Perspective. Journal of Xi'an University of Architecture & Technology, Vol. XII, Issue III, 1006-7930.
  6. Puzari, R. R. S., & Mazane, K. (2001). Role of Assamese Women in the Freedom Struggle of India. 岡山大学経済学会雑誌, 33(2), 1-9. https://ousar.lib.okayama-u.ac.jp/files/public/4/40928/20160528032043930389/oer_033_2_001_009.pdf
  7. Woman Freedom Martyrs of Assam (12 Aug 2020). <https://blog.mygov.in/woman-freedom-martyrs-of-assam/>

Contribution Of Sarojini Naidu in Indian Freedom Struggle

Shaikh Afsar Nawaboddin

Assistant Professor, Azad College, Ausa, (M.S.), India

Email- shaikhafsarnawaboddin@gmail.com

Abstract

Women were an integral part of India's freedom struggle. They fought with determination; their courage to look death in the eye, their love for the motherland and dreams of striving for free and prospering India fueled their rebellion against the British Raj. The history of Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations and hardships to earn us freedom. When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. The list of great women whose names have gone down in history for their dedication and undying devotion to the service of India is a long one. Present paper deals with Sarojini Naidu, the nightingale of India. Her spectacular life and courage make her the role model of Indian women. We study her contributions to India's struggle for independence and worship her as one of the founders of the true India.

Key Words- Sarojini Naidu, Indianness, Gandhian thoughts.

Introduction

Sarojini Naidu was an Indian poet and political activist. **Her poetry had beautiful words which could be sung as well which led to her being called the nightingale of India.** A significant name from the Indian Independence Movement, Naidu's illustrious career as a poet earned her the nickname Nightingale of India. She is best known for her words in *The Golden Threshold* (1905), *The Bird of Time* (1912), and her collected poems, published as *The Sceptred Flute* (1928) and *The Feather of the Dawn* (1961). She has also proudly authored books such as *Mahatma Gandhi: His Life, Writings and Speeches*, *Palanquin Bearers* and more. Naidu became part of the independence movement by showcasing her oratory skills. She advocated for women's rights and their empowerment. As the partition of Bengal began in 1905, she connected with eminent leaders of the Indian National Congress. Between 1915-1918, she excelled in delivering her oratory skills about the social welfare of women. She encouraged women to step out of their homes and fight for the independence of the country. In 1917, Naidu accompanied Annie Beasant, the president of the Home Rule to advocate for women's suffrage in front of the Joint Select Committee in London. She also showed support for the Lucknow Pact, a joint Hindu-

Muslim demand for British better political reform. The same year, Naidu joined Gandhi's satyagraha and non-violent movement. In 1919, Naidu also joined the non-cooperation movement as a part of her advocacy against British rule. Naidu also became the first Indian female president of the Indian National Congress in 1925. She was also responsible for persuading Gandhi to let women join the Salt March in 1930. In 1931, Sarojini Naidu joined the Round Table Conference in London under the Gandhi-Irwin Pact. She was, however, jailed in 1932. For her involvement in the Quit India Movement, Naidu faced imprisonment in 1941. After India's independence in 1947, Naidu became the first governor of Uttar Pradesh. She retained office till her death in 1949.

Sarojini Naidu Role in the Indian National Movement

Gandhi and Gopal Krishna Gokhale, two illustrious leaders of the Indian freedom struggle, introduced Sarojini to politics in India. She made the decision to join the Indian liberation struggle after the partition of Bengal in 1905 had a profound impact on her.

She met with Gopal Krishna Gokhale on a regular basis, and he introduced her to other leaders of the Indian liberation movement. She was persuaded by Gokhale to apply her knowledge and training for the cause. She put her writing on hold so she could completely commit to the political cause. She interacted with Muhammad Ali Jinnah,

C. P. Ramaswami Iyer, Pandit Jawaharlal Nehru, and Mahatma Gandhi.

She first met Jawaharlal Nehru in 1916, with which she collaborated to improve the deplorable working conditions of the Indigo workers in Champaran, an area in western Bihar, and fiercely fought the British for their rights. Sarojini Naidu travelled all throughout India giving speeches about nationalism, women's freedom, the dignity of work, and youth welfare.

Together with Annie Besant and other notable figures, she contributed to the founding of the Women's India Association in 1917. She also discussed with Congress the importance of including more women in the fight for freedom. As the representative of the Indian Nationalist movement, she travelled widely in the United States and several European nations.

Sarojini Naidu Freedom Fighter

Sarojini Naidu Freedom Fighter: The Rowlatt Act, passed by the British government in March 1919, made it unlawful to possess seditious materials. Naidu was the first to join the Non-Cooperation Movement, which Mahatma Gandhi started as a form of protest. Sarojini Naidu faithfully emulated Gandhi and actively participated in his other activities, such as the Satyagraha Pledge, the Khilafat Issue, the Sabarmati Pact, and the Civil Disobedience Movement.

Together with other leaders, she spearheaded the Dharasana Satyagraha in 1930 when Gandhi was detained following the Salt March to Dandi. In 1931, she travelled with Gandhi to London to attend the Round Table Talks with the British government. Her political involvement and role in the struggle for freedom resulted in her serving prison terms in 1930, 1932, and 1942. Her 1942 arrest resulted in a 21-month sentence.

As a member of the All-India Home Rule Deputation, she visited England in 1919. She was one of the two representatives from the Indian National Congress who went to the East African Indian Congress in January 1924. She was chosen to lead the Indian National Congress Party in 1925 as a result of her devoted service to the cause of liberation.

The world's understanding of the subtleties of India's nonviolent battle for freedom was greatly

aided by Naidu. She travelled to Europe and even the United States to spread Gandhian ideals, and she played a role in making him become an international symbol of peace.

She was appointed the first governor of the United Provinces (now Uttar Pradesh) following India's independence, a position she held until her death in 1949. In India, March 2 is celebrated as Women's Day.

Salt March

Salt March, also called Dandi March or Salt Satyagraha, major nonviolent protest action in India led by Mohandas (Mahatma) Gandhi in March–April 1930. The march was the first act in an even-larger campaign of civil disobedience (satyagraha) Gandhi waged against British rule in India that extended into early 1931 and garnered Gandhi widespread support among the Indian populace and considerable worldwide attention.

Salt production and distribution in India had long been a lucrative monopoly of the British. Through a series of laws, the Indian populace was prohibited from producing or selling salt independently, and instead Indians were required to buy expensive, heavily taxed salt that often was imported. This affected the great majority of Indians, who were poor and could not afford to buy it. Indian protests against the salt tax began in the 19th century and remained a major contentious issue throughout the period of British rule of the subcontinent. The march on the saltworks went ahead as planned on May 21, led by the poet Sarojini Naidu, and many of the some 2,500 peaceful marchers were attacked and beaten by police. By the end of the year, some 60,000 people were in jail. Dandi Salt March (1930) Sarojini Naidu, Kamaldevi Chattopadhyay were at the forefront (even when Gandhiji did not want women to join the Dandi March to save them from police brutality).

Sarojini Naidu Freedom Fighter In the aftermath of the 1905 partition of Bengal, she joined the Indian independence movement. Gopal Krishna Gokhale, Rabindranath Tagore, Muhammad Ali Jinnah, Annie Besant, C. P. Ramaswami Iyer, Mohandas Gandhi, and Jawaharlal Nehru were in touch with Sarojini between 1903-17. She lectured on youth welfare, labour dignity, women's emancipation, and

nationalism in India from 1915 to 1918. To advocate for the female franchise, she helped create the Women's Indian Association (WIA) (1917). On December 15, that year, she led a women's delegation to meet with the British Secretary of State for India, who was visiting India, asking for women's rights and a vote. Women were waking up to their civic obligations, the delegation told the Minister. At the special session of the Indian National Congress that met in Bombay in August 1918, she spoke about women's rights. She accompanied Annie Besant, President of the WIA, in May 1918 to present the case for the women's vote to the Joint Select Committee in London debating Indian constitutional reforms, where they told the MPs that "powerful, unified and ready to change society" were Indian women. After meeting Jawaharlal Nehru in 1916, she took up the cause of the Chappel Head Indigo workers as well. The British government passed the Rowlatt Act in March 1919, in which the possession of seditious papers was considered illegal. To protest, Mohandas Gandhi initiated the Non-Cooperation Movement and Naidu was the first to join the movement the government was trying to suppress. In July 1919, Naidu became the ambassador of the Home Rule League to England, where the Government of India Act (1919) was passed, which constituted a legislative assembly, but with a limited number of 93 elected delegates (with 42 appointed and an upper house of 34 elected and 26 appointed members). It did not give a vote to women. She returned to India in July 1920, and Mahatma Gandhi announced the Non-Cooperation Movement on August 1. In January 1924, at the East African Indian Congress, she was one of the two delegates to the Indian National Congress. As a supporter of the needs of the dispersed Indian populations, she travelled across East and South Africa.

Sarojini Naidu Works

In 1905, *The Golden Threshold* was published as the first volume of her book of poems. There were two additional volumes published: *The Bird of Time* (1912) and *The Broken Wing* (1917), which also included 'The Gift of India'. In 1919, she published the autobiography of Muhammad Jinnah, and in 1943, *The Sceptred Flute: Songs of India* along with Allahabad: Kitabistan was

posthumously published. In 1961, she published 'The Feather of the Dawn' which was edited by her daughter Padmaja Naidu. 'The Indian Weavers' was published in 1971.

Conclusion

Gandhi had empowered and inspired women by fighting against caste, discrimination, child marriage and encouraging women's education. He motivated women to participate in large numbers. The non-cooperation movement is witness to unprecedented female activism, especially of the educated and middle class. Amrit Kaur, Aruna Asaf, Sarala Devi and Muthul Lakshmi Reddy emerged as prominent leaders. Inspired by Gandhian ideals during the Civil Disobedience Movement, Sarojini Naidu led a peaceful protest against the Salt Law, Taxes in Dharasana Salt Works even after Gandhi's arrest. She fought for the right to vote and was elected the first Indian woman president of the Indian National Congress. Under the leadership of Usha Mehta, Aruna Asaf Ali, underground activism in the Quit India Movement was instrumental in sustaining the movement. In the 1920s, the majority of women participated in the political scene. A large number of women came forward during this period. Thus, breaking the barriers of socio-economic oppression, Indian women have come together to realize the potential of collective action and have laid down seats for women's empowerment in independent India. To honour multifaceted contributions of Sarojini Naidu, February 13 is observed as National Women's Day of India.

References

1. Sharma, Kaushal Kishore (2003). "Sarojini Naidu: A Preface to Her Poetry". *Feminism, Censorship and Other Essays*. Sarup & Sons. pp. 56–57. ISBN 978-81-7625-373-4.
2. Siddhartha Dash; *Role of women in India's struggle for freedom*, New Delhi, 2010.
3. Thomas weber, *Going Native; Gandhi Relationship with western women*, Roli Books, Delhi, 2011.
4. *The Indian ladies Magazine*, February, 1904.
5. Desai, Neera; *Women in modern India*, Vora's loy, 1977.
6. Dutta, D.M; *The Philosophy of Mahatma Gandhi*.

7. Gandhi speech at a public meeting in Paganeri, 27 Sept 1927, The Hindu, Sept 29, 1927.
8. Leela Kasturi and Veena Mazumdar; Women and Indian Nationalism; Vikas Publication, New Delhi, 1994.
9. Chand, Tara; History of freedom Movement in India, Vol IV, Publication Division, Govt. of India, Delhi, 1961.
10. Thaper, Suruchi; Women in the Indian National movement: Unseen faces and unheard voices (1930-32), Publication Pvt. Ltd., 2006
11. Ralhan, O.P; Indian women through ages 5th Vol. Eminent Indian women in politics, Anmol publications, New Delhi, 1995.
12. Brown, Judith; Gandhi and the civil disobedience movement, Cambridge University press, 1972.
13. Kaur, Manmohan; Women's in India freedom struggle, Sterling publishers, New Delhi, 1985.
14. Chopra, P.N; Women in India freedom struggle, Published by Ministry of education and social welfare, Govt. of India, New Delhi, 1975.
15. Chib, S.S; New Perspective on India's freedom struggle, Vande Matram Prakashan, Chandigarh, 1987.

Indian Freedom Movement – A Glimpse of Women Leaders from Andhra Pradesh

Dr. A. Rajeswari

Lecturer

Department of English

Government College (Autonomous)

Rajahmundry

East Godavari District

Andhra Pradesh

Abstract

It is known that Indian Struggle for Independence came to fruition in 1947 only after the sacrifices of many people all over the country at various phases of the freedom struggle. Leaders from different states contributed to national unity and integrity without which independence would have been further delayed. The contribution of women from different quarters of the country to liberate 'Mother India' from the clutches of colonialism cannot be undermined. Their initiative to participate in the freedom struggle can be considered as their first step towards their empowerment which paved way for generations of women to follow.

The freedom movement in Andhra Pradesh was spearheaded by great leaders like Alluri Seetaramaraju, Uyyalawada Narasimha Reddy, Gadicherla Harisarvotham Rao, Pattabhi Sitaramayya, Tanguturi Prakasam Pantulu, and Vavilala Gopalakrishnayya. Names of women leaders from the state - Duvvuri Subbamma, Durgabhai Deshmukh, Ponakka Kanakamma, Unnava Lakshmi Bayamma, and Vedantham Kamala Devi entered the annals of the Indian freedom struggle for their significant contribution to the noble cause.

This paper attempts to study the role of prominent women leaders from Andhra Pradesh in the Indian Freedom Struggle.

Keywords: Freedom, struggle, emancipation, women

Women all over India played a significant role in the Freedom Struggle. Efforts to make women a part of the nationalist movement began in the early 1920s. 'Deshabandhu' Chittaranjan Das started 'Nari Karma Mandir' for kindling patriotic fervor in women. Later, Subhash Chandra Bose founded Mahila Rashtriya Sangha in 1928 in Calcutta. Women participation scaled up to a new height with the impetus given by Mahatma Gandhi. His words propelled many a woman to join the national struggle. They came out onto the streets in thousands raising their voice against colonial rule. Local leadership played a key role in bringing in the much-required unity in a country where we find great diversity in terms of language and culture and the contribution of women leaders at the regional level is of paramount importance.

The state of Andhra Pradesh, like the other states of India, participated actively in the national struggle for independence and produced great leadership which found a significant place in Indian history. The social reformation in Andhra Pradesh

driven by great men like Sri Raghupathi Venkata Ratnam Naidu, Kandukuri Veeresalingam Panthulu and Gurujada Apparao brought considerable relief to women and gave them scope to share the political scene along with men. Added to this, the call given by Gandhiji drove many women into the freedom movement. Thus, women leaders like Duvvuri Subbamma, Durgabhai Deshmukh, Ponakka Kanakamma, Unnava Lakshmi Bayamma, and Vedantham Kamala Devi emerged as potent women leaders in Andhra Pradesh.

Durgabhai Deshmukh is the most popular leader from Andhra Pradesh. The words of Emma Goldman that true emancipation 'begins in women's soul' aptly relate to the life of Durgabhai Deshmukh. She was married to her cousin at the very tender age of 8. She parted with him and continued her education. She fought against the imposition of the English Education System at the age of 12. When a conference of the Indian National Congress was held at Kakinada in 1923, she stopped Jawaharlal Nehru at the entrance as he had no ticket. She allowed him only after a ticket

was bought. Nehru praised the girl for her dedication to duty.

Deshmukh followed Gandhiji. She led a simple and austere life. She participated in Satyagraha and Civil Disobedience Movements and inspired many women to join the movements. The British Government imprisoned her three times between 1930-33 and this itself indicates the power of her influence. After her release, she pursued her graduation and post-graduation at Andhra University and acquired a law degree from the University of Madras. She founded the Andhra Mahila Sabha in 1937 for women's emancipation. She was one of the members of the Constituent Assembly and a member of the Planning Commission. Her efforts for the formulation of a national policy on social welfare culminated in the government setting up the Central Social Welfare Board in 1957. She was the first to emphasize the setting up of Family Courts. Thus, her contribution was not only limited to India getting independence but was also extended to laying the path for women's empowerment in the country.

Gandhiji's speeches attracted another young woman from Andhra Pradesh to play a key role in the freedom movement. In a speech delivered to women at Rajahmundry on 3 April 1921, Gandhi said, "You my dear sisters I want to warn you and to bring you to a sense of duty and religion. If there is a dancing girl amidst you, I ask you to make her life not one of shame. Take up the spinning wheel and take the few paise that the work brings you, and it will bring God into your house. I ask you to discard all your fine garments and ornaments if only for the protection of these dancing girls. Take up the spinning wheel for the sake of the purity of India. I ask you to consider that to wear fine foreign sarees is a sin." Subbamma who was one of the participants plunged into action. Her powerful speeches inspired women of the Godavari region to participate in the national movement. During the non-cooperation movement, she held several meetings and popularised khadi, and sensitized people against untouchability- the two being the most important constituents of Gandhian ideology. She carried khadi from village to village travelling on foot. She was imprisoned in the Rajahmundry prison for one year for her active participation in the Civil Disobedience Movement. She was lathi-

charged in 1942 for her participation in Quit India Movement. She was a member of Stree Sanatana Vidyalayam, Rajahmundry. She was given the title 'Deshabandhavi' in 1923 by the Kakinada Congress Mahasabha. Her relentless efforts toward the liberation of the country and also the women as well were appreciated by Gandhiji.

Unnava Lakshminarayana participated in the non-cooperation movement following the call of Mahatma Gandhi. Fortunately, she was married to a writer and philosopher, Unnava Lakshminarayana. His ideas had a profound influence on her and inspired her to become a social and political activist as well. Duvvuri Subbamma and Ponka Kanakamma also exerted great influence on her. She was imprisoned six times for her active participation in the freedom struggle. She started a residential school for women called "Sarada Niketan" in 1923. She travelled across Andhra Pradesh during the freedom movement exhorting people to join the national movement. She was a great orator and her speech at the Nellore Town Hall during the Quit India movement was lauded by many. She retired from the political scene after India attained independence.

Ponka Kanakamma was another gem from Nellore, Andhra Pradesh who stood for the noble cause of independence. Though she hailed from a very rich family of landlords, she became an ardent follower of Gandhiji. She started 'Sri Kasturi Vidyalayam' for the girls of Nellore in 1923. She too, like many girls of her generation, got married at the very tender age of 8. Though she was not allowed to study, she gained proficiency in Telugu, Hindi, and Sanskrit with her own efforts. As an active participant in Library Movement, she established 'Sujana Ranjani Samajam' and 'Vivekananda Grandhalayam' in Nellore. She encouraged her friends in the nearby villages to start libraries. She had been an active participant in Salt Satyagraha, Non-cooperation, and Civil Disobedience Movements. She was imprisoned for 13 months for her fight against the British. She was a member of AICC for some time and acted as the Vice-President of the Andhra Pradesh Congress Committee. She is also a prominent poet in Telugu. She and Dronam Lakshminarayana were the first twin poetesses in Telugu. Both wrote several philosophical poems on their Spiritual Guru,

Ramana Maharshi. Kanakamma also worked for the abolition of Untouchability. She began an industrial training centre for poor, orphan, and underprivileged women in 1952. Thus, she exerted a great influence in the social, political, and literary spheres of the state of Andhra Pradesh.

Vedantam Kamala Devi is another prominent name from Andhra Pradesh. She was the wife of Vedantam Venkata Krishnayya. She was proficient in English and Bengali. She was inspired by Gandhiji and joined the non-cooperation movement. She took the lead as the president of the Women's Conference held in 1926 at Ananthapur. She campaigned throughout Andhra Pradesh for the boycott of foreign goods and promoted spinning khadi.

Conclusion

The list of women leaders from Andhra Pradesh includes M. Lakshmi Narasamma, Gujju Nagaratnamma, Manapragada Sundaramma, Bhamidipati Ranganayakamma, Koduri Leelavathi, Batula Kamakshamma, and many others who came to the forward to contribute their part to set India free. They are torchbearers to many generations of women to follow in terms of courage, patriotism, self-empowerment, honesty, and many other ideals to value and cherish. On the occasion of Azadi-ka-Amrith Mahotsav, we pay our homage and our

tributes to all these great women who paved the path for generations of women to follow.

References

1. Kannabiran, Kalpana. "Women's lifeworlds and the idea of feminist insurgency." *Vents d'Est, vents d'Ouest. Mouvements de femmes et féminismes anticoloniaux. Actes du colloque international genre, Berne/Genève, IHEID/Commission nationale suisse pour l'UNESCO/DDC*. 2009.
2. Rani, A. Sobha, and S. C. Padhy. "Participation of Women in the Freedom Struggle during the Gandhian Era: A Comparative Study between Odisha and Andhra Pradesh."
3. <https://www.thehansindia.com/posts/index/Womenia/2018-08-15/Women-in-Freedom-Struggle/405624>
4. https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.204762/2015.204762.Role-Of_djvu.txt
5. Wikipedia Contributors. "Emma Goldman." *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 6 Aug. 2021. Web. 16 Aug. 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Emma_Goldman

Three Stages of the Women's Contribution in Indian Freedom Movement

Dr. Anuradha Digambarrao Deshmukh

Abstract:

The history of India's freedom struggle has been considered as an important chapter for women from various levels of society contributed in it. It is the golden page of Indian history. Women became a symbol of fighting spirit, love of nation, sacrifice, struggle and courage during this movement. They played pivotal responsibility and helped to shape Indian freedom struggle movement. Generally, there are three stages of women's contribution in the freedom struggle of India. The paper is a genuine attempt to present some glimpses of the active participation of women during the three stages of Indian freedom movement. Hence, it is significant to study the role of miscellaneous Indian and handful foreign women who supported Indian freedom struggle movement. This paper is divided into three parts.

India has a glorious history of Freedom movement. Women played crucial role in it. History of India's freedom has been known as an important chapter for women from various levels of society contributed in it. Women being a wheel of the chariot named society played multiple roles during the colonial, pre-independent and independent period. Hence, it is significant to study the contribution of women in Indian freedom struggle. It is a golden page of Indian history.

Women came forward and joined the freedom movement. They actively contributed in it. It is observed through an international study that many Indian women were participated in it. Along with Indian women some foreign women supported Indian freedom struggle. They played vital part and shaped Indian freedom struggle movement. It included a series of historic events pursuing the ultimate aim of Indian freedom.

It is verity that women played momentous role in achieving Indian independence. However, their struggle, contribution and sacrifice remained unrecognized. This paper is an endeavor to bring into light the contribution of such women who belonged to a remote part of Indian society. Their sacrifice and contribution remained unknown.

The first part of this paper deals with the role of women in freedom movement before Mahatma Gandhi and during the First war of Independence. There are many women who participated in freedom struggle. Their contribution can be divided into three stages. The first stage began in nineteenth century when reformers put their steps

and began to speak in favour of women's rights. This movement started before 1817. During this era, Bhima Bai Holkar (1795-1858) fought against the British colonel Malcolm. She defeated him (Malcolm) through guerrilla warfare. She was the first women to manipulate a sword against the British.

Another brave and rebellious woman was Jhansi ki Rani, Rani Lakshmibai (1828-1858). Her name has been written in golden words in Indian freedom movement. She was the rebellious women who played an active role in Indian Rebellion of 1857. She became a symbol of resistance to the British Raj for Indian nationalists. She opposed the annexation Jhansi. She opposed the Doctrine of Lapse. Her historic quotation is the symbol of her bravery and fighting spirit:

I shall not surrender my Jhansi.
-Rani Lakshmibai (blog.examarly.com)

During the era of 1858 she fought at Jhansi and Gwalior against English forces. Tatya Tope helped Lakshmibai in this war. She sacrificed her life at Gwalior while fighting the struggle movement.

Begum Safia Abdul Wajid (1820-1879) belonged to a rich Muslim family. She was well educated women. She was the government lecturer but she took part in Indian struggle Movement and sacrificed her job for the sake of our country. She was the quintessence of Education women who participated in freedom struggle.

Apart from these Indian women there were many foreign women who supported Indian Freedom struggle. Annie Besant (1847-1933) was the first Irish lady who supported struggle for

freedom. Her main participation is found in the work of foundation of Home Rule League in Madras in 1916. She founded the Theosophical Society in India. She Became the First Women President of Indian National Congress in 1917. Her contribution is popular for she edited New India and Commonwealth these two news papers.

The name of Madam Bhikaji Cama (1861-1936) had been added among the women who raised the voice of Indian freedom movement at international level. She was called as the first cultural representative of Mother India in USA. She ran a news paper named 'Bande Mataram'. She ran two organizations- Free India Society and another one Parsi India Society. She was the woman who unfurled first national flag of India in 1907 in Germany. In short, she brought a note of awareness for freedom and nation among the common people. She once said:

Behold, the flag of independent India is born!
It has been made sacred by the blood of young Indians who sacrificed their lives in its honour.

In the name of this flag, I appeal to lovers of freedom all over the world to support this struggle.
– Madam Bhikaji Cama (blog.examarly.com)

Thus, her role added a new enthusiasm for the women in the world to support the freedom struggle movement of India.

It is significant to take the name of Sister Nivedita (1867-1911) in this regard. She was Irish by birth but actively supported to Indian struggle of freedom. She was the Anglo-Irish social worker. She has been known as the disciples of Swami Vivekananda who used to call her as Nivedita. Her real name was Miss Margaret Elizabeth Nobel. She supported the Swadeshi Movement launched in India. She came to India in 1898 and propagated the cause of India throughout America and Europe.

The second part of this paper includes the women participation during Mahatma Gandhi leadership. One more woman, Matangini Hajra (1870-1942) who was born in the peasant family of Bengal played an additional role in the freedom struggle. She represents a young widow of poor family. Her role is vital in Dandi March. Due to her vigorous role played in this movement she has been called as Old Lady Gandhi. The revolutionary role of Matangini Hajra in Quit India movement and campaigned for non-payment of Chowkidari, she

was arrested and sent to jail. During the Quit movement she was dynamic women who leaded the protest and tried to capture the local police station to hoist national flag. However, she was killed in police firing. Very few people knew the name of Matangini Hajra. This paper is an attempt to peep into the heroic role of such women who remained unknown to everyone.

The role of Sarojini Naidu (1879-1949) is important for she is among one of the first women to participate in this movement. Her part in Indian freedom struggle is epoch making as she took energetic part in all the programs of Gandhiji along with Dandi March and Quit India movement. She was sent to jail for it. She became first women President of Indian National Congress in 1925 in Kanpur. She accompanied Gandhiji to the second Round Table conference. She became the Governor in independent India. She became a role model for the political causes and leader of women in the freedom struggle.

Nanibala Devi (1888-1967) was one of the forgotten women in the freedom struggle. She was the energetic women from Assam. She was the renowned poetess in the first half of 19th century. She represented the Indian women who was fearless and devoted their lives in order to gain Indian freedom. She influenced other women to take part in freedom struggle and fight against British coercion. Along with Hemanta Kumari Devi and Guneswari Devi she (Nanibala Devi) opened a weaving training centre in Guwahati. Thus, through the weapon of Khadi weaving Nanibala Devi brought a new wave of Swadeshi in the freedom movement. Her poetry became a pictogram of inspiration for Indian freedom.

Jyotirmoyee Ganguli (1889-1945) was the dynamic women of the era. She was the follower of anti British demonstrations during the Quit India movement and CDM. She was the rebellious women who believed in revolutionary ideology. It is observed through detailed study that she followed Leftish political ideology. She was the woman who demanded the release of Indian soldiers from the jail. She took part in many protests. She was sent to jail and died there in one of the protests in 1945.

Rajkumari Amruta Kaur (1889-1964) was from the royal family of Punjab. She was learnt in England during her graduation. It is observed that

Western political ideology knocked the Indian doors and brought a new wave of freedom. She became the co-founder of All India Women's Conference in 1927. She went to jail for taking part in Dandi March and Quit India movement. Her role to reduce illiteracy, eradicate child marriage and the Purdha system for women. She was the woman who became a Health Minister in independent Indian cabinet.

Kasturba Gandhi (1869-1944) was the wife of Mahatma Gandhi. Her role in Indian Freedom movement is important as she took part in all the movements launched by Gandhiji. She played crucial role in Champaran and Borsad Satyagrah. British officers sent her to jail for taking part and supporting in Quit India movement. She dies at Aga Khan palace in Pune while she was in prison. Kasturba Gandhi became a woman who appealed ordinary women to be the part of freedom struggle.

Kamla Nehru (1899-1936) was the leading women during Non Cooperation movement in Allahabad. She was arrested two times for taking part in freedom struggle. Her role is noteworthy for she began a dispensary to treat wounded freedom fighters.

In the third part of this paper, third stage of women's participation is discussed. There were many women who gave an additional vigor to lead freedom struggle. In the following quotation one can depict their role:

To secure our freedom, they dauntlessly and courageously faced numerous Hardships and exploitation while fighting with genuine zeal.
(famous slogans of freedom blog. examarly.com)

Vijay Laxmi Pandit (1900-1990) was the daughter of Motilal Nehru. She was the Indian women who famed India's name at international level. She participated in United Nations' meeting held at San Francisco. It is worth mentioning that she attended the Round Table Conference along with Mahatma Gandhi and Pandit Nehru. She was sent to jail for three times during the CDM. She became the first President of the United Nations General Assembly. Her participation in freedom movement is prominent for she served as a Diplomat for India.

The next woman in the history of freedom struggle was Durgabai Deshmukh (1909-1981). She is devoted to nation from school days as she left her

school during one of the protests. She opposed English language imposition. She opened Balika Hindi pathsala in Rajamundhry. Later, she became a lawyer and practiced in Madras High court. Further she joined in Salt Satyagraha and was sent to prison. She founded Andhra Mahila Sabha for the development of women. She is the member of Constituent assembly. Her role was crucial in the freedom struggle movement.

Aruna Ganguly (1909-1996) later (after marriage) known as Aruna Asif Ali Khan had played an important role in the Quit India movement. She had been known as the strong lady who took an active part in freedom movement. She hoisted the Indian National flag at the Gowalia Tank Maidan during the Quit India Movement in 1942. She was one of the members of Indian National Congress.

Kalpana Dutta was (1913-1995) the prominent women who participated through revolutionary ideology in the freedom movement of India. She fought against imperial rule in India. The exquisite example of her revolutionary step is observed during Chittagong raid. She was the part of Surya Sen's Indian Republic Army. During the struggle she was caught and sent to lifelong imprisonment. However, she was released later.

In the freedom struggle Preetilata Waddedar (1911-1932) played important role. She was the revolutionary women who took part in Chittagong revolution. She led many organized attacks in Bengal against the British. She took part in this struggle was arrested at the age of twenty-one.

The women who was doctor by profession took part in freedom struggle was Captain Laxmi Sahgal (1914-2012). She worked as doctor in Chennai and Singapore. She worked as the Captain of all-women 'Rani Jhansi' regiment of the Indian National Army (INA) under Subhas Chandra Bose. During the World War Second she led the troops in Burma. But unfortunately she was arrested by the British army.

Rani Gaidinliu (1915-1993) belonged to Naga tribal. She came to be known as popular rebellious women and political leader of Heraka cult. This cult was famous to revive old Naga practices. She worked in organized way and overthrown British from Manipur and self-rule of the Nagas. She followed Guerrilla warfare. Due to

her revolutionary way of struggle, she was arrested at the age of sixteen years and sent to jail for fourteen years. Pandit Nehru named her as 'Rani of Nagas'.

The Iron Lady of India, Indira Gandhi (1917-1984) participated in Indian freedom movement. During her childhood she took part in Swadeshi movement. She contributed in Quit India movement and was sent to prison in September 1942. She worked in the areas of Delhi where riots occurred. Under Gandhiji's guidance she worked there in 1947.

The other lady who participated in the freedom struggle of India was Usha Mehta (1920-2000). She was an active freedom fighter. She fought against British rule from her young age. She was the great follower of Mahatma Gandhi. She actively took part in most of the movements launched by Gandhiji. She was the agent of the Secret Congress Radio which was started in 1942. British charged her for addressing workers during freedom struggle and sent almost all the senior leaders to jail. She was kept in solitary confinement and interrogated for six months by the CID. Even court refused her release from jail and ordered four years imprisonment to her. She was released in 1946. Her role in freedom movement was significant. Once she lamented:

Certainly this is not the freedom we fought for (Birth of Eminent Freedom Fighter Usha Mehta Took place on March 25, 1920 <https://byjus.com/free-ias-prep/this-day-in-history-mar25/>)

Thus, after a detail study, it is observed that Women's role in freedom struggle has attended the focus of all the critics worldwide. They participated in marches, rallies, boycotts and prabhat pheries during the Civil Disobedience movement. They were the active members of patriotic groups who persuaded Indian freedom. The colonial government understood it as a great threat to their rule in India. Consequently, many women leaders were prisoned.

The fighting spirit of Indian women is found through varied incidents. The best example of such event can be experienced when six thousand

women joined and gathered to hear the speech of Mahatma Gandhi in Andhra Pradesh. Bi Amma (the mother of Ali brothers) appealed the women to be the part of the freedom movement. In response, thousands of women came out of their houses and actively contributed in Indian Freedom Struggle.

Hence, women (Indian as well as foreign) played an indispensable role in the struggle of Indian's freedom movement. The role of women changed as per the situation. She began to take part in domestic and mass movements. She became a reformer and participated in anti-colonial movement. When she played a role of a revolutionary, she took weapons and attacked the police station. She gave priority to the pride of mother land and sacrificed their lives for the sake of their nation. They (women) played dynamic role in national movements like Dandi Salt March, Quit India movement and so on.

In nutshell, women played energetic part in the freedom struggle of India. They put a step ahead and changed the traditional perspective of foreign women and critics. They stood forth on the doors of nation as well as international status. Thus, women became the ideal, an epitaph of sacrifice, bravery, revolution, leader, supporter, courage, victory and numerous hardships she experienced and bore during the freedom struggle movement. Really, this is the beginning of new chapter in Indian struggle. At last, one can conclude the genuine aim of women in the following words:

India must be free, India must be a republic, India must be united. -Madam Bhikaji Cama. (blog.examarly.com)

References

1. Birth of Eminent Freedom Fighter Usha Mehta Took Place on March 25, 1920 (<https://byjus.com/free-ias-prep/this-day-in-history-mar25/>)
2. famous slogans of freedom blog. examarly.com

A Study of Contribution of Women in Indian Freedom Struggle

Akade Atish Chandrakant,

Head and Assistant Professor,

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur(MS)

Email Id: acakade@gmail.com

Abstract:

The struggle for Indian independence was one of the most important and protracted in world history. Women played an important role in this struggle, participating in all aspects of the struggle from joining the independence movement to leading the protests and rallies. Non-violent protests and marches were the main means of mobilization for the Indian independence movement. Women played a critical role in these protests, leading and participating in marches and protests as equal partners. After independence, women again played an important role in the struggle for freedom. They led resistance movements against British rule and worked to create a more equal and polity in post-independence India. Women continue to play an important role in the Indian freedom struggle, and the struggle for independence is still ongoing. Women have fought for their right to freedom, and they continue to fight for a more equal and peaceful India.

Keywords: Indian freedom struggle, women, contributions, satyagraha, social reform, patriarchy, political prisoners, international support, armed struggle, education.

Introduction:

In India, women have played a very important role in the freedom struggle. From working on committees and activism to serving in the military and politics, women have played an important role in the struggle for freedom. There have been many different ways that women have tried to contribute to the freedom struggle. Some women have worked as activists, while others have served in the military or politics. Some women have worked together with other women to achieve common goals, while others have worked alone. Regardless of the way that women have contributed to the freedom struggle, one important thing is that they have been able to do so in a way that supports the goals of the struggle. For example, women have been able to work together to fight for freedom, but also to share their experiences and ideas with other women.

Some of the earliest women's rights organizations were the Mahatma Gandhi's India National Congress (INC) and the women's wing of the Communist Party of India (CPI). The INC worked to promote women's rights and educate the public about the importance of women's rights. The

women's wing of the CPI worked to fight for the rights of women in India.

The Indian freedom struggle was a long and complex journey towards independence from British colonial rule. While the contributions of male leaders like Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, and Sardar Patel are well-known and documented, the role of women in the freedom struggle is often overlooked and forgotten. This essay aims to highlight the various ways in which women contributed to India's independence struggle.

Women played a crucial role in every aspect of the freedom struggle, from mass movements and political activism to education and armed struggle. Women like Sarojini Naidu, Vijaya Lakshmi Pandit, and Kamala Nehru represented India on the international stage and garnered support for India's independence movement. Women also actively participated in satyagrahas and civil disobedience movements, playing a significant role in salt satyagraha, charkha movement, and the boycott of foreign goods.

Women's contribution to the arts and culture of India was also vital to the freedom struggle. Women wrote poetry, songs, and literature that inspired and motivated the masses to fight against British rule. Prominent writers and poets like Mahadevi Verma, Sarojini Naidu, and Subhadra

Kumari Chauhan contributed immensely to Indian literature during this period.

Women also worked towards social reform and advocated for the abolition of social evils like child marriage, sati, and the purdah system. Women like Rani Lakshmi Bai of Jhansi, Begum Hazrat Mahal, and Kittur Chennamma, were instrumental in the fight against British colonialism and patriarchy.

Women played a significant role in supporting political prisoners, who were arrested and detained by the British authorities. Women organized hunger strikes, sent petitions, and offered moral support to the prisoners.

Despite facing significant challenges and societal obstacles, women showed remarkable courage, resilience, and determination in their quest for freedom and equality. Women from different parts of India came together and worked towards a common goal during the freedom struggle. They transcended regional and communal differences and united for the cause of independence.

The contributions of women to the Indian freedom struggle were diverse and multi-faceted. Women's contributions to India's independence were integral to shaping the country's future and creating a more equitable society for all. Women's contribution to the Indian freedom struggle deserves recognition and acknowledgement, and their legacy continues to inspire and influence future generations of women in India and around the world.

The Invaluable Contribution of Women in India's Freedom Struggle

Women have always been an integral part of the Indian freedom struggle. From leading political movements to initiating awareness campaigns, they have made remarkable contributions in India's long struggle for independence. Right from the pre-independence era, women had been actively involved in various forms of protests and civil disobedience against British rule. They risked their lives and faced all odds with courage and determination as they fought alongside men for a free India.

The first spark of rebellion came when Rani Lakshmi Bai of Jhansi took up arms against the British during the 1857 Sepoy Mutiny. She was followed by many other brave women like Sarojini

Naidu, Aruna Asaf Ali and Annie Besant who spearheaded several non-cooperation movements to drive out the foreign rulers. There were also those like Vijaya Lakshmi Pandit who used her diplomatic skills to lobby international pressure on Britain through United Nations interventions while others like Sucheta Kriplani campaigned extensively for local reforms that would improve living conditions in rural areas across India. Apart from these prominent figures, there are countless stories of ordinary Indian women fighting for freedom at great personal cost such as losing their homes, families or even their lives in some cases. Many female activists were arrested.

Unsung Heroines of India's Freedom Struggle

The Indian freedom struggle is a testament to the power of collective action. Men and women alike risked their lives to fight for India's independence from British colonialism, but often the role that women played in this struggle goes unrecognized. While many male figures are celebrated as heroes of the movement, it is important that we recognize and appreciate the contributions made by female participants in India's freedom struggle as well.

From an early age, some women began to take part in political activities aimed at resistance against colonial rule. Prominent among them was Sarojini Naidu who actively participated in several nationwide campaigns such as non-cooperation and civil disobedience movements led by Mahatma Gandhi. She also became one of India's first female governors after independence when she was appointed Governor of Uttar Pradesh in 1947. Other prominent names include Aruna Asaf Ali who organized the famous 1942 Quit India Movement and Sucheta Kripalani who became India's first woman Chief Minister when she took office in Uttar Pradesh post-independence.

Apart from their involvement with large scale national movements, many other women chose more unconventional paths towards freedom through spying on behalf of Indian revolutionaries during World War II or taking up arms against British Rule like Jhalkari Bai or Uda Devi did respectively during various battles fought throughout our country's history leading up to independence.. Women even sacrificed their lives for our nation – Bhikaji Cama being a remarkable

example - waving our national flag for the first time at an international gathering representing her undying devotion to her beloved motherland!

Although these stories are still not widely known today due to lack of recognition given at that time itself, it cannot be denied that without these brave hearts sacrificing so much including sometimes even giving away their own life –Indian Freedom Struggle wouldn't have been successful. It is essential then that we make sure that future generations understand why this day marks such an important milestone for all Indians –not just men but also women–and remember those whose sacrifices made it possible for us all today.

To conclude, the contribution of women in Indian freedom struggle has been nothing short of remarkable. During a time when society was largely patriarchal and women were expected to play a limited role in public life, these brave and courageous women were able to stand up for their rights and fight for independence from British rule. They showed an immense amount of courage and bravery by participating in various forms of peaceful protest as well as armed resistance against the oppressive regime. In addition, they also provided important support services such as running underground networks that aided revolutionaries, spreading awareness about the freedom movement among people from all walks of life, organizing protests and rallies, providing financial assistance to revolutionaries and much more. These brave women helped lay down the foundations upon which India's eventual liberation was built upon. Their legacy will live on forever in our hearts and minds as we continue to celebrate their invaluable contributions towards India's independence.

Review Of Literature:

The Indian freedom struggle was a long and arduous journey towards independence from British colonial rule. The struggle lasted for more than a century, from the Sepoy Mutiny of 1857 to India's independence in 1947. While the contributions of male leaders like Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, and Sardar Patel are well-known and documented, the role of women in the freedom struggle is often overlooked and forgotten. Women's contribution to the Indian freedom struggle was significant, diverse, and multi-faceted.

Despite facing societal and cultural obstacles, women from all walks of life actively participated in the struggle for India's independence. Women's contributions to the Indian freedom struggle were essential in shaping the country's future and creating a more equitable society for all. This article aims to highlight the various ways in which women contributed to India's independence struggle.

Women from all parts of India, belonging to different castes, religions, and social classes, participated actively in the freedom struggle.

Here are some additional ways in which women contributed to the freedom struggle:

Participation in the armed struggle:

Women also played a crucial role in the armed struggle against British rule. Rani of Jhansi, who led her troops against the British in the 1857 uprising, is a notable example. Women like Usha Mehta, who worked as a radio operator during the Quit India Movement, and Kalpana Dutta, who participated in the Chittagong Armory Raid, were also part of the armed struggle.

Women's education: Women like Pandita Ramabai, Savitribai Phule, and Fatima Sheikh were pioneers in women's education. They worked towards the education and empowerment of women, believing that education was key to women's participation in the freedom struggle.

Unity among women: Women from different parts of India came together and worked towards a common goal during the freedom struggle. They transcended regional and communal differences and united for the cause of independence.

Economic boycott: Women played an active role in the economic boycott of British goods. They encouraged the use of khadi, which was a symbol of India's self-reliance and resistance against British goods.

Artistic expression: Women used their artistic talents to spread the message of independence. Women like Amrita Sher-Gil and Nandita Das used their art to express the struggles of the Indian people against colonialism.

International support: Women like Sarojini Naidu, Vijaya Lakshmi Pandit, and Kamala Nehru represented India on the international stage and garnered support for India's independence.

movement. Their speeches and writings helped to raise awareness about the Indian freedom struggle in the international community.

Satyagraha and Civil Disobedience:

Women, both young and old, played a crucial role in the satyagrahas and civil disobedience movements. They were fearless and actively participated in salt satyagraha, charkha movement, and the boycott of foreign goods.

Political activism: Women also played an active role in the political scene, with many becoming members of the Indian National Congress and other nationalist parties. They organized meetings, rallies, and conferences to spread the message of independence.

Social Reforms: Women also worked towards social reform and advocated for the abolition of social evils like child marriage, sati, and the purdah system. Women like Rani Lakshmi Bai of Jhansi, Begum Hazrat Mahal, and Kittur Chennamma, were instrumental in the fight against British colonialism and patriarchy.

Medical Aid: During the freedom struggle, women provided medical aid to the injured and sick. Women like Dr. Muthulakshmi Reddy, who was the first woman legislator in India, and Anandi bai Joshi, who became the first Indian woman doctor, made significant contributions to healthcare during the freedom struggle.

Support to political prisoners: Women played a significant role in supporting political prisoners, who were arrested and detained by the British authorities. Women organized hunger strikes, sent petitions, and offered moral support to the prisoners.

Arts and Culture: Women's contribution to the arts and culture of India was also vital to the freedom struggle. Women wrote poetry, songs, and literature that inspired and motivated the masses to fight against British rule. Prominent writers and poets like Mahadevi Verma, Sarojini Naidu, and Subhadra Kumari Chauhan contributed immensely to Indian literature during this period.

In conclusion, women played a crucial role in India's freedom struggle, and their contributions were instrumental in achieving independence from British colonial rule. Despite facing significant challenges and societal obstacles, women showed remarkable courage, resilience, and determination

in their quest for freedom and equality. Their contributions continue to inspire and influence future generations of women in India and around the world.

Conclusion:

The contributions of women to the Indian freedom struggle were diverse and multi-faceted. They played a crucial role in every aspect of the freedom struggle, from mass movements and political activism to education and armed struggle. Women's contributions to India's independence were integral to shaping the country's future and creating a more equitable society for all. In Indian freedom struggle, women played an important role by participating in the political and social life of the country. They played a major role in the fight for independence from British rule and also participated in the struggle for women's rights. The women of Indian freedom struggle fought for their right to education, to be paid equal wages to men, and to own land. They also fought for the right to freedom of speech and assembly. Today, the women of India continue to play an important role in the country's political and social life and in the struggle for democracy and human rights. They are a powerful voice for women's rights and for the advancement of women's careers. They are also a force for social mobilization and for the promotion of women's rights. Their work has helped to change India for the better and their example inspires others to fight for their own rights and for justice for all"

References:

1. Dasgupta, Kalpana, 1976, Women on the Indian Scene, New Delhi, Abhinav Publications, p. 16.
2. Examples are: Tarachand. 1961-72. History of the Freedom Movement in India. 4 Vols., Delhi, Government of India. Publications Division: and E.M.S. Namboodiripad, 1986, History of Indian Freedom Struggle, Trivandrum. Social Scientist Press.
3. Pearson, Gail, 1981, 'Nationalism. Universalisation and the Extended Female Space in Bombay City". In Gail Minault (ed.), The Extended Family : Women and Political Participation in India and

- Pakistan, Delhi, Chanakya Publications. pp. 175. 188.
4. Manmohan Kaur, 1985, Women in India's Freedom Struggle, Delhi, Sterling Publishers, S.R. Bakshi, 1988, Mutiny to Independence, New Delhi, Deep and Deep Publications.
  5. Majumdar. R.C., 1962. 1963, History of the Freedom Movement in India, 3 Vols.. Calcutta. K.L. Mukhopadhyaya, and 1969, The Struggle for Freedom, Bombay, pp. 998-999: J.P. Suda, 1969. Indian
  6. National Movement, Meerut; Bipan Chandra, 1971, Modern India, New Delhi, pp. 184-186 and 1988, India's Struggle for Freedom 1858-1947, Delhi, Viking, p. 528, Sitaran-i Singh, 1968, Nationalism and Social Reform in India. 1885-1920, New Delhi, Rampart: Sumit Sarkar. 1983, Modern India, Delhi, Macmillan India Ltd., p. 290.
  7. Majumdar. R.C., 1963, op.cit., Vol. 111, pp. 280-281, 414, and Suda, op.cit., pp. 243-244.
  8. Brown, Judith. 1972, Gandhi and the Civil Disobedience Movement, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 146, 168.
  9. Desai, Mahadev. n.d., The Story of Bardoli, among others and Jawaharlal Nehru, 1945, Discovery of India, Calcutta, p. 32.
  10. Le Mesurier, Unrecorded Confidential Proceedings, Morley and Minto Papers, Home Department, Government of India, India Office Library, London, and National Library of Scotland, Edinburgh.
  11. Bipan Chandra, 1971, op. cit.
  12. Alexander, Rajani, 1984, "Participation and Perceptions: Women and the Indian Independence Movement", Samya Shakti, Vol.1, No.22, pp.1-5.

**The Historical Study of Feminism in the Context of Indian
Freedom Movement.**

- Awit Raghunath Patil
Pratap College, Amalner

The fact that the regulations and institutions of reproduction in Indian civil society are in the hands of men; it does not mean that the social structure has not changed but that the social polity has evolved from a male dominated class.

Feminism played an important role in the Indian struggle for independence from colonial rule, with women activists and leaders contributing to various social, political, and cultural movements. One of the most notable feminist figures of the independence movement was Sarojini Naidu, who played a key role in the Indian national congress and advocated for women's rights, including the right to vote. Another important feminist leader was Kamaladevi Chattopadhyay, who fought for women's economic empowerment and worked to preserve traditional crafts and culture.

Many women also participated in nonviolent resistance campaigns, such as the salt march led by Mahatma Gandhi in 1930. Women were active in various forms of civil disobedience, including boycotting British-made goods, spinning and weaving their own cloth, and participating in protests and marches. In addition, women's organizations played an important role in the independence movement, advocating for social and political reforms and supporting grassroots initiatives. For example, the All India Women's Conference, founded in 1927, brought together women from diverse backgrounds to work towards social and political change.

In the nineteenth-century social reform movement provided secular space for women in other fields to look at the various issues that society had culturally imposed on women and crippled them. Raja Ram Mohan Roy argued that sati had no scriptural support and was nothing less than femicide. He also argued against polygamy and for women's right to property. Keshavchandra Sen was instrumental in passing the original marriage Act 1872, which

prohibited early marriage between boys under 18 and girls under 14; it also banned polygamy and encouraged widow marriage.

The problem is very clear that its attempts to 'modernize' the status of women in mid-nineteenth-century Bengal are taken seriously for their liberal rationalist and egalitarian content, what follows in the period of nationalism must be seen as clearly regressive. 'Modernization' began with 'penetration' of western thought in the first half of the nineteenth century. After some limited success, reform movements declined significantly as 'popular attitudes' toward them 'hardened.' The new politics of nationalism 'glorified India's past and defended everything traditional.' All attempts to change customs and lifestyles came to be seen as western manners and thus viewed with suspicion. As a result, nationalism fostered a certain orthodox attitude towards social beliefs and practices. Nationalist politics stalled the progress of modernization.

The critique of the social consequences of nationalism proceeds from simplistic and linear historical assumptions. It only accepts that early attempts at social reform were inspired by neo-nationalist and progressive ideas imported from Europe, but also believes that such reforms in India must have had their necessary historical culmination as in the west. A similar criticism would be made by so-called neo-imperialist historians who argue that Indian nationalism is a ploy to share political power with the colonial ruler.

We now have a complete answer to the historical problem of the disappearance of the issue of women's emancipation from the public agenda of the nationalist movement in the late nineteenth century is not due to a more emotional issue related to political power. Rather, nationalism's refusal to make the women's question an issue of political negotiations with the colonial state is the reason. The simple historical fact is that the lives of the middle-class segment that effectively constituted the nation in late colonial India changed very rapidly during

the nationalist movement- indeed so rapidly that every generation of women in the last hundred years.

The patriarchy that established the national discourse as a hegemonic structure alienated not only the west but also its own people. Our analysis of the nationalist construction of spiritual/material, home/world, feminine/masculine, in the conflict between colonial and nationalist discourses enables the creation of a different nationalist discourse of colonialism. Is still trapped in a framework of false necessity, overall the role of feminism in the Indian struggle for independence was complex and multifaceted, reflecting the diversity of women's experiences and contributions to the broader struggle for social, political, and economic justice.

References-

- 1) Sarkar Sumit, "The women's question in the nineteenth century Bengal" in *women and cultural*, eds. Kumkum Sangari and Sudesh Vaid 1985.
- 2) Chatterjee Partha, *Nationalist Thoughts and the colonial world*, Oxford University Press, 1985.
- 3) Ed. Sangari Kumkum, Sudesh vaid, *Recasting Women*, Zubaan Non-fiction Publication, 1989.
- 4) Pande Rekha, *The History of Feminism and Doing Gender in India*, Estudos Feministas Vol-26 No.3. 2018.
- 5) Shukla Jaykumar, *Women and Indian Freedom Struggle: A case Study of the Quit India Movement*, Ahmedabad, Proceedings ZO of the Indian History Congress, Vol -48. 1987.

Jhalkari Bai : An Ignored Dalit Woman Indian Freedom Fighter

Dr. Bhanghe Prakash B.

Dept. Of English

Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya, Purna (jn.)

Abstract

With the goal of getting rid of the East India Company and the exploitation of the land, all sections of Indian society came together to get freedom from the clutches of the British colonial rule, i.e. the war of 1857 is known as the First War of Independence, a rebel against British colonial rule. And the great event left a deep mark in the history of this country. The resistance of 1857 was explained in history books, which expressed patriotism and thus promoted nationalism among the people, calling to remember the martyrs of that war. The sacrifices of the crusaders of this country deserve respect. The first names to be included in the list of martyrs of the war (1857) were: Rani Laxmibai, Tatya Tope, Mangal Pandey, Tipu Sultan, Bahadur Shah Zafar and many others. But the authors mainly focused on Rani Laxmibai who was the queen of Jhansi kingdom. The place is now in Uttar Pradesh. History books present Rani Laxmibai as a strong Jhansi warrior who fought as a male king against the British. A famous phrase goes like this: "Jo khub ladi mardani wo jhansiki thi rani" (She who fought like a man was the queen of Jhansi). According to history books, she was forced to leave Jhansi when the British forces invaded the Jhansi kingdom. Like Jhansi ki Rani, other kings and fighters/rebels have been given equal importance in history, but Dalit-Bahujans have been marginalized by upper caste historians.

Key words: the East India Company ,British colonial rule ,war of 1857, patriotism, Rani Laxmibai, Dalit.

Introduction

A plenty of men belonging to Dalit community sacrificed their lives for Indian Independence . Besides it, Dalit women were not backside in the national freedom struggle. Some of them are as such: Kuyili, ,Uda Devi, Helen Lepcha, Rani Gaidinliu, Putalimaya Devi Poddar and Jhalkaribai. One of the most famous Dalit woman freedom fighters is Jhalkaribai , a legendary Dalit woman warrior from the Koli Dalit community, who played a pivotal role in what is known as the first war of Independence—the Revolt of 1857 against the colonial government.

Early life

Jhalkaribai was born to Sadova Singh and Jamunadevi on 22 November 1830 in Bhojla village near Jhansi to a Koli family. Her family belonged to the Koli caste. After the death of her mother, she was raised by her father. Jhalkari was a very brave and determined girl since childhood. Besides household chores, Jhalkari worked with animals and collected wood from the forest. In accordance with the social conditions of the time, she had no formal education, but she was trained in riding and using weapons. It is said that she once killed a leopard in the forest with a stick which he used to drive herds. On another occasion, when a

gang of dacoits attacked a merchant of the village, Jhalkari bravely forced them to retreat. Pleased with her bravery, the villagers married her off to Puran Koli, a soldier in Rani Lakshmi Bai's army. Puran was also very brave and the whole army respected his bravery.

Marriage

Puran Namapur Jhansi, himself a Koli caste, heard Jhalkari's stories of courage and bravery from his childhood. Puran was a brave and famous wrestler, skilled in archery and expert in horsemanship, firearms and swordplay. He told his mother that he wanted to marry Jhalkari. Jhalkaribai's father agreed and their marriage was solemnized in 1843. Jhalkaribai's husband was martyred defending the Puran fort, but Jhalkari, instead of mourning her husband's death, hatched a plan to betray the British. When Jhalkari bai heard this, she became a "wounded tiger" who killed many British men as a revenge.

Her Ending

After escaping Lakshmi Bai, Jhalkari dressed up as Lakshmi Bai and took command of the Jhansi army. After that, she came out of the fort to meet Hugh Rose , the British General. On reaching the British camp, she called out that she wanted to see General Hugh Rose. Rose and his men were happy not only to capture Jhansi, but also to have a living queen. General Hugh Rose, mistaking her for a

queen, asked Jhalkari Bai what to do with her. So he said hang me tight. General Hugh Rose was greatly impressed by Jhalkari's bravery and leadership and Jhalkari Bai was released. On the contrary, some historians believe that Jhalkari attained martyrdom during this war.

A Dalit woman freedom fighter

Dalits were not allowed to read for thousands of years and when they were given the right to read, they were taught history written by upper castes who are not interested in portraying real history and thus lose control over the masses. It should also be remembered that the content of history books is always controversial, changed and rearranged when the government changes. All governments want to promote their own versions of real history, their own heroes and gods. The result is mostly that the heroes and warriors of forgotten history are further removed and relegated to the realm of insignificance. This is what happened to Dalit life and history for decades. A large number of men belonging to the Dalit community sacrificed their lives for India's independence. Moreover, Dalit women did not return to the national liberation struggle. Some of them are: Kuyili, Jhalkaribai, Uda Devi, Helen Lepcha, Rani Gaidinliu, Putalimaya Devi Poddar etc. One of the most famous Dalit freedom fighters is Jhalkaribai, a legendary Dalit warrior from the Kori caste, who played a key role in the so-called First War of Independence - the 1857 rebellion against colonial rule. The largely neglected history of the bravery of Dalits for Indian independence has often been erased by documentation systems of upper castes and savarnas. The recent portrayal of Jhalkaribai in Kangana Ranaut's *Manikarnika* played by Ankita Lokhande, fails to capture her sheer courage and valour that she had exhibited in the battle against the British army.

The rebellion of 1857 is an important part of popular Dalit historical stories and also of the life of Jhalkari Bai. It is in this context that an alternative narrative of rebellion emerges that distorts the main upper caste narrative of Indian history. The Indian Rebellion of 1857 was widely regarded as the first rebellion challenging British rule in India. The reinvention of 1857 from a Dalit perspective is considered significant. Therefore, the story of Jhalkari Bai is an important part of the

Dalit reality. Her story challenges the vague representations and partial/prejudiced histories of the country's social historians. The story of Jhalkari Bai, Dalit Virangana, tells us why it is important to examine the representation of Dalit women in the history of 1857. Her story defines the political and social status of Dalits in India. In 1857, the number of Dalits participating in radical armed struggles far outnumbered Dalits. The political and public memories evoked by her story symbolized the courage of the Dalit community.

Most Trusted Companion and an Advisor of Rani Laxmibai

On the occasion of Gauri Puja, Jhalkari along with other women of the village went to Jhansi Fort to greet the queen, there Rani Laxmibai was speechless seeing her as Jhalkari looked exactly like Rani Laxmibai (both were strikingly similar in appearance). Rani Lakshmibai was very impressed when she heard stories of Jhalkari's bravery from other women. The queen tells Jhalkari to recruit in Durga army. Jhalkari practiced shooting, cannon shooting and sword fighting here along with other women. That was the time when the army of Jhansi was strengthened to face any British disasters. Impressed by her abilities, the Rani of Jhansi invited her to the wing of the women of the army where the Jhalkaribai were trained to wage war against the British.

Due to the paranormal similitude that Jhalkari had with Rani Laxmibai, she disguised herself as the Queen and took command of the army on the battlefield during the Rebellion. Even after having adequate consciousness about the perils of war, she did not reconsider her decision and walked right up to the opposition's camp. In this context, looking at the figure of Jhalkari Bai becomes extremely noteworthy.

When the 1857 revolt started, the rulers were mostly interested in just saving their thrones and it was not a freedom struggle for them. It is because of her that Rani Lakshmibai escaped from the palace alive. Jhalkari Bai took on the guise of the Rani and fought the battle from Dantiya gate and Bhandari gate to Unnao gate. According to some versions, suddenly many bullets hit her, and she died. Some state that she was set free, lived till 1890 and became a legend of her time. 5th April 1857 is said to be the day when Jhalkari Bai,

disguised as Rani, fought the British and was martyred.

According to stories narrated in Uttar Pradesh, when the British came to attack on Jhansi, Jhalkari Bai was a soldier in the women's army of Queen Laxmibai and used to make decisions on behalf of the queen. She went out as a cover for Laxmibai, even confronted the enemies and saved Laxmibai's life from the British soldiers.

The legend of Jhalkari Bai remains fundamental in the popular memory of Bundelkhand over many decades. Her life as a warrior continues to be sung in various Bundeli folklores even today. Her bravery along with her identity as a Dalit has helped to create a sense of pride and cultural unity in Dalits across North India

Military service & role in freedom struggle

Due to Lord Dalhousie's policy of widening the kingdom, the British did not allow the childless Lakshmibai to adopt an heir, as they wanted to bring the kingdom under their control. However, in protest against this action of the British, the entire army of the Queen, her generals and the people of Jhansi rallied with the Queen and instead of surrendering, they resolved to take up arms against the British.

In the queen's army, Jhalkari Bai quickly rose in the ranks and began commanding her own army. During the Rebellion of 1857, General Hugh Rose attacked on 23 March 1858 Jhansi with a large army. The queen faced the army with 14,000 of her troops. She waited for relief from Peshwa Nana Sahib's army camping at Kalpi that did not come because Tatya Tope had already been defeated by General Rose. Meanwhile, Dulha Ju, in charge of one of the gates of the fort, had made a pact with the assailants and opened the doors of Jhansi for the British forces. During April 1857, Lakshmibai led her army from within the fort of Jhansi and repulsed several attacks by the British and their local allies. Dulherao, one of the queen's generals betrayed her and opened a guarded gate of the fort to the British army. When the fall of the fort became certain, the generals of the queen and Jhalkari Bai advised him to leave the fort and run away with her son and some soldiers attendants to Kalpi. Upon hearing of Laxmibai's escape, Jhalkaribai set out for General Rose's camp in disguise and declared herself to be the queen. This

led to a confusion that continued for a whole day and gave the Rani's army renewed advantage.

In this way, Jhalkaribai kept fighting calling herself a queen and General Rose's army also started attacking Jhalkaribai considering her as the queen. But at the end of the day they came to know that she is not the queen.

The legend of Jhalkari Bai remains fundamental in the popular memory of Bundelkhand over many decades. Her life as a warrior continues to be sung in various Bundeli folklores even today. Her bravery along with her identity as a Dalit has helped to create a sense of pride and cultural unity in Dalits across North India.

Legacy

Jhalkari Bai's role as an Indian warrior in the Rebellion of 1857 during the battle of Jhansi is significant at many levels. The literature surrounding Jhalkari Bai reveals a world that challenges textual, academic and historical narratives of 1857. It further shows how resistance to dominant discourses about Dalit women is an integral part of the lives of various Dalit women and Dalit communities.

Jhalkari Bai's contribution has not been greatly elaborated upon by mainstream historians, but modern writers have raised her from obscurity. Jankavi Bihari Lal Harit composed the poem 'Veerangana Jhalkari'. Harit summed up Jhalkari's bravery as follows:

Lakshmi Bai's sharp look, Jhalkari Khadag went on. Heroine in fearless army, weapons and body edged ||

Shri Mata Prasad, the Governor of Arunachal Pradesh (from 21-10-1993 to 16-05-1999) has composed the biography of Jhalkari Bai. Apart from this, Chokhelal Verma has written a large poem on his life, Mohandas Naimisrai has given a book shape to his biography and Bhavani Shankar Visharad has scripted his biography. Rashtrakavi Maithilisharan Gupta has lined up Jhalkari's bravery as follows -

There was a challenge to go to the battle, it was a glimpse of Jhansi.

Taught to fight with whites, is reflected in history, She was a woman of India only.

Rani Lakshmi Bai of Jhansi .

Various authors have written stories and poems on Jhalkari Bai. The kind of cultural invocations include comics, poems, plays, novels, biographies, nautankis, and even magazines and organisations in her name. To name just a few, there is the comic Jhalkari Bai; poems variously titled Virangana Jhalkari Bai Kavya, Jhansi ki Sherni: Virangana Jhalkari Bai ka Jeevan Charitra and Virangana Jhalkari Bai Mahakavya; plays and nautankis called Virangana Jhalkari Bai and Achhut Virangana Nautanki; novels and biographies like Virangana Jhalkari Bai and Achhut Virangana; and a magazine called Jhalkari Sandesh. Various Dalit magazines have published articles on her.

In appreciation of Jhalkari Bai, the General of the British Forces Hugh Rose on meeting her had said, "If even one per cent of Indian women were like Jhalkari; the British would soon have to leave India."

Jhalkari Bai's birthday is celebrated in Uttar Pradesh as Gaurav Diwas, (Day of Pride) but is ignored by the mainstream Brahminical academia and media.

The death anniversary of Jhalkaribai is celebrated as Shahid Diwas (Martyr Day) by various Koli organizations. The movement to establish Bundelkhand as a separate state has also used the legend of Jhalkaribai to create the Bundeli identity. The Archaeological Survey of India is setting up a museum at Panch Mahal, a five-storey building located inside the Jhansi Fort in remembrance of Jhalkaribai.

Jhalkari Bai's saga even today in Bundelkhand can be heard in folklores and folk songs. The Government of India issued a postage stamp in honor of Jhalkari Bai on 22 July 2001, her statue and a memorial are in Ajmer, Rajasthan, a statue of her has been installed in Agra by the Government of Uttar Pradesh, as well as her A charitable hospital has also been started in Lucknow named.

She is referred to in the novel Jhansi ki Rani written in 1951 by B. L. Varma, who created a subplot in his novel about Jhalkaribai. He addressed Jhalkaribai as Koli and an extraordinary soldier in Laxmibai's army. Ram Chandra Heran Bundeli novel *Maati*, published in the same year, depicted her as "chivalrous and a valiant martyr". The first biography of Jhalkaribai was written in 1964 by

Bhawani Shankar Visharad, with the help of Varma's novel and his research from the oral narratives of Kori communities living in the vicinity of Jhansi.

Badri Narayan (2006, p. 119) mentions "Today, the Kolis, like other Dalit castes, use the myth of Jhalkaribai for the glorification of their community. They also celebrate Jhalkaribai Jayanti each year to enhance their self respect and elevate the status of their caste. It is a matter of great pride that she was a Dalit Virangana (brave woman warrior) born in the Koli caste and they highlight this dimension while recounting her brave deeds."

Former President Ramnath Kovind unveiled the statue of Jhalkari Bai at Guru Tegh Bahadur Complex in Bhopal on 10 November 2017. *Manikarnika* (2019), a Hindi film starring Ankit Lokhande as Jhalkaribai has been made.

Conclusion

The greatness of Jhalkaribai is remembered for years in the memory of Bundelkhand. Not only Bundelkhand but the whole of India will always remember his life and especially her art of fighting with the East India Company. His greatness as a Dalit greatly influenced the lives of Dalits in northern India. Later Jhalkaribai was hanged by the British after some time. Her name is said to be the honor and pride of Dalits. In view of this, a lot of research was done on his life and some interesting facts were also found about her life. But most of the time Jhalkari Bai has been called the historical heroine of Dalits.

References:

1. Badri Narayan (2006). *Women heroes and Dalit assertion in north India: culture, identity and politics*. SAGE. ISBN 978-0-7619-3537-7.
2. Sarala, Srikrishna (1999). *Indian revolutionaries: a comprehensive study, 1757–1961*. Vol. I. Prabhat Prakashan. ISBN 978-81-87100-16-4
3. "Rediff On The NeT: Jhalkari Bai, a little known chapter on a woman's courage in colonial India". *www.rediff.com*. Retrieved 6 June 2017
4. Varma, Vrindavanlala; Sahaya, Amita (2001). *Lakshmi Bai, the rani of Jhansi*. Prabhat Prakashan. ISBN 978-81-87100-54-6.

Role of Muslim Women in India's Freedom Struggle

Dr. Inamdar M. M.

Asst. Prof. in English,
Azad Mahavidyalaya, Ausa
Dist. Latur (M.S.)

Abstract:

The human Life is valuable only when we have freedom. It's a very important phenomenon. Life without it is no life. We must maintain our freedom at any cost. The Respect for Freedom is given by those who have earned it or who have sacrificed their lives for it. Freedom is a broad conception. It means liberalization from oppression, from racism, from harm, from the opposition, from discrimination and many more things. The freedom of India is attained on 15th August 1947. Really, it is a result of a long struggle which involved contributions and sacrifices of men and women of all classes and communities of India. The history of Indian national movement would be incomplete without the presentation of the role of Indian Muslims, particularly the Muslim women, in it. According to historical references, 65% of those who stood, fought and sacrificed against the British for India's independence were Muslim freedom fighters.

Key Words: Freedom Struggle, Revolt, Ulama, Ummah, Sacrifice, Khilafat, Swaraj, Iman etc.

Human history is very important to any individual and society. It records past developments. We realise our evolution and discoveries only with the help of history. It also deals with the great personalities worldwide. We learn our Indian Independence, the great sacrifice of our freedom fighters, their movements through history. No doubt, the freedom fighters in India were from all religions. Even many Muslims took active part in India's Freedom Struggle. Muslim women were not behind. But unfortunately, history is being rewritten brazenly in our country. The personalities and organisations whose contributions are well-known are being erased, and those having played no considerable role are being highlighted. This is the general scenario; however, the national history of the last two hundred years is in danger nowadays. Historians must be impartial and history must be uncorrupted, but the case is reverse. The contribution of Muslim women in India's Freedom Struggle should be discussed in specific detail.

The British established many colonies worldwide. In India, East India Company expanded their business at the hilt and developed their political interest too. On one hand the Mughal administration started weakening while on the other the East India Company took roots in the Indian soil. In the middle of the 19th century the Delhi and Awadh governments were uprooted; this created a revolution against the English. Although some historians dubbed it as 'revolt', in reality it was the

first war of independence, which all sections of the country had fought together against the English usurpers.

Various religions, especially Hindus and Muslims, participated in India's Freedom Struggle. If seen justifiably, the role of Muslims in this struggle for freedom was the most important and their sacrifice unparalleled. This was all but natural 'cause the Muslims had been deprived of governance due to the British power and dominance. Therefore, they were bubbling with the emotions of rage and restiveness; and the English too took them as their enemy. Therefore, when the English were out for revenge, they targeted the Muslims most, massacred them, sent them on the gallows, usurped and looted their properties. They left no stone unturned in torturing them. It is strange to see that efforts are being made to depreciate this bright history of Muslims for quite some time. The great Muslim personages who had sacrificed everything and even laid down their lives are being forgotten, so much so that textbook chapters on them are being dropped. On the contrary, the personalities who had not played any considerable role in the struggle for freedom or had been the yes-men of the English, are being highlighted in an unprecedented manner.

Muslims from all classes contributed in the National Movements. The Ulama played the most important role in the freedom struggle. They not only provided proper guidance for the Muslim Ummah at such a delicate time but also actively

fought against the English and even laid down their lives. The English had no sooner established their rule in the country than they started arresting Ulama on a large scale and sent thousands of them on the gallows. Muslim traders and deep pockets opened their treasure chests to help the freedom fighters wholeheartedly. Highly educated Muslims having side-lined their lucrative posts and mundane charms rendered their services to the freedom struggle. Muslim women on one hand fought in the battlefields and on the other extended moral and meaningful cooperation to their husbands, brothers and sons so that they could struggle with utmost concentration. In the prevailing scenario when the contributions of Muslims are being negated and efforts are on to side-line them, there is need to adopt various ways to highlight their contributions.

Very little has been written on the role of Muslim women in the Indian freedom movement. The books available on Muslim freedom fighters generally mention men; they mention the role of Muslim women on a very surface level. However, there are a few articles published in magazines and journals which highlight the role of Muslim women freedom fighters. The book which deserves mention in particular here is *Hindustan ki Jang-i-Azadi mein Muslim Khawateen ka Hissa* (The Role of Muslim Women in Indian Freedom Struggle) by Dr. Abida Samiuddin, Reader Aligarh Muslim University Aligarh. This book chronicles 37 Muslim women who participated in the 1857 War for Independence, Non-Cooperation Movement, Khilafat Movement and later national struggle for freedom. This is of course a very small number.

There are thousands of Muslim women who played an active role in the freedom struggle. Addressing Indian women, Asrarul Haq Majaz said: *Tere māthe pe ye āñchal bahut hī khuub hai lekin / tū is āñchal se ik parcham banā leī to achchhā thā* (How nice this scarf looks on your head, but/ it would be better if you make a flag out of it). Muslim women not only made flags out of their scarfs as and when needed but also fought with guns and swords in their hands, rode horses, and proved their worth by fighting against the enemies in battlefields. In the 1857 and later period, many Muslim women participated in the war. They wore men's clothes to participate in sword fighting, killed many enemies and were killed, many were

arrested and hanged or burnt alive. On many occasions they displayed greater bravery than that of men fighters. There were many women who were widowed, whose children were killed, houses burnt, properties looted – but they never looked back and remained steadfast in the war against the enemies.

Begum Hazrat Mahal, the harem Begum of Nawab Wajid Ali Shah of Lucknow, is the most famous Muslim woman fighter. She had exemplary leadership talent. She put strong resistance against the British forces and continued doing so for a long time. When, after the revolt in Meerut, the flames of revolution reached Lucknow, she displayed her exceptional talents. The British authorities sent Nawab Wajid Ali Shah to Calcutta (now Kolkata) but Begum Hazrat Mahal stayed in Lucknow. She gathered a large number of fighters in North India. Among them was Maulana Fazl Haq Khairabadi, who along with his comrades, after the exile of Bahadur Shah, had joined the army of Begum Hazrat Mahal.

In Delhi, a woman named Nazneen belonging to a well-to-do family of the city joined the fighters' army and was deputed as guard of the city-wall. She was well-versed in gun pointing and sword wielding. While guarding the city-wall, she was shot at and martyred. An unnamed woman wearing green *burqa*, carries sword and gun. She used to appear on a horse and after the attack would disappear. One day she fell off the horse and was captured. She was sent to a prison in Ambala in July 1857. Asghari Begum of Thana Bhawan, fought against the British forces. She was captured and burnt alive. Haji Begum of Sasaram was well versed in horse riding. She along with other fighters fought valiantly against the British forces. Habiba Begum of Muzaffarnagar was captured while fighting; the British forces sent her and her sister on the gallows. Farhat Jahan was charged with a sense of patriotism. she covered her face, kissed the sword and rode into the battle. At last, she fell victim to the shot of General Hudson. Two hundred fifty-five women of Muzaffarnagar were shot dead; 11 women, including Raheemi Khatoun, were hanged till death. Farhat Jahan was charged with a sense of patriotism. she covered her face, kissed the sword and rode into the battle. At last, she fell victim to the shot of General Hudson.

Azizun Nisa of Kanpur threw her anklet and took up the sword. She prepared an army of women. These women having disguised in men's clothes and with swords in hands went out to help the fighters. Azizun, riding the horse, would be leading this army. They would move along the streets and lanes and cantonments, carry provisions for the fighters, and spurred the fighters on to fight. At last, she was captured. When a list of revolutionaries was prepared, the name of Azizun was at its top. Gen. Havelock tried to make her confess so that she might be released, but she replied: "I would prefer to die to seeking forgiveness." At last, she was shot dead.

On one occasion, Col. Hudson said: "When the women of the country are so venturesome and patriotic, the British rule here will depend only on the treachery of few traitors craving for some wealth or *jagir*."

J.C. Marshman, in his book *The History of India*, writes: "The resistance the revolutionaries put in Lucknow was so strong that the British forces had never encountered, so much so that such resistance was not put even in Delhi. The presence of Begum Awadh goaded the revolutionaries greatly. Very extraordinary, alert and active woman."

After the World War I (1914-1919), when the colonial powers divided the Ottoman Caliphate among themselves, the Khilafat Movement in India decided to put up a decisive battle against the British colonialism. The Khilafat Movement proved to be a milestone in the national struggle for independence. At that time there was an unprecedented display of national unity and integrity as the followers of all religions came together to participate in the freedom struggle. In this regard, Muslim women too did not stay behind. Along with their husbands, brothers, sons and other relations, they fought shoulder to shoulder against the enemy. Their services can be gauged with the fact that at the time when their husbands were passing days and nights behind the bar, they would not only manage domestic chores and bring up children but also encouraged their husbands and

also looked after the families of other prisoners. Even during the days of severest trials, they did not utter a word of complain.

As for rendering active services to the second phase of freedom movement, the services of Abadi Bano Begum (1850-1924), mother of Ali Brothers (Mohammad Ali Jauhar and Shaukat Ali) are worth writing in golden letters. Brimming with love for freedom, she was a valiant patriot and great freedom fighter. The title of 'Umm al-Ahrar' was bestowed upon her for her distinguished services. Among the commoners she was affectionately known as 'Bi Amma'. The historical personality of Maulana Mohammad Ali Jauhar (1878-1931) is the result of the training of Bi Amma, which Maulana Mohammad Ali Jauhar himself has acknowledged. He wrote: "Whatever I am and whatever I have, Allah has blessed me with through my Mother." The political life of Bi Amma began during the days of World War I. When The Defence of India Act was implemented during the war and a number of leaders of freedom movement, including Maulana Mohammad Ali and Shaukat Ali, were detained, Anjuman-i Nazarbandan-i-Islam was revived and a fund was created, to which Bi Amma announced to contribute.

Dr. Abida Samiuddin writes: "Ali Brothers were detained. Bi Amma had turned fragile, but the detention of her sons infused her with new spirits. She participated actively in the Khilafat Movement. She would travel far and wide, address large audiences, meet with and address willing gatherings at stations. Her tireless strivings lent the Khilafat Movement a new lease of life."

References:

1. Ray, Freedom Movement And Indian Muslims
2. Syed Ubaidur Rahman, Biographical Encyclopedia of Indian Muslim Freedom Fighters
3. Syed Ubaidur Rahman, Biographical Encyclopedia of Indian Muslim Freedom Fighters
4. Syed Ubaidur Rahman, Muslim Freedom Fighters: Contribution of Indian Muslims in the Independence Movement

A Study of India's Earliest Women Freedom Fighters

Dr. Vijay Nagnath Mhamane
Mauli Mahavidyalaya, Wadala.

Introduction

The history of Indian freedom fight and the resistance to British Empire is replete with accounts of women's bravery, courage and sacrifice. Women have actively fought in the wars of freedom against colonizers and destroyed the colonial powers. In fact, history of women's participation in freedom fight goes back as far as 1817 when Bhimabai Holkar defeated British colonel Malcolm at the battle of Mahidpur. The sacrifice made by women freedom fighters is of utmost importance in history. They fought bravely and courageously along with men showing exemplary courage and bravery. Women from all part of the country registered their active participation in freedom fight breaking away from their traditional roles. They fought with courage and bravery and faced untold hardships to protect the freedom of their motherland. Their dedication and devotion in Indian freedom struggle acquires greater significance when we consider that they also have to fight against age old social restrictions and traditions. They came out of the shadow of discrimination prevalent in contemporary society to fight for the protection of their motherland.

One more important point is that large number of women was directly part of the various battles, revolutionary movements from 1817 up to quit India movement. Their contribution in Indian freedom fight is duly noted and registered in the history books. But a large number of women also played a supportive role in the freedom movement. These women provided food and shelter to freedom fighters. They also secretly passed messages from one revolutionary to another. In some cases they also smuggled arms for revolutionaries. They also participated in the rallies in large numbers. They also spun cloths on Charkha and provided Swadeshi clothes. But we don't find their names in history books. Along with this, there are number of

women who fought with colonizing powers even before the first war of independence, during the revolt of 1857. Their names are lost in the pages of history books. Either we failed to notice their contribution or they are scarcely mentioned in the history books. The tales of their bravery and courage, their patriotism and sacrifice must be told to younger generation. The present paper discusses the contribution of brave warrior women who fought to protect their mother land before, during and after the revolt of 1857.

Bhimabai Holkar was daughter of Yahswantrao Holkar. He was king of Indore who had fought many battles with the British people. After death of her father and brother, the British tried to annex the kingdom of Indore. But she bravely fought the British and retained the freedom of Indore kingdom for many years. She used guerilla warfare tactics to defeat the British army. In the culmination of this war, she defeated the British colonel John Malcolm in the battle of Hamidpur on 21 December 1817. At the young age, she led a cavalry of 2500 and decisively defeated the British army. The courage shown by Bhimabai Holkar was exemplary. Many historians believe that exemplary courage shown by Bhimabai Holkar was a source of inspiration for Rani Laxmibai when she waged a battle against British in 1857.

Kittur Rani Chennamma was one of the earliest Indian Woman freedom fighters who led a very successful rebellion against the colonizers. If she would not have been betrayed by the traitors, Kittur would not have fallen in the British hands. She was born on 23rd October 1778 in the present Belgaum District in Karnataka in a small village named kakati. From the childhood she had interest in the art of warfare and archery, horse riding and sword fighting. At the age of 15, she was married to Mallasarja Desai who was king of Kittur. After her marriage she also learnt statecraft and helped her husband in the administration of the state.

But unfortunately two deaths in the royal family changed life of Rani Chennamma and forced her to wage war against the British East India Company. First her husband died in 1816. Secondly her only son also died in 1824. She could not left the state without a king for long as she lost her only son. So she adopted Shivalingappa and made him heir to the throne of Kittur. But British rulers refused to this adoption and invoked doctrine of lapse to take control of the Kittur kingdom. Doctrine of lapse was proposed by Lord Dalhousie to deal with question of succession in Indian Hindu state. It is nothing but a ploy of British people to annex Indian empire. The law states that if Indian ruler dies without leaving a male heir, the kingdom would come under the control of British.

At that time Kittur kingdom came under Dharwad collectorate. Mr. Thackeray was in charge there. Rani Channamma wrote to the governor of Bombay Mountstuart Elphinstone, but in vain. Mr. Thackeray asked her to surrender the kingdom of Kittur, but she refused to do so. In retaliation he attacked Kittur Kingdom in October 24 with a strong force of 20000 soldiers and 400 guns. She forced a heavy defeat on British East India Company. Mr. Thackeray was killed in the first battle and she won the first war. British were hurt very badly by this defeat. Mr. Chaplin, commissioner of the area, once again attacked Kittur kingdom with reinforced and larger forces from other regions. She defended the Kittur fort for twelve days, but the British attacks were relentless and so was the courage and bravery of Rani Chennamma. But she was betrayed by the traitors as they had tempered the magazine and mixed mud in the gunpowder. So the British won the battle on 3rd December 1824. The brave Kittur Rani Chennamma was captured by the British and imprisoned at the Bailhongal Fort. She spent rest of her life studying Holy Scriptures and holy books. This brave queen breathed her last on 21 February 1829 at the age of 51 years. Her first victory over the British is still celebrated every year in 'Kittur Utsav' from 22 - 24 October. She continued to inspire many freedom fighters. Many songs, plays and stories were written on her valor and courage.

Rani Abbakka Chowta is considered to be the first woman freedom fighter in India. She is locally known as Abbakka Mahadevi. She was

queen of Ullal. Perhaps she is the first woman in Indian history to not only fight colonizers but defeat it many times before her death. Because of her bravery and courage she was known as 'Abhay Queen' – 'the queen who knew no fear'. Her uncle Tirumalaraya trained her in all aspects -- horse riding and archery, warfare, state craft and military strategies. In short she was trained to be a good ruler and administrator. She was first Tuluva queen of Ullal. She was crowned as queen in 1525 by her uncle Tirumalaraya because Chowta royal family followed matrilineal system of inheritance. She was married to Lakshmappa Arusu of Bhanga region. But, unfortunately her marriage did not last for long and she returned to Ullal.

Twenty years after Vasco da Gama reached India, Portuguese established monopoly on Indian Ocean and started to take entry fees from all other traders. Compared to other European colonial powers, Portuguese people also have had stronger naval force. Though Rani Abbakka's kingdom was small it's strategical importance was far much greater as it was situated in the Western coastal region and was a very important port for exports of all kinds of goods from India for centuries. Because of its strategic importance Portuguese people wanted to take it badly. Despite being threatened by Portuguese many times, Rani Abbakka continued trade with rest of the world without paying any heed to them. She also refused to pay taxes to Portuguese even though they repeatedly demanded it. As she was not accepting their terms, Portuguese made several attempts to capture the strategic fort of Ullal. But every time she returned their attacks with her bravery and courage. The Portuguese first attacked Ullal fort in 1555 but she crushed their attack easily. Portuguese under estimated her strength and thought that a woman cannot fight them. But she taught them a lesson. Next time, they were well prepared and attacked Ullal under the leadership of viceroy of Portuguese, Antonio Noronha. He successfully entered the city of Ullal. But Rani Abbakka escaped from the city. In a surprise attack with only 200 soldiers, she was once again able to crush Portuguese army. Not only she defeated them but also general Peixoto was killed and many Portuguese soldiers were taken as Prisoners.

In 1558 Portuguese attacked Mangalore port and in 1567 they once again attacked the Fort of Ullal. But the brave queen regained the Mangalore Fort once again. Each time Portuguese attacked either Ullal or Mangalore they had to pay a heavy price. Each time, she not only resisted their attack

but also defeated and make them flee to their ships. In one of such many battles Portuguese Admiral Mascarenhas was killed and she demanded that Portuguese must leave the Mangalore city. Such was the bravery and courage of Rani Abbakka. She was aware of the growing power of the Portuguese people. She also realized that she alone cannot defeat the Portuguese permanently. She was a very good strategist of war. So she made an Alliance with Sultan of Vijapur and Zamorine of Calicut. The general of Zamorine, Kutty Pokar Marker, assisted her in regaining control of Mangalore Fort. But unfortunately he was killed on way back to Ullal. But Portuguese people now changed their strategy as they came to know that they couldn't defeat Rani Abbakka without local help. They took her estranged husband on their side. He knew the locality very well and Rani Abbakka's war strategies. He gave all these information to Portuguese and helped them in war against Ullal. As her estranged husband betrayed her secrets to enemy, she was defeated and imprisoned. But even in the prison she revolted against the enemy and died fighting the colonizers.

Avantibai Lodhi was queen of Ramgarh which is located in present day Madhya Pradesh. She fearlessly opposed the East India Company during the revolt of 1857. In this case also the British wanted to annex the Ramgarh kingdom using doctrine of lapse. Rani Avantibai was born on 16 August 1831. She got the training in military strategy horse riding and archery. She was married to king Vikramaditya who was king of Ramgarh. After sometime he fell ill and was not able to run the state. His two sons were also minor and so Rani Avantibai took the charge of administration in her hands. But East India Company disapproved this under the doctrine of lapse. The British refused to recognize her rule as legitimate and declared Ramgarh kingdom as 'court of ward' and appointed their administrator in the Ramgarh. She refused the British administrator and declared war against British. She also appealed the neighboring states to join war in fight against colonizing British subjugation. She raised an Army of 4000 soldiers to fight against British. The first battle between Rani Avantibai and British took place at the place named kheri. She defeated the British in this battle. But the British felt much hurt by this defeat and attacked Ramgarh with a larger force and set Ramgarh on fire. Because of this Rani Avantibai relocated

herself in the forests of Devharigarh. She fought bravely with British using guerrilla warfare. Ultimately she was surrounded by British forces on 20 March 1858. Facing imminent defeat and capture by British, she sacrificed her life instead of surrendering to the enemy, by killing herself with her own sword and attained martyrdom for her motherland.

The Sivganga kingdom was situated in present day Tamil Nadu near Madurai. The state was known for its natural resources and wealth. It was famous for agri- produce and weaving. Velu Nachiyar was born in 1730 in a royal family of Ramnad kingdom. She was only daughter of her parents and as such she was raised like a prince. One more aspect of her personality was that she has mastery over many languages. She was married to Sivganga Mannar Muthuvaduganathar. In 1772 the British invaded the Sivganga Kingdom. Unfortunately her husband and daughter were killed in this attack. Velu Nachiyar moved from one place to another to evade capture by the British. With help of Hyder Ali she regained the control of Sivganga. In 1780 she fought against the British and defeated them. The credit of establishing first women's Army in the world goes to Velu Nachiyar as she formed first battalion consisting of women only. She also gave training to this battalion herself. She named it as 'Udaiyaal' after her adopted daughter Udiyaal who bravely gave her life while detonating British ammunition.

References:

1. Kaur, Manmohan. *Role of Women in the Freedom Movement 1857-1947*. Sterling Publishers. New Delhi, 1960.
2. Thapar, Suruchi. *Women in National Movement: Unseen Faces Unheard voices*. Sage Publicationb, New Delhi: 2006.
3. Agrawal M.G. *Freedom Fighters for India*. Gyan house 2008.
4. Mody, Nawaz. *Women in India's Freedom Struggle*. Allied Publishers. New Delhi:2008.
5. Raju, Rajendra. *Role of Women in India's Freedom Struggle*. South Asia Book, 1994.
6. Bala ,U. *Indian Women Freedom Fighters 1857-1947*. Manmohan Publishers, New Delhi

The Unseen Heroines in Indian Freedom

Dr. Shinde Prakash Raosaheb

Head, Dept. of Public Administration
Shivaji Mahavidyalaya, Renapur

Introduction:

Women freedom fighters of India deserve special acclaim while moving through the history of Indian freedom struggle. In their way, they have faced various tortures, exploitations, etc. They sacrificed their lives for the nation. In all aspects, they rightly deserve a standing ovation and are true inspiration for all of us. These women's freedom fighters were brave and intelligent.

1. Pritilata Waddedar

Pritilata Waddedar, who was born on May 5, 1911, in Chittagong (modern-day Bangladesh), was one of the first women to take up arms and engage in revolutionary activities. She joined Deepali Sangh, a revolutionary organization that provided women with combat training when she was young. She was eager to join Surya Sen's Indian Revolutionary Army, but she was met with opposition because it was dominated by men. But, along with Kalpana Dutt, she underwent rigorous training to become a member of this group. After the Chittagong Armoury Raid, in which most of the IRA's leaders were apprehended, Pritilata, who was only 21 years old at the time, was given command of a group of 7-10 young men who laid siege to the Pahartali European Club (a social club for Europeans). This club was primarily targeted because of its racial and discriminatory practices. It had a sign that said, "Dogs and Indians not allowed." On the night of 23 September 1932, dressed like a man, she boldly led the attack. In the ensuing fierce gun battle, she got shot in the leg, which prevented her from escaping. Instead of surrendering, she chose to swallow a pill of cyanide and thus became a martyr.

2. Basanti Devi

Devi became involved in the freedom struggle after her husband, Chittaranjan Das, was arrested for participating in the Non-cooperation

movement. She took part in movements such as the Khilafat and civil disobedience. She was also a founding member of the Nari Karma Mandira, an educational centre for women. After the death of her husband, she ran the weekly publication of Bangalar Katha. She headed the Bengal Provincial Congress as its President and received the Padma Vibhushan in 1973.

3. Aruna Asaf Ali

Aruna Asaf Ali was an Indian educator, political activist, and publisher. She was an active participant in the Indian independence movement and is best known for hoisting the Indian National flag at the Gowalia Tank Maidan in Bombay during the Quit India Movement in 1942, giving the movement one of its most enduring images. Aruna was dubbed the Heroine of the 1942 movement for her bravery in the face of danger and was called the Grand Old Lady of the Independence movement in her later years. She also edited Inquilab, a monthly magazine of the Congress Party, along with Ram Manohar Lohia. In a 1944 issue, she exhorted the youth to action by asking them to forget futile discussions about violence and non-violence and join the revolution. Leaders such as Jayaprakash Narayan and Aruna Asaf Ali were described as "the Political children of Gandhi but recent students of Karl Marx". She is one of women freedom fighters who have shaped our struggle for Independence.

4. Kamaladevi Chattopadhyay

She is the first lady in India to stand in elections from Madras Constituency although she lost in the elections she pioneered the path for women in India. She was best known for her involvement in the campaign for Indian independence and for being the impetus for the revival of Indian handicrafts, handlooms, and theatre in independent India. In recognition of her work promoting handicrafts, UNESCO presented her with an award in 1977. She was also given Shantiniketan's highest honor, the Desikottama.

5. Matangini Hazra

Matangini Hazra was an Indian revolutionary who took part in the movement for Indian independence up until the British Indian police shot her to death in front of the Tamluk Police Station (of the former Midnapore District) on September 29, 1942. She was affectionately known as Gandhi Buri, Bengali for old lady Gandhi. After Indian Independence, the first statue of a woman was erected in Kolkata, and it was Hazra's in 1977. At the location of her murder in Tamluk, a statue now stands. In Kolkata, Hazra Road is also named in her honor.

6. Bina Das

West Bengal-born Bina Das was an Indian nationalist and revolutionary. She was born to parents who were active in the Brahmo Samaj and the battle for freedom and who worked as social workers and educators. Das belonged to the Chhatra Sangha, a semi-revolutionary group of women's organizations in Kolkata. She made an attempt to kill Bengal Governor Stanley Jackson on February 6, 1932, in the University of Calcutta's Convocation Hall. Kamala Das Gupta, another freedom fighter, provided the revolver. She attempted to shoot five times but was unsuccessful, and she was given a nine-year prison term. After her early release in 1939, Das joined the Congress party. In 1942, she participated in the Quit India movement and was imprisoned again from 1942 to 1945. She will certainly be remembered as one of the notable women freedom fighters in our country.

7. Suniti Chaudhary

Suniti Choudhury was an Indian nationalist who, along with Santi Ghose, assassinated a British district magistrate when she was 16 years old and is known for her participation in an armed revolutionary struggle. She is often dubbed as the youngest female revolutionary of the Indian Freedom Struggle Under the guise of presenting a petition to organize a swimming competition among their classmates, Chowdhury and Santi Ghose, both 16 at the time, entered the office of Charles Geoffrey Buckland Stevens, a British bureaucrat and the district magistrate of Comilla, on December 14, 1931. While Stevens was looking at the petition, Ghose and Chowdhury took out automatic pistols from under their shawls and shot and killed him. She will undoubtedly be recognized

as one of our country's notable women freedom fighters.

8. Jhalkari Bai

Jhalkaribai was a female soldier who was crucial in the 1857 Indian Rebellion. She was an active participant in the women's army of Rani Lakshmibai of Jhansi. She eventually rose to become a key adviser to the reigning monarch, Rani of Jhansi. She assumed the queen's identity during the height of the Siege of Jhansi and fought on the front lines for the queen, enabling her to safely leave the fort.

9. Savitribhai Phule

Savitribai Jyotirao Phule was a Maharashtrian poet, educator, and social reformer. She and her husband Jyotioba Phule in Maharashtra significantly contributed to the advancement of women's rights in India. She is credited with founding the feminist movement in India. In Pune, near Bhide Wada, Savitribai and her husband established one of the first modern Indian girls' schools in 1848. She campaigned to remove caste and gender prejudice and unfair treatment of individuals.

10. Beegum Hazrat Mahal

During the 1857 uprising, Begum Hazrat Mahal was one of the few women to oppose the British. She was born Muhammadi Khanum. In Awadh's Faizabad, she was born. She married Nawab Wajid Ali Shah in a mut'ah ceremony later in life. The last Nawab of Awadh, Nawab Wajid Ali Shah, was exiled to Calcutta after Awadh was conquered by the British East India Company in 1856. Along with her son Birjis Qadir, Hazrat Mahal made the decision to remain in Lucknow. Awadh was annexed after a rebellion started in Meerut and the revolt's flag was flown in Lucknow, which quickly spread to other Awadhi towns. Only in Lucknow did the English continue to engage the rebels within the Residency building until they were able to reclaim their lost power.

11. Rani Gaidinliu

A Naga spiritual and political leader who led an uprising against British control in India was Gaidinliu Pamei, also known as Rani Gaidinliu. She joined the Heraka religious movement, led by her cousin Haipou Jadonang, when she was 13 years old. Later, the campaign evolved into an attempt to expel the British from Manipur and the nearby

Naga regions. Gaidinliu, who was detained in 1932 at the age of 16, received a life sentence from the British authorities. When they first met in 1937, Jawaharlal Nehru pledged to work for her release. She was given the title “Rani” (“Queen”) by Nehru, and she rose to fame as Rani Gaidinliu among the local community. She will unquestionably be counted among the most notable women freedom fighters in the history of our country.

Conclusion:

The women freedom fighters came from different parts of India. Though with different backgrounds, they all came together to fight for the independence of India. Stories of their valor, courage and patriotism inspire us.

References:

1. Chand, Tara; History of freedom Movement in India, Vol IV, Publication Division, Govt. of India, Delhi, 1961.
2. Aggarwal, M.G; Freedom fighter of India, Vol IV, Gyan Publishing House, 2008.
3. Thaper, Suruchi; Women in the Indian National movement: Unseen faces and unheard voices (1930-32), Publication Pvt. Ltd., 2006
4. Ralhan, O.P; Indian women through ages 5th Vol. Eminent Indian women in politics, Anmol publications, New Delhi, 1995.
5. Brown, Judith; Gandhi and the civil disobedience movement, Cambridge University press, 1972.
6. Kaur, Manmohan; Women's in India freedom struggle, Sterling publishers, New Delhi, 1985.
7. Chopra, P.N; Women in India freedom struggle, Published by Ministry of education and social welfare, Govt.of India, New Delhi, 1975

Contribution of Captain Laxmi Sehgal in Indian Freedom Movements:

Dr. Kangade Sandhya Prakash

Assist.Prof.Smt. Kashibai Navale College of Education Kamlapur
Tal.Sangola Dist.Solapur

Email.: bhosale.sandhya5@gmail.com

Abstract:

The history of Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women .The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations and hardship to earn us freedom. We can see the unique importance of Indian Women in history from Ancient time to till today the importance of women is increasing day by day. Even we can see that today there is no field where women are involved. From political to economics field women have shown their brilliance. The women who got India's freedom also had a huge contribution. Women scarified themselves for the freedom movements without thinking about their lives and society and we saw those who participated in freedom war without about any situation or society.

Key Words : Captain Laxmi Sehgal, Azad Hind Fauj , Freedom Movements.

Introduction:

A lot of courageous women raised their voice against British rule. Some of eminent women freedom fighters are Rani Laxmi Bai, Savitribai Phule, Sarojini Naidu, Aruna Asaf Ali, Bhikaji Kama, Kamla Nehru, Begam Hajrat Mahal Captain Laxmi Sehgal etc. These women possessed a lot of courage and intense patriotism. Laxmi Sehgal was courageous and given her contribution in Indian Freedom Movements and Azad Hind Fauz.

Lakshmi Sahgal was a revolutionary of the Indian independence movement, an official of the Indian National Army, and therefore the Minister of Women's Affairs within the Azad Hind Fauj. Sahgal is often mentioned in India as "Captain Lakshmi", regard to her rank once taken prisoner in Myanmar throughout the Second world war.

Lakshmi Swaminathan was the real name of Captain Lakshmi Sehgal. When a women's regiment was formed in the INA by Subhash Chandra Bose, she became one of the key faces of the all women brigade and earned the title of Captain Lakshmi.

Early Life and Marriage :

Dr. Laxmi Sehgal studied at Queen Mary College, Chennai, and later opted to study medicine and received an MBBS degree from Madras Medical College in 1938. A year later, she received a diploma in gynecology and obstetrics. She also

worked as a doctor in the Government Kasturba Gandhi Hospital in Triplicane, Chennai.

She married Prem Sahgal in March 1947 in Lahore. After their marriage, they moved to Kanpur, where she continued her medical practices. The Sahgals had two daughters, Subhashini Ali and Anisa Puri.

Work at Azad Hind Fauj :

Dr. Sahgal met Netaji Subhash Chandra Bose when he visited Singapore in 1943. At the time, Lakshmi was serving injured people of war. When Subhash Chandra Bose expressed his idea of starting a female regiment, she nominated herself. Netaji took her into his Indian National

Army (INA) and made Dr. Sahgal the commander of Rani of the Jhansi regiment and worked from depth of heart and worked for Indian people.

Awards :

Captain Sahgal's contribution to the Bharatiya Independence movement was appreciated by President K. R. Narayanan in 1998 when she was awarded the prestigious Padma Vibhushan. In 2010, she was granted an honorary doctorate by the University of Calicut.

Career in Politics :

In 2002, four leftist parties – the Communist Party of India, the Communist Party of India (Marxist), the Revolutionary Socialist Party, and the All India Forward Bloc – nominated Captain Sahgal for the presidential elections.

She became the first woman to run for President in Bharat. She contested the 2002 presidential election against Dr. A.P.J. Abdul Kalam as a member of the Communist Party of India (Marxist). Dr. Kalam won the election.

Social Work :

During the Bangladesh crisis, she was the one who called for medical aid for thousands of refugees from Bangladesh who came to Kolkata. She also led a medical team to tend to the catastrophic Bhopal Gas Tragedy victims and worked towards refurbishing peace during the anti-Sikh riots, both of which took place in 1984.

Contribution towards Indian Freedom Movements:

In 1942, throughout the surrender of Singapore by the British to the Japanese, Sahgal assisted wounded prisoners of war, several of whom were fascinated by forming an Indian independence army. Singapore at this point had many nationalist Indians operating there as well as K. P. Kesava Menon, S. C. Guha, and N. Raghavan, who shaped a Council of Action. Their Indian National Army, or Azad Hind Fauj, however, received no firm commitments or approval from the occupying Japanese forces relating to their participation within the war.

Lakshmi had detected that Bose was keen to draft ladies into the organization and requested a gathering with him from that she emerged with a mandate to line up a women's regiment, to be referred to as the Rani of Jhansi regiment. Ladies responded sky-high to affix the all-women brigade and Dr. Lakshmi Swaminathan became Captain Lakshmi, a reputation and identity that might stick with her always.

In 1971, Sahgal joined the Communist Party of India Marxist and delineated the party within the Rajya Sabha. Throughout the Bangladesh crisis, she organized relief camps and treatment in Calcutta for refugees who streamed into Bharat from Bangladesh. She was one of the start members of All Bharat Democratic Women's Association in 1981 and led several of its activities and campaigns.

It was during her stay in Singapore where she would come in contact with members of the Azad Hind Fauz.

When Singapore fell to the Imperial Japanese

Army in 1942, Dr Lakshmi was provided aid to the many prisoners of wars captured during the Japanese onslaught. These prisoners were also keen to join a Japanese aided Indian independence army. World War II provided the perfect opportunity in overthrowing British colonial rule in India. A Council of Action was formed in this regard consisting of Indian nationalists were formed but no approvals were given from the Japanese forces were forthcoming.

The Japanese venture in creating an overseas army made headway when Subash Chandra Bose arrived in Singapore on July 2 1843. He not only sought to induct fighting men into his Azad Hind Fauz but also women with the same mettle and determination. Word of his recruitment drive reached Dr Lakshmi who sought a meeting with Bose. The outcome was a decree to set up a women's regiment which would be henceforth known as the Rani of Jhansi Regiment. Dr Lakshmi Swaminathan took up the mantle of Captain Lakshmi, an identity she would carry for the rest of her life.

On 8 July 1943, Captain Lakshmi had started recruiting other women into the INA and a regiment of 1500 women soldiers was formed. In the Provisional Government of Azad Hind formed by Subhas Chandra Bose, Sehgal was took over the portfolio of Women's Affairs and Rani of Jhansi Regiment.

The INA attacked Burma with the Japanese army during operation U-go in December 1944. But following the disastrous battle of Imphal, they were forced to retreat from northeast India. Captain Lakshmi was captured by the British Army in Burma in May 1945 and remained there until March 1946, during which she was sent to India to stand trial. The trials in Delhi (known as the Red Fort Trials) were a crucial turning point in the Indian Independence Struggle as it brought a new wave of nationalism and popular discontent, hastening the end of British colonialism in India. Captain Lakshmi married Prem Kumar Sahgal in 1947. They settled in Kanpur where she used her medical practice to aid refugees coming in during the Partition of India.

In 1971 Lakshmi Sahgal became a part of the Communist Party of India (Marxist) and represented the party in the Rajya Sabha. She ran a

small clinic in Kanpur was still seeing patients regularly by 2006, aged 92.

Death :

She died of a cardiac arrest, causing a brain stroke, on 23 July 2012 in Kanpur at the age of 97 after suffering from a prolonged sickness. Her body was given to Kanpur Medical school for medical analysis. Captain Lakshmi Sehgal International airdrome is planned at Kanpur Dehat district.. In her final rites, tributes were paid by political leaders from various parties, activists, school children as well as students from colleges and universities amid revolutionary slogans. Captain Sahgal's life teaches us how we should make full use of the lives we get. We will be forever thankful for her contributions.

Conclusion :

Captain Lakshmi had the quality of awakening a sense of joy and possibility in all who met her. She always positioned herself firmly on

the side of the poor and unpowered. Freedom fighter, dedicated medical practitioner, and an outstanding leader of the women's movement in India, Captain Lakshmi leaves the country and its people a fine and enduring legacy.

A woman who was the leader of Bharat's first all-women regiment, a doctor, and a social activist, Captain (Dr.) Lakshmi Sahgal is an inspiration for women of all generations. She was born on 24 October 1914 in the Madras province of Bharat to father S. Swaminadhan, a talented lawyer, and mother A.V. Ammukutty, a social worker and freedom fighter. She passed away on this day, 23 July, in 2012.

Bibliography :

1. A Revolutionary life : Memories of a political activist, Laxmi Sehgal (1997)

Women Movements Intertwined Within
Nationalist Discourse: An Overview of Raja Rao's Kanthapura

Dr.Grishma Khobragade,
Head & Associate Professor
Department of English
B.K.Birla College, (Autonomous),
Kalyan.Dist.Thane
(Affiliated to University Of Mumbai)
Dist. Thane.
E-mail: grishmamanikrao@gmail.com

Abstract

The woman has always been the unacknowledged and indiscernible core of the Indian society, without which its patriarchy would fall apart. Never allowed a voice in the seminal aspects of life, the woman yet defines its traditional and cultural boundaries. Here, a community is referred to as modern when its woman wears jeans or goes out to work. But she has not the independence to control or make the decisions of her own life. This research paper focuses on the Raja Rao's novel Kanthapura. Raja Rao's Kanthapura (1938) is a subtle study of the immense change that the Gandhian movement of the thirties brought into the life of the Indian woman and yet didn't let her cross the conventional, the so-called feminine boundaries. The novel traces the material and psychological revolution that accompanied the emergence of the woman from within the twin incarnations of the devi and the dasi that has reigned the imagination of the patriarchy since ages. While exposing the theme, the analytical and explanatory methods have been applied.

The main objective of this research paper is to show how traditional women plays major role in the freedom struggle movement under the dynamic leadership of Mahatma Gandhi.

(Key words: Gandhian Movement, freedom movement, Indian women, Kanthapura)

Introduction:

Raja Rao was an outstanding and most influential novelist. He was the first English philosopher and novelist of Indian literature. He has given tremendous and marvelous work to the world and this eminent novelist has been felicitated by awards like; Sahitya Akademi award, Padma Bhushan,

Neustadt International Prize for Literature and the Padma Vibhushan. He was an active part of the Quit India Movement. Raja Rao rules the heart of millions even today. He is an inspiration for many people who consider writing their worship.

He also participated in the movement for Indian independence and engaged in underground activities against the British. Roa returned to France in 1948 and subsequently alternated for a time

between India and Europe. He first visited the United States in 1950, and in 1966 he became a professor of philosophy at the University of Texas at Austin, though he continued to travel widely. He retired and was named professor emeritus in 1980.

His first marriage having ended in 1949, he married twice more, in 1965 (to Catherine Jones) and 1986 (to Susan Vaught).

Rao wrote a few of his early short stories in Kannada while studying in France; he also wrote in French and English. He went on to write his major works in English. His short stories of the 1930s were collected in *The Cow of the Barricades*, and *Other Stories* (1947). Like those stories, his first novel, *Kanthapura* (1938), is in a largely realist vein. It describes a village and its residents in southern India. Through its narrator, one of the village's older women, the novel explores the effects of India's independence movement. *Kanthapura* is Rao's best-known novel, particularly outside India. Rao's involvement in the nationalist movement is reflected in his first two books. The novel *Kanthapura* (1938) was an account of the impact of Gandhi's teaching on non-violent resistance against the British. The story is seen from the perspective of a small Mysore village in South India. Rao borrows the style and structure from Indian vernacular tales and folk-epic.

The narrator is an old woman. She tells how the community obtains from daily life, with its millennia-old worship of the local deity, the strength to stand against the British Raj. In the character of the young Moorthy, who comes back from the city, Rao portrays an idealist and supporter of ahimsa and satyagraha, who wants to cross the traditional barriers of caste. The younger generation has city ways, they read city books, and they even call themselves Gandhi-men. Doré, as the old woman calls the "university graduate," has given up his "boots and hat and suit and had taken to dhoti and khadi, and it was said he had even given up his city habit of smoking." The work was highly praised by the English writer E.M. Forster, whose masterwork *A Passage to India* (1924) criticized British imperialism. However, Rao's India is not a certain geographical or historical entity, but more of a philosophical concept and a symbol of spiritual calling.

Raja Rao's first and best-known novel, *Kanthapura* (1938), is the story of a south Indian village named Kanthapura. The novel is narrated in the form of a Sthala Purana by an old woman of the village, Achakka. Dominant castes like Brahmins are privileged to get the best region of the village, while lower casts such as Pariahs are marginalized. Despite this classist system, the village retains its long-cherished traditions of festivals in which all castes interact and the villagers are united. The village is believed to be protected by a local deity named Kenchamma. The main character of the novel, Moorthy, is a young Brahmin who leaves for the city to study, where he becomes familiar with Gandhian philosophy. He begins living a Gandhian lifestyle, wearing home-spun khaddar and discarded foreign clothes and speaking out against the caste system. This causes the village priest to turn against Moorthy and excommunicate him. Heartbroken to hear this, Moorthy's mother Narasamma dies. After this, Moorthy starts living with an educated widow, Rangamma, who is active in India's independence movement. Moorthy is then invited by Brahmin clerks at the Skeffington coffee estate to create an awareness of Gandhian teachings among the pariah coolies. When Moorthy arrives, he is beaten by the policeman Bade Khan, but the coolies stand up for Moorthy and beat Bade Khan - an action for which they are then thrown out

of the estate. Moorthy continues his fight against injustice and social inequality and becomes a staunch ally of Gandhi. Although he is depressed over the violence at the estate, he takes responsibility and goes on a three-day fast and emerges morally elated. A unit of the independence committee is then formed in Kanthapura, with the office bearers vowing to follow Gandhi's teachings under Moorthy's leadership. The British government accuses Moorthy of provoking the townspeople to inflict violence and arrests him. Though the committee is willing to pay his bail, Moorthy refuses their money. While Moorthy spends the next three months in prison, the women of Kanthapura take charge, forming a volunteer corps under Rangamma's leadership. Rangamma instills a sense of patriotism among the women by telling them stories of notable women from Indian history. They face police brutality, including assault and rape, when the village is attacked and burned. Upon

Moorthy's release from prison, he is greeted by the loyal townspeople, who are now united regardless of caste. The novel ends with Moorthy and the town looking to the future and planning to continue their fight for independence.

The woman has always been the unacknowledged and indiscernible core of the Indian society, without which its patriarchy would fall apart. Never allowed a voice in the seminal aspects of life, the woman yet defines its traditional and cultural boundaries. Here, a community is referred to as modern when its woman wears jeans or goes out to work. But she has not the independence to control or make the decisions of her own life. She is defined through her male guardian's identity— as somebody's daughter, sister or wife.

Raja Rao's *Kanthapura* (1938) is a subtle study of the immense change that the Gandhian movement of the thirties brought into the life of the Indian woman and yet didn't let her cross the conventional, the so-called *feminine* boundaries. The novel traces the material and psychological revolution that accompanied the emergence of the woman from within the twin incarnations of the *devi* and the *dasi* that has reigned the imagination of the patriarchy since ages. From the polar images of the all-pervading and all-powerful goddess

Kenchamma and the Pariah Rachanna's wife who would spin only if her husband tells her to, emerge the new women who defy conventions and lead the war of independence — Rangamma and Ratna. Political mass movements in any country, as Ania Loomba suggests, have varying attitudes to the question of female agency and women's rights. Throughout Latin America, *machismo* posed a real problem for the women in political struggle. Some critics suggest that Gandhi's Non-cooperation movement was feminist in nature —it mobilized an unprecedented number of women and also, it adopted attributes such as passivity, and activities such as spinning, traditionally considered to be feminine in nature. This is correct only to an extent. It is true that the Gandhian movement had a considerable role to play in bringing the woman out of purdah. Women made up a significant part of the *satyagrahis* and many assumed the role of leaders in the movement. Thus we find the Gandhi of Kanthapura, Moorthy, selecting Rangamma as one of the members of the Congress Panchayat Committee, saying "We need a woman for the Committee for the Congress is for the weak and the lowly". But Gandhi's movement was essentially against women's militancy and their public roles were entirely an extension of their domestic selves in concurrence with the patriarchal conceptions of the family and society. Despite the references to Rani Laxmibai in *Kanthapura*, the ideal woman is projected in the figure of the ever-obedient and eternally suffering Sita. It was simply a transition "from a traditional child bride into the nationalist ideal of the wife as help-mate and companion" [Loomba]. We get a glimpse of this painful evolution in the autobiography of Ramabai Ranade, who was married at the age of eleven to the well-known scholar and jurist Mahadev Govind Ranade. Torn between her husband's persistence for her to be educated and the taunts of her mother-in-law and other female relatives, she decides on one occasion to be absent from a function at the temple where she had to choose between sitting with orthodox or reformist women. Her husband punished her by refusing to speak to her even when she performed the traditional rubbing of his feet with ghee, without even telling her what her fault was. The matter was only resolved when she went up to him and apologized. His response was: "Who would

like it if his own one didn't behave according to his will? Once you know the direction of my thoughts, you should always try to follow the same path so that neither of us suffers. Don't ever do such things again." We meet with similar resistance to the Sevika Sangha from the men in Kanthapura. "And when our men heard of this, they said: was there nothing left for our women but to vagabond about like soldiers? And every time the milk curdled or a dhoti was not dry, they would say, 'And this is all because of this Sevi business'." A woman is beaten as a consequence of being a part of this Sangha although she is seven months pregnant. Post office Satamma's husband forbids her to go to Rangamma's house and when accosted by the latter says,

'I am a Gandhi's man, aunt. But if I cannot have my meals as before, I am not a man to starve'. Rangamma in accordance to the Gandhian ideals tells Satamma not to fail in her timely services to her husband or home. One of the most interesting factors that played a role in this sea-change in the lives of the women is the letter or the alphabet in the form of newspapers. Shahid Amin in his essay *Gandhi as Mahatma* (1988) discusses how Hindi journalism played an immensely significant role in the upheaval of the nationalist sentiment in Gorakhpur post 1919. "In April of that year two important papers— the weekly *Swadesh* and the monthly *Kavi* — made their appearance. These, especially Dasrath Dwivedi's *Swadesh*, were to exercise an important influence in spreading the message of Gandhi over the region." Amin goes on to discuss how this influence in the district led to the idea of Gandhi to be appropriated by the peasants to validate their own means of addressing local problems, very much as depicted in *Kanthapura*. Women's education has always been a sore point with the Indian patriarchy. Arguments for women's education in metropolitan as well as colonial contexts, according to Loomba, rely on the logic that educated women would make better wives and mothers. At the same time, they have to be taught to remain in their places. This idea is as current now as it was eighty years back. Tagore tentatively explores the so-called "dangers" that education poses for the woman in *Nashtaneer* (1901), better known by its film version, *Charulata*, and *Ghore Baire* (1916). The widening up of one's

world as a result of education fails to keep the woman shackled within the four walls of her home and it is precisely this spectre of the truly independent woman that haunts the patriarchy.

The women leaders in *Kanthapura* are both educated widows, Rangamma and Ratna. Rangamma acts as a source of information, knowledge and inspiration to the village women. Apart from telling them about other galaxies on the one hand and the equal rights that women share with the men in a far-away country on the other, Rangamma is a regular subscriber to newspapers from the city— the *Tai-nadu*, *Vishwakarnataka*, *Deshabandhu*, and *Jayabharatha*. These papers supply the villagers with the latest developments in the revolutionary struggle in the other parts of the country and later as to the trial and judgment of Moorthy and his fellow satyagrahis. Rangamma is the one who tells the women about Laxmibai and trains them to resist the lathi blows of the police passively. She modulates the deep core religious zeal in the women and adds a nationalist dimension to it, ‘...we shall fight the police for Kenchamma’s sake, and if the rapture of devotion is in you, the lathi will grow as soft as butter and as supple as a silken thread, and you will hymn out the name of the Mahatma.’ On the other end there is Ratna. Initially, she is detested by the village women along with the evil Bhatta, for walking about the streets like a boy, wearing her hair to the left “like a concubine”, and wearing her jewellery —and all this being a widow. Ratna’s retort when accosted for this is remarkable,

“...when she was asked why she behaved as though she hadn’t lost her husband, she said that that was nobody’s business, and that if these sniffing old country hens thought that seeing a man for a day, and this when one is ten years of age, could be called a marriage, they had better eat mud and drown themselves in the river.” We find innumerable examples of similarly suffering women in Bengali literature as well, but none perhaps daring to voice so vehement a protest. Her mother reacts to her attitude in the conventional fashion, calling her a wicked tongued creature and

significantly, that *she ought never to have been sent to school*. Later, in the absence of Moorthy and Rangamma, it is Ratna who leads the women against the police as the latter launch a violent assault against the village. Another great leap towards liberation is achieved by the women in the novel by their deciding to read and comment on the vedantic texts when Ramakrishnayya dies. The women choose Ratna to read the texts and Rangamma to comment on them, a remarkable decision when one considers the contemporary furore over whether a woman at all has the right to read the Vedas or not!

Rao’s selection of an old grandmother as the narrator in *Kanthapura* is one of the finest stylistic devices of the novel. We witness the immense change that is gradually brought about in the psyche of the narrow-minded, prejudiced and uneducated widow as she mingles facts with fantasy to describe how the world changed for her and her companions under the influence of Moorthy’s preaching and Rangamma’s *Sevika Sangha*. This is one of the rare instances where history is looked at from a woman’s point of view as opposed to its analytical, power-structured male version that inevitably leaves the women folk out.

Kanthapura is a path breaking work in many ways, as its critics widely agree. But to me, it is Raja Rao’s sensitive and realistic portrayal of the emergence of the modern Indian woman, a part of whom we carry within ourselves even today, which has made the novel worth remembering.

References:

- 1) Jan, K.M. and Shabnam Firdaus: *A Guide to English Literature*, New Delhi, Atlantic, 2003.
- 2) Kapoor, Subodh: *An Introduction to Classical Indian Literature*, New Delhi, Cosmo, 2003.
- 3) Mithilesh K. Pandey: *Akademi Awarded Novels in English : Millennium Responses*, New Delhi, Sarup and Sons, 2003.
- 4) Selvadurai, Shyam . *Story-Wallah: A Celebration of South Asian Fiction*. New York: Houghton Mifflin, 2005:69–90.
- 5) William; Holman, C. Hugh: *A Handbook to Literature*, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2000.

Contribution of Women in Indian Freedom Struggle

Dr. Halase Balaji Pandurang,

Director of Sports,
Shivneri Mahavidyalaya,
Shirur Anantpal, Dist. Latur (MH)

Abstract:

It is unnecessary to mention the role that women played in the Indian freedom struggle because without them, research into the struggle's history would be incomplete. Women bravely participated in the movement, which helped strengthen it. They give men every support they need to succeed in battle. The story of women's bravery, selflessness, and sacrifice is reflected in the history of the freedom struggle. There were hundreds of women fighting alongside their male counterparts. They fought with genuine spirit and courage. The women broke all the rules and got away from their traditional roles and responsibilities at home in the oriental culture. That merited so much praise. However, in a society where men rule, it is difficult for women to fight as warriors. Female attempted to alter the perceptions of such traditional people, who believed that women were only meant to perform household chores. Furthermore, women combat these issues as well as risk their lives. Laxmi Bai was a great warrior; Sarojini Naidu worked tirelessly to foster community unity; and Aruna Asaf Ali was a fervent freedom fighter in the army in 1942. Mridula Sarabai participated in the salt Satyagraha in 1930 after Suchita Kripalani left her university job. The purpose of this paper is to emphasize the role Indian women played in the struggle for freedom.

Key Words: India, Freedom, Struggle.

Introduction:

Women's contributions to the Indian freedom struggle cannot be adequately accounted for in the history of the struggle. The sacrifices made by Indian women will take precedence. They fought for freedom with true spirit and unwavering courage, enduring a variety of tortures, exploitations, and hardships. In 1817, women began participating in the struggle for freedom. In guerrilla warfare, Bhima Bai Holkar defeated British Colonial Molcolm with bravery.

In the 19th century, 30 years prior to the first war of independence in 1857, many women, including Rani Channamma of Kittur, Rani Begum, and Hazarat Mahal of Avadh, fought against the British East India Company. Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijaya Laxmi Pundit, and Annie Besant are among the Indian women who joined the freedom struggle from educated, liberal families as well as rural communities and from all walks of life, castes, religions, and communities. Their contributions to the freedom struggle and politics are still remembered today.

Objectives:

- To evaluate India's freedom of movement to investigate the role that female leaders played in the struggle for freedom.
- To raise women's awareness in the community.
- To emphasize the bravery and suffering of Indian women during the freedom struggle.
- To instill in the women's community a sense of bravery, awareness, and freedom from all limitations—regardless of caste, creed, economic status, etc.

Methodology:

This paper's data came from secondary sources like textbooks, journals, the internet, and other places. This paper employs both descriptive and explanatory approaches.

Leaders of the National Movement who were women:

There is no doubt that a large number of women took part in the struggle for freedom. The list of these female freedom fighters is very long if we think back to them. At the national level, they include Sarojini Naidu, Rani Laxmi Bai, Kamaladevi Chattapadhyaya, and Mridulla Sara Bai.

At the provincial level, they include Annie Besant, Rameswari Amman in Uttar Pradesh, Satrawati Devi, Subhadra Joshi in Delhi, Hansa Mehta, and Usha Mehta in Bombay, among others. The nature of the struggle differed between the regional and all-India levels.

Aruna Araf Ali, a liberation struggler from India: She participated in the individual Satyagraha and the civil disobedience movement from 1930 to 1940. Because she fought, she had to be locked up. She edited "Inquilab," which aims to mobilize a large group.

Kripalini Suchitra: In 1939, she was given the position of secretary of the women's body of the AICC (All India Congress Committee). She was employed at Noakhali in East Bengal when, on August 16, 1946, communal riots erupted in response to the Muslim League's call for Direct Action.

The Ganguly family: Resigned from the government in response to Gandhi's call for civil disobedience and participated in a 1945 forward block agitation against the INA soldiers' imprisonment.

Amrit Kaur, Rajkumari: She found Gandhi to be impressive. She participated in the CDM and the activities of Congress. During QIM, she was imprisoned.

Gaidinliu Rani: Supported the CDM and led the Naga Movement against the British from 1931 to 32.

Surjya Sen's Indian Republican Army included Pritilata, Bina, and Kalpana, who were also involved in the 1930 Chittagong Armoury Raid. **Sarojoni Naidu**: In 1925, she became the first Indian woman to lead Congress. She served for many years on the working committee of the Congress. In 1932, she represented women at the second round table conference. As a participant in

the CDM and QIM, she was imprisoned in 1932 and 1942.

Women's role in the fight for Indian independence:

Women can now take part in the freedom struggle thanks to the establishments of the Indian National Congress. In 1905, the swadeshi movement also witnessed the participation of women in the freedom struggle. In 1914, Annie Besant sped up the process by which women entered Indian politics. M.K. Gandhi made significant efforts to encourage women of all ages to participate in the freedom struggle by raising their political consciousness. Because women have the same level of mental, physical, and spiritual strength as men, M.K. Gandhi urged men and women to participate equally in struggle. Thus, women from liberal and conservative families, urban and rural women, women of all ages, and women of all ages join the struggle for freedom against the British Empire.

Women take part equally in the Satyagraha and Civil Disobedience movements in the struggle for freedom. Women's roles in the freedom movement were influenced by Gandhi's perspective on women in the movement. The non-cooperation movement known as salt Satyagraha attracted a large number of female participants. During the non-cooperation movement, women in various parts of India participated in procession, spread propaganda, and promoted the use of khadi and self-weaving. Women outnumbered men in political gatherings during the Salt Satyagraha in 1922-1924 and the Bardoli Satyagraha in 1928. Among the prominent women associated with the salt Satyagraha were Sarojini Naidu, Mridula Sarabai, and Kamaladevi Chattapadhya, who joined Gandhi in the Dandhi March in 1930 to break the salt law. Women took part in the 1940 civil disobedience movement in large numbers and were targeted for arrest. Women from all over India, including 4583 Journal of Positive School Psychology Assam, participated in processions, meetings, demonstrations, and strikes during the quiet India movement of 1942. Usha Mehta ran an underground radio station and Kanaklata Boruah, an Assam girl who led a procession of 500 people and was killed by police fire. The women's

movement in 1942 was led by Aruna Asaf Ali. She distributed notice and alter papers and coursed among individuals. The nonviolence movement was misunderstood by some women. As a result, they took up the revolutionary cause. Kalpana Joshi and Preeti Wadkar were involved in the Chittagong armoury raid. In 1928, the Chachati Sangha was established to train and recruit women for future revolutions. Those are the few examples of women participating in the struggle for freedom. Women were active in both moderate and extremist groups during the freedom struggle. Politics was also dominated by women. 42 women from reserved constituencies were elected in the 1937 election, and when the provisional cabinet was formed, they became ministers. Vidyalaxmi Pandit is appointed minister for local self-government in Uttar Pradesh. Absuyabi and J.T. Sipah were each given the positions of deputy speaker. Hans Mahta and Begam Shah, respectively, are in Bombay. They had 14 members at the 1946 December meeting of the constituent assembly, 16 at the 1922 AICC meeting, 13 in 1937, and 5 at the constituent assembly.

Findings and Results:

According to studies, women who actively participated in the struggle for freedom came from wealthy and affluent families. Their husbands and families helped them. This was continued after independence. However, the struggle for freedom also included a large number of unidentified female participants. There were never before any opportunities for women to get involved in politics. They were willing to go to jail and join processions. Women who join revolutionary groups assist in newspaper distribution and other activities that support the freedom struggle. By taking care of their families, women aid freedom fighters. According to studies, women also got elected, got representation, and became ministers. Women's participation in the freedom struggle contributed to India's unity and integrity. Most importantly, it validated their claims to a role in India's governance. Additionally, it shaped the feminist movement. However, the study reveals that women's participation had some drawbacks.

Except for upper- and middle-class Hindu women, the number of demonstrators claiming to represent all India women in the groups (AICC) involved was never larger. However, women's involvement in the struggle for freedom demonstrated, both directly and indirectly, that women are capable of strengthening political movements. Women's participation in the struggle for freedom had an effect on the family, society, and women themselves.

Conclusion:

India finally achieves independence after so many years of struggle. Women, like their male counterparts, were forced to make risky choices and participate in risky activities in order to achieve freedom. As a result, they found themselves on the streets, in jail, and in the legislature. India became independent on August 15, 1947. In order to liberate their motherland, thousands of Indian women gave their lives to the cause. The nonviolent movement that won India her freedom not only included women, but it also relied on the active participation of women for its own success—the first and only time in world history that the power of a powerful global empire was ended. Indians were defeated by the moral might of a people armed only with courage and peace ideas.

References:

1. Freedom Fighters of India 4th Volume .... Edited by M.G. Agrawal,
2. Role of women in India's freedom struggle... by V Rajendra Raju
3. Women in India's Freedom Struggle....by Nawaz B Mody
4. http://india.gov.in/knowindia/history_freedom_struggle

Contribution of Begum Hazrat Mahal in Indian Freedom Struggle

Dr. Jasmeen Sameer Mujaawar

Head & Assistant Professor,
Department of English,
Smt. Champaben Balchand Shah
Mahila Mahavidyalaya, Sangli.
Contact No. 9881741598

mailjasmeenmujaawar786@gmail.com

Abstract:

Indian Freedom Struggle began with the rebellion of 1857 against British rule. This uprising, Sepoy mutiny, mutiny of natives of India employed as soldiers by European power, India's first war of independence played a major role to achieve independence on 15th August 1947. However, India has rich history of brave women who fought for independence, justice and equality such as Rani Laxmibai, Begum Hazrat Mahal, Kasturba Gandhi, Vijaya Laxmi Pandit, Sarojini Naidu, Aruna Asaf Ali, Madam Bhikaji Kama. Begum Hazrat Mahal, the revolutionary queen of Awadh played a pivotal part in the Indian Rebellion of 1857's uprising against the British East India Company. The paper takes into account how Begum Hazrat Mahal is key figure in 1857, war of independence and how she is remembered as brave and determined women freedom fighter who fought for her people's freedom and raised her voice against British rule.

Keywords: Begum Hazrat Mahal, Indian Freedom Struggle, British rule, brave, determined.

Introduction

Begum Hazrat Mahal, the queen of Awadh, an iconic personality, struggled against colonial rule and made immense contribution to nations' independence. She was Nawab Wajid Ali Shah's wife and the Begum of Awadh. She rose to lead the resistance effort after the British banished her husband and took over Awadh. She organised the rebel forces and commanded them during a number of crucial engagements with the British. She thereby contributed to igniting a national uprising against British rule. However, after a protracted and exhausting war, the rebels were ultimately routed, and Begum Hazrat Mahal was compelled to leave. Her role in India's struggle for freedom cannot be denied, though. She is recognised as a courageous and tenacious Indian woman freedom warrior who struggled for the independence of her people. Those who strive for justice and equality continue to be motivated by her legacy.

Objectives of the Research Paper

1. To study the contribution of Begum Hazrat Mahal in Indian Freedom Struggle.
2. To highlight her leadership, heroism, undying devotion in service of India.

Hypothesis of the Research Paper

The contribution of Begum Hazrat Mahal in Indian Freedom Struggle is remarkable and source of inspiration in the present scenario of 75 years of independence.

Research Methodology

The data used in this research paper is purely from secondary sources as per the need of the study. By and large historical approach has been adopted and the study is descriptive and analytical.

Begum Hazrat Mahal :

The Begum of Awadh, also known as Begum Hazrat Mahal (c. 1820–7 April 1879), was from a low-income Syed family and was born as Muhammadi Khanam in the 1820s in Faizabad, which is now in Uttar Pradesh. Due to their financial hardship, her parents sold her as a young kid to royal agents. As soon as she entered the royal harem as a Khawasin, she quickly made a living as a courtesan and took the name Mahek Pari. She then became a Begum after being accepted as a royal concubine of the last Tajdaar-e-Avadh, Wajid Ali Shah, the ruler of Awadh. After the birth of their son, Birjis Qadr, the royal heir of Awadh, she was given the title Hazrat Mahal.

Indian Rebellion of 1957 :

The East India Company took control of the state of Awadh in 1856 and subdued the Nawab.

Notwithstanding Begum Hazrat Mahal's objections, the Nawab submitted and was exiled to Calcutta. She made the decision to take back control of Awadh herself since she was unwilling to submit to the British.

She appointed her son, Prince Brijis Qadr, the Wali, ruler of Awadh with herself as Queen Mother, during his minority as the first Indian battle for independence, the great mutiny began in 1857. She managed the administration of the revolutionary state of Awadh in Lucknow when it engaged in a military conflict with the Company.

Begum Hazrat Mahal's main grievances during the Indian Revolution of 1857 were the forced use of new gunpowder cartridges that contained pig and cow bones, as well as the English East India Company had casually destroyed mosques and temples to make room for highways. In this context, William Dalrymple writes:

“To eat pigs and drink wine, to bite greased cartridges and to mix pig's fat with sweetmeats, to destroy Hindu and Mussalman temples on the pretense of making roads, to build churches, to send clergymen into the streets to preach the Christian religion, to institute English schools, and pay people a monthly stipend for learning the English sciences, while the places of worship of Hindus and Mussalmans are to this day entirely neglected; with all this, how can people believe that religion will not be interfered with?”(69)

She successfully restored Indian rule in Lucknow on July 5, 1857, delivering the kingdom to her 14-year-old son. However, Begum Hazrat Mahal lost power over Lucknow and much of Awadh, once the British troops returned in March 16, 1858, Although withdrawing with her army, she continued to attempt to raise an army elsewhere.

After the absorption of Awadh, a rebellion broke out at Meerut and the banner of revolt was raised in Lucknow which spread rapidly to other towns of Awadh. Lucknow was the only place where the English did not leave the Residency building and faced the rebels until they were able to regain their lost power.

One of the key players in starting this revolt was Hazrat Mahal. She has enthused everyone in Awadh, said Russell. Begum Hazrat Mahal inspired the people of Awadh's countryside to join her in the struggle by making appeals to them. She even

invested her entire fortune in the nation in an effort to support the 100,000 dedicated followers of her. She led her forces to victory and retook Lucknow on her own, with their help. When she joined the ranks of valiant soldiers like Rani Laxmi Bai, Bakht Khan, and Maulvi Abdullah on the battlefield, she demonstrated her crucial role in the struggle for liberation.

Her closest allies were Maulvi Ahmad ullah Shah and Nana Saheb. In order to relieve the British Garrison in the Lucknow Residency, Outram and Havelock travelled from Kanpur. On September 1, Outram was able to take control of Alum Bagh, a garden in a Lucknow neighbourhood, following several clashes with the insurgents.

The victory of the English in Kanpur was another setback to her plans. Sir Colin Campbell, the Chief Commander of the British Troops, with a small reinforcement arrived at Lucknow in the month of November. Begum faced the enemy in a fierce fight but her position grew weaker. In spite of the resistance put up by the Begum, the English Commander was able to escort the besieged garrison out of the residency to Alum Bagh during which a few British officers were killed and wounded.

Her Motivation to Soliders:

Begum Hazrat Mahal often called meetings to encourage soldiers, asking them to be brave and fight for the cause. She wrote letters of instruction for the movement and is reported to have appeared on the battlefield on February 25, 1858, mounted on an elephant. Alum Bagh was attacked by a force sometimes led by Maulvi Ahmad ullah Shah and at other times by the Begum in person but the British succeeded in defeating the rebel force.

Sir Colin Campbell's British forces launched an attack against Lucknow in March. 3000 Goorkhas were part of the force dispatched by Jung Bahadur, the Monarch of Nepal, to seize Lucknow. Under adverse circumstances, Begum with her followers, her son Birjis Qadir and Nana Saheb escaped to Nepal, but General Budri warned them that Goorkha troops would attack and make war if they stayed in his territory, since the Nepalese government was reluctant to grant asylum to the rebels. Begum planned to leave Nepal as well. According to a letter by Col. Ramsay, there were five routes by which rebels could pass over the range of the hills.

After the escape of Begum, the British declared that the rebels and their leaders must submit themselves for conspiring against the Government. It was added that the lives of those who did not murder British officials would be spared and this was applicable to all, from Begum down to those of the lowest rank. Begum did not agree to this and instead of surrendering, she asked for assistance from Nepalese authorities for the purpose of armed retaliation.

Notwithstanding the terms set by the British authorities that the Begum Hazrat Mahal will get all the considerations which are due to her as a woman and a member of a Royal house, Begum Hazrat Mahal did not surrender to them. The Queen of England issued a proclamation to calm the British Indian populace, after the outbreak was quelled, Begum Hazrat Mahal responded by issuing a counter-proclamation, warning the populace not to place their trust in these assurances since it is the unvarying custom of the English never to forgive a fault be it great or small.

In 1877, the Begum made an attempt to return to India, but instructions were issued stating that neither Birjis Qadir nor his mother would be granted entry into British India. The Indian government imposed the requirement that if they entered British territory, they would not be granted any help or allowance and would be subject to the district magistrate's supervision in the area where they may settle.

Begum Hazrat Mahal could not come to India and had to reside in Nepal permanently. She died for the great cause in 1879, in a land foreign to her. The British Government pardoned Birjis Qadr after her passing, in honour of Queen Victoria's diamond jubilee (1887), and he was permitted to go home. The indomitable Begum became one of the few women to fight against the British in the first war of Independence.

Memorials

The mausoleum of Hazrat Mahal is situated in the heart of Kathmandu, next to Jama Masjid, Ghantaghar, and not far from the renowned Darbar Marg. The Jama Mosque Central Committee looks after it.

For her participation in the Great Revolt, Mahal was recognised on August 15, 1962, at the

Old Victoria Park in Hazratganj, Lucknow for her role in the Great Revolt.

A marble memorial that features a marble tablet with four round brass plaques bearing the Coat of Arms of the Awadh royal dynasty was built in conjunction with the park's renaming. The park has been utilised for Lucknow Mahotsava, Ramlilas, and Dusshera bonfires - Lucknow Exposition. The Indian government released a commemorative stamp on May 10, 1984. The Ministry of Minority Affairs, Government of India established 'The Begum Hazrat Mahal National Scholarship' for Outstanding Girls Belonging to Minority Communities in India, implemented through the Maulana Azad Education Foundation.

Conclusion

Begum Hazrat Mahal the queen of Awadh, the women freedom fighter, led the fight for the country's independence from the British East India Company in 1857. The Begum, an audacious and courageous woman, made history as the only significant female leader of Awadh. Despite many difficulties throughout her life, the valiant Queen never submitted to the British and even continued to oppose the British Raj during her years of exile in Nepal.

Begum Hazrat Mahal is a role model for everyone since she stood alone against the British Raj, the greatest colonisers in history. She spoke up against injustice and inequality as one of the most powerful advocates of her era. She is also a representation of camaraderie and religious tolerance. Her struggle for an independent India can not be overlooked. She possessed a great courage and patriotism. In true sense, the history of Indian freedom struggle would be incomplete, without mentioning contribution of such great woman. Her true spirit, hardships, superb leadership, dedication, undying devotion in the service of India is remarkable and source of inspiration in the present scenario of 75 years of independence.

References:

1. William Dalrymple, *The Last Mughal; the fall of a dynasty: Delhi, 1857*, Viking Penguin, 2006, p. 69
2. Siddiqui Rais, Aug, 13, 2022, <<https://kashmirilife.net/who-was-indias-first-woman-freedom-fighter-begum-hazrat-mahal-298378/>>
3. <<https://indianculture.gov.in/stories/begum-hazrat-mahal-revolutionary-queen-awadh>>

The Unsung real Heroines play vital role in Freedom of India

Kokane J.P., Shinde S.Y.

Dept. of Sociology & Dept. of Botany

Late Shankarrao Gutte Gramin

Arts, Commerce and Science College,

Dharmapuri, Tq.Parli (V.), Dist. Beed.

Email: jeetendrakokane1970@gmail.com

sheelashinde1@gmail.com

Abstract

*The Lady Freedom Fighters fought with true spirit and unwavering courage, enduring various tortures, exploitations, and sufferings to secure our liberation. When most male freedom fighters were imprisoned, the **women stepped forward to lead the struggle**. The women freedom fighter's name list is a very long list of great women whose names have been engraved in the history of the freedom struggle for their commitment and unwavering loyalty to the service of India. Women began to participate in India's freedom struggle in early 1817. Bhima Bai Holkar led a fight bravely against British Colonel Malcolm in gorilla warfare and conquered him. Women from educated and liberal families and those from rural areas and all different backgrounds, castes, religions, and communities joined the national movement for Independence. Women played an admirable role in the war of Independence (the Great Revolt) of 1857, earning respect and appreciation for even the revolt's leaders.*

Introduction:

In the 19th century, many women led a battle against the British East India Company, 30 years before the "First War of Independence (1857)", including Rani Chennamma of Kittur and Rani Begum Hazrat Mahal of Awadh. Women played an admirable role in the war of Independence (the Great Revolt) of 1857, earning respect and appreciation for even the revolt's leaders. Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai, Chauhan Rani, and Tapaswini Maharani lead their troops bravely and to battle. Rani Lakshmibai of Jhansi was one of the bravest of all freedom fighters in Indian history, whose bravery and exceptional leadership set a shining example of true nationalism and patriotism in the country.

Women from educated and liberal families and those from rural areas and all different backgrounds, castes, religions, and communities joined the national movement for Independence. Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijaya Lakshmi Pandit, and Annie Besant are names from the 20th century that are recognized even presently for their unique achievements on the battlefield and in the field of politics.

Here is a list of few women freedom fighters of India listed below. Total contribution of the top 20 women freedom fighters in Indian history and

their selfless sacrifices and fought courageously to see their country free and prospering.

1. Sarojini Naidu
2. Kamala Nehru
3. Kasturba Gandhi
4. Moolmati
5. Captain Lakshmi Sahgal
6. Aruna Asaf Ali
7. Madam Bhikaiji Cama
8. Annie Besant
9. Rani Lakshmibai
10. Savitribai Phule
11. Jhalkaribai
12. Begum Hazrat Mahal
13. Kittur Rani Chennamma
14. Rani Gaidinliu
15. Mathangini Hazra
16. Uda Devi
17. Kanaklata Barua
18. Tara Rani Srivastava
19. Ammu Swaminathan
20. Umabai Kundapur

i. Sarojini Naidu: Sarojini Naidu was a poet and an activist for independence. Sarojini Naidu was born in Hyderabad on February 13, 1879, as Sarojini Chattopadhyaya.

- Sarojini Naidu, one of India's renowned women freedom fighters, was granted the crown of The Nightingale of India.
- ***She was the first freedom fighters women to be governor of both the Indian region and a state post-independence.***
- She became the Indian National Congress president.
- She founded the Women's Indian Association and was active in women empowerment and rights of women.
- She got detained for participating in the movements like Civil Disobedience and Quit India.
- She backed Gandhiji in the Sabarmati contract, the Montagu-Chelmsford reforms, the Satyagraha commitment, and the Khilafat movement issue.
- ii. **Kamala Nehru:** Kamala Nehru, a persistent follower of Mahatma Gandhi and the wife of Pandit Jawaharlal Nehru, joined India's freedom battle with the Non-Cooperation Movement in 1921.
- Kamala has contributed a lot and comes under the list of famous Indian women freedom fighters.
- She was the first freedom fighter to lift their voice for women's empowerment.
- ***Kamala organized women's gatherings that boycotted foreign cloth and liquor stores.***
- When her husband could not arrive on time, she repeatedly decided to stand in for him and give speeches.
- iii. **Kasturba Gandhi:** She is renowned as the wife of Mahatma Gandhi. Kasturba Gandhi was one of the bravest Women Freedom Fighters and had led numerous Independence protests.
- She was the inspiration behind Satyagraha and played an essential role as a women's freedom fighter in India.
- Kasturba was a political activist who taught Indians the values of health, hygiene, and reading and writing.
- She took part in all of the Indian independence protests and movements.
- iv. **Moolmati- Eminent Female Freedom Fighters of India:** Ram Prasad Bismil, a great Indian revolutionary, was the son of Moolmati, a less-known nationalist who supported the revolutionary sentiments of her son.
- ***Known as the sacrificial mother***, when the British rulers hung her son, she handled public discussions, organized marches, and showed her son's support for the freedom struggle.
- Regarding her efforts, she is viewed as one of the freedom fighters among women.
- She promised her and her other son's support for the liberation struggle.
- v. **Captain Lakshmi Sahgal:** She is renowned as the first woman in India to head an all-women regiment, the Rani Jhansi Regiment of the INA, Captain Lakshmi Sahgal, was one of the greatest Indian women freedom fighters.
- She was a revolutionary, a doctor, and a social activist who worked for the welfare of the untouchables and patients till her last breath.
- She worked with great empathy until she died, caring for untouchables and patients.
- She received the Padma Bhushan award for her contributions to society.
- vi. **Aruna Asaf Ali:** She, also popularly referred to as the grand old lady of India, was an Indian educator and political activist whose demonstrations and strikes enhanced the needs of the criminals in Tihar jail.
- She was believed to be a powerful personality and included as one among the women freedom fighters of India.
- She participated in the Quit India Movement by hoisting the Indian flag at the Gowalia Tank Maidan.
- ***Aruna was responsible for editing 'In-Qilab,' a monthly journal of the National Congress***, and had engaged in public rallies during the Salt Satyagraha.
- vii. **Madam Bhikaiji Cama:** Madam Cama was a passionate lady who played an integral role in the earlier years of India's freedom struggle.
- She raised her voice for gender equality and is the mother of the Indian Revolution.
- Cama was the first woman to hoist the Indian flag on foreign soil in Germany.
- ***Bhikaiji Cama was a Parsi social worker, philanthropist, and dynamic freedom fighter.***

- She became ill during the bubonic pandemic while helping those who got infected.
  - She passed away all her belongings to charity and a girls' orphanage.
  - In 1907, she was designated as India's ambassador to Germany.
- viii. Annie Besant:** As a British socialist, Annie Besant contributed to the Indian freedom campaign by launching the All India Home Rule League.
- She vigorously fought for self-rule for India with Bal Gangadhar Tilak and was the first woman to become the President of Congress.
  - She merged the Indian National Congress and participated in scholarly and political events.
  - Annie worked for equal rights for women and was a philanthropist.
  - Being British, she propagated self-government for India and eventually got the label of Indian women freedom fighter.
  - Her functions in self-rule movements are considerable.
- ix. Rani Lakshmibai– 1st Female Freedom Fighter in India:** One of the first Women Freedom Fighters to fight in the Indian Independence Movement of 1857, Rani Lakshmibai is regarded as a symbol of opposition to the British Raj.
- She's recalled for her courage and fearlessness in the Indian Mutiny of 1857-58.
  - Lakshmibai is believed to be the most powerful and brave woman freedom fighter.
  - She was the Rani of Jhansi and the Maratha queen.
  - Lakshmibai fought against British rule until the bitter end and was regarded as a symbol of rebellion. The British regarded her as a formidable foe.
- x. Savitribai Phule:** Considered to be the pioneer of the feminist movement in India, Savitribai Phule was the first female teacher at the first girl's school in India.
- Savitribai's significant contribution included her in the *list of the 10 women freedom fighters in Indian history*.
  - Fighting against the conventional norms of society during British rule, she took the first step toward educating girls.
- She was one of the most renowned female freedom fighters of India.
- xi. Jhalkaribai:** Jhalkari Bai was a brave and determined fighter. She used her fighting strategies, gunned down tigers in the woods, and forced dacoits to flee.
- She was highly crucial in the Battle of Jhansi.
  - Because of her resemblance to Rani Laxmi Bai, she was able to take the army's leadership during the war, allowing the queen to flee.
- xii. Begum Hazrat Mahal:** Begum Hazrat was also renowned as the Begum of Awadh. She was an eminent freedom fighter. ***She was the first woman freedom fighter of India who revolted against the British in 1857.***
- Following her husband's death, she assumed control of Awadh, conquered Lucknow, and established her son as their ruler.
  - The British later recaptured Lucknow.
  - She was one of the female freedom fighters of India who fought against the destruction of temples and mosques for road construction.
- xiii. Kittur Rani Chennamma:** Kittur Rani Chennamma was a member of the Lingayat community from a tiny village in Karnataka.
- She was a brave freedom fighter skilled in sword fighting, archery, and horseback riding.
  - She ruled her kingdom and ***fought against the Britishers' rule in India with immense bravery.***
- xiv. Rani Gaidinliu:** Rani Gaidinliu was the Rani of Manipur, named the daughter of the hills, and is well-known for her rebellion against British rule.
- She began her involvement in the Naga Tribe reformers at 17 years of age, which led to her arrest by the British.
  - She was incarcerated for 14 years.
  - After serving her sentence, she led a revolt against the British government in Cachar Hills and Hangrum Village.
  - She was one of the female freedom fighters of India who fought for liberty with an unbreakable spirit.
- xv. Mathangini Hazra:** Matangini Hazra, also renowned as Gandhi Buri, was a freedom fighter who opposed British rule and was briefly imprisoned.

- Her belief in patriotism and independence was well-known.
- ***She led a convoy of 6,000 people during the Quit India movement.***
- Police shot her dead in Tamluk, Midnapore district.
- When confronted with death, she raised the Indian flag and chanted 'Vande Matram.'
- xvi. Uda Devi:** Uda Devi and some other Dalit women fought for independence during the Indian Independence War of 1857.
- She was a strong and determined woman.
- Begum Hazrat assisted her in the formation of a women's troop.
- They fought bravely against the British under Uda Devi's command.
- She was accused of shooting British soldiers from a peepal tree.
- xvii. Kanaklata Barua:** Birbala, another name of Kanaklata Barua, was an Assamese freedom fighter.
- In 1942, she was an active member of the Quit India movement.
- She often showed her displeasure with the British by waving the Indian flag and shouting slogans in freedom rallies.
- At 18, she was shot dead by the British police.
- xviii. Tara Rani Srivastava:** Tara Rani Srivastava and her husband, Phulendu Babu, took part in the Quit India protests. They assembled a crowd and paraded with slogans towards the Siwan Police Station in Bihar.
- xix. Ammu Swaminathan:** Ammu Swaminathan was born in Kerala, in Palakkad, in 1894 and later relocated to Madras. She studied English and was drawn to the political and women's rights movements beginning in 1914.
- ***Ammu was a government activist and social worker during the pre-independence movement.***
- She battled against the upper caste's arrogance.
- She also served on the commission that documented the Indian constitution.
- Her political work took her to foreign countries and made her a goodwill ambassador.

- She was also the Bharat Scouts and Guides' president.
- xx. Umabai Kundapur:** Umabai Bhai Kundapur was a devoted political activist. She turned down multiple recognition and positions and chose to stay out of the spotlight.
- She took part in demonstrations and took action against the British.
- She discovered the Bagini Mandal and led the Hindustani Seva Dal's women's wing.
- She often gave the freedom fighters a place to stay.

Conclusion:

Women played a crucial role in India's independence movement and their contributions should not be overlooked. Despite facing numerous challenges such as violence, imprisonment, and social stigma, these women stood up for their rights and freedoms, inspiring future generations to fight for their rights. These women represent the bravery, resilience, and determination that was essential to India's fight for independence. Today, their legacy continues to inspire and their contributions are an important part of India's rich history.

References:

1. Aparna., B. (1990). The Role of Women in the Struggle for Freedom in B.R. Nanda, (eds.) Indian Women: From Purdah to Modernity, Radiant Publication, New Delhi, p.19.
2. Bala., U. (1986). Indian Women Freedom Fighters 1857-1947, Manmohan Publishers, New Delhi, p. 99. Basu, A. (1976). Role of Women in Indian Struggle for Freedom , Vikas Publications, New Delhi. pp. 240-42
3. Bhat, N. S. (1998). South Kanara, 1799-1860: A Study in Colonial Administration and Regional Response. Mittal Publications.
4. Chandrababu, B. S., & Thilagavathi, L. (2009). Woman, Her History and Her Struggle for Emancipation. Bharathi Puthakalayam.

Contribution of Women in Indian Freedom Struggle

Mr. More J. G.

Head, Dept. of English

Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract

The Indian freedom struggle was a pivotal period in Indian history, and women played a significant role in it. Women participated in various movements, including non-cooperation, salt satyagraha, and quit India. Women leaders such as Sarojini Naidu, Kamala Nehru, and Kasturba Gandhi played an active role in mobilizing people and leading protests. Women also actively participated in political activism, organized meetings, and conferences, and contributed to education and social reform. Women faced several challenges such as gender discrimination and violence but continued to fight for their rights and the rights of their countrymen. The participation of women in the Indian freedom struggle had a significant impact on Indian society, challenging traditional gender roles, and leading to broader acceptance of women's involvement in social and political movements. The Indian Constitution, drafted after India gained independence, granted equal rights to women, which was a significant milestone in the history of women's rights in India.

Keywords: contribution, women, Indian freedom struggle, non-cooperation movement, salt satyagraha, quit India movement, political activism, education, social reform.

Introduction

The Indian freedom struggle was a monumental period in Indian history that saw the participation of millions of people in the fight for independence from British colonial rule. However, the contributions of women in the Indian freedom struggle have often been overlooked and neglected. Women played a significant role in the struggle, but their efforts were often overshadowed by their male counterparts.

Despite the social, cultural, and religious limitations placed on them, women actively participated in various movements such as the Non-Cooperation Movement, the Salt Satyagraha, and the Quit India Movement. Women leaders such as Sarojini Naidu, Kamala Nehru, and Kasturba Gandhi led protests and mobilized people to participate in the struggle. Women also played a vital role in political activism, organizing meetings and conferences, and even contesting elections.

Women faced several challenges during the Indian freedom struggle, including gender discrimination, social barriers, and violence. Despite these challenges, women continued to fight for their rights and the rights of their countrymen.

The impact of women's participation in the Indian freedom struggle was significant. Women's participation challenged traditional gender roles, leading to broader acceptance of women's

involvement in social and political movements. The Indian Constitution, drafted after India gained independence, granted equal rights to women, a significant milestone in the history of women's rights in India.

This research paper aims to explore the contribution of women in the Indian freedom struggle, their various roles, and the challenges they faced. By shedding light on the significance of women's participation in the Indian freedom struggle, this paper aims to give due recognition to the contributions of women in the struggle for independence.

Participation in non-cooperation movements

The Non-Cooperation Movement was launched in 1920 by Mahatma Gandhi, aimed at opposing British colonial rule and demanding Swaraj or self-rule for India. The movement called for Indians to boycott British goods, courts, schools, and colleges, and encouraged the use of indigenous products. The movement saw widespread participation from women, who actively took part in protests, marches, and other forms of civil disobedience.

Women's participation in the Non-Cooperation Movement was significant, despite facing several challenges such as gender discrimination and social restrictions. Women were not only passive observers but were also active participants in the movement. They organized

meetings and rallies, prepared flags, and distributed literature to mobilize people for the movement.

One of the most prominent women leaders during the Non-Cooperation Movement was Sarojini Naidu, who actively participated in the protests and delivered speeches to motivate people. Women's participation in the Non-Cooperation Movement was not limited to urban areas but extended to rural areas as well, where women took part in local protests and agitations.

Women's participation in the Non-Cooperation Movement challenged traditional gender roles, and women's involvement in political activism became more acceptable in Indian society. The movement also provided a platform for women to voice their concerns, demand equal rights, and fight against social injustices.

Participation in salt satyagraha

The Salt Satyagraha was a civil disobedience movement led by Mahatma Gandhi in 1930, aimed at protesting against the British monopoly on salt production in India. The movement called for Indians to produce and sell salt illegally, defying the British Salt Laws. Women played a significant role in the Salt Satyagraha and actively participated in the movement.

Women's participation in the Salt Satyagraha was not limited to urban areas but extended to rural areas as well. Women collected seawater, boiled it, and produced salt, contributing to the movement. Women also organized meetings and rallies, distributed literature, and encouraged people to participate in the movement.

The Salt Satyagraha saw several women leaders emerge, such as Kamala Nehru, Kasturba Gandhi, and Aruna Asaf Ali, who played an active role in organizing protests and leading marches. Kamala Nehru, the wife of Jawaharlal Nehru, participated in the movement despite her ill health, inspiring many women to join the protest.

Women's participation in the Salt Satyagraha challenged traditional gender roles and helped to bring about social changes in Indian society. Women's involvement in the movement also highlighted the need for equal rights for women and provided a platform for them to voice their concerns.

Participation in Quit India Movement

The Quit India Movement was a mass civil disobedience movement launched by Mahatma

Gandhi in 1942, aimed at demanding the immediate end of British colonial rule in India. Women played a vital role in the Quit India Movement and actively participated in the protests and agitations.

Women's participation in the Quit India Movement was not limited to urban areas but extended to rural areas as well. Women organized rallies, meetings, and protests, and actively participated in acts of civil disobedience such as boycotting British goods, picketing, and disrupting government offices.

The Quit India Movement saw several women leaders emerge, such as Usha Mehta, Sucheta Kriplani, and Aruna Asaf Ali, who played a significant role in organizing protests and leading marches. Usha Mehta, for example, set up an underground radio station called the Congress Radio, which broadcasted messages of resistance and encouraged people to participate in the movement.

Women's participation in the Quit India Movement challenged traditional gender roles and helped to bring about social changes in Indian society. Women's involvement in the movement also highlighted the need for equal rights for women and provided a platform for them to voice their concerns.

Participation in political activism

Women's participation in political activism played a crucial role in the Indian freedom struggle. Women's involvement in political activism challenged traditional gender roles and helped to create a more inclusive and egalitarian society. Women actively participated in various movements, protests, and agitations, and contributed significantly to the struggle for independence.

Women's participation in political activism began in the late 19th century with the formation of organizations such as the Women's Indian Association, founded by Annie Besant in 1917, which worked towards promoting women's rights and gender equality. The organization focused on issues such as women's education, political participation, and social reforms.

Several women leaders emerged during the Indian freedom struggle, such as Sarojini Naidu, Kamala Nehru, Aruna Asaf Ali, and Sucheta Kriplani, who played a significant role in organizing and leading political activism. Women's participation in political activism also highlighted

the need for equal rights for women and provided a platform for them to voice their concerns.

Contribution to education and social reform

Women's contribution to education and social reform played a crucial role in the Indian freedom struggle. Women's education and social reform were closely linked to the idea of national liberation and were seen as essential components of the struggle for independence.

Women's involvement in education began in the late 19th century with the establishment of several schools and colleges for girls. Organizations such as the National Council of Women in India and the Women's Indian Association worked towards promoting women's education and encouraging girls to attend school.

Women's involvement in social reform focused on issues such as child marriage, sati, and purdah. The social reform movement was led by women such as Pandita Ramabai, who worked towards improving the conditions of widows and promoting women's education. Women's involvement in social reform helped to create a more egalitarian and inclusive society and challenged traditional gender roles.

During the Indian freedom struggle, women played a significant role in promoting education and social reform. Women such as Kamala Nehru and Sarojini Naidu worked towards promoting women's education and encouraging girls to attend school. Women's organizations such as the All-India Women's Conference worked towards improving the conditions of women and promoting gender equality.

Women's contribution to education and social reform helped to create a more progressive and egalitarian society and played a crucial role in the Indian freedom struggle. The involvement of women in education and social reform challenged traditional gender roles and provided a platform for women to voice their concerns. The contribution of women to education and social reform laid the foundation for future women's activism and helped to bring about social and political changes in India.

Conclusion

In conclusion, the contribution of women in the Indian freedom struggle was immense and

cannot be overstated. Women played a crucial role in the struggle for independence and worked tirelessly to bring about social and political changes in India. Women's participation in the Indian freedom struggle challenged traditional gender roles and provided a platform for women to voice their concerns.

Women's participation in the Indian freedom struggle was multi-faceted, and they contributed to various aspects of the movement. Women participated in non-cooperation movements, salt satyagraha, and quit India movement, and played a crucial role in political activism. They also contributed to education and social reform, promoting literacy, education, and gender equality.

Despite facing several challenges, including the lack of opportunities for political participation, societal expectations, traditional gender roles, and physical violence and repression from the colonial authorities, women persisted in their efforts to participate in the struggle for independence.

References

1. Bharati, P. (1997). Women in India's freedom struggle. Spectrum Publications.
2. Sethi, A. (2018). Women's Leadership in Marginalised Communities: A Framework for Analysis and Action. Palgrave Macmillan.
3. Mukherjee, M. (1998). Women in the Indian National Movement: Unseen Faces and Unheard Voices, 1930-42. Sage Publications.
4. Gokhale, S. D. (1985). Women and the Indian National Movement. National Book Trust.
5. Nair, N. (2006). Women and Indian nationalist movement, 1917-1947: a critical appraisal. Indian Historical Review, 33(2), 1-19.
6. Desai, A. R. (1957). Women's participation in the Indian National Movement. Indian Journal of Political Science, 18(3), 188-201.

Indian women in freedom struggle

Dr. Kamlakar Suryawanshi, Librarian,
Dept. Of Library Science,
Shivneri Mahavidyalaya,
Shirur Anantpal,
Dist. Latur.

Email surkamlakar1977@gmail.com

Abstract:

The history of the battle of independence of India would be inadequate without depicting the commitment of ladies. What the ladies of India have done is invaluable. The history of the Indian flexibility battle is full of stories of women's give up, charitableness and valor. Exceptionally few of us know that there were hundreds of ladies who battled side by side with their male partners. They battled with genuine soul and unstoppable boldness. Indian ladies broke absent from different limitations and cleared out their conventional household parts and obligations. Hence, the interest of ladies within the battle for flexibility and national arousing is extraordinary and commendable. In any case, it isn't simple for ladies to battle as warriors in a male-dominated society. Indeed on the off chance that ladies attempted to alter the recognition of individuals so preservationist who thought ladies are fair there to do housework. Besides, ladies not as it were give up their lives but moreover battle with these issues. Rani laxmi bhai was one of those ladies who battled against the british. This paper is n endeavor to highlight this bequest of ladies in history.

Key words: women empowerment, struggle

Introduction:

Within the pre-independence period, the status of ladies inside the country was not palatable. The most reason for this was the predominance of male dominance. The major duties of women were given to household work and to require care of family. They were not permitted to participate within the other errands and exercises, they were not permitted to precise their sees and viewpoints. Amid this period, a few frameworks were executed which antagonistically influenced ladies. These incorporate child marriage, boycott on dowager remarriage, female feticide, female feticide, purdah framework, sati and polygamy. Amid the period of the east India company, numerous social reformers such as Rajaram Mohan Roy, Ishwar Chander Vidya Sagar And Jyotiba Phule Confronted Numerous Challenges That Were Related With Bringing Approximately A Alter Within The Status Of Ladies

Inside Indian Society. Women's Cooperation In India's Opportunity Battle Started As Early As 1817 When Bhima Bai Holkar Battled Against The British. Madam Bhikaji Cama, the primary Indian lady communist who battled for the autonomy of her homeland after the revolt of 1857. There's no question that a huge number of ladies have taken part within the Indian anti-imperialist battle.

Objectives:

1. To think about the independence movement in India in general.
2. To investigate the part played by women in independence movement in India
3. To make mindfulness approximately distinctive women in independence movement in India.
4. To appear the social financial liberation of Indian women.
5. To highlight their sufferings and penances of Indian ladies.

Methodology:

This study is related to the secondary sources. The required data for the study has been collected from the various printed sources.

Women in freedom movement:

There's no question that women taken an interest within the Anti-british battle in huge numbers. There's a wide list of such ladies who battled for opportunity bravely. Beginning with Sarojini Naidu, Rani Laxmi Bai, Vijayalakshmi Pandit, Kamaladevi Chattopadhyay And Mridula Sarabhai At The National Level, We May Go On To Common Level Pioneers Like Annie Mascarene And A.V. Kuttimalamma In Kerala, Durgabai Deshmukh In Madras Administration, Rameshwari Nehru And Bi Amman In U.P., Satyawati Devi And Subhadra Joshi In Delhi, Hansa Mehta And Usha Mehta in Bombay and a few others.

It could be an exceptionally troublesome assignment to recognize between territorial level and all-India level pioneers. Most of the ladies started at the neighborhood level and ended up the national pioneers. Other than all these Indian ladies, there were too universal ladies like Annie Besant and Margaret Cousins, who brought their claim information of the Irish involvement of British abuse to assist India. There are a few opportunity warrior ladies recorded underneath:

A. Rani Laxmi Bai

Indian history has never seen a courageous and effective female warrior like Rani Laxmibai. She could be a sparkling case of patriotism and national pride. She is an motivation and reverence for numerous. Her name is hence composed in brilliant letters within the history of India. She was the awesome identity of 1857' war.

B. Sarojini Naidu

She risen as an unmistakable patriot around 1917. She was the moment lady to end up president of the inc. in 1925. She joined the national development in 1905 amid the dissent against the parcel Of Bengal. At the Dharasana salt plant, amid Sal Satyagraha, she was one of the ladies who dissented. She played a vital part amid the respectful noncompliance and was captured. In 1942, she was captured amid the "stopped India movement". She traveled over India and gave addresses on female strengthening and patriotism. She was too included within the arrangement of the women's India Affiliation and Was With The Women's Voting Rights Appointment In London.

C. Kamaladevi chattopadhyay

In the 1930s, she moreover taken part within the salt satyagraha. She advanced crafted works, handloom and theater. The government of India honored her with the Padma Bhushan in 1955 and the padma vibhushan in 1987.

D. Annie basant

She got to be the primary president of the Indian national congress in 1917. Her colleague Margaret's cousins drafted the Indian women's voting rights charge and propelled the "women's Indian league". Annie basant moreover worked in theosophical society which was awaring the Indians to battle with british.

E. Vijayalakshmi pandit

Mrs. Pandit was imprisoned thrice for her patriot exercises in 1932, 1940 and 1942. Amid the salt satyagraha, she led a parade and alongside his sister and her girls arranged a sit-in at shops offering alcohol and outside dress. She has battled numerous fights for ladies in India and has broken numerous boundaries.

F. Mridula sarabai

During segment she battled exceptionally bravely to spare young ladies stole by hordes and to anticipate displaced people, both hindu and muslim from being harmed or murdered. In 1934 she was chosen to the all Indian congress committee as a appoint from gujarat.

G. Durgabai deshmukh

She was imprisoned for three a long time for partaking in salt satyagraha. Amid this satyagraha, when southern pioneers like rajaji and t. Prakasam were active organizing other occasions of the

development, it was durgabai who driven a bunch of salt crooks at marina shoreline in madras. She has begun 'andhra mahila sabha' and 'hindi balika patasala' at an awfully youthful age.

H. Basanti das

She was a dissident amid the british run the show in India. She took a dynamic portion in different political and social developments. She was captured amid non-cooperation development. She gotten padma vibhushan in 1973.

I. Sucheta kripalani

In 1932, she entered public life as a social specialist and in 1939 she entered in legislative issues and joined the Indian national congress. In 1940, she advertised person satyagraha at faizabad and was detained for two a long time. Amid the stopped India development, she went underground and rendered surprising benefit of subtly organizing Anti-british resistance.

J. Kamla das

Gupta she has been a sparkling light among Indian ladies opportunity warriors. She has a place to the radical course and was an dynamic part of 'jugantar party'. In 1942, she was captured and detained within the administration imprison in association with the stopped India movement.

K. Dr. S. Muthulakshmi

Reddy she was the primary Indian lady to serve within the field of social benefit and medication. She was designated to the madras administrative get together in 1926. As a challenge against the abominations on ladies and oppressive measures against ladies fomenters amid the salt satyagraha and non-cooperation development.

L. Margaret cousins

An Irish lady warrior, after battling for voting rights for ladies in Ireland, arrived in India with her spouse and supported for the same cause for Indian ladies. She joined hands with Annie Besant and Sarojini Naidu and made a difference in setting up a few women's affiliations to bring mindfulness among them.

M. Raj kumari amrit

Kaur she has a place to the administering house of Kapurthala. She was motivated by Gandhi and joined congress amid salt satyagraha. She was captured in Bombay for breaking the salt law, when she went to the north-west wilderness area to win the cause of opportunity battle; she was captured and

indicted of rebellion. She was the president of the all India women's conference for seven a long time.

N. Matangini hazra

Gandhi budhi (Gandhian ancient ladies) of West Bengal, is the opportunity warrior and saint who will be recollected for her gallant act. She joined the flexibility development in 1932. Amid the salt satyagraha, she was detained. In 1933, she effectively driven the dark hail show where the senator of Bengal was tending to a police cordon assembly. This time she was captured and sentenced to six months' thorough imprisonment.

O. Indira Gandhi

The most momentous lady in advanced India is Indira Gandhi. She got to be the part of Indian national congress in 1938. Her open action entered a modern stage with India autonomy in 1947. She took over the obligation of running the prime minister's house. She worked energetically for the social and financial headway of the minorities. She had a vision of a present day self-reliant and energetic economy. She battled strikingly and energetically against communalism, revivalism and devout fundamentalism of all sorts.

Freedom struggle under Gandhian leadership:

Gandhi had engaged and motivated ladies by battling against caste, segregation, child marriage and empowering women's instruction. He persuaded ladies to take part in huge numbers. The non-cooperation development is witness to phenomenal female activism, particularly of the taught and center course. Amrit Kaur, Aruna Asaf, Sarala Devi and Muthulakshmi Reddy risen as noticeable pioneers. Propelled by Gandhian standards amid the respectful insubordination development, Sarojini Naidu driven a quiet challenge against the salt law, charges in Dharasana salt works indeed after Gandhi's capture. She battled for the proper to vote and was chosen the primary Indian lady president of the Indian national congress. Beneath the leadership of Usha Mehta, Aruna Asaf Ali, underground activism within the stopped India development was instrumental in supporting the development. Within the 1920s, the larger part of ladies taken part within the political scene. A huge number of ladies came forward amid this period. Hence, breaking the obstructions of socio-economic abuse, Indian ladies have come together to realize the potential of collective activity

and have laid down seats for women's strengthening in autonomous India.

Conclusion:

The story of women's support in India's battle for flexibility may be a story of making strong choices, finding themselves on the lanes, interior the jail and within the governing body. After so numerous endeavors, India picked up freedom on eminent 15, 1947. Thousands of Indian ladies committed their lives to accomplishing freedom for their nation. The non-violent development that driven to India's autonomy not as it were took ladies but too depended on the dynamic participation of ladies for its victory. At long last, able to say that within the final fifty a long time, the women's

development has developed and continuously extended its ties with other developments such as exchange unions, natural developments and other dynamic developments that battle against all shapes of persecution, bad form and corruption.

References:

1. Siddhartha Dash; Role of women in India's struggle for freedom, New Delhi, 2010.
2. Thomas weber, Going Native; Gandhi Relationship with western women, Roli Books, Delhi, 2011.
3. The Indian ladies Magazine, February, 1904.
4. Desai, Neera; Women in modern India, Vora's loy, 1977.

Contribution of Women in Indian Freedom Struggle

Dr. Hatode Kirtiratna B.

Asst. Professor and Research Guide

Dept. of English

M.J.P.Mahavidyalaya, Mukhed Dist-Nanded

Abstract:

India got independence on 15th August 1947 from the shackles of the British Empire. It took great and massive efforts for the national leaders and freedom fighters to oust the British regime out of India. So many martyrs have made sacrifices and shed their blood for the sake of India's freedom. This included men as well as women. Indian freedom struggle was led by so many male leaders. The women in India were not lagging behind either for this cause. They left no stone unturned to make India free from the British rule. Several movements had been undertaken in order to free India from the British rule like Mutiny of 1957, Non-cooperation movement of 1920, the Dandi Salt March of 1930, the Quit India Movement of 1942. All these movements incorporated an enormous credit of women fighters. But their struggles, sacrifices and contributions in all these and the like movements are never recognised at the same level of height as that of men. In spite of this, women continued their contributions at political, social and national level.

Keywords: Independence, Mutiny, Non-cooperation movement, Civil Disobedience

The first fight that a woman made was by Bhimabai Holkar against the British Colonel Malcolm and defeated him in Guerrilla warfare. Then followed a number of women fighters. Rani Lakshmbai, a 22-year-old queen of Jhansi, actively participated in 1857 Rebel which was against the East India company. She gathered many activists and supporters together and entered the warfare. Despite many overwhelming attacks on her, she did not surrender to the British rulers. Along with other fighters and leaders, she took the control of Gwalior and then faced the counter-attack of the British led by Rose. Dressed as a man, she fought extremely courageously but eventually she had to sacrifice her life for the sake of India's independence. In this mutiny, she was accompanied by many other women fighters like Begum Hazrat Mahal, Rani Avantibai, Lodhi of Ramgarh, Rani Tace bai, Rani Jindan Kaur, Jhalkari bai and Uda Devi.

After Mahatma Gandhiji's return to India from South Africa in 1915, he adopted the practice of self-rule and non-cooperation movement. In these movements, several women participated and followed Gandhiji's ideology. Among these women, some included Sarla Devi, Sushila Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kriplani. Even Kasturba Gandhi, the wife of Gandhiji and kamala Nehru participated in this movement. Some of the women

fighters were imprisoned for participating and being part of these moments. Vijay Lakshmi Pandit was imprisoned thrice in 1932, 1941 and 1942.

In the Dandi March of 1930, a number of women participated in which some of the women had to sacrifice their lives owing to the brutal firing done by the British rulers. Indira Gandhi, at just the age of 13, had organised a Monkey Army, (Vanar Sena) which evinced her earnest intention to fight for the independence. She was also jailed for 13 months in 1942 for the cause of India's freedom. After India was independent, she became the first and only female Prime Minister of India. In the annals of history, the Gandhi and Nehru family's contribution is really unforgettable.

Sarojini Naidu, who is hailed as the Nightingale of India, made a lot of contribution for India's independence through literary medium as well as political participation. She encouraged so many women towards India's freedom movements. She was a part of Gandhiji's non-violence and non-cooperation movements. For her active participation in 1942 Quit India movement, she was imprisoned for 21 months. She also contributed to freedom struggle through literary writings. She composed a great deal of poetry in English wherein she made use of distinct sensory images to hearten the people of India towards the independence cause and to convey her heartfelt emotions regarding India's freedom.

The 19th century India had immense swing of both men and women fighters from across all castes

and classes. Men like Mahatma Gandhiji, Jawaharlal Nehru, Subhash Chandra Bose and Chandra Shekhar Azad emerged as influential leaders of India. Simultaneously, women stalwarts too matched them step to step. Annie Besant, despite being a British theosophist and reformer, supported for the freedom cause of India. She founded the Indian Home Rule League and became its president. Madam Bhikaji Kama was also an earnest woman and contributed to India's freedom struggle. She was the first to hoist the Indian flag on foreign land in Germany.

The contribution of Mira Behn and Sarla Behn is also extremely remarkable. Aruna Asif Ali and Usha Mehta also played a very significant role in the Quit India movement. To talk about Aruna Asif Ali, she edited a monthly journal named 'Inquilab' and was awarded with the Bharat Ratna award. She made her contribution by representing herself in many non-violent movements of India.

Conclusion:

As far as the legacy of Indian freedom struggle is concerned, women played equally pivotal role in connection with obtaining independence. In

spite of being women and going through all kinds of difficulties, women did not lag behind for the national cause of independence. There are even many nameless women who sacrificed their lives for India's independence and contributed to Indian freedom struggle in one way or the other. When male leaders were arrested during that period, a number of women rose up and fought shoulder to shoulder along with men against the British. Therefore, it is our genuine and sincere responsibility to glorify and remember these umpteen women and their contributions for the motherland.

References:

1. Anoop Taneja, Gandhi, Women and National Movement: 1920 – 1947, Delhi, 1962,
2. B.B. Mazumdar and B.P. Mazumdar, Congress and Congressmen the Pre-Gandhian Era, Calcutta 1968,
3. Monmohan Kaur, Role of Women in Freedom Movement, sterling publishers, Delhi 1968,
4. Aparna Basu, The role of women in the Indian Struggle for Freedom (ed.)

Begum Hazrat Mahal: The Warrior Queen of the Indian Rebellion of 1857

Mr. Madhav. B. Gaikwad

Assistant Professor,

Department of English

Sambhaji College, Murud

Email Id: mbgaikwad1980@gmail.com

Abstract:

Bhikaji Cama, Usha Mehta, Sucheta Kripalani, Aruna Asaf Ali and Rajkumari Amrit Kaur participated in the revolutionary movement of the Indian freedom struggle. Most popular women warriors who fought with the British forces are Maharani Laxmibai of Jhanshi and Begum Hazrat Mahal. Begum Hazrat Mahal was a prominent female freedom fighter and the wife of the last Nawab of Awadh. She played a crucial role in the Indian Rebellion of 1857. After the British annexed Awadh in 1856, she became a leading figure in the resistance movement against British rule. She took charge of the Awadh army and, with the help of other rebel leaders, led several battles against the British forces. Begum Hazrat Mahal's leadership and bravery inspired future generations of freedom fighters in India. In this paper an attempt has been made to focus on the role of Begum Hazrat Mahal in the revolt of 1857.

Keywords: revolutionary, rebellion, valiant leader, annexed, exile.

Introduction:

There were many women who participated in the revolutionary movement of the Indian freedom struggle. Here are some notable examples such as Bhikaji Cama, a prominent figure in the Indian independence movement and is best known for designing the first version of India's national flag, Usha Mehta, a freedom fighter who played an important role in the Quit India Movement of 1942, Sucheta Kripalani, a Gandhian leader who played an active role in the Indian independence movement. Aruna Asaf Ali who was a revolutionary who played an active role in the Quit India Movement of 1942. Rajkumari Amrit Kaur, a Gandhian activist who played an important role in the Indian independence movement. Most popular women warriors who fought with the British forces are Maharani Laxmibai of Jhanshi and Begum Hazrat Mahal of Awadh. They fought against the Britishers till their last breath.

Background of Begum Hazrat Mahal:

Begum Hazrat Mahal was a prominent female freedom fighter and the wife of the last Nawab of Awadh, Wajid Ali Shah. She was born in 1820 in Faizabad, Uttar Pradesh, India and belonged to a family of Urdu-speaking Muslims. Begum Hazrat Mahal played a crucial role in the Indian Rebellion of 1857, which is also known as the First War of

Indian Independence. When the British annexed Awadh in 1856, she led a group of rebels against the British, and with her leadership, Awadh became the centre of the rebellion. During the rebellion, Begum Hazrat Mahal declared her son, Birjis Qadra, as the Nawab of Awadh and started an armed rebellion against the British. She also formed alliances with other Indian rulers and leaders to fight against the British. William Dalrymple, a Scottish historian and writer, in his book *The Last Mughal*, writes about Begum Hazrat Mahal's contribution to the 1857 revolt. He describes her as:

One of the most remarkable women of the Indian Revolt. She was a charismatic figure who united the disparate groups of rebels and was able to inspire them to fight against the British.¹

However, the rebellion was eventually suppressed by the British, and Begum Hazrat Mahal had to flee to Nepal to seek refuge. She spent her last years in Kathmandu and died there in 1879. Begum Hazrat Mahal is remembered as a fearless and valiant leader who fought against British imperialism and for the rights of Indian people. Her legacy continues to inspire women and men in India and around the world.

Childhood and Parantage of Begum Hazrat Mahal:

Begum Hazrat Mahal was a prominent female Indian freedom fighter who played a crucial

role in the Indian Rebellion of 1857. However, information about her childhood and parentage is limited and often based on oral history. According to some accounts, Begum Hazrat Mahal was born in 1820 in Faizabad, a city in present-day Uttar Pradesh, India. Her birth name was Muhammadi Khanum, and she belonged to a noble family of Persian origin. Her father, Khwaja Fariduddin, was a nobleman in the court of Nawab Saadat Ali Khan II, the ruler of Awadh.

Begum Hazrat Mahal was married to Nawab Wajid Ali Shah, the last Nawab of Awadh. She became his chief wife and bore him several children, including Birjis Qadr, who was later proclaimed the Nawab of Awadh after his father's exile to Calcutta by the British. Despite her privileged position, Begum Hazrat Mahal was deeply committed to the cause of Indian independence and worked tirelessly to mobilize support for the rebellion against the British. Her leadership and courage during the siege of Lucknow are particularly noteworthy, as she organized and led the resistance against the British forces.

Although much of Begum Hazrat Mahal's early life remains shrouded in mystery, her contribution to Indian freedom struggle and her legacy as a feminist icon and warrior queen continue to inspire generations of Indians.

Place of Begum Hazrat Mahal in the History of India:

Begum Hazrat Mahal was one of the key figures in the Indian Rebellion of 1857, which is also known as the Sepoy Mutiny or the First War of Indian Independence. She played a crucial role in leading the revolt against the British East India Company's rule in India and is considered as a symbol of resistance against colonialism and imperialism. Begum Hazrat Mahal was the wife of Nawab Wajid Ali Shah, the last Nawab of Awadh (present-day Uttar Pradesh). After the British annexed Awadh in 1856, she became a leading figure in the resistance movement against British rule. She took charge of the Awadh army and, with the help of other rebel leaders, led several battles against the British forces. M. Athar Ali, an Indian historian, in his book *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, writes about Begum Hazrat Mahal's contribution to the Indian freedom struggle. He notes:

She was a symbol of resistance against the British and inspired many other women to join the rebellion. Her leadership during the siege of Lucknow was a turning point in the Indian struggle for independence.²

One of her most significant contributions to the rebellion was her leadership during the Siege of Lucknow in 1857. She mobilized the rebels and led the defense of the city against the British forces. Although the rebels ultimately lost the battle, Begum Hazrat Mahal's leadership and bravery in the face of adversity earned her widespread admiration and respect. Begum Hazrat Mahal's legacy continues to inspire people in India, particularly in Uttar Pradesh, where she is considered a folk hero. She is remembered as a symbol of resistance and courage against colonial oppression and as a key figure in the struggle for Indian independence.

Role of Begum Hazrat Mahal in the revolt of 1857 in India:

Begum Hazrat Mahal was one of the key figures in the Indian Rebellion of 1857. She was the wife of the deposed ruler of Awadh, Nawab Wajid Ali Shah, and played an instrumental role in rallying the people of Awadh against the British East India Company. When the British annexed Awadh in 1856, Begum Hazrat Mahal led a revolt against them. She took control of the Awadh region and declared her son Birjis Qadra as the Nawab of Awadh. She formed an alliance with other Indian rulers, including the Nana Sahib, and fought against the British. Ashraf Abbas, a historian, in his book *Uprising 1857: A Tale of Resistance*, writes about Begum Hazrat Mahal's leadership during the 1857 revolt. He describes her as:

A brave and intelligent woman who took charge of the affairs of the state after her husband was exiled by the British. She played a crucial role in organizing the rebels and was responsible for the capture of Lucknow.³

Begum Hazrat Mahal's leadership and bravery in battle inspired many Indian soldiers to join the rebellion. She also organized the defense of the city of Lucknow, which became a major centre of the rebellion. The British eventually captured

Lucknow, but not before Begum Hazrat Mahal and her soldiers had put up a fierce resistance. S. M. Ikram, a Pakistani historian, in his book *Indian Muslims and Partition of India*, writes about Begum Hazrat Mahal's contribution to the Indian freedom struggle. He describes her as:

*A fearless leader who stood up against the British and refused to bow down to their tyranny. Her leadership during the 1857 revolt was a beacon of hope for the Indian people and inspired many to join the struggle for independence.*⁴

After the rebellion was suppressed, Begum Hazrat Mahal went into exile in Nepal. She continued to work towards Indian independence and supported Indian revolutionaries. Her contributions to the Indian Rebellion of 1857 have been widely recognized, and she is remembered as a brave and determined leader who fought against British imperialism.

Conclusion:

Begum Hazrat Mahal played a crucial role in leading the rebellion against the British East India Company. She was a fearless leader and a skilled strategist who rallied soldiers and civilians to join the rebellion. She took over the administration of Awadh after her husband was exiled by the British and worked tirelessly to raise an army to fight against the British. Under her leadership, Awadh

became a center of resistance against the British, and the rebellion spread to other parts of India. Despite facing significant odds, Begum Hazrat Mahal and her army managed to hold off the British for several months.

Although the rebellion was ultimately suppressed, Begum Hazrat Mahal's leadership and bravery inspired future generations of freedom fighters in India. Her contribution to the struggle for Indian independence cannot be overstated, and she remains an important figure in Indian history. Today, Begum Hazrat Mahal is remembered as a symbol of resistance against British colonialism and a trailblazing leader who defied gender norms and fought for the rights of her people.

References:

1. Dalrymple, W. (2006). *The Last Mughal: The Fall of Delhi, 1857*. Bloomsbury Publishing.
2. Ali, M. A. (1985). *The Mughal Nobility under Aurangzeb*. Oxford University Press.
3. Abbas, A. (2017). *Uprising 1857: A Tale of Resistance*. Oxford University Press.
4. Ikram, S. M. (1995). *Indian Muslims and Partition of India*. Atlantic Publishers & Dist.

Woman in Indian Freedom Struggle: An Overview

Dr. Manoj Limbraj Somwanshi

Assistant Professor of English

Department of English

Shankarrao Jawale Patil Mahavidyalaya, Lohara

Email- manojlimbraj@gmail.com

Abstract:

The history of the Indian liberation fight would be lacking without a mention of the role that women played. The ladies of India made a great deal of sacrifices, which will take first position. The stories of women's bravery, selflessness, and sacrifice in the struggle for freedom is abundant. Several people are unaware that hundreds of women fought alongside males in this conflict. They fought with true zeal and undismayed courage. The Indian women broke free from many constraints and left behind their conventional roles and obligations focused on the home.

Keywords: Indian, satyagrahis, Dandi salt march, Massacre, The Quit India Campaign, Voice of Freedom, etc.

The part that women played in the War of Independence (the Great Revolt) in 1857 was admirable and won the respect of the Rebellion's commanders. Chauhan Rani, Tapasvini Maharani, Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai, and Rani Tace led their armies into battle with courage. Real patriotism was exemplified by Rani Lakshmi Bai of Jhansi, whose bravery and exceptional leadership set the bar high. In addition to individuals from urban and rural areas, all castes, faiths, and communities, Indian women who participated in the national movement came from educated and liberal households.

In the 20th century, Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijayalakshmi Pundit, and Annie Besant stand out for their distinctive contributions to the political and military spheres, respectively. Let's clarify the role played by the Indian women who fought for their country's independence from the British East India Company and the British Empire, making significant and valuable contributions in many different ways.

Massacre at Jallianwala Bagh: (1919)

Following the strike wave, 10,000 unarmed Baisakhi revelers were cruelly attacked with more than 1600 rounds of ammunition during General Dyer's Jallianwala Bagh massacre. Gandhi still persisted in supporting collaboration with the British in December 1919, despite the ongoing opposition of common Indians. More widespread protests were

place throughout the first half of 1920, with 1.5 million employees participating in no less than 200 strikes. The leadership of the Congress was compelled to confront its conservatism and give a slightly more militant face to its programme in reaction to this mounting mass revolutionary momentum.

Launch of the movement for non-cooperation: (1920)

The struggle for self-rule and non-cooperation was picked up by Mohandas Karamchand Gandhi when he returned to India in 1915 from South Africa. Sarla Devi, Muthu Laxmi Reddy, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kriplani, and Aruna Asaf Ali are a few of the women that took part in the non-violent struggle. The Nehru sisters Kamla, Vijaya Lakshmi, and Swarup Rani, as well as Mahatma Gandhi's wife Kasturba, all took part in the National Movement. Man Mohini, Shyama, and Janak Zutshi, together with Lado Rani Zutshi, were the leaders of the movement in Lahore.

Dandi Salt March, civil disobedience: (1930)

Gandhiji launched the Civil Disobedience Campaign by participating in the illustrious Dandi Salt March, during which he disobeyed the British government's salt regulations. Gandhi marched from his Sabarmati Ashram to the isolated village of Dandi, which is located on the shores of the Arabian Sea, a distance of 200 miles, accompanied by a group of 79 ashram residents. On April 6, 1930, Gandhi disobeyed the Salt Law by grabbing a

mouthful of salt that was lying on the seashore, assisted by 79 satyagrahis. An essential turning point in India's history of independence was the Civil Disobedience Campaign.

This movement's goal was to completely defy the British government's commands. It was determined during this agitation that India will observe January 26 as Independence Day nationwide. Meetings were conducted across the nation on January 26, 1930, and the Congress tricolour flag was raised. The British government used violent gunfire to quell the movement, which resulted in the deaths of hundreds of individuals. Together with Jawaharlal Nehru and Gandhiji, thousands of people were detained. Nonetheless, the movement quickly expanded to all four corners of the nation.

The Quit India Campaign (1942)

The movement to leave India was started in August 1942. If possible, I would like to be free right now, before daybreak. We will either succeed in freeing India or perish trying; we will not live to watch our servitude continue. The Mahatma proclaimed this as the British used savage repression against nonviolent *satyagrahis*. Women were specifically mentioned in the decision to Quit India, which was adopted in opposition to the British, as 'disciplined troops of Indian liberation,' needed to keep the struggle going.

Usha Mehta:

A devoted patriot, established The 'Voice of Freedom,' a radio transmitter, to broadcast the 'mantra' of the freedom-war. The public was informed of demonstrations, arrests, the actions of young nationalists, and Gandhi's iconic 'Do or Die' call to arms for the Quit India struggle. Up until their incarceration, Usha Mehta and her brother kept up their broadcasting work. These actions demonstrated that, as a result of widespread unrest, the British could only sustain the empire at great expense.

Sarojini Naidu:

Around 1917, she began to gain notoriety as a Nationalist. In 1925, she was the organization's second female president. When Bengal was being partitioned in 1905, she joined the national struggle. She participated in the Dharsana salt work's female protesters during the Salt Satyagraha. She was imprisoned for her significant participation in civil disobedience. During the 'Quit India agitation' in

1942, she was detained. She toured the country of India and gave speeches about nationalist issues and women's empowerment. She also played a key role in the establishment of the Women's India Association and travelled to London with a team advocating for women's voting rights.

Rani Laxmi Bai:

No other woman fighter in Indian history has ever been as courageous and strong as Rani Laxmi Bai. She is a magnificent example of patriotism and national pride. She inspires many individuals, and they look up to her. In India's history, her name is so inscribed in gold.

Kamaladevi Chattopadhyay:

She took part in the Salt Satyagraha in the 1930s. She supported theatre, handlooms, and handicrafts. She received the Padma Bhushan and Padma Vibhushan awards from the Indian government in 1955 and 1987, respectively.

In 1917, Annie Basant was elected as the Indian National Congress' first president. Her collaborator Margaret Cousins established the 'Women's Indian Association' and prepared the legislation granting Indian women the right to vote.

Vijayalakshmi Pandit:

In 1932, 1940, and 1942, Mrs. Pandit was imprisoned three times for her nationalistic actions. Together with her sister and her young daughters, she organized processions and protested the stores that sold alcohol and foreign clothing during the Salt Satyagraha. She has fought numerous fights and dismantled numerous barriers in favour of Indian women.

During the Salt Satyagraha she led processions and picketed the liquor and foreign cloth selling shops along with her sister and her baby daughters. She has fought many battles and broken many barriers for the women in India. (Dash 76)

Kamaladevi Chattopadhyay:

She took part in the Salt Satyagraha in the 1930s. She supported theatre, handlooms, and handicrafts. She received the Padma Bhushan and Padma Vibhushan awards from the Indian government in 1955 and 1987, respectively.

Durgabai Deshmukh:

She spent three years in jail for taking part in the Salt Satyagraha. Durgabai led a group of salt law violators to Marina Beach in Madras during this

Satyagraha while southern leaders like Rajaji and T. Prakasam were busy organizing other aspects of the movement. She played a key role in the founding of the "Hindi Balika Patasala" and the "Andhra Mahila Sabha" when she was quite young.

Mridula Sarabai:

During Partition, she risked a great deal of personal harm in order to save girls who had been kidnapped by mobs and shield both Muslim and Hindu refugees from harm or death. She was chosen as a Gujarati representative to the All Indian Congress Committee in 1934.

Basanti Das:

In the era of British control in India, she was a proponent of Indian independence. In a number of political and social movements, she actively participated. She actively participated in freedom-related events and was detained during the non-cooperation movement. 1973 saw her awarded the Padma Vibhushan.

Sucheta Kriplani:

She started out in public life in 1932 as a social worker before joining the Indian National Congress and became involved in politics in 1939. She participated in an individual satyagraha in 1940 at Faizabad and was sentenced to two years in prison. She went into hiding and performed the great service of coordinating anti-British resistance covertly during the Quit India Movement.

Kamla Das Gupta:

Among the Indian women who fought for their country's independence, has been a dazzling luminary. She is a militant from the 'Jugantar Party,' where she was an active member. She was imprisoned in the Presidency jail after being detained in connection with the Quit-India agitation in 1942.

Dr. S. Muthu Lakshmi Reddy:

In 1926, she was the first Indian woman to be nominated for the Madras Legislative Assembly based on her qualifications and contributions to the fields of medicine and social service. She resigned from her positions and joined the freedom struggle in protest against the torture of women and the use of harsh punishments against female protesters during the Salt Satyagraha and Non-Cooperation Campaign.

Margaret Cousins:

An Irish woman activist who had previously fought for women's voting rights in Ireland travelled to India with her husband and promoted the same concerns for Indian women. She worked together with Annie Besant and Sarojini Naidu to establish numerous women's associations in an effort to awaken the women.

Raj Kumari Amrit Kaur:

She belongs to the ruling house of Kapurthala. She was inspired by Gandhi and joined Congress during the Salt Satyagraha.

She was arrested in Bombay for violating the Salt law, when she went to the North west frontier province to advocate the causes of freedom struggle, she was arrested and convicted on a charge of sedition. She was the President of All India Women conference for seven years. (weber 12)

Matangini Hazra:

The Gandhi Burhi (Gandhian old women) of West Bengal is that freedom fighter and martyr who shall be remembered for her heroic act. She joined the freedom movement in 1932.

During Salt Satyagraha, she was jailed. In 1933, she successfully led a black flag demonstration where governor of Bengal was addressing police cordoned gathering. This time she was arrested and sentenced to six months' rigorous imprisonment. (Chand 369)

Indira Gandhi:

She is one of India's most extraordinary modern-day women. In 1938, she enrolled as a member of the Indian National Congress. As India gained its independence in 1947, her public activities changed significantly. She assumed charge of managing the Prime Minister's residence. She put in endless effort to help minorities progress socially and economically. She had an image of a contemporary, independent, and vibrant economy. She fiercely and fearlessly battled communalism, revivalism, and all forms of religious fanaticism. She became an unbreakable representation of India's self-assurance.

Conclusion:

Thus, the story of women's involvement in the liberation struggle in India is one of making courageous decisions, ending up on the streets, in jail, and in the legislature. On August 15, 1947, India

became independent after much effort. Many Indian women sacrificed their lives in order to win the freedom of their nation. Women participated actively in the nonviolent movement that led to India's independence, and their contribution was essential to the movement's success.

References:

1. Chand Tara. *History of the freedom movement in India Vol IV*, New Delhi 1983.
2. Dash, Siddhartha. *Role of women in India's struggle for freedom*, New Delhi, 2010.
3. Desai, Neera. *Women in modern India*, Vora's loy, 1977. pp.125
4. *The Indian Ladies Magazine*, February, 1904. pp.259
5. Weber, Thomas. *Going Native; Gandhi Relationship with western women*, Roli Books, Delhi, 2011.

Role of Maharashtrian Women in Indian Freedom Struggle

Mohammad Nasiruddin Bashiruddin

Assist. Prof. Dept. of English

Shri Renukadevi Arts, Commerce & Science

Mahavidyalaya Mahur Tq. Mahur Dist.

Nanded

Email: nasiruddin919@gmail.com

Abstract:

The sacrifices made by the Indian women in the freedom struggle of India has most prominent place in the history of Indian Freedom struggle. When most of the men were in prison, the Indian women participated in freedom struggle movement despite social evils like the Purdah system, Sati system etc. and deserve a due place in history. Indian women have played an impactful role in the freedom struggle journey from being part of the non cooperation movement to practicing Satyagraha and promoting Khadi. The present paper focuses on the importance of Maharashtrian Women in Indian Freedom Struggle. The contribution and sacrifice of each maharashtrian women freedom fighter right from the Revolt of 1857 to Quit India Movement 1942. is quite remarkable. Women from all walks of life, belonging from educated and liberal families from different caste, religion community and rural life came together to fight for their mother land

Key Words: Freedom Struggle, Sati, Purdah, Women Freedom Fighter,

Introduction:

Many of the young generation in India yet do not know the role played by woman in the Indian Freedom Struggle. In the pre-independent India women were considered as secondary to men. Women were victims of dowry, death, domestic violence, honour killing, child marriage, harassment of widows, and domination of purdah & Sati system. However things changed during Gandhian period where we saw massive women participation in the Freedom Struggle of India. Many prominent freedom fighters like Rani Laxmibai who fought for the independence of India against the British in 1857. Sarojini Naidu, Madam Bhikaji Cama, Begum Hazrat Mahal, Annie Besant, Aruna Asaf Ali, Usha Mehta, Kasturba Gandhi, Kamala Nehru Vijayalaxmi Pandit, Umabai Kundapur, Uda Devi, Begum Royeka, Capt. Laxmi Sehgal, Ammu Swaminathan, Matangiri Hazra, Rani Gaidinliu, Sucheta Kriplani, Savitribai Phule, Fatima Shaikh, Jhalkari Bai, Janakidevi Bajaj, Kuntala Kumari Sabat, Sarala Devi Chaudhurani, Annupurna Maharana, Rajkumari Gupta, Nalinibala Devi, Chandraprava Saikiani, Krisnammal Jagannathan Yashodhara Dasappa, Amrit Kaur, Mirabehn, Janaky Athi Nahappan, Nellie Sengupta, Azizan Bali, Maa Rama Devi, Kalpana Datta, These are the contribution of the some of the prominent women

freedom fighters whose sacrifice deserve utmost respect and the young generation should be told about them, as the half of the history of freedom struggle is unknown.

Some of the notable Women from Maharashtra in the participation of Indian freedom struggle against the Britishers are Madam Bhikaji Cama, who fought for its motherland freedom; the first women socialist after 1857 uprising. Ramabai Ranade who established a Hindu Ladies Social Club in Mumbai in 1894 and engaged in public works. Godavari Parulekar was the first woman to hold a law degree from Maharashtra and participated in Satyagrah for which she was convicted by the British rule in 1932. Women from all walks of life, belonging from educated and liberal families from different caste, religion community and rural life came together to fight for their mother land. The contribution of some of the Maharashtrian Women is mentioned in this paper.

Baiza Bai: Being a political activist, Baiza Bai was a Scindia Maharani as well as a banker. She was deposed as a strong opponent of the East India Company, and was succeeded on the throne by her adoptive son Jankoji Rao Scindia II. Baiza Bai was born in Kolhapur, Maharashtra, in 1784, At the age of 14 Baiza Bai married Daulat Rao Scindia in Poona. She was a great horsewoman and trained in sword and spear combat. She accompanied her husband in the Maratha Wars against the British and

fought against Arthur Wellesley at the Battle of Assaye.

After her husband's demise, she inherited the throne. Like her father she had a distaste for the Britishers. She was a strong ruler who had control over her land. Most Maratha Kingdoms were at loss after the Anglo-Maratha wars. But even then, Baiza Bai had some powerful moves which kept the Britishers at bay. She was later dethroned by her adopted son. She was a large-scale banker in her own right in the 1810s. She was involved in money lending, bills of exchange, and speculating, which all resulted in her being quite wealthy. Furthermore, she had complete authority over Ujjain, which was the center of central Indian Banking and Business in the first half of the 1800s.

Yashodabai Joshi: Yashoda Bai Joshi was born in Satara in 1868. At the age of seven Yashodabai married Moropant Joshi. At the age of eighteen Yashodabai learnt to read and write. Moropant was an active Congress Political leader. That's why many thinkers and reformers used to come to his house. They used to discuss the National Movement with them. All the discussions had a great impact on Yashodabai. Later reformist and thinkers used to come to Pune to visit Moropant. The thoughts of the social reformers and thinkers would have had an impact on Yashodabai. Moropant has good friendship with Bal Gangadhar Tilak, Gopal Krishna Gokhale, and Shivram Paranjape. That's why Yashodabai Joshi was impressed by the works of these leaders. With the help of Dadasaheb Chitnis Yashodabai Joshi would have been established "Vanita Samaj" in 1892 in Amravati for the all-round development of women. In 1818 at Amravati a Congress Session would have been organised under the guidance of Moropant Joshi. They organised a demonstration of women's art skills in the convention. Yashodabai also gave very good performances of Vanita Samaj. In 1920-1930, the Swadeshi Movement started. It itself would have come from the non-cooperation Movement under the leadership of Annie Besant. In 1931 in Amravati women conference was called to propagate the Swadeshi Movement. In the Freedom Struggle of India the contribution of Yashodabai Joshi is very important.

Ramabai Ranade: Ramabai Ranade born in 1865 in Devrashtra. Married to Madhavrao Ranade in 1873.

Madhavrao taught Ramabai. Then she studied up to the fifth standard in the Female Training College in 1895. Due to Madhavrao's movable job, he had to go to different cities and so Ramabai was known to the intellectual reformers there. While in Nashik, Ramabai lived in the company of women from well-educated families like Lokhitavadi and Bhandarkar. As a result the thinking and personality of Ramabai was developed. With the company of the British official women Ramabai had a command in English and new identities were emerging. Ramabai was influenced by their thoughts. In 1881 Madhavrao was in Bombay. There, Ramabai read two essays in the women's meeting of the Prarthana Samaj. In it, she had said that, 'Girls should learn and grow up and work for the society and the country. Ramabai founded the Hindu Ladies Social Club in Mumbai in 1904. Also she organized an exhibition of woman's handicrafts. She participated in many exhibitions and engaged in public works. Ramabai Ranade established a club in Pune in 1902 and started women education classes. Ramabai Ranade participated in the Indian Freedom Struggle under the leadership Mahatma Gandhi and involved in the Non-Cooperation and Gobar Movement. Thus she contributed in Indian Freedom Struggle.

Godavari Parulekar: Godavari Parulekar (1907-1996) was the first woman to hold a law degree from Maharashtra. She was active in the student movement against British rule and relentlessly gravitated towards the freedom struggle, and participated in Satyagrah for which she was convicted by the British rule in 1932. The Servants of India Society was founded in 1905 by Gopal Krishna Gokhale in the early 1930s. She became the first woman to join the society as life member. Godavari was influenced by Marxist ideology and struggled for the liberation of Dadra and Nagar Haveli from Portuguese rule and the Warli tribals. In 1946, they were forbidden to go to Warli area. However Godavari Tai managed to reach that area in disguised herself and worked there for three years. But then the stamp of social shudratva on Warli's name had been erased. Godavari Tai worked for women's rights, social and economic equality. In the field of educational programs, patronising trade union and fixing the timings of a sewing class Godavari Tai had a lion's share. Godavari Parulekar was a freedom fighter, writer and social activist. She

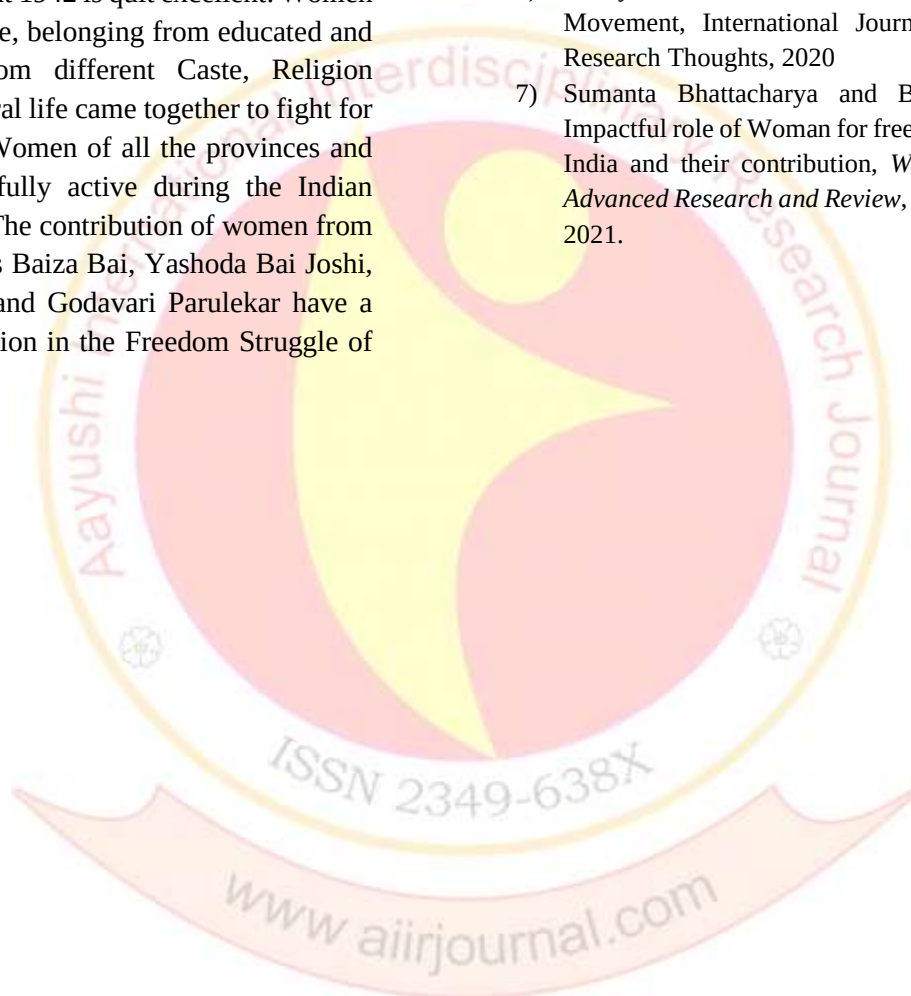
was influenced by Marxist and Communist ideologies and spent her fighting for the peasantry and the working class.

Conclusion:

If we talk about the contribution of Maharashtrian Women in the Freedom Struggle on India we have more than 100 individuals. But the present paper focuses on the importance and contribution of some notable Maharashtrian Women in the Freedom Struggle of India. The contribution and sacrifice of each Maharashtrian Women in the Freedom Struggle journey from Revolt of 1857 to Quit India Movement 1942 is quite excellent. Women from all walks of life, belonging from educated and liberal families from different Caste, Religion Community and Rural life came together to fight for their mother land. Women of all the provinces and Presidencies were fully active during the Indian Freedom Struggle. The contribution of women from Maharashtra such as Baiza Bai, Yashoda Bai Joshi, Rama Bai Ranade and Godavari Parulekar have a significant contribution in the Freedom Struggle of India.

References:

- 1) Dr. R.K. Sharma, Nationalism, Social Reform and Indian Women, Janaki Prakashan, Patna, 1981.
- 2) Jadhav Datta, Maharashtra Mahilancha Bharatiya Swatantrya Chalvaliteel Yogdan, World Wide International Interdisciplinary Research Journal, March 2021.
- 3) Manmohan Kaur Role of Women in Freedom Movement, Sterling Publishers, Delhi 1968, P.97.
- 4) Raj Kumar. Women's Role in Indian National Movement 2003,
- 5) Report 36th Indian National Congress (1921), P.4
- 6) Shally Rani, Role of women in Freedom Movement, International Journal of Creative Research Thoughts, 2020
- 7) Sumanta Bhattacharya and Bhavneet Kaur. Impactful role of Woman for freedom struggle in India and their contribution, *World journal of Advanced Research and Review*, 12(03)124-130, 2021.

Pritilata Waddedar : A Revolutionary Par Excellence

Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshmanrao

Head, Dept. of English,

Mauli Mahavidyalaya Wadala, Solapur (MH) 413222

Email: parmeshwar.suryawanshi45@gmail.com.

Abstract:

The history of Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations and hardships to earn us freedom. When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. The list of great women whose names have gone down in history for their dedication and undying devotion to the service of India is a long one. Woman's participation in India's freedom struggle began as early as in 1817. Bhima Bai Holkar fought bravely against the British colonel Malcolm and defeated him in guerrilla warfare. Many women including Rani Channama of Kittur, Rani Begam Hazrat Mahal of Avadh fought against British East India company in the 19th century; 30 years before the "First War of Independence 1857".

Introduction:

The role played by women in the War of Independence (the Great Revolt) of 1857 was creditable and invited the admiration even leaders of the Revolt. Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai, Chauhan Rani, Tapasvini Maharani daringly led their troops into the battlefield. Rani Lakshmi Bai of Jhansi's heroism and superb leadership laid an outstanding example of real patriotism. Sarla Devi, Muthulaxmi Reddy, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kripalani and Aruna Asaf Ali are some the women who participated in the non-violent movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi, and the women of the Nehru family, Kamla Nehru, Vijaya Lakshmi Pandit and Swarup Rani, also participated in the National Movement. Lado Rani Zutshi and her daughters Manmohini, Shyama and Janak led the movement in Lahore.

Indian women who joined the national movement belonged to educated and liberal families, as well as those from the rural areas and from all walk of life, all castes, religions and communities. Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijayalakmi Pundit and Annie Beasant in the 20th century are the names which are remembered even today for their singular contribution both in battlefield and in political field.

Let us elucidate the role of Pritilata Waddedar who participated in the freedom struggle against British East India Company and British Empire and made great and rich contributions in various ways.

Pritilata Waddedar is born on 5 May 1911 in Chittagong (present-day Bangladesh). She is born in a middle-class family, excelled in her academic endeavours, earning awards and scholarships. Her academic interests got a back seat because of her active participation in the Indian freedom struggle. During her student days, she came to be associated with women spearheading the semi-revolutionary groups. She also became member of a revolutionary group, Deepali Sangha (a rebellion organization established by Leela Nag). Pritilata, while pursuing studies at the Bethune College, Calcutta, came in contact with revolutionaries like Kalpana Dutta and Nalini Pal. She worked under the leadership of Surya Sen.

Pritilata Waddedar was one of the first women who took up arms to participate in revolutionary activities. Her anger against the Imperialist rule manifested in her at a young age, as she was influenced by the revolutionary literature she read and was also witness to women taking an active part in the nation's freedom struggle. While in college, she joined the *Deepali Sangha*, a revolutionary group that provided combat training to women and made them politically conscious.

Later on, when she moved to Calcutta for her higher education, she came in close contact with Surya Sen. She was keen on joining his group: the Indian Revolutionary Army (IRA), Chittagong Branch. However, it was not easy for her to find a place in this male-dominated organisation, because of the general belief that women did not possess the necessary grit and fortitude needed in desperate situations. Pritilata and her comrade Kalpana Dutt had to undergo rigorous training to prove their abilities and commitment to the cause.

Inspired by Chittagong Armoury Raid:

Surya Sen and his associates had carried out an attack on Chittagong Armoury Raid. Many were captured and sentenced, while the rest escaped and went underground. At times like this, when male leaders became prime suspects, the women leaders had to take charge, and Pritilata, who was inspired by the heroic exploits of the IRA, rose to the challenge and bravely carried out her duties. She was tasked with organising women, gathering information from the imprisoned revolutionaries in disguise, distributing revolutionary pamphlets, and collecting bomb cases secretly. She did all of this with precision while managing to evade the police very adeptly.

Attacked Pahartali European Club:

In 1932, Surya Sen, a prominent Bengali Indian freedom fighter and leader of the anti-British freedom movement in Chittagong, Bengal, planned an assault on the Pahartali European Club, which bore the sign "Dogs and Indians are not allowed". He assigned leadership of this mission to Pritilata Waddedar, along with seven other young revolutionaries. The other members were Pannalal Sen, Shanti Chakraborty, Prafulla Das, Bireswar Roy, Mahendra Chowdhury, Sushil Dey and Kalikinkar Dey. There was a British-exclusive club called the Pahartali. The day of the attack was fixed as 23 September 1932. All the group members were provided potassium cyanide which they were asked to consume if caught. On the assigned day, Pritilata led the gang. She was dressed as a Punjabi man. The attack commenced at 10:45 PM.

They barged into the club which at that time had about 40 people inside. Some of the British officers started shooting back. Pritilata sustained a bullet injury then. In this attack, one woman died and 11 other people were injured. Pritilata, who was sure

to be caught by the British, swallowed the cyanide pill and paid the ultimate sacrifice to the cause of the nation. She was just 21 years old. Her body was recovered and identified by the police the next day. Pritilata is remembered as an inspirational woman who showed no fear in the face of adversity. Despite her valiant sacrifice, her name is hardly recognised by an average school student in India. There are, however, schools and places named after her in India and also in Bangladesh. Pritilata sacrificed her life for the cause of freedom of the nation. The zeal with which she carried out the assault and embraced martyrdom awakened the people, especially women. In choosing to end her life, she preferred a death of dignity to a life of degradation.

"Women today have taken the firm resolution that they will not remain in the background. For the freedom of their motherland, they are willing to stand side by side with their brothers in every action, however hard or fearful it may be... I boldly declare myself as a revolutionary."

Pamphlets with these handwritten words on them were discovered tucked in the shirt of Pritilata Waddedar when the police found her body outside the Pahartali European Club.

Attack on Police Officer, Craig:

Some of the revolutionary fighters objected to women being on board, but Pritilata was permitted to join the group since it was conjectured that women could be useful in transporting weapons as they would not attract as much suspicion as their male counterparts. At that time, Surya Sen and his group had decided to assassinate a police officer from Chittagong called Craig. However, in a case of mistaken identity, another officer was killed by revolutionaries Ramakrishna Biswas and Kalipada Chakravarty. They were arrested after the act and Biswas sentenced to death and Chakravarty deported to the Cellular Jail in Port Blair. Pritilata met Biswas on several occasions while he was incarcerated and these meetings had a deep impact on the young fiery lady. As part of Surya Sen's group, Pritilata was part of several raids and attacks on symbols of British power in India like the Telephone & Telegraph offices and the reserve police line.

Remained Underground:

Pritilata Waddedar had a narrow escape when she went to meet Surya Sen on June 13, 1932. His hideout was surrounded by the British troops,

leading to a confrontation. Although some revolutionaries were martyred, the duo managed to escape. The British authorities got alerted and they put her up on the list of 'most wanted' revolutionaries. Sen instructed Pritilata to remain underground for someone while the group hatched other plans. Pritilata disguised herself as a Punjabi man while others wore shirts and lungis.

Conclusion:

The participation of Pritilata Waddedar and her eventual martyrdom became crucial as the armed revolution was largely a men's affair. Through her example, she sent out a message to the women of Bengal that they can march shoulder to shoulder with men in liberating the country from the British. In her book, Kalpana Dutta recounted how the

parents of Pritilata Waddedar were devastated at her loss. *"People of Chittagong have not forgotten Preeti or her great sacrifice. They point out her father to any stranger and say, 'He is the father of the first girl who gave her life for our country,'"* she concluded.

References

1. Freedom Fighters of India 4th Volume ..Edited by M.G. Agrawal,
2. Role of women in India's freedom struggle... by V Rajendra Raju
3. Women in India's Freedom Struggle.....by Nawaz B Mody
4. Dutt, K. (1945). Chittagong Armoury Raiders: Reminiscences. India: People's Publishing House.

Role of Woman in Indian Freedom Struggle

Dr. Pradeep Dnyanoba Shelke

Head, Dept. C. & M. Law,

Dept. Of Commerce

Shivaji Mahavidyalaya, Renapur

Email-pradeepdshelke@gmail.com

Abstract :

India get freedom after a long time fighting with British rule. Various people sacrifice their life for India's freedom. Mahatma Gandhi, Subhashchandra Bose, Pandit Nehru, Bhagat Singh, Rajguru, Sukhdev, Lokmanya Tilak, Chandrashekhar Azad, etc a list may be a very very long. They sacrifice their whole life for India's freedom struggle. British rules were very strict for Indian people, they exploit, torture, discriminate Indian people (male also female). Women also take part in freedom struggle. Various women's sacrifice their life for freedom struggle. Rani Laxmibai, Begam Zalkaribai, Begam Hazrat Mahal, Maina Peshwe, Nartaki Agijan Begam, Zeenat Mahal, Vijayalaxmi Pandit, Sucheta Kruplani, Aruna Asaf Ali and lot of woman take part in India's freedom struggle. Foreign woman also take part and sacrifice their life for India's freedom struggle Ani Bezant, Madam Kama, Meeraben, Bhagini Nivedita, Neelsena Gupta, Violet Alwa etc.

Keywords : Freedom, woman, struggle

Introduction :

India get freedom after a long long and huge struggle. Lot of peoples (male and female) sacrifice their life for freedom struggle. British ruled on India near about 150 yrs. They make exploitation of Indian people. They purchase the Indian goods at very low prices as raw material and sent to their nation and make the finished goods from it in their companies and return that goods for selling in India at high prices. In this way they finish the Indian 12 balutedari, small business, cottage and house businesses. They make a situation as profit making and exploitation of Indian people. After that their torture, discrimination increased day by day. They also finish the King's Power on their monarchy. Firstly they came in India for trading, but later they became the owner/ruler, they establish their power and ruled on India near about 150 yrs. Many of the Indian people men also women sacrifice their life for India's freedom struggle.

Objective of the study :

- 1) To know the role of woman in India's freedom struggle.
- 2) To know the work of women in India's freedom movement.
- 3) To know how women help in India's Independence movement.

Hypothesis of the study :

- 1) Women take active part in India's freedom movement.
- 2) Women work very hard in India's freedom struggle.
- 3) Women helps in India's freedom struggle.

Research methodology :

For writing this paper secondary sources of data are used. In this magazines, reference books, internet are used.

India did not get Independence easily. Lot of people sacrifices their life for the nation. With the help of men, women's were also take active part in freedom movement. Educated, uneducated, women's take active part in the independence movement form the whole nation. Foreign women also take part in India's freedom struggle. Ani Bezant, Madam Kama, Meeraben, Bhagini Nivedita, Neelsen Gupta, Olis Alwaris, etc. The movement is going on year after year. So various women take part in the freedom movement. Some of these are –

1) Kamladevi Chattopadhyay :-

Basically she was a child widow. She married with Harindranath Naidu, the brother of Sarogini Naidu. But their marriage did not remain for long time. Gandhiji's 'Hindi Swaraj' text she sold irrespective of it was banned by the British. She take active part in salt satyagraha for this purpose she was in jail for 9 years. She was the first woman arrested

and kept in jail by British. In 1936 she became a chairperson of Congress Socialist Party, she tried to develop the handmade business in India. She herself wears the thick handloom sari. She born in Brahman community in Mangalore and died in 1989. She get Padmabhushan award. She worked in organization of youth power. She also identify the cultural ambassador of India. In 1965 she get Magasese award.

2) Dr. Sushila Nair :-

She was born in today's Pakistan (East Punjab) on 26 Dec. 1914. She got MBBS in Punjab University. She was remain unmarried. She was in jail in 1942-1944 in Agakhan palace Pune. She was known as 'Bahanji'. She was a chair person of Kasturba Gandhi Health Society. She helps Gandhiji in freedom struggle wholly. She was take part in land donation movement of Acharya Vinoba Bhave. She was elected as a member of parliament in 1957, 1971, 1977, 1979 in 1962 to 67 she was in central government's council of ministers. She died in 1st Jan. 2001.

3) Anusaya Kale :-

She was born in Belgaon in 1896. Her higher education were in Fergusson College, Pune and in Baroda. She married with Engineer P.V. Kale. From 1920 she was surrendered herself in woman's awareness and social reforms and freedom struggle. She actively take part in salt satyagrah of 1942. She was chairperson of Bhagini Mandal, the member of first Loksabha, the chairperson of Nagpur Congress committee, deputy chair person of legislative assembly, etc. (1938).

4) Pandita Sumati Shah :-

She was from Solapur. In 1921 Gandhiji gave speech in Solapur, due to this she was impressed. She starts wear Khadi cloths. She started to make yarn on spinning wheel (Charkha). Gandhiji starts salt satyagrah on 6th April 1930. Here in Solapur Sumati starts the Prabhateri and called non-incorporation to British rule. When Gandhiji arrested then on against of it she take the procession by taking national flag in the hands of women's. She work for organizing women. Gandhiji handover the work of Kasturba trust to Sumati. She remain unmarried and do the nation's service. She install the Shrivika

Ashram, and with the help of this ashram she helps to widows, baseless, paritaktya women. In 1943 a big building of Shrivika ashram were build, 25 books are published, get Padmashri award, in 2000 she was died.

5) Captain Laxmi Sehgal :-

Azad Hind Sena was established by Netaji Subhashchandra Bose and the leadership of woman division was made by Laxmi Sehgal. Working with Azad Hindi Sena, she showed that the battle for freedom struggle or the non violent movement which ever may be women were not behind. They work equally with men. Before went in Azad Hind Sena she also take part in the second world war and for this she went in jail in Brahmadesh.

6) Kankalta Baruwa :-

She was belong to Aasam. She take part in 1942 movement (Andolan) in Aasam. She take lead in this andolan from Barangbari. She want to make this andolan in front of Gohapur Police Station and hoist the Indian flag on Police station. She also told their andolan is not violent. But British did not understand her and in between they block the andolan and make lathi charge. In this she was died at the age of 18 years. She was known as Veerbala of Indian freedom movement.

7) Matangini Hazra :-

She was identify with the name of 'Gandhi Buri'. She actively take part in non-cooperation movement and Bharat Chodo Andolan. In Kolkatta the movement / andolan was going on she leads the andolan by taking into hand the Indian flag and vande mataram. British fired on that andolan. Three bullets was in the attack pass away from her body. In it she died but not leave the Indian flag from her hand or do not fall down the flag. Where she died in Kolkatta the statue of her was made. The Hazra road in Kolkatta was known from her name.

Conclusion :

In this way in Indian freedom movement the Indian's take part actively and strongly. In this movement women's were not behind. They work with men for freedom struggle for a long time, from east to west and from north to south all over India. Women were take part actively in the movement,

child below 18 years to the well educated women all were present in freedom struggle movement. Thousands of women present in the independence movement. History take the note of their work. But various women also their who's sacrifice, who's participation perhaps remain or did not came in front of history. One thing is important that in Indian freedom struggle from little to oldest people men and women take part, sacrifice their life to nation. We don't underestimate their balidan/sacrifice. The Independence did not get easily to Indian people. So we salute to that freedom fighters year after year.

References :

- 1) <https://inmarathi.com/110237/14-unsung-indian-women-freedom-fighters/>
- 2) History of Indian national movement, Principal Dr. S.S. Gathal, Kailash Publication, Aurangabad.
- 3) Hyderabad Mukti Sangram, Dr. Prabhakar Dev.
- 4) Yojana, August 2022.

Remarkable Indian Women Freedom Fighters: Contribution to Set India Free

Dr. Prasad A. Joshi

Head & Research Guide

Dept. of English

M.J.P. College. Tq. Mukhed, Dist. Nanded-(MS)

Abstract:

The commitment of women in the struggle for a Free India can't be disregarded. A ton of gutsy women raised their voices contrary to English rule. Numerous women rampaged, drove parades, and held talks and exhibitions. These women had a great deal of mental fortitude and serious positive energy. Freedom fighters and their commitments are a significant piece of Present day Indian History. The authentic setting of the Indian Freedom Struggle would be fragmented without referring to the commitments of women. The penances made by the women of India possess an essential spot in the chronicles of Indian history. They battled with genuine soul and unflinching boldness and stood up to a few torments, double-dealings, and sufferings to win us freedom.

Keywords: Indian Freedom Struggle, Culture, Genuine patriotic Soul, sufferings

Introduction:

Prodigious Women Contributors to set India Free:

The whole history of the freedom development is packed with the adventure of valiance, penance, and political quickness of hundreds and thousands of women in our country. Their cooperation in the struggle started as soon as 1817 when Bhima Bai Holkar battled against the English Colonel Malcolm and crushed him in a guerilla fighting. At an exceptionally crucial time for our homeland when the English East India Organization was quickly growing its realm in India when Tipu Ruler had been killed (1799), the glad Marathas had been lowered (1815), Chennamma the bereaved sovereign of Raja Malla Sarja baffled the plots of English to add-on her realm Kittore, a little territory in the present Belgaum Locale of Karnataka. She battled against the powerful English armed force and scored an underlying achievement.

Influential Women Leaders:

No other woman hero throughout the entire existence of India capably affects the personalities of the Indian nation as the Rani of Jhansi, Lakshmi Bai. She was the second spouse of the leader of Jhansi Raja Gangadhar Rao who challenged the 'Teaching of Pass'. She would not give up on Jhansi and battle courageously attired as a male during the Revolt of 1857 and kicked the bucket on the combat zone battling the English powers. Her fortitude roused numerous Indians to ascend contrary to the outsider rule. Kasturba, the spouse of Mahatma Gandhi, was

one of the preeminent allies of Gandhi's projects. Perhaps the earliest woman to be detained in Transvaal, she partook in the Quit India Development (1942) and was captured. She kicked the bucket while detained in Poona.

Sarojini Naidu holds pride in the spot among women freedom fighters of India. She was liable for arousing the women of India. She was the main woman Leader of the Indian Public Congress in 1925 at the Kanpur Meeting. In 1928, she came to the USA with the message of peaceful development from Gandhiji. When in 1930, Gandhi was captured for a dissent, Sarojini assumed control of his development. In 1931, she partook in the Round Table Culmination, alongside Gandhiji and Savant Malavyaji. She was likewise the acting Leader of Congress in 1932. In 1942, she was captured during the 'Quit India' fight and remained in prison for a considerable length of time. She was a talented writer of the English language and was prevalently known as the Songbird of India. After freedom, she turned into the very first woman Legislative head of an Indian State (Uttar Pradesh).

Aruna Asaf Ali assumed a main part during the Quit Indian Development. Her snapshot of retribution came in 1942 during the Quit India Development and she adapted to the situation. She spread out the Public Banner at the Gowalia Tank maidan in Bombay to mean the beginning of the Quit India Development and turned into a legend for a large number of youths that rose to imitate her. She turned into a full-time lobbyist in the Quit India

Development and went underground to sidestep capture. She altered 'Inquilab' a month-to-month diary of the Indian Public Congress. She was granted India's most noteworthy regular citizen grant, the Bharat Ratna.

On the favorable event of the Autonomy Day of our country, it will be most befitting on our part to pay our good reverence to that large number of bold little girls of Mother India and to those honorable and gutsy unfamiliar women who battled and contributed gigantically to the outcome of our freedom struggle and any remaining country building exercises.

Laxmibai, Durga Bhabhi, Rani Gaidinliu, and Velu Nachiyar, among others, exemplify the soul of India's 'Nari shakti'.

Gandhi was without a doubt the most credible and commended delegate of the insight and culture of India in our times. His kinsmen address him with deference as the mahatma. He was a social reformer, a financial expert, a political logician, and a searcher of truth. He made the Indian Public Congress a group congress and the public development a mass development. He made individuals courageous and striking and showed them the peaceful technique for battling against treachery. The job of Mahatma Gandhi in the Indian freedom struggle is viewed as the most critical as he without any assistance led the development of Indian autonomy. The quiet and peaceful strategies of Gandhi shaped the premise of the freedom struggle against the Britishers. The Indian freedom development reached a crucial stage between the years 1918 and 1922. A progression of peacefulness missions of common defiance development was sent off by the INC under the initiative of Gandhi. The principal center was to debilitate the English government through non-participation.

Gandhi says that full freedom in India is beyond the realm of possibilities except if our little girls stand next to each other with the children in the fight for freedom and this expects them to understand their own power.

- Gandhi engaged and enlivened women by pursuing a fight against position, separation, and kid relationships and empowering women's schooling. They spur the women to partake on a large scale.

- Non-collaboration developments saw phenomenal women's activism, particularly of the informed and working classes. Amrit Kaur, Aruna Asaf, Sarla Devi, and Muthul Laxmi Reddy arose as unmistakable pioneers.
- During the common rebellious development, Sarojini Naidu enlivened by Gandhian beliefs drove a serene dissent at Dharsana Salt neutralizes the Salt regulation, and duties even after the capture of Gandhi. She battled for casting ballot rights and was chosen as the principal Indian women leader of the Indian Public Congress.
- In the Quit India development, the underground activism driven by Usha Mehta, and Aruna Asaf Ali was vital in supporting the development.
- Most women take part in the political situation in 1920. During this period an enormous number of women approached.

Consequently, by breaking the obstructions of financial persecution Indian women have met up to understand the capability of aggregate activity and laid the seats for women's strengthening in Autonomous India.

Conclusion:

The narrative of women's support in India's freedom struggle is the account of going with striking decisions and winding up in the city, inside the prison, and in the council. After countless endeavors, India accomplished Autonomy on August 15, 1947. A great many Indian women committed their lives to get freedom in their country. The peaceful development that acquired India her freedom took women along as well as was reliant upon its outcome in the dynamic cooperation of women. Maybe for the first and the main time in world history, the force of a powerful worldwide domain on which the sun never set had been tested and overwhelmed by the moral could of a group equipped just with harmony, thoughts, and boldness. Eventually, we can express that over the most recent fifty-year, women's development has developed and has dynamically extended its relationship with different developments like merchant associations, ecological developments, and other moderate developments that battle against all types of mistreatments, foul play, and debasement.

References:

1. Sharma (1978). STATUS AND CONDITION OF WOMEN IN THE HOLKAR STATE 1734-1948. *Indian History Congress*. p. 801. ISSN 2249-1937.
2. ^ Jump up to:^{a b} GUPTA, SARMISTHA DUTTA (2013). "*Death and Desire in Times of Revolution*". *Economic and Political Weekly*. **48** (37): 59–68. ISSN 0012-9976. JSTOR 23528276.
3. ^ Jump up to:^{a b} Reddy, Sheshalatha (September 2010). "*The Cosmopolitan Nationalism of Sarojini Naidu, Nightingale of India*". *Victorian Literature and Culture*. **38** (2): 571–589. doi:10.1017/S1060150310000173. ISSN 1470-1553. S2CID 162597244.
4. ^ "*Lakshmi Bai | Biography, Image, & Facts*". *Encyclopedia Britannica*. Retrieved 2021-11-04.
5. ^ Jump up to:^{a b c} "*Kasturba Gandhi | Indian political activist | Britannica*". *www.britannica.com*. Retrieved 2021-12-08.
6. ^ P, Jhimli Mukherjee; Mar 22, ey / TNN /; 2012. "*After 80 yrs, posthumous degrees for revolutionaries | Kolkata News - Times of India*". *The Times of India*. Retrieved 2021-12-05.
7. ^ Roy Sanyal, Ratna (March 2012). "*Remembering Pritilata Waddadar : A Centenary Tribute*" (PDF). *North Bengal University Journal of History*. **5**: 19–24.

Indian Feminism: A Movement

Dr. Preeti P.Masih,

Associate Professor,
Department of Psychology,
St. John's College, Agra
preetimasih2007@gmail.com

Abstract

The study of women's equal rights in social, economic, and political spheres is known as feminism. Indian society places a high value on feminism. It has a long history, including the elimination of Sati and the widow remarriage system to protect property rights and lower illiteracy, among other things. The idea of feminism in India is categorized into three stages: the first stage started in the middle of the 19th century, the second stage began in 1915 and lasted until Indian Independence, and the third stage is the post-independence period. Mahatma Gandhi's introduction into Indian politics also had a significant impact on the development of feminism in India since he promoted the notion of women's empowerment. During the non-cooperation movement, he encouraged women to participate in the movement. Therefore a large number of women participated in many national movements during the colonial period. Gender inequality is one of the most important obstacles of Indian society. During the colonial period, the political leaders and the people of India concentrated to get independence from the British and had no time to revolt against gender inequality. Therefore male domination prevailed in India during the early period. Completely till now. In India, practically women did not get equal rights in the entire field. Patriarchy is also one of the obstacles of empowerment of women in India. Women are also exploited day by day through the patriarchal system in India. During the modern period, women play a vital role in society. Women are growing in socio-economic and political feelings in the modern time but they are facing many issues of discrimination. This paper tries to assess the discrimination faced by women through the ages.

Keywords: Patriarchy, Liberal feminism, Indian Feminist, Post-independence feminism

Introduction

There are many sociological, cultural, and political groups, ideologies, and moral philosophies related to gender inequality and equal rights for women that fall under the umbrella of feminism. The women's movement got its start as a social change during the pre-independence era. The nineteenth century saw movement. Beginning in the first year of the post-independence era, it's clear that overall profitable crude was the main priority.

Poverty-related issues are a part of gender issues work, and there were no such programs specifically focused at women. The women's movement focused on many issues during the post-independence era, including the dowry system, women's employment, price increases, the political participation of Dalit and other marginalized women, growing fundamentalism, etc. Many non-governmental organizations have also taken up these issues.

The most famous of "Feminists", Charlotte Perkins Gilman wrote about feminism for the Atlanta constitution, 10 December 1916. As Mrs.

Gilman sees feminism, feminism really is the social awakening of the women of the world. The point of feminism is to give back women what they deserve; it is about what they were not given since centuries across cultures. There is a plurality of feminisms and feminists. Feminism is a torch to fight the darkness of patriarchy, injustice, unfairness and violence against women. Feminism is against all kind of discrimination

Several family scholars and activists have argued that Indian feminism is unique because it is more practical than theoretical. The authorial approach did not exist in India or for that matter in Asia or any ex Colony in India is that feminism was not needed to be practiced exclusively. The fact that feminism as a separate theoretical Apparatus was not essential in Indian society does not signify that it is a pure historical ideal. All conflict erases the cultural impositions on women which one included and accentuated by colonialism and patriarchal meets simultaneously.

Moreover as the colonialism ordination in pinched on the gender sexuality dynamics and on the daily life of women in the 19th and 20th century in

India the tradition of patriarchy did not vanish with the onset of colonialism in India.

In fact, owing to varied class, caste, religion, ethnicity and language practices and the problematic interlocking of the historical conflicts between the colonizer and the colonized, the diversity in Indian culture and society contributed largely to the inclusive approach of feminism in India. In a multilayered socio-cultural milieu, it is only natural that there were many feminisms emerging from different parts of the country, but during the era of Colonial rule all were directed towards one goal and that was independence of the country. Therefore in spite of the internal differences, men and women were not divided at least during the struggle for independence while the women's questions was not separated from the concerns of the largest struggle because majority of both men and women believe that there was no need for an exclusive domain for feminism interventions on women's problems continue both at individual level and at collective level both by men and women

Patriarchy

In simple terms, patriarchy can be defined as a social system that upholds the idea men are superior to women. Male dominance over women's social, political, and economic life and decision-making is central to a patriarchal society. Often male dominance, be it political, social, or economic, is maintained through patriarchal oppression or violence which harms just not women but also everyone who doesn't fit the definition of what could be described as a cis heterosexual man. So not just male dominance but it is the idea that cis heterosexual men are superior to all other gender identities and sexual orientations.

Liberal feminism

The goal of liberal feminism during the 19th century's first wave of feminism was to achieve gender equality. Women's suffrage, equal access to education, liberalism, and progressivism were primarily discussed. It places a strong emphasis on the public sphere, political institutions, education, and the workplace and views political rights as the key barriers to equality.

Indian Feminists

The first Indian feminist to discuss women's emancipation was Pandit Ramabai. In 1889, Pandit

Ramabai launched the Arya Mahila Sabha, the country's first feminist organisation, and through it, she developed the Krupa Sadan and Sharda Sadan for homeless women as well as the Mukti Mission for young widows. According to Chaudhary, males founded the feminist movement before women joined it. In addition, Maharashtra was the original birthplace of feminism in India, leading the way in the advancement of women's rights and women's education. Savitribai Phule significantly influenced the growth of women's education in India. In 1848, she established the first girls' school in India. Tarabai Shinde wrote the text *Shri Purush Tulna* in 1882. It is considered India's first feminist text.

Jaisingh is one of the popular Indian lawyers who are noted for her legal activism in promoting Human Rights causes. Ms. Indira Jaising dedicated her life to the development of human rights in India. She founded a human rights organization of lawyers collective in 1981. Due to her tireless work the domestic violence act of 2005 was enacted. The first woman to be appointed as an additional Solicitor General of India in 2009. In 2005, Ms. Jaising received the Padma Shri award for her services to society.

Feminists like Radha Kumar, Joanna Liddle and Rama Joshi insist that women in India were also supported by men who were leaders of the Indian National Congress in the demands for suffrage. In this respect, the Indian feminist movement sharply differs from the suffragette movements to which much of Western Feminism caused its roots. Kumari Jaivardhane known for her pioneering work on the families Movement in Asia in the 19th and early 20th centuries defines feminism as embracing movements for quality within the current system and the significant struggles that have attempted to change the system. Indian families like Beena Mazumdar link the anti-Imperial/anti-colonial struggle of the national movement with Awareness of women's issues as the independence of the country and everyman's has become so intertwined as to be identical.

Women's progress especially after 1914 was stalled. As Dagmar Engels argues, women's issues were avoided at this time, thanks to Gandhi's deployment of women in the Independence struggle. It must also be noted that in the 19th Century, the initiative of social reformers like Ishwar Chandra

Vidyasagar and Raja Ram Mohan Roy prompted the legal initiative to outlaw certain abuses and remove certain restrictions on women. Yet in spite of their efforts to improve the conditions of women in India, laws introduced by British administrators did not progress much and there were reasons for that.

The history of feminism in India, however, was not mainly the story of how colonialism exercised power. It was also about the history of attempts by the colonized, both men and women to acquire power. In the heydays of Colonial rule, the advocates of colonization equated women with colonies. This separate idea of colonization defines the gender-sexual dynamics of a certain exchange prevalent in British India and also explains how the colonizers challenge the system from within. The prevalent Idea also facilitated the concept of the other. The controversies surrounding the western family Western feminist interpolation into the native women's question and assessment of Indians as unfit for self-rule deeply criticize allegations on Mother India by our men like Mahatma Gandhi and Rabindranath Tagore, The two proponents of anti-colonialism in India. They asserted their anti-colonial stance and calmly dismissed the book as another tired apology for the colonial civilizing mission.

Several feminist scholars have argued that Indian feminism is unique because it is more practical than theoretical. during the post-independent period, feminism in Indian English literature was largely a part of the Western feminist movement. It got substance from our freedom struggle under the dynamic humanitarianism of Mahatma Gandhi, the spread of education, laws for women's rights

Indian society has always been highly hierarchical. The hierarchy within the family concreting age, gender, unanimous and fine relationship within the community pertaining to the caste lineage, literacy occupation, and relationship with ruling power has been maintained very strictly of feminism; it is important to observe that Indian feminism is important to present a completely different picture. The long and painful suffering of women of the idea of equal pay for equal work and continuing battles on behalf of women's right to abortion and to practice birth control are some of the visible marks of the gender inequality that have

persisted and that women had to fight for the commitment they were made under. The feminist situation in India possesses a dissimilar dispensation.

During the post-colonial period, the status of women continues to preoccupy many cities. In the current conditions of globalization and the almost perfect capitalist worldview, the status of women has become a more urgent issue than ever before. Therefore, feminism becomes a topic of interest in the postcolonial debate, because both patriarchy and imperialism rule in analogous forms over subjugated women and the colonized. Thus, the politics of post colonialism and feminism oppose such hegemony. According to Neil Lazarus, feminist theory and postcolonial theory share similar interests in representation, voice, marginalization, and the relationship between politics and literature. Both feelings are submerged in response to the absence or lack of perspective of women, racial minorities, and marginalized cultures or communities in historical narratives.

Post-independence feminism

Third-world women are allegedly subjected to both patriarchal male dominance and colonial oppression of the Empire, according to postcolonial feminism, also known as third-world feminism. It examines how colonialism and modern colonialism intersect with gender, nation, class, race, and sexualities in many contexts of women's lives, as well as how those situations affect the subjectivities, work, sexuality, and rights of those women. The patriarchal and colonial contamination is the focus of this strategy. Yet, as expressed in post-colonial feminism, it is a gender issue with regard to race and class in the context of the global population. The key postcolonial feminism writings revolve around topics like competition and monitor, which are addressed to feminists of the First World War, repudiation of the roles and places routinely assigned to women and feminists of the third world, the formation of alliances, and the introduction of new complexity into the politics of feminism.

Gayatri Chakravorty Spivak, whose focus is mostly on cultural differences between women in the third world and in the first world. Spivak's articulation of subaltern women's histories in the famous essay, 'Can the Subaltern Speak?', Also radically transformed the terms and focus of Western

feminist thought. Spivak cautions against the universal claim of Western feminism and emphasizes how the specific material conditions, histories, and struggles of third-world women are often overlooked by Western feminism.

Conclusion

Feminism is one of the most important social movements that promote women's rights. Postcolonial feminism focuses on the desecration of patriarchy and colonialism. The most important clash between postcolonial theory and feminist theory is around the figure of Third World women who suffer double colonization. Women's education is one of the strongest weapons to eliminate insults and gender discrimination against women to prevent sexual harassment in Indian society.

References

1. Anagol, P. (2006). The Emergence of Feminism in India, 1850-1920 (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315240022>
2. Chaudhari, R. (2004). Feminism in India. New Delhi, p.35
3. Gangoli, Geetanjali. (2012). Indian feminisms: Law, patriarchies and violence in India. Indian Feminisms: Law, Patriarchies and Violence in India. 1-149.
4. Iftikhar, R. (2016). Indian Feminism: Class, Gender & Identity in Medieval Ages. (n.p.): Notion Press.
5. Kunjakkan, K. A. (2002). Feminism and Indian Realities. New Delhi, p.35
6. Lewis, R., & Mills, S. (2003). Feminist postcolonial theory: A reader. Routledge.
7. Siuli Sarkar. (2016). Gender Disparity in India Unheard Whimpers. PHI Learning Private Limited. Delhi
8. Parashar, S. (2016). Feminism and Postcolonialism: (En)gendering Encounters, Postcolonial Studies, 19:4, 371-377, DOI: [10.1080/13688790.2016.1317388](https://doi.org/10.1080/13688790.2016.1317388)
9. Wibben, Annick. (2016). Researching War: Feminist Methods, Ethics & Politics.
10. <https://www.newspapers.com/clip/39281446/w-hat-is-feminism-by-charlotte/> retrieved on 01.03.'23

Contribution and Influence of Women in Indian Freedom Struggle

Mr. Kale Rajesh Mahesh

Department of English,
Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College, Mandrup,
E-Mail – rajeshkale909@gmail.com

Abstract:

The study of these women is not only the study of the Indian independence movement occupies an important place in history. It is observed that Indian independence movement continued to take place from 16th century to 20th century. The struggle that took place in this freedom movement was limited to England and India but it was wider. It can be seen as a challenge given to western culture which put scientific approach moving towards a new era, democratic thinking. This struggle was not only at the political level; it was religious, social and especially economic. In the Indian freedom struggle, women contributed to the freedom movement in the way of independent soldiers, strike, marches, some women did not take path of peace to get India's freedom, they took the path of armed revolution as they took the path of bomb attacks, guns and fought shoulder to shoulder with male revolutionaries. The paper aims at understanding the reality from women's point of view can make a difference in the study of women's contribution, evidence and knowledge about women is available through the study of different disciplines. Today there is a great awareness in social sector and due to this there are various social movements flourished. Through social movements women have created their own identity in various sectors. Women became self-reliant and abandoned past customs; traditions which were dominant in the society because of social movements. Women's contribution was increased in freedom movement due to Gandhi's non-violence movement. Empowerment plays an important role to become women self-reliant. Due to empowerment women became aware about her rights and her self-respect and she learns how to live as an individual in spite of women. Women are not a property of men she is an efficient citizen of the country. She has become familiar with her pride and she understood woman is not property of men through women's social movement. Word feminism is taken from Latin language. The meaning of this word is that there is no sex discrimination and believer on gender equality. Women's contribution was increased in freedom movement due to Gandhi's non-violence movement. Women's contribution was increased in freedom movement due to their personal lives but also the transition of the freedom struggle, the ups and downs, the challenges, the crisis, the transformation of the freedom struggle, the efforts that these women have successfully overcome. A study of history allows one to read about the treatment women have received till date. From such a study comes the idea of why women remain neglected in the family regarding the right to food, health, freedom of decision. It is need of time to look at the glories of women who achieved a lot in their lives by participating in the freedom.

Key words: freedom, rights, empowerment, feminism, movements, contribution, influence

Objectives:

- To spread awareness of women's participation in Indian freedom movement.
- To create interest in reading history of women's participation in Indian freedom struggle.

Introduction:

While studying the contribution and influence of women in Indian history, studying the qualities of courage, valor, generosity, decency etc of the historical women through rare documents, tracing the events in the lives of women freedom fighters and revolutionary women in India. Literature contributed a lot to develop women's movements. A lot of literature was written in the stream of awareness and the same writing influence of to the movements. Through folk songs of Bahina Bai Choudhari depicted the situation of women. Dr. Shrikant Gaikwad said that through various forms of literature like short stories, novels, drama, and autobiography etc. handled various problems and focused on evil traditions and customs of society because of that

various laws were made. There are many reasons behind the women's movement in 20th century. Various issues were handled such as problems of women labor to Rape of women, dowry system, sati, sex diagnostic test. Ghanshyam Shah said that, the main goal of the women's movement is to create the truth of gender equality.¹ From 1975 to 1985, during the International Women's decade. The women's movement expanded in Maharashtra. She reached out to all the common people with the help of strong ideas. The leadership of the women's movement has remained mainly with the middle class. The Indian women's movement did not form an independent political party like the western women's movement. Many objections are leveled at the women's movement, saying that the movement

was led by political parties or separate groups of women.

Word feminism is taken from Latin language. The meaning of this word is that there is no sex discrimination and believer on gender equality. Feminist movement should be achieve in the real sense .it should not be for philosophic purpose and only for talking. In the opinion of prof. Chhaya Datar, a student's of feminism and senior activist. Any unit of society understanding injustice on them, when they come together and trying for fundamental change this stream is known as movement. At the beginning of 20th century, Women were participated in lokmanyaTilaks four point formula. Jyotiba Phule and Savitribai Phule took a revolutionary step for emancipation of woman through giving a preference for women's education.

Women's contribution was increased in freedom movement due to Gandhi's non-violence movement. Women's organizations were established because of social, political awareness Women's contribution was increased in freedom movement due to Gandhi's non-violence movement. As well as women gave a lot of response to Patrisarkar in satara district.² Women not only involved in social activists but revolutionary activities also. Leftist movement, Labor movement, Student movement , Dalit movement etc. Opened the doors to many women activists in Maharashtra. Women were actively participated in movement in Mumbai which was happened during 1919 to 1923 for women's voting right. Because of this awareness among the women we see the result like regional women organization in Maharashtra, Women's national mandal and all India women conference.³ Women's organization become the mild-stone to give property right to woman marriage act, spread of education among the women and emancipation of them from traditional customs. After 1940 premabaikantak, Parvatibai Thakar, Padmavatibai Eirokar etc. Established women's own origination in congress. The organizations which were established at that time were less aware about the problems of the poor and women labor in rural area than the problems of from urban area.

Women's involvement was the mild stone in freedom movement. They were participated in freedom movement inspiring with some specific goals. women's movement was no other than

freedom movement. Till that time spread differently. But even though in pre-independence she had accepted as an individual and had given right to live. It was realized and given an importance to gender equality and women's individual freedom in the same period. 1970 was decade of change on national-international level. Socialist women organization and other women organization untidily established The Samajwadi Mahila Sabha and other women's organizations came together in Mumbai on 13th sept 1972.⁴they formed the ' Mahagai Pratikar Samyukta Mahila Samiti'. In it many brave women on the front line in 1975.This year was declared as international women year by UNO. Due to this Indian women became well familiar with the ideology of western women emancipation movement. International women's confreres were organized during 1975 to 1985 at different places in Mexico, Copenhagen, and Nairobi gave strength to women's movement. Taking inspiration on this many feminist groups and organization established. Feminist and liberating thoughts gave them on ideological establishment. If there is natural difference between men and women .In the opinion of feminist there is natural difference between men and women but actually society and culture decides the he status of men and women.

This is the structure of feminism as well as the concept of 'Lingbhav' in the social sciences. That is why feminism has made the Indian women's movement realize the need to intervene in all areas. After 1975, the women's movement in India expanded, and it began to flourish. Accepting various objectives, numerous women's organizations, women's groups started working. At the very beginning, groups like Seva Annapurna Mahila Mandal started working to make women financially self-sufficient.⁵ With the issue of violence and exploitation of women at the center, feminist organizations like Katikari Mahila Sanghatana, Stree Aadhar Kendra Mahila Dakshata Samiti, Men against Violence and Abuse etc. started working. At the same time, the women's fronts of the Left parties like Akhil Bharatiya Mahila Federation Samajwadi Mahila Sabha, Janwadi Mahila Sanghatana also started working harder. Not only had that, in 1980, all these women's organizations formed a platform called Stree Mukti Andolan Sampark Samiti.

Although women's organizations in other states have been given material lessons, it cannot be said that the women's liberation movement was united. The Supreme Court's decision in the Mathura case in 1979-80, however, brought unity in the scattered women's movement. On the issue of violence against women, women's organizations across the country realized that the pain of women is the same everywhere. However, the demand for assistance in violence against women, especially in rape cases, should not be used as evidence of the sexual history of the rapist in the case, and the accused should be held responsible for proving their innocence by presenting evidence in court.⁶ The Indian women's movement got a new lease of life. A glance at the rape case reveals that as long as the anti-rape movement was strong

The court's decision in this regard was also more progressive. At is why in a women movement they were an Organizational and ideological exchanges began. On the agenda of women's movement have come to the forefront in the case of lawsuits like Manjushree Sarada. Accidents in the home, especially in the kitchen, are not only private but also public, which is private.⁷ The Hundabali movement succeeded in proving that the hands of the groomsmen and the instant money were the reasons for the Hundabali movement. Is done. However, there were limits to the movement in bringing this reality to the fore.⁸ The Kutumb sanstha is an institution that oppresses and oppresses women and needs to be examined.

As a result of this movement in Maharashtra, women activists from Maharashtra, especially in Mumbai, who were at the forefront of the anti-HUDA movement in 1984, raised another important issue. The traditional mentality that a boy is the lamp of the year, the basis of old age and a girl is the wealth of another has been added to the modern technology. . Many women's organizations have been formed against feticide and amniocentesis. The Pregnancy Testing Opportunity Camp was set up in Mumbai in 1984 with the participation of a number of women's rights groups, groups working for health and science. He worked tirelessly on this subject at various levels Started.

Raising awareness about the consequences of declining female birth rates, pushing for legislation to prevent it. Such an all-out effort began. The

omnipotent effort to bring pressure on women to legislate began. In response, the Government of Maharashtra enacted the first law in India in 1988 prohibiting genital mutilation. Even the Supreme Court has recently given some directions in this regard. The question of actual genital mutilation is somewhat delicate and complex. Women have the right to choose the abortion on their own body and hence they have the freedom to decide on abortion but at the same time in established society women cannot decide independently. That is why they fall prey to genital mutilation and abortion. This is a very balanced role played by the Indian women's liberation movement.

The Eksangh movement has split by setting up separate women's fronts for women. Devadasi practice is not closed. Therefore, the progress of the Indian women's movement has been slow and uneven. Protesting women are being looked down upon. The politics of caste, religion and party has infiltrated the women's movement. Although the women's movement has succeeded in some issues like equal pay for equal work, hood ban, age of marriage of girls, many questions are lingering in the flaws in the law. Unity is needed to make the women's movement more militant and comprehensive. Disagreement in the male-female relationship, imbalance is created out of injustice against women. The society is not ready to take notice of this but the challenge of inculcating this idea is also before the women's movement.

Reference

1. Patil Padmaja, *Women in Indian History*, Phadke Prakashan, Kolhapur Poon 17
2. Participation of Sky in the symbol of Nalwade Damayanti Sataram Phil Dissertation unpublished VivajiVidyapeeth, P. no 27
3. Gawankar Rohini is a political form of Marathi woman devotion. Aditya Prakashan, 1986,
4. Gawankar Rohini Paniwali Bai Sparrow 2003, p. 9415
5. Dharma Kumud Institutionalizing Feminist Argentina, E. P. W, Vol. 38 Oct 25 31 20034564-45761
6. Plaviya Angras, Protesting Women against Violence, Review of Decade Legislation, EPW April 25-31-1992 19-33
7. Agnihotri Indu and Palariwala Rajni, Tradian the Family and the State Politics Of the Women's Movement in the Eighties, Gender and Nation, in the book Nehru Memorial Museum and Library New Delhi 2001
8. Patil Padmaja, above p. No. 285

Emancipation of woman in Anita Nair's Ladies Coupe

-Mr. Sidharam B Dhanashetti

Assistant Professor, Department of English,
Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce,
And Science College, Mandrup.
Email: sbdhanashetti@gmail.com

Dr T N Kolekar

Associate Professor, Department of English,
D B F Dayanand College of Arts And Science, Solapur
Email: drtnkolekar@gmail.com

Abstract:

Gender equality is a burning issue in the present scenario. Women and the feminist movement have been fighting for this for hundreds of years. There are many ways and media of achieving gender equality. Literature is one of the important media of it. Literature reaches the masses and influences very effectively. As rightly said Pen is mightier than the word. Anita Nair is a modern prolific writer whose books have been read widely. Her works, especially novels, present the modern rebellious woman. And this woman wants freedom in all the spheres of her life. Ladies Coupe (2001) is the best example of it. The present paper will explore the feminist movement, the life and works of Anita Nair and the idea of emancipation in her novel Ladies Coupe.

Keywords: Emancipation, feminist movement, gender equality, freedom

Objectives:

1. To study the feminist movement
2. To explore the theme of freedom and emancipation in Ladies Coupe

Hypotheses:

1. Indian society is patriarchal
2. Women are not treated equally
3. Literature plays an important role in bringing equality
4. Anita Nair is a feminist writer

Introduction

Men and women are born equal. The population of women is more than men in the world, biologically men and women are different. It is the need of nature to create progeny. To give birth to a child, both men and women are equally important. Men have their own roles, and responsibilities and women have different roles and responsibilities. Men cannot perform the chores of women and women cannot carry out the tasks men do. Men and women are the two wheels of a vehicle. A vehicle cannot run without one.

But women have been treated as inferior, weak, emotional, delicate, etc. as compared to men. And therefore, they are treated as a subordinate to men. They do not get equal rights in all the fields of society. They must face the discrimination in the

field of education, health, nutrition, employment, rules, politics and the positions of authority.

Women themselves did not know their rights. For centuries, they thought that they themselves were inferior to men, and they could not claim equal rights. Our literature, scriptures, folk literature, religion, education, system, philosophers, etc. emphasised that women are inferior, and they cannot claim equality. Both men and women in the society accepted these things and did not revolt against it. Here is the emergence of feminist movement in the world.

Feminist movement:

There were many thinkers and writers including male writers who thought that there should be equality among genders. And they started working on it. They delivered lectures, wrote books, organised a protest the government and tried to change the mind of the society. John Stuart Mill

wrote a book called *The Subjection of Women* in which he discussed the reasons behind the inferior status of women in the society. Simone de Beauvoir who was a champion of this movement. She wrote her evolutionary book called *The Second Sex*. In her book she discussed the biological difference between a man and woman and stated that it is natural. She even refuted the thoughts of Dr Sigmund Freud in this field. Mary Wollstonecraft wrote a book *A Vindication of the Rights of Woman*. Kate Millett wrote *Sexual Politics*, Chimamanda Adichie wrote *We Should All Be Feminists*. All these above-mentioned thinkers and feminists have spent their whole life to bring equality among the sexes. As Simone de Beauvoir rightly says

‘A woman is not born but rather becomes.’

According to Beauvoir sex is biological while gender is social.

Various issues in the history of feminism:

There were many issues in the history of feminism. First, they fought for just to consider women as human beings. Earlier men in the society gave inhuman treatment to women and they were not considered as human beings. These thinkers came to know that education can only bring a drastic change in the life of a woman and subsequently to the whole female fraternity. Therefore, these revolutionaries forced the demand to get education. After educating and reading various books from various thinkers, philosophers, writers of various countries and various languages in the world, their eyes were open and they realised that the literature itself is biased. It gives prominence to men in the society and male characters in the work while females are considered as slaves, weak and inferior to men. And the reason behind it is that almost all the writers were male. Quite simple, they will write for their benefit. Virginia Woolf, a revolutionary writer, and thinker, wrote a book called *A Room of One's Own*. In this book, she discussed the discrimination at the domestic level between a brother and sister. A girl child at home cannot enjoy all the liberties given to a boy child, her own brother. And without education, without any physical facilities, without any leisure time to think or something, how can we expect a great book by a woman? The next demand of the feminists was of employment. A financially independent woman is freer to make her own

decisions as compared to a woman who is financially dependent on the male member of a family. The right to abort a foetus in her womb is the sole right of a woman who is bearing it. Feminists also fought for this important cause and various countries have made rules in favour of women. And the latest phase of this feminist movement is **#MeToo**. This was a very different movement in which a woman either ordinary or a celebrity started revealing, admitting, disclosing, the sexual atrocities and the torture she has experienced by a male member at her workplace, in her office, by her colleagues and seniors.

And in this way, after a long fight and struggle women are getting higher positions, education, employment, equal status, right to cast the vote, right to abort, decision making at various levels, etc.

Anita Nair:

Anita Nair is a modern Indian English writer who belongs to the post-independence era of India. She was born in Shoranur in Kerala on 26 January 1966. She is a prolific writer who has written many novels, poems, short stories, crime stories, etc. Her masterpiece *Ladies Coupe* was translated into more than 20 languages of India as well as of the world. Although she calls herself, not a member of feminist movement. But in fact, most of her works underline, emphasise and bring it to the forefront, the issues, problems, desires and the difficulties of women again and again.

Anita Nair has prominently presented the female protagonist who is educated modern liberal well-read employed urban woman. Her female characters are rebellious in thinking as well as in action. They do not follow the path of downtrodden. They want to find out a different way from that traditional typical set rules, laid by our scriptures, our religion, our culture, our tradition without any reason. These female characters try to find out the reason behind each thought and action. They are sceptical in nature. They ask questions to the elder members of the family about the rituals about God and religion. Anita Nair's female characters are the symbols of emancipation of a woman.

Ladies Coupe:

Ladies coupe is a masterpiece written by Anita Nair published in 2001. The title itself is quite significant and symbolic in its nature. It is a special coach in a train reserved for women. The very basic idea of reserving a coach for women is not

digestible. It indicates the mentality of patriarchal society. Women are weak, inferior, not able to protect themselves, some male member is required to protect them is the idea behind ladies coupe.

Akhila or Akhilandeswari is the protagonist of the novel Ladies Coupe. She is 45 years old and unmarried. She works in the income tax department as a clerk. She is the only person who earns in the family and feeds everyone else in her family. She has a mother, two younger brothers and a younger sister. Although she earns money and runs the family and is the eldest among the siblings, she is not allowed to make decisions for her family. Her younger brothers do it because they are male. The irony is that they depend on Akhila for bread and butter. They even advise her about the matters of her clothes, her behaviour, and all the other minor things of the family and personal matters. She is suffocated in this bondage and restrictions. Sometimes she thinks about her own marriage. She desires to get married, to love her husband physically as well as platonically, give birth to children, bring up and love them. But all these dreams remain dreams forever. Due to some minor reasons, she did not get married at a young age and now she is 45. That means she has crossed the age of marriage. She asked herself that can't a woman live without a husband and without marriage? And she herself answers it in an affirmative way. One day she gathers courage and decides to leave her home to enjoy, to see the beauty in the world in nature and enjoy the freedom. She decides to go to Kanyakumari is Southernmost point of India. She gets a ticket on the train in a ladies coupe. She meets five other women in the latest copy. All the six women belong to different age groups, different family backgrounds, educational and financial backgrounds. All these women have totally different experiences as a woman. Janaki, Prabhadevi, Marikolanthu, Maragaret, Sheela, are the names of these co-passengers. Everyone narrates her own story which is unique.

Akhila's desire for male intimacy:

In Indian culture, sex is not allowed without marriage. All men and women who do not have the

experience of sex. They are curious about it. Akhila is not an exception for this. She commutes to her office by train every day at a fixed time in a specific train. There was a co-passenger who was in his 20s who fell in love with Akhila and she too got attracted to the handsome young man. There was no other acquaintance between them apart from this train journey. After some days he offered her to visit a resort for a few days and for the first time got the experience of male physical intimacy. She was very happy with the experience. The second chance she got at the beach in Kanyakumari where she became bold enough to offer and young man and she invited him to her room in the lodge. And he understood the meaning of the invitation, visited her and Akhila got the male physical intimacy for the second time and the novel ends on this note of freedom.

Conclusion:

In the form of Akhila, we see a modern Indian woman who wants freedom, liberty, emancipation in all respects. It is from very minor things to the important decisions in life. It may be of a reservation, her choice of career, her choice with whom to get married, about conception and abortion, costumes, etc. Akhila is the representative of the modern Indian woman who relishes freedom in all aspects of life. Sex with a man without marriage and to remain unmarried throughout her life. It is also one of the parts of her liberty. The society should collaborate and cooperate for the emancipation of each woman in their family, society, office, if it is in a constructive way. Emancipation does not mean to do something against nature or which will create a menace or chaos in the society and which will harm the mass.

References:

1. Nair, Anita. Ladies Coupe, HarperCollins, 2001
2. Beauvoir, Simon De, The Second Sex, Vintage Publication, 2011

Women Participation in Swadeshi Movement
Special Reference (1905-1911)

Dr.S.G.Ghar

Asst. Professor

Department of Geography

Jaikranti Arts Sr. College, Latur

Abstract :

This paper deals with the swadeshi movements part of the Indian independence movement. This movement developing Indian nationalism, improving economic conditions in India by following the principles of swadeshi (self-sufficiency). Aim of the Swadeshi movement involved refuse to British products and the revival of domestic products and production processes. Mahatma Gandhi appealed in to the Indian women to enter the struggle for India's freedom. The women though staying at home insisted that there should be prohibition of foreign goods into their house. Along with foreign clothes and goods, people also prohibited foreign medicine in this swadeshi movement.

Key words : Swadeshi, Movement, Vande Mataram, Religious devotion, Prohibited.

Introduction :

In the word Swadeshi “swa” means own and “desh” means country, the letter “i” being the usual adjectival termination; Swadesh therefore means “one’s own country”, and Swadeshi, “pertaining to one’s own country. The swadeshi movement, part of the Indian independence movement. This movement developing Indian nationalism, improving economic conditions in India by following the principles of swadeshi (self-sufficiency). Strategies of the Swadeshi movement involved refuse British products and the revival of domestic products and production processes. It was strongest in Bengal and was also called „Vande Mataram Movement“. “The women of India should have as much share in winning Swaraj as men. We know that a woman is any day superior to man in her religious devotion. Mahatma Gandhi appealed in to the Indian women to enter the struggle for India’s freedom movement “If nonviolence is the law of our being, the future is with woman”. Swadeshi movement was a seedling for the entire freedom movement and had spread to different parts of the country. The women though staying at home insisted that there should be prohibition of foreign goods into their house. Along with foreign clothes and goods, people also prohibited foreign medicine in this swadeshi movement.

Origin Of Swadeshi Movement:

The swadeshi movement started with the partition of Bengal by the Viceroy of India, Lord Curzon, 1905 and continued up to 1911. It was the most successful of the pre-Gandhian movements. Its chief architects were Aurobindo Ghosh, Lokmanya Bal Gangadhar Tilak, Bipin Chandra Pal and Lala Lajpat Rai. Swadeshi, as a strategy, was a key focus of Mahatma Gandhi, who described it as the soul of swaraj (self rule). Though Gandhi was aware of the fact that the swadeshi movement was to hate the foreign goods, however, he was very much concerned with the development of the production of goods in the village and by the villagers would help greatly in upliftment of the masses. In order to make swadeshi more influential, he wanted that there should be weaving of Charaka as a starting point. Similarly his ideas were to involve women in weaving clothes and increase among the people, the desire for Swadeshi clothes. Further, this does not prevent the women from household works. In this way he generated idea among women will help in participating in picketing struggle for closing liquor shops and other activities. The movement could spell its charm to attract landlords, low-caste people, students, and women at all. Though the Swadeshi movement was a mass movement, the fact remains that it disappeared by 1908-by and large it were a „failure“. The year 1906 was declared as the Swadeshi year. The slogan “Be Indian and buy Indian” was chanted everywhere. The cry to Bande Mataram was raised as a political slogan, for the first

time at the historic Town Hall Meeting held on 7 August 1905 for passing a resolution of boycott and for taking the vow of Swadeshi. The Swadeshi movement, which was triggered by the British decision to partition of Bengal in 1905, saw women's entry in to the movement, and the skilful tactics of several women leaders contributed to increase the participation of women in public life.

Women Participation In Swadeshi Movement (1905-1911) :

The swadeshi movement, part of the Indian independence movement and the developing Indian nationalism, was an economic strategy aimed at removing the British Empire from power and improving economic conditions in India by following the principles of swadeshi (self-sufficiency), which had some success. Strategies of the Swadeshi movement involved boycotting British products and the revival of domestic products and production processes. It was strongest in Bengal and was also called „Vande Mataram Movement“. “The women of India should have as much share in winning Swaraj as men. Silent and dignified suffering is the badge of her sex. And now that the government have dragged the woman into the line of fire, I hope that the woman all over India will take up the challenge and organize themselves,” Mahatma Gandhi appealed in to the Indian women to enter the struggle for India’s freedom. “If nonviolence is the law of our being, the future is with woman Swadeshi movement was a seedling for the entire freedom movement and had spread to different parts of the country. The other shape of swadeshi movement, which is a starting point for freedom, is heartedness towards foreign goods (in a small way against foreign rule). Along with foreign clothes and goods, people also prohibited foreign medicine in this swadeshi movement.

The spirit of violent opposition which had been suppressed with British success in 1857 had not died out. Many a people waiting for an opportunity to spread out like wild fire. The British Government instead of sending a Viceroy, sent a bureaucrat par – excellence in Lord Curzon with the ultimate consequence that the gulf between the two seriously widened and grew almost unbridgeable. Curzon’s curtailment of the powers of the Calcutta Corporation and his official Secrets Act which was condemned as a gagging measure tended to put back

hands of political progress to a great extent. His explanation was “freedom is granted to the press provided you refrain from writing.” The people were further enraged by the convocation speech made by Curzon at the Calcutta University on February 11, 1905, wherein he remarked, “Truth took high place in the moral codes of the West before it had been similarly honoured in the East.” Curzon went still further and said that Indians were not fit to take up high offices. Curzon’s parting gift – the partition of Bengal – became the focus of political agitation and the revolutionary element.

Mahila Shilpa Samithi (1906 -1918) was inspired by the Swadeshi Movement. Earlier in 1910, Sarala Devi Chaudharani had formed the „Bharat Stri Maha Mandal“, after serious differences with the male leadership of the National Social conference . As the secretary of this organization, she worked tirelessly and successfully and instituted branches of the Stri Maha Mandal in Allahabad and Calcutta. Madam Cama’s activities were widely known and the British Government began to look upon her as a dangerous revolutionary whose aim to overthrow the British rule in India. The detectives were set to follow her like a shadow. She decided to move to Paris and left London in May 1909. The famous Press Act was imported to India by the bureaucratic government in 1910. By virtue of this Act several editors were sent to jails and the presses were closed down. Madam Cama was not to be defeated by this high handed measure. She encouraged her countrymen and wrote in Vol. I , March 1910, of her journal that Press Act was a confession of the defeat on the part of the Indian Government and attributed to the efficiency of the revolutionary Party.

Madam Cama appealed to the Indians in Europe to make the best of their stay in the West, by taking all kinds of physical training. Above all she asked them to “learn to shoot straight because the day is not far when coming into the inheritance of Swaraj and Swadeshi. Copies of this journal 87 found their way to America, Egypt and many parts of Europe and India. At one time nothing less than 426 copies were intercepted at the Oxford Post Office. The cause of women was dear to her. She wanted the women to share, the responsibilities, sufferings and sorrows of their countrymen. Madam Cama also contributed liberally to the Adhinav Bhara Society.

This society was started by V.D. Savarkar in India and in London which was responsible for the murder of Jackson, at Nasik and later through V.V.S. Aiyer in Pondicherry of Ashe in the Tinnevely District.

Indian Women in Abrod: While Indian women in India and Europe were fighting for freedom, the women in South Africa were setting examples by exhibiting the strength of the passive resistance movement. They were taking training in Satyagraha Army of Mhatma Gandhi. This training proved useful for many of them who came back to India to take their place amongst the freedom fighters. Kastirba Gandhi joined the struggle and here after she was always beside her husband and shared his responsibilities. The second batch of sixteen women, principal among who were: Mrs. Kasturba, Gandhi, Mrs. J. K. Doctor, Mrs. Kashi Chagan Lal Gandhi, and Mrs. S. Magan Lal Gandhi, arrested and sentenced to three months imprisonment with hard labour. Kastirba Gandhi joined the struggle and here after she was always beside her husband and shared his responsibilities. The second batch of sixteen women, principal among who were: Mrs. Kasturba, Gandhi, Mrs. J. K. Doctor, Mrs. Kashi Chagan Lal Gandhi, and Mrs. S. Magan Lal Gandhi, arrested and sentenced to three months imprisonment with hard labour. A sixteen year old girl, Valliamma R. Munsuswami Mudaliar came out of the jail with a fatal fever and died. Bai Fatma was another person who refused to give her finger impressions and was arrested along with her mother and daughter.

Conclusion :

The entire history of the freedom movement is replete with the saga of bravery, sacrifice and political sagacity of hundreds and thousands of women of our country. On the auspicious occasion of the Independence Day of our country it will be most befitting on our part to pay our respectable homage to all those brave daughters of Mother India and to those noble and courageous foreign women who fought and contributed enormously to the success of our freedom struggle and all other nation building activities.

References :

1. Sharma (1978). STATUS AND CONDITION OF WOMEN IN THE HOLKAR STATE 1734-1948. Indian History Congress. p. 801. ISSN 2249-1937.
2. Jump up to:a b GUPTA, SARMISTHA DUTTA (2013). "Death and Desire in Times of Revolution". Economic and Political Weekly. 48 (37): 59–68. ISSN 0012-9976. JSTOR 23528276.
3. Jump up to:a b Reddy, Sheshalatha (September 2010). "The Cosmopolitan Nationalism of Sarojini Naidu, Nightingale of India". Victorian Literature and Culture. 38 (2): 571–589. doi:10.1017/S1060150310000173. ISSN 1470-1553. S2CID 162597244.
4. Jump up to:a b c "Kasturba Gandhi | Indian political activist | Britannica". www.britannica.com. Retrieved 2021-12-08.
5. P, Jhimli Mukherjee; Mar 22, ey / TNN /; 2012. "After 80 yrs, posthumous degrees for revolutionaries | Kolkata News - Times of India". The Times of India. Retrieved 2021-12-05.
6. Roy Sanyal, Ratna (March 2012). "Remembering Pritilata Waddadar : A Centenary Tribute" (PDF). North Bengal University Journal of History. 5: 19–24.
7. Forbes, Geraldine (1999). Women in Modern India. Cambridge, England: Cambridge University Press. ISBN 9780521653770.
8. "Sarojini Naidu | Biography & Facts | Britannica". www.britannica.com. Retrieved 2021-12-05.
9. Jump up to:a b O'Brien, Jodi (2009), "Naidu, Sarojini (1879-1949)", Encyclopedia of Gender and Society, Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc., p. 589, doi:10.4135/9781412964517.n292, ISBN 9781412909167, retrieved 2021-12-05
10. Tarlo, Emma (1997-12-01). "Married to the mahatma: The predicament of Kasturba Gandhi". Women: A Cultural Review. 8 (3): 264277. doi:10.1080/09574049708578316. ISSN 0957-4042.
11. Schraff, Anne (2008). Mahatma Gandhi. SADDLEBACK EDUCATIONAL PUBLISHING. ISBN 978-1-59905-248-9.
12. Siddhartha Dash lives at N-4/205, IRC Village, Nayapally, Bhubaneswar-15
13. Retrieved from "https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Women_of_the_Indian_independence_movement&oldid=1139887516".

14. Panda, Snehalata (1990). "Determinants of Political Participation: Women and Public Activity", Ajanta
15. Publication, New Delhi, p.73.
16. The Challenge of Local Feminisms: Women's Movement in Global Perspective', Indian Kali for
17. Women Publication, New Delhi, p.78.
18. Modern Review (1907). Vol. I, January -June, Calcutta, pp.232-34.

Role of Women Freedom Fighters in Indian Freedom Struggle Movement - A Overview

Dr. Sunita. B. Garud

Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded.

Introduction

The history of the Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations, and hardships to earn us freedom.

When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. The list of great women whose names have gone down in history for their dedication and undying devotion to the service of India is a long one.

Woman's participation in India's freedom struggle began as early as in 1817. Bhima Bai Holkar fought bravely against British colonel Malcolm and defeated him in guerrilla warfare. Many women including Rani Channama of Kittur, Rani Begam Hazrat Mahal of Avadh fought against the British East India Company in the 19th century; 30 years before the "First War of Independence 1857"

The role played by women in the War of Independence (the Great Revolt) of 1857 was creditable and invited the admiration of even leaders of the Revolt. Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai, Chauhan Rani, and Tapasvini Maharani daringly led their troops onto the battlefield.

Rani Lakshmi Bai of Jhansi whose heroism and superb leadership laid an outstanding example of real patriotism. Indian women who joined the national movement belonged to educated and liberal families, as well as those from rural areas and from all walks of life, all castes, religions, and communities.

Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijayalakshmi Pundit, and Annie Besant in the 20th century are the names that are remembered even today for their singular contribution both on the battlefield and in the political field.

Let us elucidate on the role of Indian women who participated in the freedom struggle against the British East India Company and the British Empire and made great and rich contributions in various ways.

The First War of Independence (1857-58)

The First War of Independence (1857-58) It was the first general agitation against the rule of the British East India Company. The Doctrine of Lapse, the issue of cartridges greased with cow and pig fat to Indian soldiers at Meerut 'triggered the fire'. Further, the introduction of the British system of education and a number of social reforms had infuriated a very wide section of the Indian people, soon became a widespread agitation, and posed a grave challenge to British rule.

As a result of this agitation, the East India Company was brought under the direct rule of the British Crown. Even though the British succeeded in crushing it within a year, it was certainly a popular revolt in which the Indian rulers, the masses, and the militia participated so enthusiastically that it came to be regarded as the First War of Indian Independence. Rani Lakshmi Bai was the great heroine of the First war of Indian Freedom. She showed the embodiment of patriotism, self-respect, and heroism. She was the queen of a small state, but the empress of a limitless empire of glory.

Jalianwalabagh massacre (1919)

General Dyer's Jalianwala Bagh massacre followed the strike wave when an unarmed crowd of 10,000 Baisakhi celebrators was mercilessly attacked with over 1600 rounds of ammunition. Yet, Gandhi continued to advocate cooperation with the British in December 1919, even as the resistance of ordinary Indians continued. The first six months of 1920 saw an even greater level of mass resistance, with no less than 200 strikes taking place involving 1.5 million workers. It was in response to this rising mass revolutionary tide that the leadership of the Congress was forced to confront its conservatism and give a somewhat more militant face to its program. The "non-violent non-cooperation"

movement was thus launched under the stewardship of leaders like Mahatma Gandhi, Lajpat Rai, and Motilal Nehru.

The Non-Cooperation Movement Launched (1920)

Mohandas Karamchand Gandhi returned to India from South Africa in 1915 and took up the demand for self-rule and non-cooperation movement. Sarla Devi, Muthulaxmi Reddy, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kripalani and Aruna Asaf Ali are some of the women who participated in the non-violent movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi, and the women of the Nehru family, Kamla Nehru, Vijaya Lakshmi Pandit, and Swarup Rani, also participated in the National Movement. Lado Rani Zutshi and her daughters Manmohini, Shyama, and Janak led the movement in Lahore.

Civil Disobedience the Dandi Salt March (1930)

Gandhiji inaugurated the Civil Disobedience Movement by conducting the historic Dandi Salt March, where he broke the Salt Laws imposed by the British Government. Followed by an entourage of seventy-nine ashram inmates, Gandhi embarked on his march from his Sabarmati Ashram on a 200-mile trek to the remote village of Dandi which is located on the shores of the Arabian Sea. On 6th April 1930, Gandhi with the accompaniment of seventy-nine satyagrahis violated the Salt Law by picking up a fistful of salt lying on the seashore. The Civil Disobedience Movement was an important milestone in the history of Indian Independence. The aim of this movement was a complete disobedience of the orders of the British Government. During this movement, it was decided that India would celebrate 26th January as Independence Day all over the country. On 26th January 1930, meetings were held all over the country and the Congress tri-colour flag was hoisted. The British Government tried to repress the movement and resorted to brutal firing, killing hundreds of people. Thousands were arrested along with Gandhiji and Jawaharlal Nehru. But the movement spread to all four corners of the country.

The Quit India Movement (1942)

In August 1942, the Quit India movement was launched. "I want freedom immediately, this very night before dawn if it can be had. We shall free India or die in the attempt, we shall not live to see

the perpetuation of our slavery", declared the Mahatma, as the British resorted to brutal repression against non-violent satyagrahis. The Quit India resolution, taken against British, directly addressed women "as disciplined soldiers of Indian freedom", required to sustain the flame of war.

Usha Mehta, a committed patriot set up a radio transmitter, called The "Voice of Freedom" to disseminate the "mantra" of freedom-war. News of protests and arrests, deeds of young nationalists, and Gandhi's famous "Do or Die" message for the Quit India movement were circulated amongst the masses. Usha Mehta and her brother persisted with their task of broadcasting until their arrest.

Important Women Freedom Fighters in Indian History

1) Rani Lakshmi Bai of Jhansi

- 19 November 1828 – 18 June 1858
- In her confrontation with the British, she was a sign of courage, patriotism, self respect, perseverance, and generosity.
- The Rani of Jhansi was a pivotal figure in the Indian Revolt of 1857.

2) Sarojini Naidu

- 13 February 1879 – 2 March 1949
- Also known as the 'Nightingale of India'.
- She was a distinguished poet, a renowned freedom fighter, and a great orator.
- She was elected as the President of the Indian National Congress in 1925.
- She campaigned for the Khilafat (Indian Disobedience) Movement and also the Quit India Movement.

3) Madam Bhikaji Cama

- 24 September 1861– 13 August 1936
- In 1907, she unfolded the first Indian National Flag at the International Socialist Conference in Germany.

4) Begum Hazrat Mahal

- 1820—1879
- She was also known as the Begum of Awadh.
- She played a major role during India's First War of Independence (1857-58). (Learn about the Revolt of 1857)
- She worked with Nana Saheb, Tantia Tope, etc. in the Revolt.

- In 1984, the Government of India issued a stamp to commemorate the Begum Hazrat Mahal

5) Annie Besant

- October 1, 1847 – September 20, 1933
- She was an Irish lady and a prominent member of the Theosophical Society. • She joined the Indian National Congress and was involved in political and educational activities in India.
- She was the first woman President of Congress.
- In 1916, she established the Indian Home Rule Movement.
- She started a newspaper, “New India.”
- She set up a number of schools and colleges including the Central Hindu College High School at Banaras (1913).

6) Aruna Asaf Ali

- July 16, 1909-July 29, 1996
- Aruna was an active member of the Congress Party.
- She participated in public marches during the Salt Satyagraha.
- She edited ‘In-Qilab’ a monthly journal of the Indian National Congress.
- She is known as the Grand Old Lady of the Independence Movement.
- She is known for hoisting the Indian National Congress flag in Bombay during the Quit India Movement.

7) Usha Mehta

- March 25, 1920 – August 11, 2000
- She was known for broadcasting Congress Radio (an underground radio station). Know more about the role of Usha Mehta during the Quit India phase of India’s freedom struggle, in the linked article.

8) Kasturba Gandhi

- April 11, 1869 – February 22, 1944
- She was a leader of the Women’s Satyagraha.
- She participated with Indigo workers in Champaran, Bihar, in the No Tax Campaign, and Rajkot Satyagraha.

9) Kamala Nehru

- 1899–1936
- Wife of Jawaharlal Nehru, Kamala planned parades, led picketing of liquor and foreign cloth shops, and engaged in the freedom movement.
- She played a crucial part in consolidating the No Tax Campaign in the United Provinces.

10) Vijaya Lakshmi Pandit

- August 18, 1900 – December 1, 1990
- She was the daughter of Motilal Nehru.
- She was the President of the Congress Party.
- She entered the Non-Cooperation Movement to fight against British Rule.
- She was arrested in 1940 and again during the Quit India Movement in 1942.
- After independence, she represented India in many conferences abroad.

References

- 1) Freedom Fighters of India 4th Volume Edited by M.G. Agrawal,
- 2) Role of women in India's freedom struggle... by V Rajendra Raju
- 3) Women in India's Freedom Struggle.....by Nawaz B Mody
- 4) http://india.gov.in/knowindia/history_freedom_struggle

**A Critical Analysis of the Sacrifices of Indian women during Indian Freedom Struggle
as Reflected in the Select Autobiographies.**

Dr. Syed Nisar Karim,
Head, Department of English,
Azad Mahavidyalaya, Ausa

During the Indian freedom struggle both men and women had played a key role to free India from the Britishers. Great sacrifices of Indian women for our freedom struggle will always be remembered. In the present research paper, an honest attempt is made to study the role of women of the family members of Nayantra Sahegal and Kamala Das. A critical analysis of the sacrifices of the women belonging to Anand Bhavan and Nalapat House is done in this research paper.

Nayantra Sahegal's *Prison and Chocolate cake* is the best example to record our freedom struggle, nationalism and patriotism. Nayantra Sahegal was born in the nation's first family i.e. the Nehru's family. She was the daughter of Vijayalakshmi pandit and niece of Jawaharlal Nehru. She had observed minutely all the political activities of the Anand bhavan where great freedom fighters such as Mahatma Gandhi, Maulana Azad, Sarojini Naidu and Pandit Malviya used to visit frequently. The house was dominated no doubt by her uncle Jawaharlal Nehru but it was more dominated by Mahatma Gandhi. Nayantra Sahegal mentions the impact of Mahatma Gandhi in these words: My sisters and I were among the youngest of India's children to be touched by the spark with which Gandhi illumined our country. It touched our lives in innumerable small ways and penetrated our consciousness gradually, so that as we grew, it became a living part of us.

During the freedom struggle both men and women took active part. Nayantra Sahegal writes,"

Gandhiji's teachings summoned men and women of courage to interrupt the humdrum routine of their lives and take part in the battle for freedom. His jail-going program was devised as a means of peaceful non-cooperation with the government. Going to jail was a procedure carried out with the utmost simplicity, dignity and courtesy. When Gandhiji launched non-cooperation movement, his

followers were in duty bound to defy certain specific government laws or bans."(19)

Nayantra Sahegal writes about the impact of Mahatma Gandhi's movement in the lives of his followers. This jail going program brought about the separation of husbands and wives, and of parents from their children. She writes how she and her sisters were separated from her father and her mother when they were arrested and sent to the jail. Her Mummie Vijayalakshmi pandit played a key role in the 1942 Quit India movement. She was given the responsibility for the distribution of the pamphlets written by the Congress Party Office. Actually, these pamphlets were written to appeal people not to indulge in any violence against the government. For her role in the freedom movement, she was arrested in the month of August. Her defenceless Mummie whose creed was non-violence was taken to the jail.

In her autobiography Nayantra Sahegal, she narrates the Nehrus' love for our nation. She writes that arrest and going to prisons where the routine jobs for the family members of the Nehrus. Mahatma Gandhi's leadership in India's freedom struggle and her Mamu Jawaharlal Nehru's role in it is the main subject matter of autobiography. Nayantra Sahegal writes that her Mummie who was the sister of pandit Jawaharlal Nehru was a patriotic Indian woman who used to wear white khadi sarees. Her Mummie Vijayalakshmi pandit wore khadi saree in her marriage. The Swadeshi movement is beautifully described by Nayantra Sahegal. She writes " My sisters and I, like our parents, wore clothes made of khadi and in the evenings when we went out for walks, we also wore little Gandhi caps". (47) Nayantra Sahegal rights that Anand bhavan at Allahabad was the Centre of Indian freedom struggle where great freedom fighters used to gather and discuss about our freedom. Nayantra Sahegal rights about quit India movement. She says that her Mamu Jawaharlal Nehru her mother Vijayalakshmi, Indira, Feroz and Lekha were arrested.

Kamala Das creates a real picture of Rule Britannia in her autobiography *My Story*. She writes about the oppression of the white people. As students Kamala Das and her brother had to sing the national anthem, Rule Britannia " Britons never never shall be slaves" (3). All the family members were under the influence of Mahatma Gandhi and his khaddar. Mahatma Gandhi was like the head of the Nalapat House. In the year 1928 when her father got married, Mahatma Gandhi's influence was at its highest. The simplicity that he preached appealed to the middle classes. Soon after the betrothal her father declared that his wife was not wearing anything but khaddar. At Nalapat House the women used to say "Will Mahatmaji approve"(13) at the beginning of any activity.

Her grandmother used to spin khadi yarn on a thakli. The women folk respected Gandhi too much and followed his idea of Swadeshi. The influence of Mahatma Gandhi on the women of Nalapat House is mentioned in the following words.

She told me of the trip the ladies of the family once made to Guruvayoor to donate their jewellery to the Harijan Fund. Mahatmaji had talked in Hindi and in English which they could not anyway understand, but his smile hypnotized them. All the

jewellery was given away. I thought of Gandhiji as a brigand although I did not speak my mind then. I thought it his diabolic aim to strip the ladies of all their finery so that they became plain and dull. Austerity seemed meaningless at that time of my life. And, a cruel practical joke! (13)

In this way we can say that during our freedom struggle numberless women made sacrifices some directly and some indirectly. The sacrifices made by the women of Nalapat House were the sacrifices of their jewellery. We know that women love their jewellery very much and easily they don't want to give it to anyone. But due to the influence of Mahatma Gandhi they easily donated their jewellery for the cause of our freedom.

References.

1. Sahegal Nayantara, *Prison and Chocolate Cake*, Harper Perennial, 2007, New Delhi.
2. Das Kamala, *My Story*, Harper Collins Publisher, 2009, Noida

Sarojini Naidu: Voice of Indian Freedom Struggle

Dr. Dharashive Urmila Gurunath

Asst. Prof., HoD. In English. Dr. Babasaheb
Ambedkar Mahavidyalaya. Latur 413512
Email: urmilasd@outlook.com

Vaghmare Bhagyashri Tukaram

Research Student
Email: bhagyshritwaghmare96@gmail.com

Abstract

On 15 August 1947, India gained independence from British rule. The sacrifices made by the freedom fighters got us freedom and our country India became independent. The contribution of women freedom fighters in the struggle for an independent India cannot be ignored. These women had great courage and their selfless hard work and sacrifice cannot be forgotten. As we celebrate this year's Azadi Ka Amrit Mahotsav to commemorate the 75th year of independence, the history of India's freedom struggle would be incomplete without mentioning the contributions of India's many poets and women freedom fighters. The contribution of women in the struggle for an independent India cannot be ignored. Many brave women raised their voices against British rule. Many women took to the streets, took out processions, and held lectures and demonstrations. These women had great courage and intense patriotism. The sacrifices made by women in India are at the forefront. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations, and hardships to bring us freedom. The entire history of the freedom movement is full of bravery, sacrifice, and political prowess of hundreds and thousands of women in our country.

Keywords: Women, Freedom Fighters, Patriotism, Contribution, Voice.

Introduction:

Women's participation in India's freedom struggle began as early as when Bhimabai Holkar fought bravely against British Colonel Malcolm and defeated him in a guerrilla war. Many women, including Queen Channama of Kittur and Queen Begum Hazrat Mahal of Awadh, Sarojini Naidu, fought against the British East India Company in the 19th century, the First War of Independence. So in this research paper, we are discussing women freedom fighters of India who played a major role in Indian history.

When we think of women, we talk about Rani Lakshmi Bai's contribution to the revolution of 1857. However, other women freedom fighters contributed greatly to the Indian freedom movement. Sarojini Naidu is an underrated name among women who contributed to India's independence. Sarojini Naidu was a freedom fighter and a prominent female poet of India. She is also given the title of 'Nightingale of India'.

Sarojini Naidu has Pride of place among women Freedom Fighters of India. She was responsible for the enlightenment of women in India. She was the first female president of In Indian National Congress at the 1925 Kanpur Convention.

She came to the USA in 1928 taking the message of the non-violence movement from Gandhiji. When in the 1930s, Gandhi was arrested for protesting, Sarojini took the helm of his movement. In 1931, she participated in the round table Shikhar, along with Gandhiji and Pandit Malvyaji. She was also Acting President of Congress in 1932. In 1942 she was arrested during soda protests in India and remained in jail for 21 months. She was a talented English language poet and so became the famous Nightingale of India. Later Freedom, she became the first female governor of an Indian state.

Brief Biography of Sarojini Naidu:

Naidu was born on 13 February 1879 in Hyderabad to eminent linguist Aghornath Chattopadhyay and his wife Barda Sundari Devi, a Bengali poetess. Her father was also one of the first members of the Indian National Congress in Hyderabad. Sarojini Naidu was a brilliant student who showed mastery in Urdu, Telugu, English, Bengali, and Persian. At the age of 12, she rose to fame by topping the Madras University matriculation examination. This earned her a scholarship from the Nizam of Hyderabad to study abroad. While Naidu was interested in writing poetry, her father wanted her to become a mathematician. Sarojini went to study in England and there she met Edmund Goose and famous

literary figures. Arthur Simons. Goose suggested that Naidu should use Indian themes in his poetry. Naidu expressed the life and events of modern India through his poetry. Her works – 'The Golden Threshold' (1905), 'The Bird of Time' (1912), and 'The Broken Wing' (1917) found a readership in both India and England. Sarojini Naidu Dr. Muthya had an inter-caste marriage with Govindarajulu. Naidu was a South Indian physician under the Brahmo Marriage Act (1872).

Contribution to Indian Freedom Struggle:

Naidu became part of the freedom movement by showing her oratorical skills. He advocated for women's rights and their empowerment. As the partition of Bengal began in 1905, she came into contact with prominent leaders of the Indian National Congress. Between 1915-1918, she presented her oratorical skills on the social welfare of women. He encouraged women to come out of their homes and fight for the freedom of the country.

In 1917, Naidu accompanied Home Rule president Annie Beazant to advocate for women's suffrage before the Joint Select Committee in London. She also supported the Lucknow Pact, a joint Hindu-Muslim demand for political reform for the betterment of the British. In the same year, Naidu joined Gandhi's Satyagraha and non-violent movement. In 1919, Naidu also joined as a part of the Non-Cooperation Movement. Her advocacy against British rule. Naidu also became the first Indian woman president of the Indian National Congress in 1925.

She was also responsible for persuading Gandhi to allow women to join the Salt March in 1930. In 1931, Sarojini Naidu joined the Round Table Conference in London under the Gandhi-Irvine Pact. However, she was imprisoned in 1932. Naidu was imprisoned in 1941 for participating in the Quit India movement. After India's independence in 1947, Naidu became the first Governor of Uttar Pradesh. She held the post until she died in 1949. Sarojini Naidu was memorialized in the Golden Threshold of the University of Hyderabad. Asteroid 5647 Sarojini Naidu, discovered by Eleanor Helin at the Palomar Observatory in 1990, was named in her memory. Sarojini Naidu was one. Among the prominent women writers and freedom fighters who encouraged women to participate in Indian politics.

More About Sarojini Naidu Sarojini Naidu was a child prodigy, freedom fighter, and poet, known as the Nightingale of India. She was the first Indian woman to become the President of the Indian National Congress and the first woman Governor of Uttar Pradesh, India's fourth-largest state. By the way, although her name is not as well known as that of India's female Prime Minister Indira Gandhi, she paved the way for women in Indian politics. After the arrest of Gandhi, Abbas Taibji, and Kasturba Gandhi, she played an important role in the Indian independence movement, joining Mahatma Gandhi in the Salt March to Dandi and later leading the Dharsan Satyagraha. She was also a wife and mother. Women's Day is celebrated on her birthday In India.

Sarojini Naidu Was a Freedom Fighter:

Sarojini Naidu joined the Indian independence movement after the partition of Bengal in 1905. Gopal Krishna Gokhale, Rabindranath Tagore, Muhammad Ali Jinnah, Annie Besant, C. P. Ramaswamy Iyer, Mohandas Gandhi, and Jawaharlal Nehru were in touch with Sarojini during 1903-17. Between 1915 and 1918, he lectured on youth welfare, workers' dignity, women's emancipation, and nationalism in India. She helped form the Mahila Bharatiya Sangh (WIA) (1917) to advocate for women's suffrage. On 15 December that year, she led a delegation of women and met the British Secretary of State, who was visiting India, to demand women's rights and suffrage. The delegation informed the Minister that women are becoming aware of their civic responsibilities.

At a special session of the Indian National Congress held in Bombay in August 1918, she commented on the rights of women. She accompanied WIA president Annie Besant in May 1918 to present the case for women's suffrage before the Joint Select Committee in London debating Indian constitutional reform, where she told MPs that she was "powerful, united and ready to change society". Indian women. After meeting Jawaharlal Nehru in 1916, he also championed the cause of the chapel's head indigo workers. The British government passed the Rowlatt Act in March 1919, outlawing the possession of seditious documents. In protest, Mohandas Gandhi launched the Non-Cooperation Movement and Naidu was the first to

join the movement that the government was trying to suppress.

In July 1919, Naidu became the Home Rule League's ambassador to England, where the Government of India Act (1919) was passed, establishing a Legislative Assembly, but with a limited number of 93 elected representatives (42 appointed and an upper house of 34 elected and 26 appointed members). Therefore, women did not get the vote. She returned to India in July 1920 and Mahatma Gandhi announced the Non-Cooperation Movement on 1 August. In January 1924, at the East African Indian Congress, she was one of the two representatives of the Indian National Congress. She traveled to East and South Africa to meet the needs of the scattered Indian population.

Sarojini Naidu raised her voice against British rule through her poems and inspired the Indian people to rise against injustice: Literary Voice of Her Selected Poems:

1. "To India"

It is composed of a total of twelve lines, and the poem's impact exceeds its length. In her poetry, she deliberately constructs India, portraying her as a mother whom the poet invokes and pleads with, to awaken her from her slumber. In the first stanza of the poem, Naidu appeals to Mother India to rise, who is still young, though she has existed since eternity – "Rise, O youth, in all thy ageless years". In the poet's view, the nation is in a deep sleep, but it wants to wake up, to rise from all the oppressions that have been inflicted on it, from all the "melancholy" that it suffers from inaction. The poet cannot bear the present condition of her beloved nation, cannot believe that her glorious nation, even in its ruins, is asleep and does not rebel, nor regenerates its lost soul but sleeps, accepting its degenerate condition. By "Golakar" herself, the poet may mean other powerful countries, with whom she would like India to befriend, should she win the fight for independence. Thus, as a result of the union of the two countries, the poet wishes to receive "new glory" from the womb of the "bride", because she is ageless and stable, fertile.

The horror of the nation is seen in the second verse. By "nations" the poet may mean other colonial countries or she may mean the country states, i.e. India. Since each state supports a different language and even culture, they are listed as

"nations" in the poet's mind, excited by their existing diversity. It is also possible that by "nations", the poet refers to different people of the country, belonging to different cultures or having different perspectives. Thus calling the group not a nation but a "nation". By "the great morning break," the poet indicates, the victory and glory that is to be attained. After a night of sorrow, the morning comes, bringing with it, the hope of a better tomorrow and the hope of glory, as in the glorious past, Bharat Mata was so supreme that she was not defeated by anyone, rather, others bowed down. Her, willingly. Again, to bring himself and the mother out of their miserable state, we see that in this poem, the poet tries to tell us that after darkness, the light will come. That will change their situation, they will not be misers forever. Thus, she says that the "nations" are fed up with all they have endured and yearn for food like a beggar, yearning for Mother India to rescue them from the "piercing darkness" that has robbed them of their joy and made them cry. , to help them gain the freedom they deserve. The poet demands the mother to answer for the reason for her silence. Considering the situation of the country, why is she still sleeping, the poetess has demanded an answer. Despite what has happened to the nation and its people, she cannot believe how her people are still silent and unresponsive. Naidu chases the mother to wake up from her slumber to save her future and answer the poet for her "children's sake". The poet includes children's poetry to attract the undivided attention of the nation because the poet was not taken seriously and thus like a parent who is not concerned about other things, she is very cautious and involved when it comes to restraining her children. from any harm. Now, her children's lives are driven by her actions and her inaction is contributing to her children's destruction. And, hoping that this will stir the nation, but ultimately, move the immovable "sleeping" mother, the poets do not end the poem but remain silent to witness the passivity of nation change and, ultimately, victory.

As the poet moves into the final stanza, she moves from calling herself the mother of the nation to claiming that the "future" of the country is calling her with numerous and varied voices ("dhwani"), the future offspring she will give birth to. In her "womb" and give birth. By "your future" it can be suggested that the poet is claiming himself as the

future of the nation or it can mean that the poet is writing on behalf of the future generations of Indians. She acts as their spokesperson. What will happen to them, the poet indirectly questions and tries to find an answer. "Thy future" is in anticipation of glory and not of failure, as it calls upon its mother for a gift of "lunar core honor, glory, victory vast." imploring the "Sleeping Mother" to wake up from her perpetual noxious slumber, so that she may regain her past glory, and repudiate the crown that dominates her. The poet longs for the mother to wake up and reclaim her throne, her crown, and be freely welcomed as she once was - "sovereign/past empress". Here "past" may stand for golden India when it was the most advanced of nations, or "past" may also refer to the immediate past of Mother India, i.e. before the golden bird (country) was caged.

Simple in its construction, as well as in its final construction, the poem deals with the then-burning issues of the country for which she fights, the country she calls her own, and tries in every way to save from all harm. Ensuring that Mother India fights for herself and not for herself but at least for her children. Very successfully, Naidu uses his mother's spirit to his advantage and succeeds. It also fits perfectly with the ideals of an Indian mother, who does not protest even when she is beaten and abused, but becomes a place of unimaginable fury when someone tries to hurt her children or tries to hurt them. It is her children's suffering, which she cannot bear, ignoring her suffering. Sarojini Naidu moves to the mother's weak spot to save her and finally restore the former glory of such a beautiful nation.

2. *"The Gift of India"*

Sarojini Naidu talks about patriotism and tries to instill a sense of pride in the hearts of Indians. Written in 1915, 'Visit to India' celebrates the victory of soldiers who fought bravely for the British in World War I. She tries to account for the deaths of these people and the pain of losing her children through Mother India. Who is the speaker in the poem? This poem is set against the background of World War 1 (1914-1918) where Indian soldiers gave nearly 1 million services to the British. India served the invading Germany on the Western Front on the side of the Allied forces. Through this poem, Naidu tries to evoke a sense of patriotism and love

for those who sacrificed their lives for a war that was not theirs. Through the mouthpiece of Mother India, Naidu tries to bring out the horrors of war and the need to pay homage to the martyrs who laid down their lives on foreign soil. – Sarojini Naidu India gave many gifts to the British in the form of clothes, grain, or gold. At that time India was known as a golden bird full of wealth in the form of people, materials, and money. The British colonized the country and exploited its resources. Naidu satirizes the greed and selfishness and devotion of the British.

Conclusion:

Sarojini Naidu was an advocate of civil rights, women's emancipation, and anti-imperialism, who played an important role in the Indian independence movement against British rule. Her work as a poet earned her the title of 'The Nightingale of India', or 'Bharat Kokila' by Mahatma Gandhi because of the color, imagery, and lyrical quality of her poetry. In her efforts to liberate India from the clutches of the British, Sarojini Naidu sought to uplift her women from archaic ideas about women that had traditionally held back Indian society in its development. Her ideals would take shape over time and have a profound impact on contemporary Indian society for years to come. , We understand that Sarojini Naidu has made invaluable contributions to Indian freedom and its struggle through her various movements in the political sphere and the literary sphere, so it is appropriate to mention her as the woman who raised the loudest voice in the Indian freedom struggle.

Citation:

1. Ahmed, I. (2013). Sarojini Naidu: A poet and a freedom fighter. The Friday Times. <https://www.thefridaytimes.com/sarojini-naidu-a-poet-and-a-freedom-fighter/>
2. Chandra, B. (2011). Sarojini Naidu: The Nightingale of India. Gyan Books.
3. Chatterjee, A. (2015). Sarojini Naidu: A feminist study. International Journal of Humanities and Social Science Research, 4(1), 1-7.
4. Deshpande, A. (2012). Sarojini Naidu: A symbol of Indian Renaissance. Journal of Indian and Foreign Literature, 3(1), 1-10.
5. Hasan, M. (2018). Sarojini Naidu: A life of struggle and sacrifice. The Indian Express. <https://indianexpress.com/article/lifestyle/b>

- ooks/sarojini-naidu-a-life-of-struggle-and-sacrifice-5098048/
6. Hossain, S. M. (2013). Sarojini Naidu: A voice of Indian nationalism. *Journal of Indian Studies*, 1(1), 1-11.
  7. Khatri, S. (2017). Sarojini Naidu: A remarkable personality. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 4(2), 1-4.
  8. Naidu, S. (2009). *The golden threshold*. Oxford University Press.
  9. Ramaswamy, E. (2018). *Sarojini Naidu: India's nightingale*. Harper Collins.

Contribution of Women in Indian Freedom Struggle: A study

Dr. Kranti V. More ,

Assistant Professor, Department of English
Shivaji Mahavidyalaya , Renapur , Latur , Maharashtra 413527.

kranti6494@gmail.com

Mrs. Vaishali W. Patil ,

Assistant Professor, Department of Basic Sciences & Humanity
Fr. C. Rodrigues Institute Of Technology, Vashi , Navi-Mumbai 400 703.
patilvaishaliw@gmail.com

Abstract

One cannot ignore the role played by women in the fight for India's independence. Many strong women spoke out in opposition to British rule. Several women flocked to the streets, marched in procession, gave speeches, and staged protests. These women exhibited great bravery and fervent patriotism. There are many wonderful ladies whose names have been recorded in history for their unwavering dedication for serving India. In this study the researchers have focused their attention, especially on Maharashtra. During the struggle against colonial rule, Maharashtra was a centerpiece and women took the lead and assumed an active role in the movement. This work is an attempt to review the contribution of these women who belong to different strata of the society and to admire their worthy sacrifices .

Keywords: independence; patriotism; sacrifices; British rule

Introduction

Without acknowledging the efforts of women, the history of the Indian Independence Movement would be incomplete. The sacrifice made by Indian women will take precedence. To secure our independence, they battled valiantly and bravely in the face of numerous exploitations, tortures, and sufferings.

Women began taking part in the struggle for Indian freedom as early as 1817. After a courageous battle, Bhima Bai Holkar overcame British colonel Malcolm. Several women, including Rani Channama of Kittur and Rani Begum Hazrat Mahal of Avadh, fought the British East India Company thirty years before the "First War of Independence" (1857). Even the Great Revolt's leaders acknowledged the outstanding part that women played in the 1857 War of Independence (also known as the Great Revolt). They bravely led their forces into battle: Chauhan Rani, Tapasvini Maharani, Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai. These women were active revolutionaries who took up guns, started secret societies, wrote anti-British literature, and endured years of torture and jail. They were not just passive labourers following in the footsteps of famous men.

Many women took part in the freedom struggle in India. The list of women who have led our national movement is rather long, if we were to try to memorize their names. Starting with Sarojini Naidu, Rani Laxmi Bai, Vijayalakshmi Pandit, Kamaladevi Chattopadhyay and Mridula Sarabhai at the national level and on the Provincial level leaders like Annie Mascarene and A.V. Kuttimaluamma in Kerala, Durgabai Deshmukh in Madras Province . Rameshwari Nehru and Bi Amman in U.P., Satyawati Devi and Subhadra Joshi in Delhi, Hansa Mehta and Usha Mehta in Bombay and several others have contributed actively.(3) V Rajendra Raju highlighted the contribution of women in his book 'Role of women in India's freedom struggle'(2). Dr.Sanjay Yadav also showcased the participation of women in his book 'Women Freedom Fighters of India'(4)

The tale of how women participated in the Indian freedom struggle is one of taking risks, ending up on the streets, in jail, and in the legislature. For the independence of their nation, thousands of Indian women sacrificed their lives.(1) Mahatma Gandhi's plea was answered by a large number of women from all throughout the nation, who were instrumental in creating an independent India. Women not only participated in the non-violent campaign that led to India's independence, but were also essential to its success. Perhaps for the

first and only time in human history, the moral force of people armed only with peace, ideas, and courage had challenged and defeated the power of a powerful global empire on which the sun never set.

Discussion:

In this study the researchers have focused their attention, especially on Maharashtra. During the struggle against colonial rule, Maharashtra was a centerpiece and women took the lead and assumed an active role in the movement. The researchers have collected the relevant data from secondary sources about some select, noteworthy and extraordinary contributions of simple, ordinary women in the freedom struggle. A woman's sacrifice is equally reverential even if history does not attribute greatness to her. These simple women contributed in their unique way in the freedom struggle.

The researchers would like to present the contribution of following Maharashtrian women-

1. Baiza Bai -

Baiza Bai was a banker and a Scindia Maharani in addition to being a political figure. She succeeded to Daulat Rao Scindia's regency after his passing, ruling the Scindia kingdom from 1827 to 1833. Baiza Bai, who was born in Kolhapur, Maharashtra, in 1784, wed Daulat Rao Scindia at Poona when she was just 14 years old. She was an expert rider and skilled with both swords and spears. She fought alongside her husband at the Battle of Assaye against Arthur Wellesley during the Maratha Wars against the British. She helped her spouse with administrative and financial issues as well. After her husband's demise, she inherited the throne. Like her father, she disliked British people. She ruled her country with strength and had absolute authority.

2. Godavari Parulekar

On August 14, 1907, Godavari Parulekar was born in Pune. Her father, Laxmanrao Gokhale, was a well-known attorney. She was well educated. She continued her education in law after earning her degree from Fergusson College. Godavari Parulekar was the first woman in Maharashtra to earn a law degree, and she participated actively in the student uprising against British authority. She got interested in political organizations as a result of being inspired by the freedom movement. In 1932, the British served her with a jail term and declared her a freedom fighter. Godavari joined the Servants of

India Society. She was the first woman to join the organization as a life member. In 1937, she organized a literacy campaign in Maharashtra. In 1938, she organized domestic workers as members of the working class. Because of her efforts, the British repeatedly locked her up.

3. Rama Khandwala

The last survivor of Subhas Chandra Bose's Rani of Jhansi Regiment and India's oldest tour guide, Rama Satyendra Khandwala, served in the regiment during the country's war for independence. She was a military member who suffered injuries in Burma's Battle of Plassey. She participated in the Indian liberation struggle and even held a nursing position in a military hospital. Khandwala was born on 3 December 1926 to a rich family in Rangoon, Burma. Her grandfather practiced medicine and law. Her mother, Lilavati Chhaganlal Mehta, served as the Rani of Jhansi Regiment's recruitment officer and was a member of the Indian Independence League. After witnessing Bose's speech in Rangoon, Khandwala and her sister Neelam enrolled in the Regiment as sepoys at the age of 17. She continued to reside there even though she was not originally from Bombay.

4. Rohini Gavankar

A remarkable woman named Rohini Gavankar was instrumental in keeping India's liberation fight going for many years. Gavankar, however, stands out from the other Maharashtrian liberation fighters due to her unwavering attitude. She continued to participate in the

Independence struggle even when she was a little girl, motivating

Mumbai's female students and young ladies to take up arms.

She used to rally children and sing patriotic songs loudly when she was 14 years old. She participated in the Prati Sarkar movement as a messenger. Gavankar previously said that Pandit Jawaharlal Nehru believed that the sacrifices made by Mumbai's women to the freedom struggle between 1930 and 1940 should serve as an example for the entire nation.

5. Sumati Morarjee

From 1942 and 1946, she took part with Mahatma Gandhi in the underground campaign for freedom. Sumati Morarjee the first woman to occupy that position, served as the head of the Indian

National Steamship Owners Association. She was honored for her civil service by receiving the Padma Vibhushan in 1971, India's second-highest civilian honor.

6. Tarabai Modak

Tarabai Modak was a well-known freedom fighter and social activist of Maharashtra. She participated actively in the Salt Satyagraha in 1930 and the Quit India Campaign in 1942.

7. Yamuna Vinayak Sawarkar

She was the wife of the great freedom fighter Vinayak Damodar Sawarkar. After marriage Yamuna was highly impressed by the patriotism of the family members and joined them voluntarily. She had a melodious voice and used to sing the patriotic songs composed by her husband, at the various programmes to appeal to women for participation in the freedom struggle. She was actively involved in the various activities of 'Atmannishtha Yuvati Samaja', the organization established by the family to contribute to the freedom struggle. She showed courage and bravely faced all the hardships that came her way even when her husband was sentenced to 50 years of black water.

Conclusion

Many of us are unaware that hundreds of women fought alongside their male colleagues in battle. They fought with unwavering courage and true passion. The involvement of women in the struggle for liberation and the National Awakening is truly amazing and commendable. The role played

by women in the freedom struggle is really very significant and praiseworthy. Women who battled for independence gave selflessly and often gave their lives in defense of their nation's freedom and prosperity. The Indian flag proudly flies higher owing to their sacrifice. These Maharashtrian women who fought for liberation overcame many challenges to complete their purpose. The vital role that women played in the struggle for India's independence cannot be overlooked. We have a responsibility to learn about them and keep them in mind through our words and thoughts.

References

1. Bhattacharya, Ce Dr Sumanta & Sachdev, Bhavneet. (2021). Impactful role of women for freedom struggle in India and their contribution. World Journal of Advanced Research and Reviews. 12. 124-130. 10.30574/wjarr.2021.12.3.0994.
2. Role of women in India's freedom struggle, V Rajendra Raju, Discovery Publishing House, 1994
3. Shally Rani, Role of women in Indian Freedom Movement, International Journal of Creative Research Thoughts 2020 8(4).
4. Women Freedom Fighters of India, Dr. Sanjay Yadav, Ankit Publication
5. www.wikipedia.in

Role of Women in Indian Freedom Fighting Struggle

Ms. Kakade Varsha Bhairu

Research Student

S.R.T. Marathwada University, Nanded

E-Mail Add: bkakadevarsha@gmail.com

Abstract:

During the British colonial period, Indian women were subjected to various forms of discrimination and oppression. Women's education and employment opportunities were limited, and they were often subjected to social and cultural restrictions. Despite these challenges, many women emerged as leaders in the struggle for independence and played a crucial role in shaping the movement. Women faced various challenges in the Indian Freedom Struggle. They had to face societal norms and prejudices that restricted their participation in public life. Many women were illiterate and had limited access to education. They were also subjected to physical and emotional abuse by the British authorities. They were often marginalized and not given equal representation in decision-making bodies. Women were also subjected to violence, abuse, and discrimination during protests and demonstrations.

Key Words: Freedom Struggle, Contribution, Non-Cooperation Movement, Civil Disobedience Movement, Quit India Movement

Introduction:

India's struggle for independence from British rule was a long and arduous journey that spanned over several decades. Women played an instrumental role in this fight for freedom, although their contributions were often overshadowed by their male counterparts. This research paper aims to highlight the significant role that women played in India's freedom struggle and the challenges they faced. The Indian Freedom Struggle is an important part of India's history, which lasted for almost a century, from 1857 to 1947. During this period, India witnessed a significant role of female in the struggle against the British. Women actively participated in various movements and contributed to India's freedom struggle. This paper aims to explore the role of female in Indian freedom fighting struggle.

Women's Participation in Indian Freedom Struggle:

Women participated in the Indian Freedom Struggle in various forms, such as organizing, participating in protests and demonstrations, and providing support to the revolutionaries. They were actively involved in organizing and leading various movements, such as the Non-Cooperation Movement, Civil Disobedience Movement, Quit India Movement, and others. Women's contribution to the Indian Freedom Struggle was significant. In

1905, when the British Government decided to partition Bengal, women actively participated in the Swadeshi Movement, which was launched against the partition. They boycotted British goods, spun and wore khadi cloth, and participated in processions and rallies. During the Non-Cooperation Movement of 1920-22, women participated in large numbers. They picketed liquor shops, demonstrated in the streets, and refused to cooperate with the British Government. In 1930, when Mahatma Gandhi launched the Civil Disobedience Movement, women again actively participated. They made salt in defiance of the Salt Laws, picketed foreign cloth shops, and participated in demonstrations and protests. Women also provided support to the revolutionaries. They provided shelter to the revolutionaries, provided them with food and clothing, and helped them in various ways. Many women also participated in armed struggle against the British. The Rani of Jhansi, Bhikaji Cama, Matangini Hazra, and Usha Mehta are some of the prominent women who fought against the British. Women like Sarojini Naidu, Annie Besant, Kamala Nehru, Kasturba Gandhi, and others played a crucial role in the Indian Freedom Struggle.

Challenges Faced by Women in the Indian Freedom Struggle:

Women faced various challenges in the Indian Freedom Struggle. They had to face societal norms and prejudices that restricted their participation in public life. Many women were illiterate and had limited access to education. They were also

subjected to physical and emotional abuse by the British authorities. They were often marginalized and not given equal representation in decision-making bodies. Women were also subjected to violence, abuse, and discrimination during protests and demonstrations.

Role of Women in India's Freedom Struggle:

Women participated in various forms of resistance against British rule, from organizing protests and boycotts to participating in armed rebellions. Some of the notable women who played a crucial role in India's freedom struggle include:

Sarojini Naidu:

She was an Indian poet, writer, and political activist who played a vital role in the Indian National Movement. Naidu was the first woman to be elected as the president of the Indian National Congress in 1925. Sarojini Naidu, popularly known as the "Nightingale of India," was a renowned poet, writer, and freedom fighter. She played an instrumental role in India's struggle for independence, and her contribution to the Indian freedom movement is noteworthy. Sarojini Naidu was actively involved in India's freedom struggle from an early age. She joined the Indian National Congress in 1905 and became a prominent member of the party. In 1917, she led a delegation of women to meet the British viceroy, Lord Chelmsford, to demand the release of Indian political prisoners.

Sarojini Naidu was a powerful orator, and her speeches inspired many Indians to join the freedom struggle. She travelled extensively across the country, speaking at public meetings and rallies, and spreading the message of freedom and independence. She was one of the few women who participated in the famous Dandi March led by Mahatma Gandhi in 1930, where she was arrested along with other leaders. Sarojini Naidu was also actively involved in the Civil Disobedience Movement and the Quit India Movement. She was arrested several times for her participation in these movements, but she never wavered in her commitment to the cause of Indian independence.

Kamala Nehru:

She was the wife of Jawaharlal Nehru, India's first Prime Minister. Kamala Nehru was an active member of the Indian National Congress and participated in various protests and demonstrations against British rule. Kamala Nehru played an active

role in India's freedom struggle and participated in various campaigns and movements along with her husband. She was a member of the Indian National Congress and worked closely with other leaders of the party. During the Salt Satyagraha of 1930, Kamala Nehru was among the many women who participated in the movement. She was arrested several times and spent time in jail along with her husband and other freedom fighters. Kamala Nehru was also involved in several social welfare initiatives and worked for the betterment of women and children. She was a strong advocate for women's rights and worked to improve their education and healthcare.

Kamala Nehru's contribution to the Indian freedom struggle was significant, and her impact on Indian society was profound. She was a strong proponent of women's empowerment and worked tirelessly to improve the status of women in Indian society. Kamala Nehru was also a role model for many Indian women, and her activism inspired them to participate in the freedom struggle and work for social change. She was a symbol of courage and strength and represented the spirit of Indian women in the struggle for independence.

Aruna Asaf Ali:

She was an Indian independence activist and one of the leaders of the Quit India Movement. Asaf Ali was also a prominent member of the Indian National Congress and played a crucial role in organizing underground activities during the movement. Aruna Asaf Ali was a prominent Indian freedom fighter and social activist who played a pivotal role in India's struggle for independence. She was a fearless and determined leader who inspired many to fight for their country's freedom. In this research paper, we will explore Aruna Asaf Ali's life, her contributions to India's freedom struggle, and her impact on the country. During the Quit India Movement of 1942, Aruna played a significant role in organizing and mobilizing the masses. She was instrumental in organizing the underground movement, which aimed to disrupt British rule in India. She also led a procession of women during the movement, which was attacked by the police. The incident became a turning point in the movement and inspired many to join the fight for independence. In 1946, Aruna was elected as the president of the All India Women's Conference, where she worked to

improve the status of women in Indian society. She was a strong advocate for women's rights and worked to improve their education and healthcare.

Aruna Asaf Ali's contribution to the Indian freedom struggle was significant, and her impact on Indian society was profound. She was a role model for many Indians, especially women, and inspired them to fight for their country's freedom. Aruna's activism and leadership also helped improve the status of women in Indian

Annie Besant:

She was a British-born Indian activist who played an essential role in India's freedom struggle. Besant was a member of the Indian National Congress and fought for the rights of women and oppressed classes. Besant was a strong advocate for education and women's rights in India. She believed that education was essential for the progress and development of the country and that women should have access to education on an equal footing with men. She founded the Central Hindu College in Varanasi, which provided education to both men and women and was one of the first institutions in India to promote gender equality in education. Besant also helped to establish the Women's Indian Association, which fought for women's rights, including the right to vote, property rights, and the right to education. Her efforts to promote education and women's rights helped to empower Indian women and contribute to the country's social and economic development. Besant played a crucial role in the Home Rule movement, which sought to achieve self-government for India within the British Empire. She became the leader of the movement in 1916 and used her considerable influence to mobilize support for the cause. She travelled extensively throughout the country, delivering speeches and rallying support for the Home Rule movement.

Besant also worked closely with other leaders of the movement, such as Bal Gangadhar Tilak and Mahatma Gandhi, to develop a coordinated strategy for achieving Indian self-rule. Her efforts helped to

make the Home Rule movement a powerful force for Indian self-determination and contributed to the eventual achievement of Indian independence.

Conclusion:

Women played an integral role in India's struggle for independence, and their contributions have often been overlooked or undervalued. It is essential to recognize the sacrifices and efforts made by women in shaping India's history and fight for freedom. The legacy of these women serves as an inspiration to future generations to continue the fight for equality and justice. They actively participated in various movements and contributed to India's freedom struggle. Women like Sarojini Naidu, Annie Besant, Kamala Nehru, Kasturba Gandhi, and others played a crucial role in the Indian Freedom Struggle. Women also faced various challenges in the Indian Freedom Struggle, such as societal norms and prejudices, lack of education, and abuse by the British authorities. However, despite these challenges, women continued to fight for India's freedom and made a significant contribution to the Indian Freedom Struggle.

Works Cited:

1. Aggarwal, M.G; Freedom Fighters of India, Vol IV Gyan Publishing House,2008.
2. Brown, Judith; Gandhi and Civil Disobedience Movement, Cambridge University Press.1972.
3. Chopra, P.N; Women in Indian Freedom Struggle, published by Ministry of education and Social Welfare, Govt. of India, New Delhi, 1975.
4. Mody, Nawaz; Women in Indian Freedom Struggle, Alided Publishers, 2000.
5. Raju, Rajendra; role of Women in India's Freedom Struggle, South Asia Books,1994.
6. Thaper, Suruchi; Women in Indian National Movement: Unseen Faces and Unheard Voices(1930-32), publication Pvt. Ltd. 2006.
7. www.newworldencyclodeia.org.

Untold Stories of Women in Indian Freedom Struggle

Dr. Suryawanshi Varsha W.

Asstt. Professor

Sharda Mahavidyalaya Arts & Science
Parbhani

Abstract:

India is celebrating its 75th independence year as Azadi Ka Amrit mahostav. Indian Freedom struggle is the largest historical movement in the history of the world. It included each and every person in society. It has touched every field of life. It was the one in which women had contributed willingly. Women had fought with true spirit and undaunted courage. They have faced torture, exploitation, and hardships to earn freedom. When most of the men leaders were put into jail, women spontaneously led the movements. Though these women warriors were forgotten, now while celebrating Azadi ka Amritmahostav, we as their heirs, have to remember them and their contribution to independence, with pride and pleasure.

Keywords: Women, Freedom, Movements, Azadi, Struggle, etc.

India has a great tradition of warriors. And women no exception for it. Even we have many stories of Goddesses of war. Goddess Durga is the savior of God. She is the brave warrior who fought the demon Mahishasura & killed him in the war and saved Gods & the human from his clutches. Such is the tradition of women warriors of India. No doubt she is the inspiration for every Indian who fights against injustice.

She is ideal for every freedom fighter of the Indian freedom struggle. At the time of the Indian freedom struggle, every Indian fought for it. So are the women. M. Gandhi also appealed to all the Indians to make women free to enter this war for freedom against the Britishers. He said that woman is the half population of the nation and her entrance into this struggle will strengthen this movement. And we can see the effect of this appeal. Many females entered to fight in this struggle. They chose both the revolutionary and peaceful path to fight.

We can witness the long back tradition of women warriors from 'Ramayana' where Kaikayi helped Dashratha in the war, in mythologies. We can say that Rajmata Rastramata Jijabaisaheb is the first female freedom fighter who made her son Ch. Shivaji to fight against

foreigners. Not only she made him establish "Hindawi swaraj" but she herself fought many of the wars in his absence.

It was not always that a woman fought directly in the field but she supported the warriors in various ways and played a vital role in the freedom

struggle of India. Many freedom fighters were there who get support & help from the female members of their families. We cannot deny their contribution to this Struggle.

Women's participation in the Indian freedom struggle can be studied from 1817 from **Bhimabai Hekar's** battle against British Colonel Malcolm. She did the famous Guerrilla the technique to defeat him. This was a critical time as the British India company was extending its realms in India. When Tipu Sultan was massacred, the Marathas had been vanquished. **Rani Chennamma** of Kittur battled against the forceful, British armed forces & scored starting achievements.

The most eminent female warrior was Rani Laxmibai of Jhansi famous for 'Meri Jhansi Nahin Doongi'. She became the inspiration for every generation of Indians from then to the date. Wearing the man's garments, she headed her troops to the war against the British. She battled valiantly and she declined to surrender and fell, as a warrior should. Her bravery enlivened many men and women, battling the adversary to the last. Her amazing mettle motivated the forthcoming generations of India, to ascend against the outside run of the show.

Though the freedom struggle of 1857 failed, it played the role of fire under ash for the future struggle for India's independence.

The British rulers bought many reforms to Indian society. It may be for their self-interest but all that educational, and social reforms turned the life of Indian women. She became aware of the social, economical, and political situation of the nation. Till

then she was only a family member who has only domestic duties to perform. But their education made society think of them as responsible citizens of India.

The Gandhian period of freedom struggle opened the doors for women to play their role in the struggle for India's freedom. Most of this struggle's male leaders brought their female family members as role models for Indian female society. Many of the women entered into social and national movements. There are women freedom fighters who played their role at backstage as a mother, wives, daughters, or sisters of male members of the family.

Objective :

- To explore the Contribution of unseen/backstage women freedom fighters.
- To underline the importance of their contribution to the freedom struggle.

Kasturba Gandhi: She was the better half of the leader of the Indian freedom struggle. Mahatma Gandhi. She supported him in his freedom struggle while he was in South Africa and worked with him for a long time there. She was a pioneer of women's Satyagraha for which she was detained. She helped M. Gandhi on account of Indigo laborer in Champarana, and the No expense campaign in Kheda. She was arrested for her acts against the British.

Kamala Nehru: Kamala Nehru was the wife of Jawaharlal Nehru, who helped him in his longing to work effectively for the freedom struggle. She composed parades tended to gatherings and drove picketing of alcohol and remote fabric shops. She had a conspicuous influence in arranging the No Tax Campaign in United Provinces. In the non-cooperation movement of 1921, she composed gatherings of women in Allahabad and propagated the utilization of Khadi Materials. At the point when her significant other was captured to arrest him conveying a 'rebellious public discourse'. She went in his place to pursue it out. She was twice arrested by the British.

Yamunabai Savarkar: Yamunabai Savarkar was the better half of Swatantrayveer Vinayak Damodar Savarkar. She was popularly known as Mai, who remained unsung and a forgotten chapter. Her role in the freedom struggle has gone unnoticed. She stood strongly with indomitable courage to

support Savarkar. Amongst many calamities supported him. She stood firmly behind Veer Savarkar in his struggle and sacrifice. She knew that her husband had taken up the oath to serve the country and she stood by it. She is one of those women, who silently played their role in the freedom struggle.

Satyabhamabai Tilak: She was the wife of Lokmanya Tilak. She never entered the social life of Tilak. But playing her role of the better half. When Tilak was sent to Mandale as punishment. She showed her grave and calm attitude. Though she was unhappy. She never showed it, rather she accepted it brave-heartedly. She started to wear black clothes and bangles to show her support to her husband. she never wear ornaments for the six years of Tilak's punishment. It was her way of showing her support to her husband.

Maniben Patel: She was an Indian independence movement activist. She was the daughter of Sardar Vallabhbhai Patel.

She participated in the Borsad movement, to protest against the British government's heavy taxes on the common people. She motivated women to join a campaign led by M. Gandhi & Sardar Patel & support the No Tax Movement. She participated in Bardoli and Rajkot Satyagraha & Non-cooperation movement. Her participation in above said movements inspired & encouraged outnumbered women to participate in these movements.

Vijaya Laxmi Pandit: She was the daughter of Motilal Nehru and sister of Jawaharlal Nehru. She entered Non-activity Movement to battle against the British running the show. She spoke to India at many of the conferences abroad. She went to various public addresses and tested British commanded delegate's rights to speak to India, in that she was an awesome fighter and took part in many of the freedom movements. She was captured in 1932 and condemned to one year's thorough imprisonment. She was captured in 1940 but against the Quit India Movement in 1942.

Lakshmi Sahgal : Lakshmi Sahgal was a member of Azad Hind Sena. She is known as Captain Lakshmi. She was an officer of the Indian National Army & the Minister of Women's Affairs in the Azad Hind Government. She was the leader of the women's regiment of Azad Hind Sena.

Bibi Harman Kaur: In the early long periods of the 1900s a portion of the women of Punjab in the Principal took an interest in the reformatory works. Bibi Harman Kaur with her husband Bhai Takht Singh opened 'Sikh Kanya Mahavidyalaya.

These are a few women warriors of the Indian independence struggle. there are many more to explore.

All these were the silent and unexplored activists who supported their frontline partners. As Hindu mythologies say that the world is run by Prakriti & Purush or Shiva & Shakti. All these women very successfully and silently played the role of Prakriti or Shakti. They well knew that their contribution will remain hidden from the history but they had done their work as a pious duty. Now it's our turn to pay homage to such unexplored, unsung, untold women freedom fighters in this 75th year of celebrating Indian Independence, then only it will be the Amritmahotsav of Azadi.

Reference :

1. Role of Women in India's struggle for freedom, magazines, Odisha.gov.in/Orissare-view/2010/August/eng.pdf/74-76. pdf.
2. Gurjeet Kaur, 2022; Women in Indian Freedom struggle. ITRASET-ISSN-2321-9653. • Dr. Sumanta Bhattacharya & Bhavneet Kaur Sachdev, (2021), Impactful role of women for freedom struggle in India & their contribution.
3. Shally Rani: 2020, Role of women in Indian freedom movement; researchgate.net/publication/341119504
4. Role of women in India's freedom stragggle; Madhav University, madhavuniversity.edu.in/role-of-women-in-india-freedom-struggle.html.
5. Participation of women in Indian freedom Ghazala Parveen, IJCAR, ISSN-2319-6475, ISSN -23196505.
6. V. Venkatraman, 2018, Women in National Politics & freedom struggle, paper. SSRN papersson.com/ 30/3/papers.cfm of abstract id = 3132149
7. Dr. Rina Pal, Role of women in Indian freedom Struggle, rnlkwc.in/pdf/andudh yan/Vol. 4 Role-of-women-in-Indian-freedom 1905-1927 - Dr-Rina - Pal.pdf.
8. Women Heroes of India's freedom struggle drishtias.com/daily-updates/daily-news analysis/women-heroes-of-indias-freedom-struggle.
9. en. wikipedia.org/wiki/Mariben- Patel,

**Women Participation in India's Freedom Movement
With Special Reference to Sarojini Naidu.**

Dr. Ghadge Ramakant Vasantrao

M.Com, Ph.D

Associate Professor,

Head, Department Of Commerce,

Shivaji Mahavidyalaya.

Abstract:

India's struggle for freedom was a long and arduous process that spanned several decades. Women played a pivotal role in this struggle, both as active participants and as symbols of sacrifice and patriotism. Despite facing numerous obstacles, women of all ages and backgrounds fought for India's independence, often at great personal risk. This paper examines the role of women in India's freedom struggle, highlighting their contributions, sacrifices, and challenges. Sarojini Naidu was one of the foremost leaders of India's freedom struggle. She played a crucial role in India's fight for independence from British rule through her speeches, writings, and active participation in various nationalist movements. She was a renowned poet, a brilliant orator, and a fearless leader who inspired countless Indians to join the freedom movement. This paper will examine the role of Sarojini Naidu in India's freedom struggle, her contributions, and her legacy.

Introduction:

The Indian freedom struggle was a collective effort by people from all walks of life, irrespective of gender, caste, or religion. However, the role of women in this struggle has often been overlooked or downplayed. Women not only participated in various forms of protests but also played a crucial role in the cultural and social movements that fueled India's quest for independence. They worked tirelessly to organize campaigns, mobilize people, raise funds, and propagate nationalist ideas. This paper aims to shed light on the significant contributions made by women during India's freedom struggle.

In the pre-independence era, women were mostly confined to the domestic sphere and were not actively involved in political or social movements. However, this changed with the emergence of leaders like Sarojini Naidu, Annie Besant, and Kamala Nehru, who inspired women to take up the cause of freedom. Women started participating in public meetings and processions, raising slogans, and organizing demonstrations. They also played a vital role in the Swadeshi movement by boycotting foreign goods and promoting indigenous products.

Literature review:

Gupta G.S B. (2000): This research paper points out the reflection on the literary panorama in India, bringing in to focus the contribution of women in the post-independence era. This is the methodical presentation of Kamala Das's poetry which included an exposition of her geocentricism and us of symbols and Kamala Das's quest for truth.

Shing C. S. (2000): This paper advocates to the Indians are not an assailable category and that country which has nearly two dozen officially recognized languages needs or cementing (if not parent). Language which along could wife the polysomic nature episteme scattered over the length, breadth of the country.

Verma S. & Dhah R. K. (2000): Indian writing in English, as it concerned technically today, has been an incredibly challenging form of literature, as it is highly complex form of literature. This literature is a curious phenomenon with fairly long history of more than one hundred and seventy years. The poetry of this period vibrates with intense patriotism and political awareness. Kamalaglib, has contributed Indian English fiction by opening a new panorama of human nature, man-women relationship and socio political consciousness.

Daruwalla. (2004): This book is the piece of Indian poetry of English. New Reading in Indian

English Literature, Vol-1, January 2001, Bijay Kumar Das. Dr. Das is a very active and enthusiastic academician, who has been writing and editing a number of critical works on wide range of literary topics. It is one of the critical anthologies of articles dealing with variety of literary genres like poetry, fiction, autobiography.

Kumar K. Shiv (2003): poetry stands out in this landscape not only in point of central and power of expression but also in its ability to resist the processes trying to force in to the merely callow, glib and sentimental. Kumar's poem first published in such leading journals and newspapers, as poetry east, west, little review. Kumar's poetry is informed by an idealization-an irrepressible longing for an ideal, pre-admit innocence.

Objectives of The Study:

1. To study the contribution of women freedom fighters in India.
2. To study the contribution of women freedom fighter - Sarojini Naidu.

Methodology:

The data collected for the study is secondary data. Secondary sources include reports from the official websites of Indian history, newspapers, Research papers, Articles, Essay on history.

Limitation of The Study:

There are lots of women involved in the India's freedom movement but due to lack of time and not funded research so researcher not able to cover entire aspect so researcher do study only in respected Sarojini Naidu.

Introduction of Sarojini Naidu

The Indian freedom struggle was a long and arduous journey that lasted for several decades. It was marked by various movements, protests, and revolutions, led by different leaders. Sarojini Naidu was one such leader who played a significant role in India's freedom struggle. She was born on February 13, 1879, in Hyderabad, India, and grew up in a family that was deeply involved in the freedom movement. She was educated in India and England and had a keen interest in poetry and literature from an early age. She went on to become one of India's

most celebrated poets and writers, and her literary works inspired many to join the freedom movement.

Sarojini Naidu was born in Hyderabad in 1879 to a Brahmin family. Her father, Aghorenath Chattopadhyay, was a renowned scholar and her mother, Barada Sundari Devi, was a poetess. Sarojini Naidu's upbringing was marked by a strong emphasis on education and literature, which played a significant role in shaping her personality and worldview. She was fluent in several languages, including English, Bengali, Urdu, and Telugu, and was a gifted writer and poet from a young age.

Sarojini Naidu's interest in politics was also evident from an early age. She was inspired by the Indian National Congress and its leaders, particularly Dadabhai Naoroji and Gopal Krishna Gokhale, who advocated for India's independence from British colonial rule. Sarojini Naidu was a firm believer in the idea of Swaraj or self-rule, which became the rallying cry of the Indian freedom movement.

Role in India's Freedom Struggle:

Sarojini Naidu's involvement in India's freedom struggle began in the early 1900s when she joined the Indian National Congress, a political party that was at the forefront of India's fight for independence. She quickly became one of the party's prominent leaders and was known for her fiery speeches and persuasive oratory skills. She was also actively involved in the Non-Cooperation Movement, which was launched by Mahatma Gandhi in 1920 to boycott British goods and institutions.

During the Salt Satyagraha in 1930, Sarojini Naidu led a group of women activists who defied the British ban on the production and sale of salt. She was arrested along with several other leaders, but her bravery and determination inspired many Indians to join the freedom movement. She also participated in the Quit India Movement in 1942, which was a mass civil disobedience movement that aimed to force the British to leave India.

Apart from her active participation in various nationalist movements, Sarojini Naidu also used her literary skills to promote the cause of Indian independence. She wrote several poems and songs that celebrated the spirit of freedom and inspired many Indians to join the freedom struggle. Her poem "Wandering Singers" became a rallying cry for the

Indian independence movement, and her song "Vande Mataram" became India's national song.

Women's participation in the Salt Satyagraha of 1930 was a turning point in India's freedom struggle. Led by Mahatma Gandhi, the Salt Satyagraha was a mass civil disobedience campaign against the British Salt tax. Women participated in large numbers, often leading marches and challenging the police. Many women were arrested and jailed for their participation, but this did not deter them from continuing their struggle.

During the Quit India movement of 1942, women again played an active role in the protests, strikes, and demonstrations that swept across the country. The famous Rani of Jhansi regiment, comprising women volunteers, played a significant role in the movement. The regiment was formed by Captain Lakshmi Swaminathan, popularly known as Captain Lakshmi, who later became a Member of Parliament.

Literary Contributions:

Apart from her contributions to India's freedom struggle, Sarojini Naidu was also an accomplished poet and writer. Her literary works played a significant role in raising awareness about India's struggle for independence and promoting nationalistic sentiments.

Sarojini Naidu's poems were deeply rooted in Indian culture and mythology and celebrated the beauty and diversity of India's landscape and people. Her poems also reflected her political beliefs and ideals and often addressed themes such as freedom, justice, and patriotism. Some of her most famous poems include "In the Bazaars of Hyderabad," "Indian Weavers," and "The Gift of India."

Sarojini Naidu's literary skills and her ability to communicate complex political ideas in a simple and accessible manner made her a popular figure among Indian nationalists and the public. Her poems and speeches were widely circulated and helped to galvanize support.

Partition and aftermath:

The partition of India in 1947 was a traumatic event that led to massive violence and displacement. Women bore the brunt of this violence and suffered immensely. However, women also played a vital role in providing relief and rehabilitation to the victims of the partition. They worked tirelessly to provide food, shelter, and medical assistance to the refugees.

Post-independence era:

After India gained independence, women continued to participate in the political, social, and economic development of the country. Women leaders like Indira Gandhi, Sarojini Naidu, and Vijaya Lakshmi Pandit played significant roles in shaping India's post-independence policies. Women also played a crucial role in the Green Revolution and the White Revolution, which transformed India's agricultural and dairy sectors, respectively.

Legacy:

Sarojini Naidu's contributions to India's freedom struggle were immense, and her legacy continues to inspire generations of Indians. She was a fearless leader who fought tirelessly for India's independence and used her literary skills to promote the cause of freedom. She was also a champion of women's rights and was one of the first women to occupy a prominent position in Indian politics. Her speeches and writings continue to inspire millions of Indians, and her poems and songs are still popular today.

Conclusion:

Women's contribution to India's freedom struggle cannot be overstated. They faced numerous obstacles, including social stigma, patriarchy, and gender discrimination, yet they persevered and made significant contributions to the struggle for independence. Their participation not only helped India gain freedom but also inspired a generation of women to fight for their rights and participate in nation-building. The legacy of these brave women continues to inspire and empower women in India and around the world.

Sarojini Naidu played a crucial role in India's freedom struggle, and her contribution to the cause cannot be overstated. She was a visionary leader, an excellent orator, and a prolific writer and poet. Her speeches and poetry were instrumental in inspiring the masses to join the freedom struggle, and her tireless work for women's rights and empowerment paved the way for future generations of women leaders.

Sarojini Naidu's life and legacy continue to inspire people around the world, and her contributions to the Indian freedom struggle are a testament to the power of courage, determination, and perseverance. As India celebrates its

independence, it is essential to remember the contributions of leaders like Sarojini Naidu,

Sarojini Naidu was one of India's most prominent leaders during the freedom struggle. Her contributions to India's fight for independence were immense, and her legacy continues to inspire generations of Indians. She was a brilliant poet, a persuasive orator, and a fearless leader who dedicated her life to the cause of Indian independence. Her legacy reminds us of the sacrifices made by the leaders of India's freedom struggle and inspires us to continue to work towards a better India.

Bibliography / References:

1. Shing S. C. (2000), Post-1950 Indian English Literature, , Vol-28, Indian Writing In English ISSN-24949-73
2. Gupta G.S Balram (2000) Women's Voices in Indian Writing in English: Pro, Vol-28, ISSN-24949-73, Indian Writing in English.
3. Verma Sontya & Dhah R. K., (2000) "Kamala Das- A Poet of Female Psyche", Journal of Applied Research & Studies ISSN 2278-9480. Vol. 2.
4. Kumar P. Rajandra (2010) Presence of Nature And Passions In The Poetry Of - Keki N. Daruwalla, , Vol. 2, International Research Journal Of English, ISSN No. 2249-7382.
5. Kumar K. Shiv and Manoharam B. (2011) The Local in Short Stories of Vol-39, No-2, and Indian Writing In English ISBN-24949-73.

Ismat Chughtai's "The Quilt": Women's issue of Pre-Independence of India

Dr. Rajabhau Sidaji Mane

Department of English,
Shivjagruiti Senior College, Nalegaon.

Abstract:

The Quilt or Lihaaf is the controversial and well-known short story written Ismat Chughtai. The story was Published in an Urdu literary journal titled Adaab-i-Latif in the year 1941, the story. The story of Quilt is about homosexuality, and it created a huge uproar among its readers and which is still one of most controversial issue in India. It became most controversial after it was published. It is the depiction of relationship between Begum Jaan and Rabbu, her maid. It was very difficult for Ismat Chughtai to write about the subject of Homosexuality on that time in India. The story is narrated by a teen aged girl without using a vulgar language. Ismat Chughtai marked the title 'Rebellious' and she faced lots of criticism from her parents, relatives and society but she never stop herself to write. The quilt becomes a covering for the deviant desires of the women. She gave a blow to the patriarchal Ideology. The depiction of the character of Begum Jaan is a result of Chughtai's participation in the construction and projection of modernity. It is the representation of 'The New Woman' who strongly opposes the traditionalism. There is a strong crisis between traditionalism and modernism. She said, "I am still labelled as the writer of Lihaaf. The story brought me so much notoriety that I got sick of life. It became the proverbial stick to beat me with and whatever I wrote afterwards got crushed under its weight."

Keywords: Female Sexuality, Zenana, Modernity, Revolt.

Begum Jaan, the central character of the story, is beautiful young white coloured and well figured woman. She was married to a rich Nawab who had great reputation in society but was a Homosexual, because he was Nawab, he can't share this secret to anyone, he knew that once society find him as a homosexual, he will lost all the reputation which his ancestor earn. In that age peoples consider Homosexuality as a crime so for the sake of society he married Begum Jaan but never build sexual relation with her. Begum have sexual desires which she want to satisfy with Nawab Sahab and she try to seduce him in different ways but nothing happened and she turned to loneliness. Rabbu a household servant enter in her life and she had a great therapy of massage which made Begum Jaan extremely happy. As a mature reader you all know, what this massage mean, there Is no need to explain it (it is lesbian sex). She enjoyed Rabbu's massage for two or three hours before bath daily.

The focal point of the entire controversy was what a pubescent girl who comes to stay with her aunt, Begum Jaan sees and hears every night: "I woke up at night and was scared. It was pitch dark and Begum Jaan's quilt was shaking vigorously as though an elephant was struggling inside. "Begum Jaan", I could barely form the words out of fear. The

elephant stopped shaking and the quilt came down. "What's it? Get back to sleep." Begum Jaan's voice seemed to come from somewhere."

Despite being advised to tender an apology and pay the fine, Chughtai decided to fight the case in the court. The final verdict went in her favour as the story does not make any explicit mention of a sexual activity or a lesbian relationship. The story is often seen by many as an exemplar of Chughtai's radical feminist stance. However, the claim is not without problems. If one reads Chughtai's autobiography and her non fictional pieces that discuss her story, one would realize that the depiction of a sexual alliance between Begum Jaan and Rabbu was in no way intended to extend her support to alternative sexual relationships. In fact, Chughtai later on termed all such deviant desires as "vices". She notes in her autobiography that her mind was "an ordinary camera that records reality as it is". She wrote about it because she was aware that such relationships exist concealed within the four walls of the house that gave a semblance of normalcy.

The story is set within a zenana which is a conservative Muslim household, the story engages with the sexual politics within the confines of women's quarters and uncovers the domestic lives of the women who inhabit it. Even though Ismat Chughtai may not be taking a strong feminist

position or expressing her alignment with the supporters of lesbianism, by sexualizing the zenana she poses a strong challenge to the orthodox supporters of patriarchal values who suppress women's sexuality and its free expression. Her bold attempt at writing about a woman's body can be seen as a part of the larger project of modernity that she and several women like her were engaged with. She may only be recording what she saw but her engagement with modernity, consciously or unconsciously drew her within the realm of a radical feminist politics whose locus is the conservative zenana. The story challenges the readings of the zenana as subservient to the symbolic phallic order. In this paper, I would explore the zenana as a space for radical same-sex politics in Chughtai's short story. I would also examine her engagement with modernity as an educated Muslim woman writer who dwells on sexual liberation as a means of self realization and self actualization.

The delineating of the character of Begum Jaan, Ismat Chughtai raises important questions on marriage as a form of an economic enterprise and women as commodities playing a subservient role in their marriage. While narrating the details about the arranged alliance between the Nawab and Begum Jaan, the narrator points out that the poor parents of Begum Jaan married her off to the rich Nawab "who was of 'ripe years' because he was very virtuous" who after their marriage, installed her in the house along with furniture. Chughtai highlights how the institution of marriage was seen as a business transaction where the role of women was reduced to commodities mean to be bought and then installed in the confines of the house.

The Zenana, then, becomes the space where radical desires for sexual liberation are articulated. It becomes a space for the expression of subversive desires under the garb of normalcy. The quilt becomes an important symbol for the concealment of the subversive activities. Geeta Patel points out, "The story discloses the dynamics of sexuality within circles of enclosures-the quilt, the veil, and the zenana-through the child's visual description and display of Begum Jaan's body". Lihaaf is a covering both for hiding the narrator beneath it and for concealing the activities of Begum Jaan and Rabbu at night.

Ismat Chughtai does not explicitly state what goes on between the two women beneath the quilt. The shadow cast on the wall in the form of an elephant is used as a metaphor for the physical relationship between the two women: "In the dark Begum Jaan's quilt was once again swaying like an elephant. "Allah! Ah!..." I moaned in a feeble voice. The elephant inside the quilt heaved up and then sat down. I was mute. The elephant started to sway again". Chughtai refuses to say anything about the relationship between the two women till the very end. Towards the end of the story, when the girl resolves to peep beneath the quilt to check what goes on there every night, she exclaims, "Good God!" and plunges into her bed beneath her quilt.

Conclusion: The Quilt introduces a 'new woman' in the form of Begum Jaan who stands in revolt against the heteronormative structure of relationships. Chughtai sees female sexuality as empowering. Through the character of Begum Jaan, Chughtai presents to us a woman with a gendered consciousness. At the same time, it is important to note that Chughtai does not explicitly name the relationship between the two women. The relationship is described to us through the visual details given by the naïve and the innocent narrator. The story is an expose. It sexualizes the zenana by making it the site of the articulation of the homoerotic desires of Begum Jaan. Hence, she poses a challenge to the oppressive politics of patriarchal set-up which try to curb and restrain female sexuality by confining them within the confines of the zenana, far from the male gaze. Chughtai highlights that the zenana can become the locus to provide contentment and fulfillment which women fail to get from their marriage. Chughtai's claim that the sole reason that she writes stories is to record what is going on around her gives us an insight into the densely layered sexual politics of the zenana which was in the process of transition when Chughtai was writing. The semblance of normalcy is juxtaposed with the clandestine activities that go on within the four walls of the sanctum sanctorum (zenana) of the house.

References:

1. <http://www.manushi.in/docs/179-short-story-lihaaf-the-quilt.pdf>. English. 9 June 2014.

2. Chughtai, Ismat, *Autobiographical Fragments Excerpted from Ismat Chughtai's Autobiography*.
3. Gopal, Priyamvada, *Habitations of Womanhood*, New York: Routledge, 2005.
4. Tellis, Ashley, *The Corporeal Aesthetic in Ismat Chughtai's 'Lihaf'*, New Delhi: Allied Publishers, 2006.

Important contribution of brave Indian women in the war of Independence

Shinde S.Y., Chate S.J.

Dept. of Botany & Dept. of Geography
Late Shankarrao Gutte Gramin
Arts, Commerce and Science College,
Dharmapuri, Tq.Parli (V.), Dist. Beed.
Email: sheelashinde1@gmail.com

Abstract

The [Indian independence movement](#) was a series of historic events with the ultimate aim of ending [British rule in India](#), lasting from 1857-1947. Women played a pivotal role in achieving India's independence. However, their lives, struggles, and contributions to the movement are never recognized at the same level of prominence as that of the men of the movement. Their names are seldom heard when discussing the independence movement. Woman's participation in India's freedom struggle started as early as 1817. Bhima Bai Holkar fought against the British Colonel Malcolm and defeated him in guerrilla warfare. Throughout the twentieth century, numerous women continued to contribute to the movement through military leadership, political leadership, and social activism. The history of Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. Woman's participation in India's freedom struggle began as early as in 1817. Bhima Bai Holkar fought bravely against the British colonel Malcolm and defeated him in guerilla warfare. Many women including Rani Channama of Kittur, Rani Begam Hazrat Mahal of Avadh fought against British East India company in the 19th century; 30 years before the "First War of Independence 1857"

Keywords: India, Independence, women, lives, struggles, contributions etc.

Introduction:

The history of Indian Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations and hardships to earn us freedom. When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. The list of great women whose names have gone down in history for their dedication and undying devotion to the service of India is a long one.

Woman's participation in India's freedom struggle began as early as in 1817. Bhima Bai Holkar fought bravely against the British colonel Malcolm and defeated him in guerrilla warfare. Many women including Rani Channama of Kittur, Rani Begam Hazrat Mahal of Avadh fought against British East India company in the 19th century; 30 years before the "First War of Independence 1857" The role played by women in the War of Independence (the Great Revolt) of 1857 was creditable and invited the admiration even leaders of the Revolt. Rani of Ramgarh, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza

Bai, Chauhan Rani, Tapasvini Maharani daringly led their troops into the battlefield.

Rani Lakshmi Bai of Jhansi whose heroism and superb leadership laid an outstanding example of real patriotism. Indian women who joined the national movement belonged to educated and liberal families, as well as those from the rural areas and from all walk of life, all castes, religions and communities.

Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijayalakmi Pundit and Annie Beasant in the 20th century are the names which are remembered even today for their singular contribution both in battlefield and in political field. The recent article elucidate the role of Indian women who participated in the freedom struggle against British East India Company and British Empire and made great and rich contributions in various ways.

Women contributions in different freedom wars: i. The First War of Independence (1857-58)

It was the first general agitation against the rule of the British East India Company. The Doctrine of Lapse, issue of cartridges greased with cow and pig fat to Indian soldiers at Meerut 'triggered the fire'. Further, the introduction of British system of education and a number of social reforms had

infuriated a very wide section of the Indian people, soon became a widespread agitation and posed a grave challenge to the British rule. As a result of this agitation the East India Company was brought under the direct rule of the British Crown. Even though the British succeeded in crushing it within a year, it was certainly a popular revolt in which the Indian rulers, the masses and the militia participated so enthusiastically that it came to be regarded as the First War of Indian Independence. Rani Lakshmibai was the great heroine of the First war of India Freedom. She showed the embodiment of patriotism, self-respect and heroism. She was the queen of a small state, but the empress of a limitless empire of glory.

ii. Jalianwalabagh massacre (1919)

General Dyer's Jalianwala Bagh massacre followed the strike wave, when an unarmed crowd of 10,000 Baisakhi celebrators was mercilessly attacked with over 1600 rounds of ammunition. Gandhi continued to advocate cooperation with the British in December 1919, even as the resistance of ordinary Indians continued. The first six months of 1920 saw an even greater level of mass resistance, with no less than 200 strikes taking place involving 1.5 million workers. It was in response to this rising mass revolutionary tide that the leadership of the Congress was forced to confront its conservatism and give a somewhat more militant face to its program. The "non-violent non-cooperation" movement was thus launched under the stewardship of leaders like Mahatma Gandhi, Lajpat Rai and Motilal Nehru.

iii. Non-cooperation movement launched (1920)

Mohandas Karamchand Gandhi returned to India from South Africa in 1915 and took up the demand for self-rule and non-cooperation movement. Sarla Devi, Muthulaxmi Reddy, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kripalani and Aruna Asaf Ali are some the women who participated in the non-violent movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi, and the women of the Nehru family, Kamla Nehru, Vijaya Lakshmi Pandit and Swarup Rani, also participated in the National Movement. Lado Rani Zutshi and her daughters Manmohini, Shyama and Janak led the movement in Lahore.

iv. Civil Disobedience the Dandi Salt March (1930)

Gandhiji inaugurated the Civil Disobedience Movement by conducting the historic Dandi Salt March, where he broke the Salt Laws imposed by the British Government. Followed by an entourage of seventy nine ashram inmates, Gandhi embarked on his march from his Sabarmati Ashram on a 200 mile trek to the remote village Dandi that is located on the shores of the Arabian Sea. On 6th April 1930, Gandhi with the accompaniment of seventy nine satyagrahis, violated the Salt Law by picking up a fistful of salt lying on the sea shore. The Civil Disobedience Movement was an important milestone in the history of Indian Independence. The aim of this movement was a complete disobedience of the orders of the British Government. During this movement it was decided that India would celebrate 26th January as Independence Day all over the country. On 26th January 1930, meetings were held all over the country and the Congress tri- colour flag was hoisted. The British Government tried to repress the movement and resorted to brutal firing, killing hundreds of people. Thousands were arrested along with Gandhiji and Jawaharlal Nehru. But the movement spread to all the four corners of the country.

v. The Quit India Movement (1942)

The Quit India movement was launched in August 1942,. "I want freedom immediately, this very night before dawn if it can be had. We shall free India or die in the attempt, we shall not live to see the perpetuation of our slavery", declared the Mahatma, as the British resorted to brutal repression against non-violent satyagrahis. The Quit India resolution, taken against British, directly addressed women "as disciplined soldiers of Indian freedom", required to sustain the flame of war.

Usha Mehta, a committed patriot set up a radio transmitter, called The "Voice of Freedom" to disseminate the "mantra" of freedom-war. News of protest and arrests, deeds of young nationalists, and Gandhi's famous "Do or Die" message for the Quit India movement were circulated amongst the masses. Usha Mehta and her brother persisted with their task of broadcasting until their arrest. These acts proved that the British could maintain the empire only at enormous cost due to wide spread agitation.

Conclusion:

Women played a crucial role in India's independence movement and their contributions should not be overlooked. Despite facing numerous challenges such as violence, imprisonment, and social stigma, these women stood up for their rights and freedoms, inspiring future generations to fight for their rights. These women represent the bravery, resilience, and determination that was essential to India's fight for independence. Today, their legacy continues to inspire and their contributions are an important part of India's rich history.

References:

1. Freedom Fighters of India 4th Volume .....Edited by M.G. Agrawal,
2. Role of women in India's freedom struggle... by V Rajendra Raju
3. Women in India's Freedom Struggle.....by Nawaz B Mody
4. Dalrymple., W. (2006). The Last Mughal; the fall of a dynasty: Delhi, 1857, Viking Penguin, p.69
5. David., S. (2002). The Indian Mutiny, Viking; p. 185
6. Farooqui, A. (2000). From Baiza Bai to Lakshmi Bai: The Scindia State in the Early Nineteenth Century and the Roots of 1857'. Issues in Modern Indian History: For Sumit Sarkar, Popular Prakashan, Mumbai.
7. Farooqui, A. (2011). Sindias and the Raj: Princely Gwalior C. 1800-1850. Primus Books.
8. Forbes G. (1999). Women in Modern India. The New Cambridge History of India. IV.2. Cambridge University Press. pp. 140-141.

भारतीय संविधान के निर्माण में भी स्वतंत्रता सेनानी महिलाओं का योगदान

प्रा.डॉ. अर्जुन शंकरराव कसबे

सहयोगी प्राध्यापक

हिंदी विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापुर जि. लातूर (महा.)

भा

रतीय स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास तब तक अधूरा

है जब तक इसमें महिलाओं के योगदान का पूरजोर उल्लेख ना हो। स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं के अदम्य साहस और बलिदान का अग्रणी स्थान अबाधित है। इस आजादी की लड़ाई में क्रांतीकारकों, सैनिकों, किसानों, मजदूरों के साथ-साथ हर वर्ग की महिलाओं ने भी डटकर भाग लिया है। भारतीय संस्कृति में एक ओर देवताओं की आराधना की गई है तो दूसरी ओर देवी की वंदना भी। यहाँ पर ईश्वर धर्म स्थापना तथा दुष्टों के विनाश के लिए मनुष्य रूप में अवतार लेते आये हैं। वहीं पर देवी ने भी अनेक रूपों में अवतार लेकर दुष्टों का संहार किया है। भगवान शिव ने समाज में शांति और सुव्यवस्था कायम करने के लिए त्रिपुर जैसे राक्षस का विनाश किया था, तो दुर्गा देवी ने घनघोर संग्राम में तेजस्वी शक्तिशाली महिषासुर का संहार कर देवता एवं लोकों का कल्याण किया था। गौतम कणाद, वशिष्ठ, वाल्मिकी, भृगु, गर्ग, भारद्वाज आदि का नाम बड़े आदर से लिया जाता है, वहीं पर गार्गी, मैत्रेयी, सीता, सावित्री, अनुसया, अरुंधती, लोपामुद्रा के नाम भी बड़े सम्मान के साथ लिए जाते हैं। इस प्रकार देवियों की तरह स्त्रीयाँ हमारी संस्कृति की धरोहर हैं। उनका उच्च स्थान अबाधित है। देवियों ने केवल अध्यात्म, दर्शन, समाज और साहित्य के ही क्षेत्र में उल्लेखनीय कार्य नहीं किया है। बल्कि युद्ध और वीरता के क्षेत्र में भी वह अग्रसर रही हैं। उसी तरह भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में भारत को अंग्रेजी गुलामी से मुक्त करने के लिए अनेक महिला क्रांतीकारियों ने अपना सक्रिय योगदान दिया है। यह महिला क्रांतीकारी हर धर्म, जाति, आदिवासी जनजातियों की जरूर है। लेकिन ये सारी महिलाएँ भारतीय होने के नाते क्रांतीकारी आंदोलनों में आयी हैं। अगर हम 1857 की आजादी के प्रथम लड़ाई से उल्लेख करें तो उसमें समाज के हर तबके की महिला क्रांतीकारी ने अपना अभूतपूर्व योगदान

दिया है। जिनमें प्रमुखतः झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, रानी द्रोपदीबाई, नर्तकी अजीजन, जैतपुर की रानी, रामगढ़ की रानी, अतंतीकाबाई लोधी, रानी ईश्वरीकुमारी, चौहान रानी, कुमारी मैना, रानी तेजबाई, महारानी तपस्विनी, बेगम जीनत महल जैसी प्रमुख महिला आंदोलक तो हैं ही। इसके अलावा इस 1857 के संग्राम में कुछ इतिहास की भूली — बिसरी क्रांतीकारी महिलायें भी हैं। क्यों की इतिहास सदा सबके साथ न्याय नहीं करता। आशारानी व्होरा ने अपनी पुस्तक “महिलाएँ और स्वराज्य” में कुछ अज्ञात महिला क्रांतीकारीयों की चर्चा की है। जिनमें बदरी की ठकुराहन का नाम अग्रगण्य है। रानी दिगंबर कौर ने गोरखपुर के स्वतंत्रता सेनानियों की भरपूर मदद की थी।

टिकरी की रानी ने भी क्रांतीकारियों की समुचित सहाय्यता कर अपना मौलिक योगदान दिया था। कानपुर की क्रांति से पता चलता है की नानासाहेब और तात्या टोपे के नेतृत्व में महिलाओं ने भी अपना योगदान दिया था। गोला बारुद ईश्वर से उधर, तोपचियों की मदद, सैनिकों के लिए भोजन, घायलों की सेवा सुश्रुषा, आवश्यकता पड़ने पर वे शस्त्र भी धारण करती थी। इन महिलाओं में हिंदू और मुस्लिम महिलाओं के जत्थे के जत्थे शामिल थे।

मेरठ की महिलाओं को भी क्रांति में भाग लेने के कारण फांसी की सजा दी गई थी। मध्य भारत की निमाड़ क्षेत्र की क्रांति में भाग लेने के कारण मंजू और शाहदेवी को आजीवन कारावास दिया गया। उस तरह 1857 में इनके अतिरिक्त बहुत — सी महिलाओं ने स्वतंत्रता संग्राम में तन-मन-धन से भाग लिया मगर हमें उनकी विस्तार से कोई ऐतिहासिक रूप में जानकारी नहीं है। क्योंकि अधिकांश इतिहासवेत्ता विशिष्ट व्यक्तियों की क्रांतियों का वर्णन करना ही अपना परम कर्तव्य मानते हैं। इसी कारण इतिहास ने भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में शामिल ऐसी कई दलित, बहुजन आदिवासी महिला आंदोलकों का जिक्र तक नहीं किया है।

दलित, बहुजन और आदिवासीयों ने भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में एक अहम भूमिका निभाई है। इनमें कुयिली शिवगंगा जैसी एक दलित महिला विरांगना का नामोल्लेख करना होगा। जो रानी वेलु नेचियार की सेनाध्यक्ष थी। रानी वेलु और कुयिली ने 1780 के दशक में अंग्रेजों से लोहा लेकर अपने प्राण देकर अपने राज्य को अंग्रेजों से बचाने का प्रयास किया। झलकारी बाई जैसी दलित वीरांगना ने रानी लक्ष्मीबाई के साथ 1857 के युद्ध में अपनी विरता दिखाई है। इस तरह उदादेवि, हे लेन लेपचा उर्फ सावित्रीदेवी, रानी गायदिनल्यू, पुतलिमिथा देवी पोदार आदि जैसी विरांगनाओं ने अपनी बहादूरी का परिचय देकर भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में अपना सक्रिय योगदान दिया है।

आजादी के अनेक आंदोलनों के प्रतिफल के रूप में 15 अगस्त 1947 को देश को आजादी मिली। आजाद भारत को संविधान की आवश्यकता थी। इसके लिए संविधान सभा का गठन हुआ। 26 नवंबर 1949 को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्वारा लिखित संविधान को भारत ने अपनाया और दो महिने बाद 26 जनवरी 1950 को वह लागू हुआ। स्वतंत्रता आंदोलन में जिन महिला क्रांतिकारियों का योगदान रहा है, उनमें से कुछ महिलाओं ने भारतीय संविधान निर्माण में भी अपना अनमोल योगदान दिया है। संविधान सभा के कुल 389 सदस्य थे, जिनमें पंद्रह ऐसी महिलाएँ थी जिनकी देश के अलग अलग आंदोलनों में और क्षेत्र में अपनी खास पहचान थी। संविधान निर्माण के संदर्भ में डॉ. बी. आर. आंबेडकर के बाद कुछ अग्रणी पुरुष सदस्यों का ही उल्लेख और महत्व बताया जाता है। क्योंकि हमारी सोच में पितृसत्ता का चष्मा होने के कारण संविधान निर्माण में महिलाओं के योगदान को बड़ी आसानी से भुला चुके हैं। वे विभूति महिलाएँ जो क्रांतिकारी भी हैं और संविधान सभा की अहम सदस्य भी जो इस प्रकार से हैं।

1. **अम्मू स्वामीनाथन** — सन 1917 में मद्रास में एनीबेसंट, मार्गरेट मालयी पटवर्धन, श्रीमती दादाभाय और श्रीमती अंबुजमल के साथ महिला भारत संघ का गठन किया। वह सन 1946 में मद्रास निर्वाचन क्षेत्र से संविधान सभा की सदस्य चुनी गई महिलाओं को संविधान में बराबर का और अन्य महत्वपूर्ण अधिकार दिलाने में इनकी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। सन 1952 में लोकसभा और 1954 में यह राज्यसभा के लिए चुनी गई थी।

2. **दक्षयानी बेलायुधन** : जो शोषित वर्गों की नेता थी। इनको सन 1945 में कोचीन विधान परिषद में राज्यसरकार द्वारा नामित किया गया था। वह साल 1946 के संविधान सभा के लिए चुनी गई एकमात्र दलित महिला थी। संविधान निर्माण में दलित महिलाओं के विशेषतः अनुसूचित जाति की महिलाओं के अधिकारों को उन्होंने पुर जोर तरीके से सुरक्षित रखने का सफल प्रयास किया है। अपने समुदाय की फर्स्ट जनरेशन की शिक्षित और “अपर क्लोथ” पहनने वाली महिलाओं में से एक थी। महज 34 साल की उम्र में संविधान सभा के लिए चुनी गई यह महिला केरल समाज में हुई राजनीतिक और सामाजिक उथल — पुथल के जरिए उन्होंने एक निश्चित आकार भी दिया है।

3. **बेगम एजाज रसूल** :- जो भारतीय संविधान सभा में एकमात्र मुस्लिम महिला के रूप में अपनी सक्रिय उपस्थिति दर्ज कराई है। वह मुस्लिम लीग का अहम हिस्सा थी जिनको मुसलमानों के लिए एक अलग निर्वाचन मंडल के खिलाफ आवाज उठाकर संविधान का मसौदा तैयार करने में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। इनके अनेक प्रयासों ने संविधान को सही अर्थों में धर्मनिरपेक्ष बनाया। भारतीय संविधान को धर्मनिरपेक्ष बनाने में इनका अतुलनीय योगदान रहा है।

4. **कमला चौधरी** :- महात्मा गांधी के अहसयोग आंदोलन के सन 1930 में शुरू हुआ था इसमें महत्वपूर्ण सहयोग लेनेवाली महिला आंदोलन का 54 वे सत्र की अखील भारतीय काँग्रेस कमिटी की उपाध्यक्ष बनी। भारत को एक आधुनिक राष्ट्र बनाने और इसमें महिलाओं के सक्रिय योगदान के लिए कार्य करनेवाली के रूप में यह महत्वपूर्ण नेता और लेखिका के रूप में भी प्रसिद्ध रही है।

5. **दुर्गाबाई देशमुख** :- मात्र बारह वर्ष की आयु में गैर आंदोलन में भाग लेनेवाली तथा आंध्र केसरी की प्रकाशन के साथ 1930 में नमक सत्याग्रह आंदोलन में भाग लेनेवाली क्रांतिकारी महिला बहुत कम उम्र में स्वतंत्रता संग्राम के महात्मा गांधी के नेतृत्व के आंदोलन में सहभाग लेनेवाली एकमात्र महिला। बाद में एक अपराधिक वकिल के रूप में संविधान सभा के वाद-विवाद में भाग लेती थी। उनकी कानूनी पृष्ठभूमि ने

संविधान की न्यायपालिका की धारा को तैयार करने में महत्वपूर्ण भूमिका को निभाया है। संविधान के मसौदे तैयार करने में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभानेवाली सदस्य के रूप में आपका महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

6. **लीला रॉय :-** एक स्वतंत्रता सेनानी होने के साथ — साथ एक कट्टरपंथी भारतीय राजनीतिज्ञ, सुधारक, नारीवादी तथा नेताजी सुभाषचंद्र बोस की करीबी सहयोगी थी। सन 1947 में उन्होंने प. बंगाल में भारतीय महिला संगठन की स्थान की। संविधान सभा के लिए चुनी गई बंगाल की पहली महिला बनी। स्वतंत्रता काल में महिलाओं के विकास के विविध कामों के लिए उन्हें याद किया जाता है। लड़कियों को शिक्षा का अधिकार दिलाने के लिए अपने को झोंकते हुए ढाका में गर्ल्स स्कूल आरंभ किया। लड़कियों को कौशल सीखने और व्यावसायिक प्रशिक्षण के लिए तथा आत्मरक्षा के लिए मार्शल आर्ट सीखने की आवश्यकता पर भी उन्होंने बल दिया है। कला स्नातक की डिग्री पूर्ण करने के बाद वह उत्तर प्रदेश विधानसभा और भारत की संविधान सभा की सदस्य बन गई।

7. **रेणुका रे :** संविधान सभा की एक मजबूत महिला आवाज के रूप में विख्यात। महिला अधिकारों और पैतृक संपत्ति में हिस्सेदारी की मांग करनेवाली सक्षम वकील उन्हें अखिल भारतीय महिला सम्मेलन के अध्यक्ष के रूप में नियुक्त किया गया था। केंद्रीय विधानसभा में महिलाओं के प्रतिनिधी के रूप में नामित की गई और संविधान को प्रारूपित करने में सहाय्यक के रूप में प्रसिद्ध। अखिल बंगाल महिला संघ की स्थापना करनेवाली तथा 1952-57 के बंगाल विधानसभा में मंत्री के रूप में आपका महत्वपूर्ण कार्य रहा है।

8. **राजकुमारी अमृत कौर :-** संयुक्त प्रांत से चुनी गई संविधान सभा की विशेष महिला प्रतिनिधी के रूप में जानी जाती है। एक निडर स्वतंत्रता सेनानी के रूप में भारतीय इतिहास में अविस्मरणीय नाम। गांधीजी के नेतृत्व में दांडी मार्च और भारत छोड़ो आंदोलन में भाग लेने के कारण उन्हें जेल भी जाना पड़ा। स्वतंत्रता संग्राम में भाग लेने में और संविधान के प्रारूपन में महत्वपूर्ण योगदान देने के अलावा अमृत कौर का चिकित्सा के क्षेत्र में भी बड़ा योगदान रहा है। कपूरथला के पूर्व

महाराजा हरनाम सिंह की इस बेटी की 1964 में मृत्यु के बाद द न्यूयॉर्क टाइम्स ने उन्हें देश की सेवा के लिए राजकुमारी की उपाधि दी।

9. **हंसा जीवराज मेहता :-** मौलिक अधिकार उपसमिति, सलाहकार समिति और प्रांतीय संवैधानिक सभा की आप सदस्य थी। 15 अगस्त 1947 की आधी रात के कुछ मिनट बाद मेहता ने भारत की महिलाओं की और से सभा को राष्ट्रीय झंडा प्रस्तुत किया था। संविधान सभा की बहस में मेहता ने युसीसी (समान नागरीक कानून) को संविधान का न्यायोचित हिस्सा बनाने का खूब प्रयास किया। सरोजिनी नायडू, हंसा मेहता को महात्मा गांधी और भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन से मिलवाया। राजकुमारी अमृत कौर के साथ मेहता ने भारतीय महिला अधिकार और कर्तव्यों का चार्टर तैयार किया और युसीसी के लिए लड़ाई लड़ी। विजयालक्ष्मी पंडीत के साथ उन्होंने संयुक्त राष्ट्र में महिलाओं की समानता और मानवाधिकारों पर काम किया। आप गुजराती भाषा की प्रसिद्ध लेखिका समाजशास्त्री और पत्रकार के रूप में भी काफी मुखर थी।

10. **मालती चौधरी :-** पश्चिम बंगाल के प्रतिष्ठित परिवार में जन्मी तथा शांतिनिकेतन में पढ़ी — लिखी मालती और उनके पति नाथकृष्ण चौधरी ने नमक सत्याग्रह के दौरान भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस में शामिल हो गए और आंदोलन में भाग लिया। उन्होंने सत्याग्रह के लिए लोगों को भी प्रेरित किया। संविधान सभा की सदस्य होने के नाते उन्होंने महिलाओं को संसद में प्रतिनिधित्व देने के मामले में आवाज उठाई है। महिला और बालिकाओं के अधिकारों के लिए वह सतत प्रयत्नशील रहती थी।

11. **पूर्णमा बॅनर्जी :-** इलाहाबाद (उ.प्र.) में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस कमेटी की सचिव थी। 1930 के दशक के अंत में वे स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं के कट्टरपंथी जत्थे के साथ वह सबसे आगे थी। भारत छोड़ो आंदोलन में भागीदारी के लिए पूर्णमा बॅनर्जी को गिरफ्तार किया गया था। आप संविधान सभा की क्रियाशील सदस्य थी। सभा में आपने किसान ट्रेड यूनियन की व्यवस्था और ग्रामीणों से जुड़े मुद्दे बड़ी सक्षमता से उठाती थी।

12. **एनी मसकैरिनी** :- केरल के प्रसिद्ध त्रावणकोर राज्य से आती थी। वे भी संविधान सभा की सदस्य थी। एनी त्रावणकोर राज्य में चल रहे स्वतंत्रता संग्राम में शामिल थी। राजनीतिक गतिविधियों में सक्रिय होने के आरोप में आपको जेल में बंद कर दिया गया था। जेल में रिहा होने के बाद वे सामाजिक मुद्दों को उठाती थी। 1951 के चुनाव में वह लोकसभा के लिए चुनी गई। एनी मसकैरिनी केरल राज्य की पहली महिला सांसद बनी थी। आपने भारत के लिए एकीकरण आंदोलन में सक्रियता दिखाते हुए अक्कमा चेरियन और पट्टोम थानु पिल्लई जैसी रियासतों को भारत में शामिल करवाया।

13. **सरोजिनी नायडू** :- एक क्रांतिकारी इतिहास के साथ प्रेरणादायी नारीवादी स्वतंत्रता सेनानी, सामाजिक कार्यकर्ता के रूप में खड़ी रही। अपनी अद्भुत कविताओं के लिए प्रसिद्ध सरोजिनी नायडू का साहित्य “नाइटिंगेल ऑफ इंडिया” के रूप में जाना जाता है। भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की पहली महिला अध्यक्ष और पहली महिला राज्य गवर्नर थी। आप संविधान सभा के उन सदस्यों में थी जिन्होंने संविधान का निर्माण किया था। भारत में महिलाओं के मतदान के अधिकारों के लिए आपने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। वह एनी बेसंट के साथ महिलाओं के अधिकार के लिए संयुक्त समिति को वोट देने के लिए लंदन चली गई थी। महिलाओं के वोट और सार्वभौमिक मताधिकार में नायडू का योगदान अभी भी भारतीय संविधान में प्रतिध्वनित होता है।

14. **सूचेता कृपलानी** :- भारत छोड़ो आंदोलन में सक्रियता के लिए खासतौर पर याद किया जाता है। संविधान सभा की सदस्य तथा संविधान निर्माण में उनका अहम योगदान था। आप भारत की पहली मुख्यमंत्री के रूप में विख्यात हैं। कांग्रेस पार्टी की महिला विंग की स्थापना की। 1946 में वह संविधान सभा के रूप में चुनी गई। अपनी चंद महिलाओं में से एक हैं जिन्होंने महात्मा गांधी के साथ देश की आजादी की नींव रखी।

15. **विजयालक्ष्मी पंडीत** :- विजयालक्ष्मी सहगल पंडीत नेहरू की बहन थी। लेकिन नेहरू की बहन होना उनके महान व्यक्तित्व को कम नहीं करता। गांधी और नेहरू के साथ स्वतंत्रता संग्राम में लड़ी। पिता मोतीलाल नेहरू और भाई पंडीत नेहरू के साथ राजनीति में सक्रिय रही। सन 1946 में संविधान सभा में चुनी गई महिलाओं के अधिकारों के लिए और उनको पुरुषों की बराबरी के अधिकारों के लिए अपनी मजबूत राज्यसभा में रखती थी और वे मनवाती भी थी।

इस प्रकार स्वतंत्रता आंदोलन और संविधान के निर्माण में भारतीय महिलाओं ने बड़ - चढ़कर हिस्सा लिया था। इन महिला बुद्धिजीवी स्वतंत्रता सेनानियों ने न केवल भारतीय समाज में महिला जागरूकता बढ़ाई बल्कि संविधान निर्माण में भी अपना खास योगदान दिया है। इसी कारण इस सार्वभौम भारत राष्ट्र की आजादी का और संविधान का स्वरूप इतना विस्तृत और मजबूत बन सका था। इन पंद्रह महिलाओं ने भारत के संविधान निर्माण में महत्ती भूमिका निभाई है। इनमें खास बात यह थी कि वह सभी महिलाएँ देश के अलग - अलग राज्यों से आती थी। जिन्होंने महिलाओं संबंधी सभी मुद्दों को उठाया और कई मौकों पर मुख्य बदलाव किए।

संदर्भ :-

1. 1857 की क्रांती और उसके प्रमुख क्रांतीकारी — डॉ. भरत मिश्र राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली — 2001.
2. महिलाएँ और स्वराज — आशारानी व्होर पब्लिकेशन्स डिवीजन गवर्नमेंट ऑफ इंडिया — 2012.
3. 27 नोव्हेंबर 2021 का सोम शेखर का ब्लॉग.
4. TV9 पर संपादित संयम श्रीवास्तव का 24 जनवरी 2023 का ब्लॉग.
5. जी मिडीया ब्यूरो 26 जनवरी 2021 का गुगल रिपोर्ट.

स्वतंत्रता आंदोलन में क्रांतिकारी महिला

डॉ. छाया कडेकर

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा

chayakadekar30@gmail.com

प्रस्तावना

सदियों की गुलामी के पश्चात 15 अगस्त सन् 1947

के दिन आजाद हुआ। पहले हम अंग्रेजों के गुलाम थे। उनके बढ़ते हुए अत्याचारों से सारे भारतवासी त्रस्त हो गए और तब विद्रोह की ज्वाला भड़की और देश के अनेक वीरों ने महिलाओं ने प्राणों की बाजी लगाई, गोलियां खाईं और अंततः आजादी पाकर ही चैन लिया। इस दिन हमारा देश आजाद हुआ, इसलिए इसे स्वतंत्रता दिवस कहते हैं। 14 और 15 की मध्य रात्रि को कई विद्रोह के बाद भारत को स्वतंत्रता प्राप्त हुयी थी। हमें स्वतंत्र हुए आज पूरे 75 वर्ष हो गए हैं। हमारा भारत 200 वर्ष तक अंग्रेजों के अधीन था जिसके बाद हमारे देश में आजादी के लिए काफी लड़ाई लड़ी गयी इतिहास साक्षी है कि एक कट्टर रूढ़िवादी हिंदू समाज में इसके पहले इतने बड़े पैमाने पर महिलाएं सड़कों पर नहीं उतरी थीं। पूरी दुनिया के इतिहास में ऐसे उदाहरण कम ही मिलते हैं। गांधी ने कहा था कि हमारी बहनों के सहयोग के बगैर यह संघर्ष संभव ही नहीं था। जिन महिलाओं ने आजादी की लड़ाई को अपने साहस से धार दी, उनका जिक्र यहाँ महत्वपूर्ण है। विभिन्न सुधार आंदोलनों और आधुनिक मूल्यों और रोशनी में रूढ़िवादी मूल्य टूट रहे थे, हिंदू समाज के बंधन ढीले पड़ रहे थे और स्त्रियों की दुनिया चूल्हे-चौके से बाहर नए आकाश में विस्तार पा रही थी। गांधीजी ने महिलाओं को वस्तु के रूप में नहीं बल्कि एक जागरूक नागरिक और अपने भाग्य निर्माता के रूप में देखा। 6 अप्रैल को सभी वर्ग और समुदाय की महिलाओं को संबोधित करते हुए गांधी जी ने और रोलेट कानून के विरोध में सत्याग्रह में शामिल होने को कहा। महिलाएं घर से निकलकर स्वतंत्रता संग्राम में उत्साह से शामिल हो रही थी। गांधीजी ने ब्रिटिश सत्ता को रावण राज की उपमा दी। और महिलाओं से कहा सीता बनकर रावण का विरोध करो। महिलाएं धीरे-धीरे असहयोग आंदोलन, भारत छोड़ो आंदोलन ऐसे आंदोलनों में अपना सहयोग बढ़ा रही थी। इस

आंदोलन में सौभाग्य कुछ महत्वपूर्ण महिला क्रांतिकारियों के संक्षिप्त में जानकारी प्रस्तुत है।

- दुर्गा बाई देशमुख: दुर्गाबाई देशमुख भारत की स्वतंत्रता सेनानी, सामाजिक कार्यकर्ता तथा स्वतंत्र भारत के पहले वित्तमंत्री चिंतामणराव देशमुख की पत्नी थीं। दुर्गा बाई देशमुख ने महात्मा गांधी के सत्याग्रह आंदोलन में भाग लिया व भारत की आजादी में एक वकील, सामाजिक कार्यकर्ता, और एक राजनेता की सक्रिय भूमिका निभाई। उन्होंने शिक्षा के क्षेत्र से लेकर महिलाओं, बच्चों और जरूरतमंद लोगों के पुनर्वास तथा उनकी स्थिति को बेहतर बनाने हेतु एक 'केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड' की नींव रखी थी।
- अरुणा आसफ़ अली: अरुणा आसफ़ अली भारतीय स्वतंत्रता सेनानी थीं। उनका जन्म का नाम अरुणा गांगुली था। उन्हें 1942 में भारत छोड़ो आंदोलन के दौरान, मुंबई के गोवालीया मैदान में कांग्रेस का झंडा फहराने के लिये हमेशा याद किया जाता है। उन्होंने एक कार्यकर्ता होने के नाते नमक सत्याग्रह में भाग लिया और लोगों को अपने साथ जोड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। उन्होंने भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की मासिक पत्रिका 'इंकलाब' का भी संपादन किया। सन् 1998 में उन्हें भारत रत्न से सम्मानित किया गया था।
- सुचेता कृपलानी: सुचेता कृपलानी एक स्वतंत्रता सेनानी थी और उन्होंने विभाजन के दंगों के दौरान महात्मा गांधी के साथ रह कर कार्य किया था। इंडियन नेशनल कांग्रेस में शामिल होने के बाद उन्होंने राजनीति में प्रमुख भूमिका निभाई थी। उन्हें भारतीय संविधान के निर्माण के लिए गठित संविधान सभा की ड्राफ्टिंग समिति के एक सदस्य के रूप में निर्वाचित किया गया था। उन्होंने भारतीय संविधान सभा में 'वंदे मातरम' भी गाया था। सुचेता कृपलानी उत्तर प्रदेश

- की मुख्यमंत्री बनीं और भारत की प्रथम महिला मुख्यमंत्री थीं।
- **विजय लक्ष्मी पंडित:** विजय लक्ष्मी पंडित भारत के पहले प्रधानमंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरू की बहन थीं। भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में विजय लक्ष्मी पंडित ने अपना अमूल्य योगदान दिया। सविनय अवज्ञा आंदोलन में भाग लेने के कारण उन्हें जेल में बंद किया गया था। भारत के राजनीतिक इतिहास में वह पहली महिला मंत्री थीं। वे संयुक्त राष्ट्र की पहली भारतीय महिला अध्यक्ष थीं और स्वतंत्र भारत की पहली महिला राजदूत थीं जिन्होंने मास्को, लंदन और वॉशिंगटन में भारत का प्रतिनिधित्व किया।
  - **कमला नेहरू:** कमला नेहरू भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के शीर्ष नेता एवं भारत के प्रथम प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू की धर्मपत्नी थी। कमला नेहरू महिला लौह स्त्रीव साबित हुई, जो धरने-जुलूस में अंग्रेजों का सामना करती, भूख हड़ताल करती और जेल की पथरीली धरती पर सोती थी। नेहरू के साथ-साथ कमला नेहरू और फ़िर इंदिरा की प्रेरणाओं में देश की आज़ादी ही सर्वोपरि थी। असहयोग आंदोलन और सविनय अवज्ञा आंदोलन में उन्होंने बढ़-चढ़कर शिरकत की थी।
  - **सरोजिनी नायडू:** सरोजिनी नायडू पहली भारतीय महिला कांग्रेस अध्यक्ष और 'भारत की कोकिला' इस विशेष नाम से पहचानी जाती है। सरोजिनी नायडू ने खिलाफ़त आंदोलन की बागडोर संभाली और अंग्रेजों को भारत से निकालने में अहम योगदान दिया।
  - **कस्तूरबा गांधी:** कस्तूरबा गांधी महात्मा गांधी की पत्नी जो भारत में बा के नाम से विख्यात है। आज़ादी की लड़ाई में उन्होंने हर कदम पर अपने पति का साथ दिया था, बल्कि यह कि कई बार स्वकतंत्र रूप से और गांधीजी के मना करने के बावजूद उन्होंने जेल जाने और संघर्ष में शिरकत करने का निर्णय लिया। उन्होंने लोगों को शिक्षा, अनुशासन और स्वास्थ्य से जुड़े बुनियादी सबक सिखाए और आज़ादी की लड़ाई में पर्दे के पीछे रह कर सराहनिय कार्य किया है।
  - **मैडम भीकाजी कामा:** मैडम भीकाजी कामा ने आज़ादी की लड़ाई में एक सक्रिय भूमिका निभाई थी। वह भारतीय मूल की पारसी नागरिक थीं, जिन्होंने

लंदन, जर्मनी तथा अमेरिका का भ्रमण कर भारत की स्वतंत्रता के पक्ष में माहौल बनाया। वे जर्मनी के स्टुटगार्ट नगर में 22 अगस्त 1907 में हुई सातवीं अंतर्राष्ट्रीय कांग्रेस में भारत का प्रथम तिरंगा राष्ट्रध्वज फहराने के लिए सुविख्यात हैं। भीकाजी ने स्वतंत्रता सेनानियों की आर्थिक मदद भी की और जब देश में 'प्लेग' फैला तो अपनी जान की परवाह किए बगैर उनकी भरपूर सेवा की। स्वतंत्रता की लड़ाई में उन्होंने बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया।

- **एनी बेसेन्ट:** प्रख्यात समाज सुधारक और स्वतंत्रता सेनानी एनी बेसेन्ट ने भारत को एक सभ्यता के रूप में स्वीकार किया था तथा भारतीय राष्ट्रवाद को अंगीकार किया था। 1890 में एनी बेसेन्ट हेलेना ब्लावत्सकी द्वारा स्थापित थियोसोफिकल सोसाइटी, जो हिंदू धर्म और उसके आदर्शों का प्रचार-प्रसार करती हैं, की सदस्या बन गईं। भारत आने के बाद भी एनी बेसेन्ट महिला अधिकारों के लिए लड़ती रहीं। महिलाओं को वोट जैसे अधिकारों की मांग करते हुए एनी बेसेन्ट लगातार ब्रिटिश सरकार को पत्र लिखती रहीं। भारत में रहते हुए एनी बेसेन्ट ने स्वराज के लिए चल रहे होम रूल आंदोलन में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी।
- **बेगम हज़रत महल:** बेगम हज़रत महल अवध के शासक वाजिद अली शाह की पहली पत्नी थीं। सन 1857 में भारत के पहले स्वतंत्रता संग्राम में उन्होंने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी के खिलाफ विद्रोह किया। इन्होंने लखनऊ को अंग्रेजों से बचाने के लिए भरसक प्रयत्न किए और सक्रिय भूमिका निभाई। बेगम हज़रत महल की हिम्मत का इसी से अंदाजा लगाया जा सकता है कि उन्होंने मटियाबुर्ज में जंगे-आज़ादी के दौरान नज़रबंद किए गए वाजिद अली शाह को छुड़ाने के लिए लार्ड कैनिंग के सुरक्षा दस्ते में भी संध लगा दी थी। योजना का भेद खुल गया, वरना वाजिद अली शाह शायद आज़ाद करा लिए जाते।
- **रानी लक्ष्मीबाई:** रानी लक्ष्मीबाई मराठा शासित झाँसी राज्य की रानी थीं और 1857 के प्रथम भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में अंग्रेजी हुकूमत के विरुद्ध बिगुल बजाने वाले वीरों में से एक थीं। वे ऐसी वीरांगना थीं जिन्होंने मात्र 23 वर्ष की आयु में ही ब्रिटिश साम्राज्य

की सेना से मोर्चा लिया और रणक्षेत्र में वीरगति को प्राप्त हो गयीं परन्तु जीते जी अंग्रेजों को अपने राज्य झाँसी पर कब्जा नहीं करने दिया।

- डॉ. लक्ष्मी सहगल: पेशे से डॉक्टर लक्ष्मी सहगल ने भारत के स्वतंत्रता संग्राम के साथ-साथ सामाजिक कार्यकर्ता के तौर पर प्रमुख भूमिका निभाई थी। उनका पूरा नाम लक्ष्मी स्वामीनाथन सहगल था। वे आजाद हिन्द फौज की अधिकारी तथा आजाद हिन्द सरकार में महिला मामलों की मंत्री थीं। वे व्यवसाय से डॉक्टर थी जो द्वितीय विश्वयुद्ध के समय प्रकाश में आयीं। वे आजाद हिन्द फौज की 'रानी लक्ष्मी रेजिमेन्ट' की कमाण्डर थीं। उन्हें वर्ष 1998 में पद्म विभूषण से नवाजा गया था।
- कनकलता बरुआ: कनकलता बरुआ असम की रहने वाली थीं। उन्होंने भारत छोड़ो आंदोलन में बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया। भारत छोड़ो आंदोलन के समय उन्होंने कोर्ट परिसर और पुलिस स्टेशन के भवन पर भारत का तिरंगा फहराया। कनकलता बरुआ महज 17 साल की उम्र में पुलिस स्टेशन पर तिरंगा फहराने

की कोशिश के दौरान पुलिस की गोलियों का शिकार बन गईं।

- ऊषा मेहता: स्वतंत्रता सेनानी ऊषा मेहता ने भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में सक्रिय भूमिका निभाई थी। भारत छोड़ो आंदोलन (1942) के दौरान कुछ महीनों तक कांग्रेस रेडियो काफ़ी सक्रिय रहा था। वह भारत छोड़ो आंदोलन के समय खुफिया कांग्रेस रेडियो चलाने के कारण पूरे देश में विख्यात हुईं। इस रेडियो के कारण ही उन्हें पुणे की येरवाड़ा जेल में रहना पड़ा। वे महात्मा गांधी की अनुयायी थीं।

संदर्भ सूची

1. विस्मृत चेहरे--लाजवन्ती झा
2. भारतीय महिला आंदोलन कल और आज--दीप्ति प्रिया मल्होत्रा
3. स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं---मोहिनी गुप्ता
4. महिलाएं और स्वराज--आशा रानी होरा

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में वीरांगना झलकारीबाई का योगदान

डॉ. जाधव दत्ता उध्दव

इतिहास विभाग प्रमुख व मार्गदर्शक

श्री रेणुकादेवी कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय माहूर, नांदेड.

Jadhavdu24@gmail.com

प्रस्तावना :

झलकारी बाई एक महान बंजारा समाज की महिला योद्धा

थीं, जिन्होंने झांसी की महारानी लक्ष्मीबाई की महिला सेना में झांसी की लड़ाई के दौरान 1857 के भारतीय विद्रोह में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी. 1857 की पहली जंग-ए-आज़ादी का जिक्र आता है तो झांसी की रानी का जिक्र लाजिमी तौर पर आता है. ऐसा कहा जाता है कि रानी झांसी के साथ कंधे से कंधा मिलाकर झलकारी बाई भी अंग्रेजों से लड़ी थीं. अंग्रेजों के खिलाफ राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास की किताबों में समाज के दबे-कुचले- वंचित समुदायों के लोग लगभग गायब हैं. रानी लक्ष्मीबाई का नाम तो हममें से ज्यादातर लोग छुटपन से जानते और सुनते आये हैं लेकिन झलकारी बाई का नाम इतिहास की किताबों में नहीं मिलता है.

झलकारी बाई एक भारतीय महिला सैनिक थी. जिसने 1857 के समय झांसी के युद्ध में भारतीय बगावत के समय महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी. झांसी की रानी लक्ष्मीबाई की महिलाओं की सेना में वह महिला सैनिक थी. वह एक साधारण सैनिक की तरह रानी लक्ष्मीबाई की सेना में शामिल हुई थी. लेकिन बाद में वह रानी लक्ष्मीबाई की विशेष सलाहकार बनी और महत्वपूर्ण निर्णयों में भी भाग लेने लगी. बगावत के समय, झांसी के किले पर युद्ध के समय वह अपने आप को झांसी की रानी कहते हुए लड़ी. ताकि रानी लक्ष्मीबाई सुरक्षित रूप से आगे बढ़ सके. वह रानी लक्ष्मीबाई की नियमित सेना में, महिला शाखा दुर्गा दल की सेनापति थीं. वह लक्ष्मीबाई की हमशक्ल भी थीं. इस कारण शत्रु को गुमराह करने के लिए वे रानी के वेश में भी युद्ध करती थीं. अपने अंतिम समय में भी वे रानी के वेश में युद्ध करते हुए वे अंग्रेजों के हाथों पकड़ी गयीं और रानी को किले से भाग

निकलने का अवसर मिल गया था. उन्होंने प्रथम स्वाधीनता संग्राम में झांसी की रानी के साथ ब्रिटिश सेना के विरुद्ध अद्भुत वीरता से लड़ते हुए ब्रिटिश सेना के कई हमलों को विफल किया था. झलकारी बाई की गाथा आज भी बुंदेलखंड की लोकगाथाओं और लोकगीतों में सुनी जा सकती है. भारत सरकार ने 22 जुलाई 2001 में झलकारीबाई के सम्मान में एक डाक टिकट जारी किया है.

झलकारी बाई का जन्म 22 नवम्बर 1830 को झांसी के पास के भोजला गाँव में एक बंजारा समाज में हुआ था. झलकारी बाई के पिता का नाम मुलचंद राठोड और माता का नाम जमुनाबाई था. पूरनसिंह चव्हाण झलकारीबाई का पती था. पूरनसिंह का जन्म नयापुरा गाँव में हुआ था. पूरन सिंह झांसी रियासत की सेना में तोपची था. 6 जून 1857 को ब्रिटिश सरकार और झांसी सेने के बीच युद्ध हुआ. जिसमें किले के उन्नाव दरवाजे पर पूरनसिंह ने मोर्चा संभाला और शहीद हो गए. झलकारी बाई को भी अभ्यास करवाया करते थे जिसके फलस्वरूप झलकारी बाई झांसी की महिला सैन्य टुकड़ी दुर्गा दल की सेनापति बन गई. झलकारी बाई बहुत छोटी थीं तब उनकी माँ की मृत्यु के हो गयी थी, और उसके पिता ने उन्हें एक लड़के की तरह पाला था. उन्हें घुड़सवारी और हथियारों का प्रयोग करने में प्रशिक्षित किया गया था. झलकारी बचपन से ही बहुत साहसी और दृढ़ प्रतिज्ञ बालिका थी. झलकारी घर के काम के अलावा पशुओं का रख-रखाव और जंगल से लकड़ी इकट्ठा करने का काम भी करती थीं. एक बार जंगल में उसकी मुठभेड़ एक तेंदुए से हो गयी थी. और झलकारीने अपनी कुल्हाड़ी से उस तेंदुआ को मार डाला था. एक अन्य अवसर पर जब डकैतों के एक गिरोह ने गाँव के एक व्यवसायी पर हमला किया तब झलकारी ने अपनी बहादुरी से उन्हें पीछे हटने को मजबूर कर दिया था. उसकी इस बहादुरी से खुश होकर गाँव वालों ने उसका विवाह रानी लक्ष्मीबाई की सेना के एक सैनिक पूरनसिंह से करवा दिया

था. एक बार गौरी पूजा के अवसर पर झलकारी गाँव की अन्य महिलाओं के साथ महारानी को सम्मान देने झाँसी के किले में गयीं, वहाँ रानी लक्ष्मीबाई उन्हें देख कर अवाक रह गयी क्योंकि झलकारी बिल्कुल रानी लक्ष्मीबाई की तरह दिखती थीं. अन्य औरतों से झलकारी की बहादुरी के किस्से सुनकर रानी लक्ष्मीबाई बहुत प्रभावित हुई थीं. रानी ने झलकारी को दुर्गा सेना में शामिल करने का आदेश दिया. झलकारीबाईने अन्य महिलाओं के साथ बंदूक चलाना, तोप चलाना, और तलवारबाजी का प्रशिक्षण लिया था. लार्ड डलहौजी की राज्य हड़पने की नीति के चलते, ब्रिटिशों ने निःसंतान लक्ष्मीबाई को उनका उत्तराधिकारी गोद लेने की अनुमति नहीं दी, क्योंकि वे ऐसा करके राज्य को अपने नियंत्रण में लाना चाहते थे. हालांकि, ब्रिटिश की इस कार्रवाई के विरोध में रानी के सारी सेना, उसके सेनानायक और झाँसी के लोग रानी के साथ लामबंद हो गये और उन्होने आत्मसमर्पण करने के बजाय ब्रिटिशों के खिलाफ हथियार उठाने का संकल्प लिया था. 1857 के दौरान, लक्ष्मीबाई ने झाँसी के किले के भीतर से, अपनी सेना का नेतृत्व किया और ब्रिटिश और उनके स्थानीय सहयोगियों द्वारा किये कई हमलों को नाकाम कर दिया. रानी के सेनानायकों में से एक दूल्हेराव ने उसे धोखा दिया और किले का एक संरक्षित द्वार ब्रिटिश सेना के लिए खोल दिया. जब किले का पतन निश्चित हो गया तो रानी के सेनापतियों और झलकारी बाई ने उन्हें कुछ सैनिकों के साथ किला छोड़कर भागने की सलाह दी. रानी अपने घोड़े पर बैठ अपने कुछ विश्वस्त सैनिकों के साथ झाँसी से दूर निकल गई थीं. झलकारी ने लक्ष्मीबाई की तरह कपड़े पहने और झाँसी की सेना की कमान अपने हाथ में ले ली थीं. जिसके बाद वह किले के बाहर निकल ब्रिटिश जनरल ह्यूग रोज़ के शिविर में उससे मिलने पहुँची थीं. ब्रिटिश शिविर में पहुँचने पर उसने चिल्लाकर कहा कि वो जनरल ह्यूग रोज़ से मिलना चाहती है. रोज़ और उसके सैनिक प्रसन्न थे कि न सिर्फ़ उन्होने झाँसी पर कब्जा कर लिया है बल्कि जीवित रानी भी उनके कब्जे में है. जनरल ह्यूग रोज़ जो उसे रानी ही समझ रहा था, ने झलकारी बाई से पूछा कि उसके साथ क्या किया जाना चाहिए? तो उसने दृढ़ता के साथ कहा, मुझे फाँसी दो. जनरल ह्यूग रोज़ झलकारी का साहस और उसकी नेतृत्व क्षमता से बहुत प्रभावित हुआ और झलकारी बाई को रिहा कर दिया गया. इसके विपरीत कुछ

इतिहासकार मानते हैं कि झलकारी इस युद्ध के दौरान वीरगति को प्राप्त हुई. एक बुंदेलखंड किंवदंती है कि झलकारी के इस उत्तर से जनरल ह्यूग रोज़ दंग रह गया और उसने कहा कि "यदि भारत की 1% महिलायें भी उसके जैसी हो जायें तो ब्रिटिशों को जल्दी ही भारत छोड़ना होगा". मुख्यधारा के इतिहासकारों द्वारा, झलकारी बाई के योगदान को बहुत विस्तार नहीं दिया गया है, लेकिन आधुनिक लेखकों ने उन्हें गुमनामी से उभारा है. एक स्त्री जिसके हौसले और बहादुरी को इतिहास के दस्तावेजों में जगह नहीं मिली. आम लोगों ने उसे अपने दिलों में जगह दी. बकौल बद्री नारायण, 'बुंदेलखंड की लोक स्मृतियों में उन्हें वीरांगना के रूप में स्थापित करने की कोशिश की है. और वीरांगना के रूप में जब स्थापित करने की कोशिश होती है, तब यह होता है कि वे बचपन से ही वीरांगना थीं.' श्री माता प्रसाद ने झलकारी बाई की जीवनी की रचना की है. इसके अलावा चोखेलाल वर्मा ने उनके जीवन पर एक वृहद काव्य लिखा है, मोहनदास नैमिशराय ने उनकी जीवनी को पुस्तकाकार दिया है. और भवानी शंकर विशारद ने उनके जीवन परिचय को लिपिबद्ध किया है. बंजारा समाज लोक गितों में निम्न उल्लेख आया है....

**“ भूकियारी छोरी झलकारी, इंग्रजी सरकारन दलकारी” !
जा कर रण में ललकारी थी, वह तो झाँसी की झलकारी
थी। गोरों से लड़ना सिखा गई, है इतिहास में झलक रही,
वह भारत की ही नारी थी” ।**

हालाँकि, उस दौर के अब तक मिले ऐतिहासिक दस्तावेजों में झलकारी बाई का नाम नहीं आता है. मगर बंजारा समाज के लोक गितों में आता है. झलकारी बाई बंजारा समाज का प्रतिनिधित्व करती हैं. इसलिए वे खास ज़ोर देते हैं, 'इतिहास में वह नहीं थी, यह कहना बहुत मुश्किल है. अगर किसी का परिवार है और लोक गितों में उल्लेख आया है, तो इसका मतलब है कि वह व्यक्ति कभी मौजूद था. सामाजिक वजह से अंग्रेजों के दस्तावेजों या लेखन में झलकारी बाई जैसों का जिक्र गायब है.

सारांश :

झलकारी बाई का जन्म बंजारा समाज में हुआ था, वे एक साधारण सैनिक की तरह रानी लक्ष्मीबाई की सेना में शामिल हुई थी. लेकिन बाद में वह रानी लक्ष्मीबाई की विशेष सलाहकार बनी और महत्वपूर्ण निर्णयों में भी भाग लेने लगी

थीं. झलकारीबाई की कहानी को सामाजिक और राजनैतिक महत्ता दी गयी. और लोगो में भी उनकी कहानी सुनाई गयी. झलकारीबाई की महानता को देखते हुए भारत सरकार ने झलकारीबाई के नाम का पोस्ट और टेलीग्राम स्टेम्प भी जारी किया है. भारतीय पुरातात्विक सर्वे ने अपने पंच महल के म्यूजियम में, झाँसी के किले में झलकारीबाई का भी उल्लेख किया है. भारत की सम्पूर्ण आज़ादी के सपने को पूरा करने के लिए प्राणों का बलिदान करने वाली वीरांगना झलकारीबाई का नाम अब इतिहास आने लगा है.

सन्दर्भ :

1. डॉ. जाधव दत्ता उध्दव- माहूरगडची रायबागन — ए वन प्रकाशन परभणी.
2. मधुमती मुल — वीरांगना झलकारीबाई- पुरालेखित अभियान 2011.
3. "डेटाबेस ऑफ इंडियन स्टाम्प्स". कामत पॉटपुरी. - 2009 को पुरालेखित.
4. "ग्रेट वूमेन ऑफ इंडिया" (अंग्रेज़ी में). *Dakshina Kannada Philatelic and Numismatic Association*. 8 अप्रैल 2003 को पुरालेखित.
5. "वीरांगना झलकारी बाई". भारतीय साहित्य संग्रह. अभिगमन 2009.

स्वतंत्रता संग्राम में महिला नायिकाओं की भूमिका : एक अध्ययन

डॉ. देवानंद सखाराम अंबोरे

सहाय्यक प्राध्यापक

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, रिसोड रोड, वाशिम.

E-mail:-ambhored76@gmail.com

सार :

भारत के स्वतंत्रता संग्राम में, महिलाओं ने अंग्रेजों के खिलाफ अग्रणी भूमिका निभाई। 1857 का विद्रोह भारतीय इतिहास में ब्रिटिश शासन के खिलाफ सबसे बड़ा और सबसे महत्वपूर्ण विद्रोह था। बेगम हजरत महल, इस दौरान की एक बहादुर महिला, विशेष रूप से उल्लेखनीय थीं। गांधी युग में, राष्ट्रीय आंदोलन एक जन आंदोलन में बदल गया। इस कार्य में आदि से अंत तक महिलाओं ने भी भाग लिया। उन्होंने न केवल अंग्रेजों के खिलाफ कड़ी प्रतिक्रिया व्यक्त की, बल्कि क्रांतिकारी गतिविधियों में भी भाग लिया। राष्ट्रीय आंदोलन में महिलाओं की भागीदारी ने दिखाया कि वे एक शक्तिशाली शक्ति हैं और सभी बाधाओं से मुक्त होकर राष्ट्र की स्वतंत्रता और अधिकारों के लिए लड़ सकती हैं। इस समय महिलाओं ने इतिहास में अपना नाम दर्ज कराया था। राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास में महिलाओं के योगदान से पता चलता है कि उनके कई आयाम हैं, जो उन्हें भारतीय समाज में एक मजबूत ताकत बनाते हैं।

भारत के स्वतंत्रता संग्राम में, महिलाओं ने अंग्रेजों का विरोध करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। 1857 के विद्रोह के दौरान, झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, कुछ सबसे उल्लेखनीय महिला प्रतिभागी थीं। गांधी युग में, महिलाओं ने राष्ट्रीय आंदोलन में और भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उन्होंने न केवल शांतिपूर्ण विरोध प्रदर्शनों में भाग लिया, बल्कि क्रांतिकारी गतिविधियों में भी भाग लिया। ऐसा करके उन्होंने दिखा दिया कि वे एक शक्तिशाली शक्ति हैं और समाज की बंदिशों से मुक्त होकर राष्ट्र की स्वतंत्रता और अधिकारों के लिए लड़ सकते हैं। इस समय, महिलाओं ने पहले ही भारतीय इतिहास पर प्रभाव डाला था। राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास में उनका योगदान विविध और गतिशील रहा है।

प्रस्तावना :

महिलाओं के योगदान का उल्लेख किए बिना भारत के स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास अधूरा रहेगा। महिलाओं ने अपनी आजादी हासिल करने के लिए विभिन्न कठिनाइयों का सामना करते हुए साहस और भावना के साथ संघर्ष किया है। जब अधिकांश पुरुष स्वतंत्रता सेनानी जेल में थे, महिलाओं ने आगे बढ़कर संघर्ष की कमान संभाली। भारत की सेवा के प्रति समर्पण और समर्पण के लिए जिन महान महिलाओं के नाम इतिहास में दर्ज हैं, उनकी सूची लंबी है। भारत के स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भागीदारी 1817 की शुरुआत में ही शुरू हो गई थी। भीमा बाई होलकर ने ब्रिटिश कर्नल मैल्कम के खिलाफ बहादुरी से लड़ाई लड़ी और उन्हें एक गुरिल्ला युद्ध में हरा दिया। 19वीं सदी में किचूर की रानी चन्नम्मा, अवध की रानी बेगम हजरत महल समेत कई महिलाओं ने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी के खिलाफ लड़ाई लड़ी; 1857 के स्वतंत्रता संग्राम (महान विद्रोह) में

महिलाओं द्वारा निभाई गई भूमिका "1857 के प्रथम स्वतंत्रता संग्राम" से 30 साल पहले विश्वसनीय थी और विद्रोह के नेताओं के लिए भी प्रशंसा आमंत्रित थी। रामगढ़ की रानी, रानी जिंदन कौर, रानी तेस बाई, बाईजा बाई, चौहान रानी, तपस्विनी महारानी ने युद्ध के मैदान में अपने सैनिकों को डरा दिया। 18वीं शताब्दी से शुरू होकर आज तक जारी भारत के स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का इतिहास पुरुषों और महिलाओं दोनों भारतीयों की बहादुरी और दृढ़ संकल्प की कहानी है। महिलाओं ने इस संघर्ष में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई, अक्सर उनसे अपेक्षा से भरे साहस और सहनशीलता का प्रदर्शन किया। 1857 का विद्रोह भारत में ब्रिटिश शासन के खिलाफ पहला बड़ा विद्रोह था, और इसका नेतृत्व रानी लक्ष्मीबाई नामक महिला ने किया था। उसके कार्यों ने अद्भुत स्तर की बहादुरी दिखाई, और यहाँ तक कि अंग्रेज भी प्रभावित हुए। सर हयूरोज को झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई के अद्भुत पराक्रम से चकित होकर कहना पड़ा कि "सैनिक विद्रोह के नेताओं में महारानी लक्ष्मीबाई सर्वाधिक बहादुर

और सर्वश्रेष्ठ थीं।” रामगढ़ की रानी ने जहाँ रणक्षेत्र में लड़ते-लड़ते प्राण दे दिये वहीं बेगम हजरत महल अंग्रेजों के समक्ष आत्म समर्पण कर अपमानित होने के बजाए नेपाल की ओर चल पड़ी, जहाँ वनवास में उनकी मृत्यु हुई और जीनत महल को बर्मा में निर्वासित कैदी के रूप में जीवन व्यतीत करना पड़ा।

महिला नायिकाओं का आंदोलन में सहभाग : असहयोग आन्दोलन

असहयोग आंदोलन महात्मा गांधी द्वारा शुरू किया गया अभियान था ताकि ब्रिटिश सरकार को उन्हें और अधिक राजनीतिक अधिकार देने की कोशिश की जा सके। उनका मानना था कि युद्ध समाप्त होने के बाद उनके ऐसा करने की संभावना अधिक होगी, लेकिन जब ऐसा नहीं हुआ तो उन्हें बहुत निराशा हुई। भारतीय लोगों में इस गुस्से ने राष्ट्रीय चेतना को बढ़ाने और समग्र रूप से स्वतंत्रता आंदोलन के लिए समर्थन बढ़ाने में मदद की। वर्ष 1928 भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के लिए बहुत महत्वपूर्ण वर्ष था क्योंकि यही वह वर्ष था जब महात्मा गांधी ने असहयोग आंदोलन की आधिकारिक घोषणा की थी।

1857 का विद्रोह

भारत को स्वतंत्र कराने का जो अभियान था वह यद्यपि गांधीजी के राजनीति में आगमन के बाद व्यापक स्तर पर शुरू हुआ। परन्तु देश को स्वतंत्र कराने का अभियान बहुत पहले ही शुरू हो चुका था। 1857 के विद्रोह ने ब्रिटिश सत्ता का अंत करने के प्रयास को लेकर सर्वप्रथम शक्तिशाली साम्राज्य को चुनौती दी। “1857 के संग्राम का शुभारंभ सर्वप्रथम सैनिक छावनियों से हुआ। जवान मंगल पांडे द्वारा अपने सार्जेंट पर गोली चलाने के साथ ही क्रांति का बिगुल उठा।” देखते ही देखते यह स्वतंत्रता संग्राम कानपुर, लखनऊ, बनारस, इलाहबाद, बरेली, जगदीशपुर और झाँसी आदि जगह पर फैल गया तथा नाना साहब, तात्या टोपे, महारानी लक्ष्मीबाई, मौलवी अहमदशाह, कुंवर सिंह जैसे अनेक नेता इस संग्राम से जुड़ गए। 1857 ई. की क्रांति को अंग्रेज विद्वान ‘सिपाही विद्रोह’ की संज्ञा देकर तथा एक आकस्मिक घटना बताकर टाल देते हैं। लेकिन “1857 का विद्रोह कोरा विद्रोह नहीं था बल्कि स्वाधीनता संघर्ष था। जिससे प्रायः सभी राष्ट्रवादी नेताओं ने बाद में प्रेरणा ली।”

1857 के स्वतंत्रता संग्राम में जहाँ वीर योद्धाओं ने अपने प्राणों की बाजी लगा दी, वहीं हमारी वीरांगनाओं ने भी अंग्रेजों के खिलाफ डटकर मुकाबला किया। झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, अवंती बाई लोदी, टेस बाई और अजीजान जैसी कई वीरांगनाओं ने अंग्रेजों के सामने अपना लोहा मनवाया।

बंग- भंग एवं स्वदेशी आन्दोलन

स्वदेशी आंदोलन, जो 20वीं शताब्दी के शुरुआती भाग में शुरू हुआ, अंग्रेजों द्वारा बंगाल के विभाजन के फैसले की प्रतिक्रिया थी, एक राज्य जिसमें उस समय उड़ीसा और बिहार शामिल थे। आंदोलन का लक्ष्य भारतीय एकता को बढ़ावा देना और जातीय आधार पर देश के विभाजन को रोकना था। इस उग्रवादी भावना को भारतीय राष्ट्रीय चेतना के केंद्र बंगाल ने बढ़ावा दिया। 1947 में बंगाल का विभाजन भारतीय राष्ट्रवाद के विकास में एक महत्वपूर्ण कदम था, और इसने संघर्ष और विभाजन का माहौल बनाने में मदद की जो अभी भी भारत में मौजूद है।

एनी बेसेंट और होमरूल आन्दोलन

भारत में स्वतंत्रता के लिए लड़ते हुए भारतीय और विदेशी दोनों ही तरह के कई लोगों की मृत्यु हो गई, और एनी बेसेंट सबसे महत्वपूर्ण योगदानकर्ताओं में से एक थीं। 1847 में लंदन में जन्मी बेसेंट ने भारत में हिंदू धर्म और इसकी नैतिक शिक्षाओं का अध्ययन करने में कई साल बिताए। उन्होंने भारतीयों को उनकी मान्यताओं का सम्मान करना सीखने में मदद की और देश को स्वतंत्रता की ओर ले जाने में मदद की।

भारत की महिला सेनानी :

झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई :

हमारे युद्ध में अनेक देवियों ने शत्रुओं के दाँत खट्टे करने में सहायता की है। 1857 में देश के लिए कई वीरांगनाओं ने अपने प्राणों की आहुति दी। इन नायिकाओं में झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई प्रमुख थीं। भारत माता का गौरव बढ़ाने वाली महिलाओं में महारानी लक्ष्मीबाई महान थीं। ये वो महिला थी जिसने भारत की आजादी की मशाल लेकर भारत की आजादी के लिए हंसते-हंसते अपने प्राणों की आहुति दे दी। उनका शौर्य, साहस और बलिदान भारतीय महिलाओं को हमेशा बहादुर बनने के लिए प्रेरित करेगा। हिन्दी के अनेक कवियों ने रानी की वीरता की प्रशंसा की है।

बेगम हजरत महल :

10 मई से 30 मई, 1857 के बीच उत्तरी भारत के मेरठ शहर में विद्रोहों की एक शृंखला शुरू हो गई। 30 मई, 1857 को नवाब (राजा) वाजिद अली शाह के शासन वाले अवध शहर में विद्रोह की घोषणा कर दी गई। नवाब की सुंदर और कुशल पत्नी बेगम हजरत महल ने विद्रोह को भड़काने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। जून, 1857 के अंत तक, अंग्रेजों को लखनऊ शहर से भागने के लिए मजबूर होना पड़ा, जो कि विद्रोही नियंत्रण में था।

अनुसूयाबाई काले :

अनुसूयाबाई काले महाराष्ट्र से थीं, लेकिन उन्होंने अपने करियर का अधिकांश समय मध्य प्रदेश में काम करते हुए बिताया। 1920 में, उन्होंने महिलाओं के लिए एक संगठन भगिनी मंडल की स्थापना की। वह अखिल भारतीय महिला सभा में भी सक्रिय थीं, और 1928 में उन्हें मध्य प्रांत विधानमंडल का सदस्य नियुक्त किया गया था। हालांकि, 1930 में गांधीजी की गिरफ्तारी के बाद, अनुसूयाबाई ने अपने पद से इस्तीफा दे दिया और उनकी रिहाई के लिए प्रदर्शन करना शुरू कर दिया। गांधीजी को उनकी राजनीतिक गतिविधियों के लिए कई बार गिरफ्तार किया गया और 1937 में प्रांतीय चुनावों के बाद, अनुसूयाबाई को मध्य प्रदेश विधानमंडल का उपाध्यक्ष चुना गया। हालांकि, द्वितीय विश्व युद्ध शुरू होने के बाद और भारत को युद्ध में शामिल होने के लिए मजबूर किया गया, उसने कांग्रेस के आह्वान पर फिर से अपने पद से इस्तीफा दे दिया। वह भारत छोड़ो आंदोलन के दौरान बहुत सक्रिय थीं, और उन्होंने महाराष्ट्र में अष्टी और चिमूर में आदिवासियों के सरकार के दमन के खिलाफ आवाज उठाई। 25 अन्य लोगों के साथ, उसे आष्टी और चिमूर में विद्रोह में मौत की सजा सुनाई गई थी, लेकिन वह और उसके दोस्त खुद को बचाने में सफल रहे।

अरुणा आसफ अली:

अरुणा आसफ अली का जन्म 1930 में हरियाणा में एक रूढ़िवादी बंगाली परिवार में हुआ था। नमक सत्याग्रह के दौरान पहली बार ब्रिटिश शासन की क्रूरता को देखने के बाद, वह राजनीतिक रूप से सक्रिय हो गई और 1942 के बाद से भारत छोड़ो आंदोलन में शामिल हुईं। सितंबर 1942 में, दिल्ली प्रशासन ने उसे आत्मसमर्पण करने के लिए कहा, लेकिन उसने इनकार कर दिया, जिसके कारण उसका घर, संपत्ति, कार और अन्य संपत्ति नीलाम हो गई। इसके बावजूद

वे आंदोलन के लिए प्रचार करती रहीं, लेख लिखती रहीं और लोगों से लगातार मिलती रहीं। 1945 में, उन्होंने और राम मनोहर लोहिया ने इंकलाब नामक एक मासिक पत्रिका का संपादन किया।

सिस्टर निवेदिता:

उनका वास्तविक नाम मारग्रेट नोबल था। मारग्रेट नोबल का जन्म 1898 में इंग्लैंड में हुआ था। उस दौरान कई विदेशी महिलाएं भारत की श्रद्धांजलि और स्वतंत्रता संग्राम से प्रभावित थीं। जनवरी 1898 में, वह स्वामी विवेकानंद के जीवन और दर्शन के प्रभाव में भारत आईं। भारतीय महिलाओं के जीवन की उच्चता ने उन्हें आकर्षित किया, लेकिन उन्होंने महिलाओं की शिक्षा और उनके बौद्धिक उत्थान की आवश्यकता को महसूस किया। प्लेग महामारी के दौरान उन्होंने मरीजों की पूरी निष्ठा से सेवा की और भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में भी अग्रणी भूमिका निभाई। भारतीय इतिहास और दर्शन पर मारग्रेट के कई महत्वपूर्ण लेख हैं, जो भारतीय उपमहाद्वीप में महिलाओं की बेहतरी के लिए प्रेरणा से प्रेरित हैं।

अजीजन बेगम :

अजीजन बेगम भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के शुरुआती दिनों में कानपुर में एक प्रसिद्ध नर्तकी थीं। 1920 के दशक की शुरुआत में जब क्रांतिकारी उत्साह भड़क उठा, तो अजीजन ने लड़ाई में शामिल होने के लिए साहसी और निडर महिलाओं की एक टुकड़ी का आयोजन किया। इन वीरांगनाओं ने युद्ध में घोड़ों की सवारी की, नंगी तलवारें लहराईं, और सामने की तर्ज पर लड़ने वाले सैनिकों को भोजन और आपूर्ति वितरित की। संकट के समय में, अजीजन ने खतरे में सैनिकों को गोला-बारूद पहुंचाने के लिए अपनी जान जोखिम में डाल दी। उनके प्रेरणादायी नेतृत्व की बदौलत कानपुर की महिलाओं ने साहसपूर्वक क्रांति में भाग लिया।

मीरा बेन:

लंदन के एक सैन्य अधिकारी की बेटी मैडलिन स्लेड भारत आई और महात्मा गांधी के व्यक्तित्व के प्रभाव में आ गई। वह काले लोगों के देश भारत गई और फिर भारत में ही रहने लगी। गांधी ने उन्हें मीरा बेन नाम दिया। मीरा बेन सादी धोती पहनती थी और सूत कातती थी, गाँव-गाँव घूमती थी और वह गोरी जाति की अंग्रेज औरत थी। वह भारत की स्वतंत्रता की पक्षधर थीं और निश्चय ही वह इस देश की

धरती पर पैदा नहीं हुई थीं। गांधी जी को अपनी विदेशी पुत्री से विशेष स्नेह था।

कमला नेहरू:

जब कमला शादी करके इलाहाबाद आई तो वह एक सामान्य, युवा दुल्हन थी। एक साधारण भारतीय लड़की, लेकिन समय के साथ यह कोमल बहू एक लौह महिला साबित हुई, जिसने विरोध मार्च में अंग्रेजों का सामना किया, भूख हड़ताल की और जेल की पथरीली जमीन पर सो गई। नेहरू के साथ-साथ कमला नेहरू और फिर इंदिरा की भी तमाम प्रेरणाओं में देश की आजादी सर्वोपरि थी। कमला नेहरू ने असहयोग आंदोलन और सविनय अवज्ञा आंदोलन में सक्रिय रूप से भाग लिया। कमला नेहरू के आखिरी दिन काफी मुश्किलों भरे रहे। नेहरू उस समय जेल में थे जब अस्पताल में बीमार कमला की स्विट्जरलैंड में टीबी से मृत्यु हो गई थी।

मैडम भीकाजी कामा:

मैडम भीकाजी कामा: पारसी यूँ तो हिंदुस्तानी थे, लेकिन गोरी चमड़ी और अंग्रेजी शिक्षा के कारण अंग्रेजों के ज्यादा निकट थे। ऐसे ही एक पारसी परिवार में जन्मी भीकाजी कामा पर अंग्रेजी शिक्षा के बावजूद अंग्रेजियत का कोई असर नहीं था। वह एक पक्की राष्ट्रवादी और स्वतंत्रता संग्राम सेनानी थीं। स्टुटगार्ट जर्मनी में उन्होंने देश की आजादी पर कहा था, 'हिंदुस्तानी की आजादी का परचम लहरा रहा है। अंग्रेजों, उसे सलाम करो। यह झंडा हिंदुस्तान के लाखों जवानों के रक्त से सींचा गया है। सज्जनों, मैं आपसे अपील करती हूँ कि उठें और भारत की आजादी के प्रतीक इस झंडे को सलाम करें।' फिरंगी भीकाजी कामा के क्रिया-कलापों से भयभीत थे और उन्होंने उनकी हत्या के प्रयास भी किए। पर देश-प्रेम से उन्नत भाल झुकता है भला। भीकाजी कामा का नाम आज भी उसी गर्व के साथ हमारे दिलों में गौरव का विषय है।

क्रांतिकारियों की गतिविधियाँ :

लाल-बाल-पाल घोष के अतिवादी उदारवाद से बिल्कुल भिन्न थीं। उदारवादियों की राजनीतिक भीख मांगने की नीति से असंतुष्ट होकर वे ब्रिटिश साम्राज्य पर दबाव डालने के लिए शांतिपूर्ण विरोध का प्रयोग करेंगे, लेकिन इस विरोध को हिंसा या तोड़-फोड़ का समर्थन नहीं था। इसके विपरीत, क्रांतिकारी स्वतंत्रता के अपने संघर्ष में हिंसा और बर्बरता को औजार के रूप में इस्तेमाल करने में विश्वास

करते थे। उन्होंने अपने लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए सरकारी संपत्ति के विनाश के साथ-साथ हत्याओं और बर्बरता का सहारा लेना उचित समझा। क्रांतिकारी आतंकवादी सिर्फ हत्यारे या डाकू नहीं थे - वे देशभक्त थे जो अपने देश के लिए सिर कलम करना चाहते थे। इंग्लैंड में श्यामजी कृष्ण वर्मा, फ्रांस में मैडम कामा और अमेरिका में लाल हरदयाल जैसे क्रांतिकारियों की गतिविधियाँ विदेशी शासकों के मन में भय पैदा करने के लिए चलाई गईं। रैण्ड के सहायक लेफ्टिनेंट जनरल डायर, सॉन्डर्स आदि की हत्या क्रांतिकारी आतंकवादियों ने की थी और उसी का परिणाम था 1899 में महाराष्ट्र में हुआ विस्फोट। वीर सावरकर, श्यामजी वर्मा, गणेश सावरकर, चापेकर बंधु, वीरेंद्र कुमार घोष, भुवेंद्र नाथ दत्त, सरदार अजीत सिंह, भाई परमानंद, बालमुक्कड़ और लाला हरदयाल सभी पंजाब के प्रमुख क्रांतिकारी नेता थे।

निष्कर्ष :

स्वदेशी आंदोलन और बंग-भंग आंदोलन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने वाली सरला देवी ने कई क्रांतिकारी गतिविधियों में भी भाग लिया और 1905 में बंगाल और पंजाब के क्रांतिकारियों के बीच एक कड़ी के रूप में काम किया। यह स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं द्वारा निभाई गई महत्वपूर्ण भूमिका को प्रदर्शित करता है। स्वतंत्रता आंदोलन की एक अन्य प्रमुख महिला क्रांतिकारी दुर्गा भाभी हैं। दुर्गा भाभी का जन्म 7 अक्टूबर, 1907 को इलाहाबाद, उत्तर प्रदेश में हुआ था। दुर्गा भाभी भगवती बाबू जैसे महान क्रांतिकारी की पत्नी थीं। वे अपने पति की क्रांतिकारी गतिविधियों का पूरा समर्थन करती थीं और पार्टी के लिए धन संग्रह करती थीं, क्रान्ति से संबंधित पर्चे बाँटती थीं, अपने घर आये क्रांतिकारियों का स्वागत और सत्कार करती थीं, उन्हें आश्रय देती थीं। जब भगत सिंह द्वारा सांडर्स की हत्या की गई, तो वह भगत की पत्नी के रूप में उनके साथ कलकत्ता चली गईं। भाभी ने इस जोखिम भरे तरीके से जरूरत पड़ने पर इस्तेमाल के लिए एक पिस्टल भी छिपा रखी थी। 'अपनी पत्नी के इस साहसिक कार्य पर भगवती बाबू बहुत प्रसन्न हुए। भाभी ने गांधीजी से भगत सिंह, सुखदेव और राजगुरु सहित अन्य क्रांतिकारियों की रिहाई के लिए वायसराय के सामने शर्तें रखने को कहा।' बंबई में भाभी ने बाबा पृथ्वी सिंह

आज़ाद की मदद से पुलिस कमिश्नर हेली को मारने की योजना बनाई, लेकिन योजना विफल रही।

उपसंहार :

महिलाओं ने देश के स्वतंत्रता संग्राम के हर पहलू में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है, मतदान के अधिकार के लिए लड़ने से लेकर कार्यालय चलाने तक, देश की मुक्ति के लिए सब कुछ कुर्बान करने तक। सदियों से महिलाएं आजादी के हर आंदोलन में सबसे आगे रही हैं और उनकी भागीदारी ने देश को आजाद कराने में मदद की है। महिलाओं ने राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास में शांति-आधारित अभियानों का समर्थन करने से लेकर क्रांतिकारी आंदोलनों में भाग लेने तक कई तरह की भूमिकाएँ निभाई हैं। उनके विविध योगदानों ने देश को स्वतंत्र बनाने में मदद की है, और वे इसके भविष्य में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. विपिन चन्द्र, भारत का स्वतन्त्रता संघर्ष, पृ. सं. 2
2. विश्व प्रकाश गुप्ता, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं, पृ. सं. 913.
3. डॉ. एस. एल. नागोरी, कान्ता नागोरी, भारतीय वीरांगनाएँ, पृ. सं. 14-15
4. विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता - संग्राम और महिलाएँ, पृ. सं. 94
5. एल. पी. माथुर, भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी, पृ. सं. 15
6. विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता-संग्राम और महिलाएँ, पृ. सं. 94
7. आशारानी व्होरा- महिलाएं और स्वराज्य, पृ. सं.- 146
8. राज लक्ष्मी गौड़ - नारी जागरण और गांधीजी (लेख), मध्यप्रदेश संदेश, 1971
9. शालिनी सक्सेना - स्वाधीनता आंदोलन में मध्यप्रान्त की महिलाएं, पृ. सं. - 2
10. जीवंतराम भगवानदास - महात्मा गांधीजी जीवन और चिंतन, कृपलानी पृ. सं. 91
11. विजय एग्न्यू - वीमने इन इण्डियन पालिटिक्स, पृ. सं. - 8
12. प्रयागदत्त शुक्ल - क्रांति के चरण, पृ. सं.- 84
13. मोहम्मद शमीम—छत्तीसगढ़ में गांधीवादी आन्दोलन में छात्रों की भूमिका (अप्रकाशित शोध प्रबंध), पृ सं. 19

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भूमिका

डॉ. गौस शेख

हिंदी सहायक आचार्य

एस.आर.& बीजीएनआर. कला एवं विज्ञान शासकीय महाविद्यालय

खम्मम, तेलंगाना

भा

रतीय इतिहास में गौरवपूर्ण अध्याय के निर्माण

कार्य में जितना सहयोग स्त्री शक्ति ने दिया है उतना अभी तक किसी ने नहीं दिया। गांधी ने कहा था कि हमारी माँ ओ-बहनों के सहयोग के बगैर यह संघर्ष संभव ही नहीं था। जिन महिलाओं ने आजादी की लड़ाई को अपने साहस से धार दी, भारत के स्वाधीनता संग्राम में आक्रमणकारियों के विरुद्ध सदैव स्त्री शक्ति अग्रणी रही। अंग्रेजी शासन के विरुद्ध भारतीय स्वतंत्रता संग्राम अनेक दौरों से गुजरा। 185 के विद्रोह में विश्व के सबसे महान् व शक्तिशाली साम्राज्य को चुनौती दी गई। इस विद्रोह में झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हज़रत महल जैसी वीरांगनाओं का योगदान विशेष उल्लेखनीय रहा। गांधी युग में राष्ट्रीय आन्दोलन जन आंदोलन में परिवर्तित हो गया। इस युग में सभी धर्मों व सम्प्रदायों के अनुयायियों तथा जनता के प्रत्येक वर्ग ने बढ़ चढ़ कर भाग लिया। इस कार्य में महिलाएँ भी पीछे नहीं रही। अंग्रेजी शासन के विरुद्ध भारतीय स्वतंत्रता संग्राम अनेक दौरों से गुजरा।

1857 के विद्रोह में विश्व के सबसे महान् व शक्तिशाली साम्राज्य को चुनौती दी गई। 1857 के इस विद्रोह में झांसी की रानी लक्ष्मीबाई बेगम, हज़रत महल जैसी वीरांगनाओं का योगदान विशेष उल्लेखनीय रहा। गांधी युग में राष्ट्रीय आन्दोलन जन आंदोलन में परिवर्तित हो गया। इस युग में सभी धर्मों व सम्प्रदायों के अनुयायियों तथा जनता के प्रत्येक वर्ग ने बढ़ चढ़ कर भाग लिया। इस कार्य में महिलाएँ भी पीछे नहीं रही। आरंभ से लेकर अंत तक उन्होंने न केवल शांतिपूर्ण आन्दोलनों में सक्रिय भाग लिया अपितु वे क्रांतिकारी गतिविधियों में भी सक्रिय रहीं। गांधी जी भी राष्ट्रीय आन्दोलन में महिलाओं की भागीदारी के पूर्ण

पक्षधर थे। राष्ट्रीय आंदोलन में भाग लेकर महिलाओं ने न केवल ब्रिटिश शासन के विरुद्ध तीखी प्रतिक्रिया व्यक्त की बल्कि गिरफ्तार भी हुई। कुल मिलाकर महिलाओं के अंदर इस समय जो राष्ट्रचेतना पैदा हुई थी उसने यह सिद्ध र दिया कि वे एक ऐसी राष्ट्रीय शक्ति हैं जो राष्ट्र की स्वाधीनता और अधिकारों के लिए सभी बंधनों से उन्मुक्त होकर लड़ सकती हैं। इस समय जिन स्त्रियों ने इतिहास में अपना नाम दर्ज कराया था उनमें एक पंक्ति उनकी भी थी जो गांधी जी के अहिंसावादी नीति का अनुसरण कर रही थीं और दूसरी पंक्ति उनकी थी जिन्होंने क्रांति का मार्ग चुना था। राष्ट्रीय आन्दोलन के इतिहास में अपने आप को महिलाओं ने विविध आयामों के साथ प्रस्तुत किया है।

कस्तूरबा गांधी : गांधी ने बा के बारे में खुद स्वीकार किया था कि उनकी दृढ़ता और साहस खुद गांधीजी से भी उन्नत थे। आजादी की लड़ाई में उन्होंने हर कदम पर अपने पति का साथ दिया था, बल्कि यह कि कई बार स्वतंत्र रूप से और गांधीजी के मना करने के बावजूद उन्होंने जेल जाने और संघर्ष में शिरकत करने का निर्णय लिया। वह एक दृढ़ आत्मशक्ति वाली महिला थीं और गांधीजी की प्रेरणा भी।

विजयलक्ष्मी पंडित : एक संपन्न, कुलीन घराने से ताल्लुक रखने वाली और जवाहरलाल नेहरू की बहन विजयलक्ष्मी पंडित भी आजादी की लड़ाई में शामिल थीं। सविनय अवज्ञा आंदोलन में भाग लेने के कारण उन्हें जेल में बंद किया गया था। वह एक पढ़ी-लिखी और प्रबुद्ध महिला थीं और विदेशों में आयोजित विभिन्न सम्मेलनों में उन्होंने भारत का प्रतिनिधित्व किया था। भारत के राजनीतिक इतिहास में वह पहली महिला मंत्री थीं। वह संयुक्त राष्ट्र की पहली भारतीय महिला अध्यक्ष थीं। वह स्वतंत्र भारत की पहली महिला राजदूत थीं।

अरुणा आसफ अली : हरियाणा के एक रूढ़िवादी बंगाली परिवार से आने वाली अरुणा आसफ अली ने परिवार और स्त्रीत्व के तमाम बंधनों को अस्वीकार करते हुए जंग-ए-आजादी को अपनी कर्मभूमि के रूप में स्वीकार किया। 1930 में नमक सत्याग्रह से उनके राजनीतिक संघर्ष की शुरुआत हुई।

सरोजिनी नायडू: भारत कोकिला सरोजिनी नायडू सिर्फ स्वतंत्रता संग्राम सेनानी ही नहीं, बल्कि बहुत अच्छी कवियत्री भी थीं। गोपाल कृष्ण गोखले से एक ऐतिहासिक मुलाकात ने उनके जीवन की दिशा बदल दी। सरोजिनी नायडू ने खिलाफत आंदोलन की बागडोर संभाली।

सिस्टर निवेदिता: उनका वास्तविक नाम मारग्रेट नोबल था। उस दौर में बहुत-सी विदेशी महिलाओं को हिंदुस्तान के व्यक्तित्वों और आजादी की लड़ाई ने प्रभावित किया था। स्वामी विवेकानंद के जीवन और दर्शन के प्रभाव में जनवरी, 1898 में वह हिंदुस्तान आई। भारत स्त्री-जीवन की उदात्तता उन्हें आकर्षित करती थी, लेकिन उन्होंने स्त्रियों की शिक्षा और उनके बौद्धिक उत्थान की जरूरत को महसूस किया और इसके लिए बहुत बड़े पैमाने पर काम भी किया। प्लेग की महामारी के दौरान उन्होंने पूरी शिद्दत से रोगियों की सेवा की और भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में भी अग्रणी थी।

कमला नेहरू: कमला जब ब्याहकर इलाहाबाद आई तो एक सामान्य, कमउम्र नवेली ब्याहता भर थीं। सीधी-सादी हिंदुस्तानी लड़की, लेकिन वक्त पड़ने पर यही कोमल बहू लौह स्त्री साबित हुई, जो धरने-जुलूस में अंग्रेजों का सामना करती है, भूख हड़ताल करती है और जेल की पथरीली धरती पर सोती है। नेहरू के साथ-साथ कमला नेहरू और फिर इंदिरा की भी सारी प्रेरणाओं में देश की आजादी ही सर्वोपरि थी। असहयोग आंदोलन और सविनय अवज्ञा आंदोलन में उन्होंने बढ़-चढ़कर शिरकत की।

मीरा बेन: लंदन के एक सैन्य अधिकारी की बेटी मैडलिन स्लेड गाँधी के व्यक्तित्व के जादू में बँधी साम समंदर पार काले लोगों के देश हिंदुस्तान चली आई और फिर यहीं की होकर रह गई। गाँधी ने उन्हें नाम दिया था - मीरा बेन। मीरा बेन सादी धोती पहनती, सूत कातती, गाँव-गाँव घूमती। वह गोरी नस्ल की अंग्रेज थीं, लेकिन हिंदुस्तान की आजादी के पक्ष में थी।

मैडम भीकाजी कामा: वह एक पक्की राष्ट्रवादी और स्वतंत्रता संग्राम सेनानी थीं। स्टुटगार्ट जर्मनी में उन्होंने देश की आजादी पर कहा था, 'हिंदुस्तानी की आजादी का परचम लहरा रहा है। अंग्रेजों, उसे सलाम करो। यह झंडा हिंदुस्तान के लाखों जवानों के रक्त से सींचा गया है। सज्जनों, मैं आपसे अपील करती हूँ कि उठें और भारत की आजादी के प्रतीक इस झंडे को सलाम करें।' फिरंगी भीकाजी कामा के क्रिया-कलापों से भयभीत थे और उन्होंने उनकी हत्या के प्रयास भी किए। पर देश-प्रेम से उन्नत भाल झुकता है भला।

सुचेता कृपलानी : इंदिरा गाँधी ने कभी सुचेता कृपलानी के बारे में कहा था, 'ऐसा साहस और चरित्र, तो स्त्रीत्व को इस कदर ऊँचा उठाता हो, महिलाओं में कम ही देखने को मिलता है।' स्वतंत्रता आंदोलन के साथ सुचेता कृपलानी का जिक्र आता ही है। सुचेता ने आंदोलन के हर चरण में बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया और कई बार जेलगई। जिन नारियों ने भारत माता के गौरव को ऊँचा किया है, उनमें महारानी लक्ष्मीबाई महान थीं। यही वह महिला थीं, जिसने भारत की स्वतंत्रता की मशाल लेकर, भारत की स्वाधीनता के लिए हँसते हँसते अपने प्राणों का उत्सर्ग कर दिया। उनका शौर्य साहस और बलिदान हमेशा भारतीय महिलाओं को वीरता की प्रेरणा देता रहेगा।

झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई : हमारे यहाँ युद्ध में अनेक देवियों ने शत्रुओं के दाँत खट्टे किए हैं। 1857 के स्वतंत्रता संग्राम में अनेक वीरांगनाओं ने देश के लिए प्राणों का उत्सर्ग किया। देश के लिए प्राणों को उत्सर्ग करने वाली वीरांगनाओं में झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई का नाम अग्रण्य है। जिन नारियों ने भारत माता के गौरव को ऊँचा किया है, उनमें महारानी लक्ष्मीबाई महान थीं। यही वह महिला थीं, जिसने भारत की स्वतंत्रता की मशाल लेकर, भारत की स्वाधीनता के लिए हँसते हँसते अपने प्राणों का उत्सर्ग कर दिया। उनका शौर्य, साहस और बलिदान हमेशा भारतीय महिलाओं को वीरता की प्रेरणा देता रहेगा। हिन्दी के अनेक कवियों ने रानी की वीरता का गुणगान किया है।

बेगम हजरत महल : '10 मई, 1857 को मेरठ में विद्रोह के आरंभ होने के बाद 30 मई, 1857 को

अवध में विद्रोह की घोषणा की गई। '4 अंग्रेजों के विरुद्ध इस विद्रोह की नेता अवध के नवाब वाजिद अली शाह की बेगम, हज़रत महल थीं।' बेगम हज़रत महल एक नर्तकी थी। अपने सौन्दर्य व गुणों के कारण वे अवध के अन्तिम नवाब वाजिद अली शाह की बेगम बन गई। सुन्दरता के साथ-साथ हज़रत महल में प्रशासनिक योग्यता कूट कूट कर भरी हुई थी। उनका व्यक्तित्व आकर्षक और मोहक था। मई, 1857 के अंत में अवध में विद्रोह को भड़काने में बेगम हज़रत महल ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। शीघ्र ही विद्रोह की चिंगारी अवध के अन्य प्रदेशों में भी फैल गई। जून, 1857 के अंत तक लखनऊ की रेजीडेंसी, जहाँ अंग्रेजों ने शरण ली थी, शहर के अन्य भागों पर विद्रोहियों का अधिकार हो चुका था।

अजीजन बेगम : जब कानपुर में क्रांति की अग्नि प्रज्वलित हुई तो उसमें कानपुर की वीरांगना अजीजन का प्रशंसनीय योगदान था। अजीजन बेगम अपने समय की प्रसिद्ध नर्तकी थी। कानपुर में क्रांतिकशुरू होने पर 'अजीजन ने वीर, साहसी और निर्भय महिलाओं की एक टुकड़ी तैयार की। उस महिला सैनिक दल की वीरांगनाएँ पुरुष वेश में घोड़ों पर सवार हाथ में नगी तलवार लेकर निकल पड़ी, वे पुरुषों को स्वाधीनता संग्राम में सम्मिलित होने के लिए कहती, वे घायलों की सेवा सुश्रूषा करती तथा युद्धरत सैनिकों को दूध, मिठाई और फल बांटती। जब आवश्यकता पड़ती तो रणभूमि में संकट तथा गोली वर्षा की परवाह न कर युद्धरत सैनिकों को कारतूस पहुँचाती। यह सब वीरांगना अजीजन की प्रेरण तथा नेतृत्व का चमत्कार था कि परदे में रहने वाली स्त्रियाँ रणभूमि में थीं। महिलाओं ने देश के स्वतंत्रता समर की प्रत्येक रणनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। स्त्रियों के द्वारा अपने लिए मताधिकार की माँग को लेकर लड़ना हो या देश को स्वतंत्र कराने में अपना सर्वस्व न्योछावर करने की बात हो, स्त्रियों ने सभी क्षेत्रों में पूरी तत्परता के साथ काम किया। वैदिक काल के बाद भले ही नारी इस समय पुरुषों से अनेक क्षेत्रों में पीछे थी लेकिन इन्होंने पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर

अपने देश के स्वतंत्रता संघर्ष में भाग लिया। असंख्य महिलाओं के स्वतंत्रता आंदोलन में भाग लेने के कारण ही आजादी का यह महान आंदोलन सक्रिय बन पड़ा। स्त्रियों ने देश के प्रति प्रेम भावना का परिचय देते हुए व उसे स्वतंत्र कराने के लिए सभी तरीकों से अपना योगदान दिया। शांति प्रिय आंदोलनों से लेकर क्रांतिकारी आन्दोलनों में स्त्रियों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। महिलाओं ने राष्ट्रीय आन्दोलन के इतिहास में अपने आप को विविध आयामों के साथ प्रस्तुत किया।

निष्कर्ष

स्वतंत्रता आन्दोलन की क्रांतिकारी महिलाओं में एक और प्रमुख नाम उभर कर आता है वह है 'दुर्गा भाभी' का। दुर्गा भाभी का जन्म 7 अक्टूबर, 1907 को इलाहबाद में हुआ था। 'दुर्गा भाभी' भगवती बाबू जैसे महान क्रांतिकारी की पत्नी थी। उन्होंने अपने पति की क्रांतिकारी गतिविधियों में पूरा सहयोग दिया। दल के लिए पैसा इकट्ठा करती थी, क्रांति से संबंधित परचे बाँटती थी, घर पर आए क्रांतिकारियों का स्वागत सत्कार करती थी, उन्हें आश्रय देती थी। भगत सिंह द्वारा सांडर्स की हत्या करने पर वह भगत की पत्नी के रूप में उनके साथ कलकत्ता गई। भाभी ने इस जोखिम भरे रास्ते में आवश्यकता पड़ने पर उपयोग के लिए पिस्तौल भी छिपा रखी भगवती बाबू अपनी पत्नी के इस साहसपूर्ण कार्य पर बहुत प्रसन्न हुए। भाभी ने गांधी जी से अन्य क्रांतिकारियों के साथ भगत सिंह, सुखदेव और राजगुरु को छुड़ाने की शर्त वायसराय के सामने रखने के लिए कहा। 'बम्बई में भाभी ने बाबा पृथ्वी सिंह आजाद के सहयोग से पुलिस कमिश्नर हेली को मारने की योजना बनाई लेकिन वह योजना सफल न हो सकी। इतिहाससाक्षी है कि इस आदर्श पति पत्नी ने वास्तव में ही, क्रांतिकारी देशभक्तों के साथ भैया भाभी का संबंध निभाया। सरला देवी जिन्होंने स्वदेशी आन्दोलन और बंग भंग में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी, उन्होंने भी अनेक क्रांतिकारी गतिविधियों में भाग लिया और 1905 में बंगाल व पंजाब के क्रांतिकारियों के बीच संपर्क सूत्र का काम किया।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. विपिन चन्द्र, भारत का स्वतन्त्रता संघर्ष, पृ. सं. 2
2. विश्व प्रकाश गुप्ता, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं, पृ. सं. 91
3. डॉ. एस.एल. नागोरी, कान्ता नागोरी, भारतीय वीरांगनाएँ, पृ. सं. 14-15
4. विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता - संग्राम और महिलाएं, पृ. सं. 94
5. एल.पी. माथुर, भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी, पृ. सं. 15
6. शालिनी सक्सेना - स्वाधीनता आंदोलन में मध्यप्रान्त की महिलाएं, पृ. सं. - 2
7. आशारानी व्होरा - महिलाएं और स्वराज्य, पृ. सं. - 146

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं की भूमिका

- प्रा. नयन भादुले-राजमाने,
लातूर.

प्राचीन समय से ही विदेशी हमलावर हमेशा भारत आने

को उत्सुक रहे हैं, फिर चाहे वो आर्य, फारसी, ईरानी, मुगल, चंगेज खान, मंगोलियाई या सिकंदर ही क्यों ना हों। अपनी समृद्धि और खुशहाली के कारण भारत हमेशा से आक्रमणकारियों और शासकों की रुचि का कारण रहा।

1757 में पलासी के युद्ध के बाद ब्रिटिश भारत में राजनीतिक सत्ता जीत गए और यही वो समय था जब अंग्रेज भारत आए और करीब 200 साल तक राज किया। उत्तर-पश्चिमी भारत अंग्रेजों के निशाने पर सबसे पहले रहा और 1856 तक उन्होंने अपना मजबूत अधिकार स्थापित कर लिया।

अंग्रेजों ने कसे सिकंजे से छुटकारा पाने के लिए भारतीय स्वातंत्रता आंदोलन में महिलाओं ने भी अंग्रेजों के विरुद्ध कदम उठाए तथा वीरता और नेतृत्व की क्षमता का अभूतपूर्व परिचय दिया। भले ही माना जाता है कि 1857 की क्रांति के बाद हिंदुस्तान की धरती पर हो रहे परिवर्तनों ने जहाँ एक और नवजागरण की जमीन तयार की, वहीं विभिन्न सुधार आंदोलनों और आधुनिक मूल्यों और रोशनी में रूढ़ीवादी मूल्य टूट रहे थे। स्त्रियों की दुनिया विस्तार पाते हुए चूल्हे-चौके से बाहर नए आकाश को छूने की तमन्ना लिए थी।

फिर भी हम नहीं भूल सकते लगभग 164 वर्ष तक चित्तूर कर्नाटक में एक छोटी-सी रियासत की राजधानी रहा। यहाँ कि रानी चेन्नमा भारत में किसी ऐसी रियासत की प्रथम राज्याध्यक्ष थीं जिन्होंने शक्तिशाली ब्रिटिश साम्राज्य के विरुद्ध आवाज उठाई थीं। रानी चेन्नमा अदम्य साहसी और देशभक्ति से प्रेरित नारी थीं। उनका जीवन एक प्रेरणादायक कहानी है।

मल्लसर्जा का शासनकाल कित्तूर के शासकों में सबसे अधिक घटना पूर्ण और शानदार रहा है। यह काल कित्तूर के इतिहास में सबसे अधिक कठिन भी था। उन्होंने कित्तूर राज्य पर लगभग 34 वर्ष शासन किया। उन्होंने कित्तूर

के मुखियों में सबसे अधिक प्रसिद्धी भी पाई। मल्लसर्जा की दो पत्नियाँ थी- रुद्रम्मा और चेन्नम्मा।

राणी चेन्नम्मा राज्य कौशल्य में गहरी रूचि लेती थीं। वह अन्याय और क्रूरता को सहन नहीं कर सकती थीं। इसी गुण के कारण वह अपने पति और जनता की प्रिय बन गई थीं। वह राज्य चलाने में अपने पति की मदद करने लगीं जो मराठों और अंग्रेजों की दो विरोधी शक्तियों के बीच निरंतर संघर्ष में हो रहा था। वह सभी अभियानों और युद्धों में राजा मल्लसर्जा के साथ जाती थीं। वह हर दृष्टि से अपने पति की मित्र, दार्शनिक और मार्गदर्शक थीं। अतः पति की मृत्यु के बाद राजनीतिक शक्ति सहज ही उनके पास आ गई। चेन्नमाने बिना किसी कठिनाई के राज्य के कार्यों को अपने नियंत्रण में लिया। वह राजनीतिक क्षेत्र में सभी हलचलों और गतिविधियों को बारिकी से देखते थीं और उनका अध्ययन करती थीं। वह बुद्धिमान थीं। साहस और दूरदर्शिता की प्रतिभा से संपन्न थीं। वह जनता से स्नेह करती थीं। उनसे खुले मिलती-जुलती थीं। वह उनकी समस्याओं और तकलिफों को जानती थीं। तत्काल निर्णय लेने की क्षमता उमेश थी। मल्लसर्जा के मृत्यु के बाद आठ वर्ष तक केवल नाम के प्रधान के रूप में शिवलिंग रुद्र सर्जा प्रधान रहें। राज्य की नौका तो चेन्नम्मा ने ही सुचारू रूप से सँभाली। आगे जाकर शिवलिंग सर्जा के प्रकृति अस्वस्थता के कारण दत्तक पुत्र लेने की बात चली। जिसे अंग्रेजों ने बहोत ज्यादा चालाकी से नकारा। लेकिन चेन्नम्मा ने उनके गलत इरादे का विरोध किया। उन्हें बताया कि कित्तूर हमारा है। हम अपने इलाके के स्वयं मालिक हैं। पुत्र को दत्तक लेने के लिए हमें उनकी इजाजत लेने की जरूरत नहीं है। हम श्री. थैकरे और चैपलिन से कहते हैं कि हम झुकेंगे नहीं चाहे कुछ भी परिणाम पड़ें। कित्तूर अपनी धरती पर अंतिम क्षण तक लड़ाई लड़ेगा। वे अंग्रेजों के गुलाम होने के बजाये अपने प्राण दे देंगे। रानी चेन्नम्मा के इस प्रेरणादायक भाषण से जोश की लहर दौड़ गई। कित्तूर में सिपाहियों की तलवारें चमकने लगीं। एक स्वर

आवाज गूंज उठी- 'कित्तूर अमर रहें', 'रानी चेन्नम्मा जिंदाबाद!'

ब्रिटिश सिपाहियों से डटकर मुकाबला करते हुए उस रात कित्तूर में चारों तरफ उल्लास छाया हुआ था। राजमहल, किले और शहर में विजयोत्सव मनाये जा रहे थे। किले के प्राचीरें जगमगा रही थी। महान विजयी घोषणा करते हुए बिगुलों की ध्वनि किले की प्राचारों में गूंज रही थी। कित्तूर के बहादुर सिपाहियों ने शक्तिशाली अंग्रेजों के साथ अपनी लड़ाई में महान विजय प्राप्त की थी और उन्हें पूरी तरह परास्त कर दिया था। यह रानी चेन्नम्मा के मार्गदर्शन पर हो पाया था। वह स्वयं वहाँ पर लड़ाई रही थी। कर्नाटक के इतिहास में ही नहीं बल्कि भारत के स्वातंत्र्य संग्राम के इतिहास में यह एक स्वर्ण दिवस था।

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में योगदान देने वाली रानी लक्ष्मीबाई 1857 के भारतीय विद्रोह में एक महत्त्वपूर्ण व्यक्ति थीं। वह साहस और वीरता की प्रतिक थी। 19 नवंबर 1835 को वाराणसी शहर में जन्मी मणिकर्णिका तांबे उपनाम मनु से पहचानी जाने लगी। बचपन से ही पुरुषों के साथ ही खेलना- कूदना, तीर- तलवार चलाना, घुड़ सवारी करना आदि के कारण पुरुषों की तरह गुणों का विकास हो गया। सात साल के उम्र में ही उनका विवाह झांसी के अंतिम पेशवा राजा गंगाधर राव से के साथ हुआ था। शादी के बाद लक्ष्मीबाई के नाम से पहचाने जाने लगी। उन्होंने एक पुत्र को जन्म दिया परंतु तीन माह के बाद वह चल बसा। पुत्र वियोग में गंगाधर राव बीमार पड़ गए। तब उन्होंने दामोदर राव को गोद ले लिया। लेकिन कुछ समय बाद वे भी गुजर गए। उनकी मृत्यु के बाद झांसी की राणी लक्ष्मीबाई को अंग्रेजों के गलत इरादों से झूझना पड़ा। उनसे दत्तक पुत्र को अवैध घोषित कर उन्होंने झांसी छोड़ने के लिए कहा। परंतु लक्ष्मीबाई ने साफ शब्दों में कहा, "मेरी झांसी नहीं दूँगी।"

लक्ष्मीबाई ने अपना सारा जीवन झांसी को बचाने के लिए व्यतीत किया। अंग्रेजों के साथ उपकार घमासान युद्ध हुआ। ग्वालियर में भी रानी लक्ष्मीबाई ने अंग्रेजों से मुकाबला किया परंतु लड़ते- लड़ते वे शहीद हो गईं।

विजयालक्ष्मी पंडित एक संपन्न, कुलीन घराने से थी। सविनय आंदोलन में भाग लेने के कारण उन्हें जेल में बंद किया गया था। वह एक पढ़ी- लिखी और प्रबुद्ध महिला थीं। और विदेशों में आयोजित विभिन्न सम्मेलनों में उन्होंने भारत का प्रतिनिधित्व किया था। भारत के राजनीतिक इतिहास में

वह पहली महिला मंत्री थी। वह स्वतंत्र भारत की पहली महिला राजदूत थीं। जिन्होंने मास्को, लंदन और वाशिंगटन में भारत का प्रतिनिधित्व किया था।

अरुणा असफ अली हरियाणा के एक रूढ़ीवादी बंगाली परिवार से आने वाली अरुणा असफ अली ने परिवार और स्त्रीत्व के तमाम बंधनों को अस्वीकार करते हुए आजादी के जंग को अपनी कर्मभूमि माना। 1930 में नमक सत्याग्रह से उनके राजनीतिक संघर्ष की सुरुवात हुई थी। अंग्रेज शासन ने उन्हें एक साल के लिए जेल में कैद कर दिया था।

ऐतिहासिक भारत छोड़ो आंदोलन के दौरान 9 अगस्त 1942 को अरुणा असफ अली ने गोवालिया टैंक मैदान में राष्ट्रीय झंडा फहराकर आंदोलन में सक्रिय भाग लिया था। वह एक प्रबल राष्ट्रवादी और आंदोलनकर्मी थीं। उन्होंने लंबे समय तक भूमिगत रहकर भी काम किया। उन्होंने भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की मासिक पत्रिका 'इन्कलाब' का भी संपादन किया। सरकार ने उन्हें पकड़वाने के लिए 5,000 रु. का इनाम भी रखा था। 1998 में उन्हें भारत रत्न से सन्मानित किया गया।

सरोजनी नायडू भारत की कोकिला के नाम से परिचित है। वह केवल कवयित्री ही नहीं तो स्वतंत्रता संग्राम सेनानी भी थीं। गोपाल कृष्ण गोखले के साथ एक मुलाकात में वह प्रभावित हुई और उनके जीवन की दिशा ही बदल गई। सरोजनी नायडू ने खिलाफत आंदोलन की बागडोर संभाली।

सिस्टर निवेदिता का वास्तविक नाम मार्गरेट नोबल था। उस दौर में बहुत-सी विदेशी महिलाओं को हिंदुस्तान के व्यक्तित्वों और आजादी की लड़ाई ने प्रभावित किया था। स्वामी विवेकानंद के जीवन और दर्शन के प्रभाव में जनवरी 1898 हिंदुस्तान में आई। उन्होंने स्त्रियों की शिक्षा और उनके बौद्धिक उत्थान की जरूरत को महसूस किया और बड़े पैमाने में पर काम भी किया। भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में भी अग्रणी भूमिका निभाई।

इस प्रकार अहिल्याबाई होलकर, झलकारी बाई, दुर्गावती देवी, रानी वेलु नचियार, मंडम भिकाजी कामा, उषा मेहता, लक्ष्मी सहगल, कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, इंदिरा गांधी, सुचिता कृपलानी, कनकलता बरूआ आदि महिलाओं ने भी अपने जान की परवाह न करते हुए स्वतंत्रता संग्राम में सहभाग लिया है।

अंततः हम कह सकते हैं, भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में केवल पुरुषों की हिस्सेदारी नहीं हैं तो उनके साथ-साथ महिलाओं की भूमिका भी उल्लेखनीय हैं। भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। इतिहास गवाह है कि भारत के स्वतंत्रता संग्राम में जहाँ पुरुषों ने बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया तो महिलाएं भी पीछे नहीं रहीं। महिलाओं ने समय-समय पर अपनी बहादुरी और साहस का परिचय दिया है। पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर अपना योगदान दिया है।

संदर्भ:

- 1.रानी चेन्नम्मा, श्याम सिंह शशि, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली
- 2.कित्तूर रानी चेन्नम्मा, कृष्णाराय, आनंद बोर्ड, बंगलौर
- 3.<http://www.ignited.in>
- 4.m.hindi.webdunia.com
5. Inspira Research Association
<https://www.inspirajournals.com>

स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी साहित्यकारों का योगदान

डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी

हिंदी विभागाध्यक्ष,
सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय,
लातूर

भा

रत के स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी साहित्य की बहुत

बड़ी भूमिका रही है। भारतेंदु युग से प्रारंभ होकर, द्विवेदी युग से होते हुए छायावाद युगीन एवं उसके परवर्ती अनेक राष्ट्रीय चेतनासंपन्न कवियों ने देश के स्वाधीनता आंदोलन को संबल प्रदान किया। भारतेंदु हरिश्चंद्र, महावीर प्रसाद, द्विवेदी, जयशंकर प्रसाद, मैथिलीशरण गुप्त, सुर्यकांत त्रिपाठी, निराला, माखनलाल चतुर्वेदी, बालकृष्ण शर्मा, 'नवीन' रामनरेश त्रिपाठी, रामधारी सिंह 'दिनकर', श्यामनारायण पाण्डेय, जैसे अनेक साहित्यकारों ने स्वाधीनता आंदोलन में अपना महत्वपूर्ण योगदान देने का कार्य किया है।

भारतवर्ष की स्वतंत्रता के लिए देशवासियों को लगभग सौ वर्ष तक संघर्ष करना पड़ा। 1875 ई.से.1947 तक भारत के स्वतंत्रता आंदोलन के विविध रूप देखने को मिलते हैं। 1875 ई. के प्रथम स्वतंत्रता संग्राम से प्रारंभ होकर यह आंदोलन कालांतर में महात्मा गांधी के असहयोग आंदोलन, सविनय अवज्ञा आंदोलन और अंततः भारत छोड़ो आंदोलन के रूप में परिणत होकर देश को आजात कराता है। इस विराट स्वतंत्रता आंदोलन के परिणामस्वरूप हम भारतवासी आज स्वतंत्र नागरिक के रूप में सांस ले रहे हैं।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के इतिहास में 1857 का प्रथम स्वतंत्रता संग्राम मील का पत्थर है। इस संग्राम ने सर्वप्रथम ब्रिटिश सरकार को इस तथ्य से अवगत करा दिया कि भारत में स्वाधीनता की अग्नि विद्यमान है, जो कभी-भी प्रचंड रूप लेकर ब्रिटिश साम्राज्य को नष्ट कर सकती है। यद्यपि प्रथम स्वतंत्रता संग्राम कतिपय कारणों से सफल नहीं हो सका, किंतु भारत में अंग्रेजी शासन की चुल्लू हिलाने में उसने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। इस आंदोलन के प्रभाव को हिंदी की ओजस्वी कपियिजी सुभद्राकुमारी चौहान कहती है,

"सिंहासन हिल उठे राजवंशों ने भृकुटी तानी थी।

बुढ़े भारत में फिर से आई नई जवानी थी।

गुमी हुई आजादी की किमत सबने पहचानी थीं।

दूर फिरंगी को करने की सवने मन में ठानी थी।

चमक उठी सन सत्तावन में वह तलवार पुरानी थी।

बुंदेले हर बोलों के मुँह हमने सुनी कहानी थी।

खुब लड़ी मर्दानी वह तो झाँसी वाली रानी थी।"

देश के स्वतंत्रता आंदोलन की यथार्थ झाँकी हिंदी के प्रसिद्ध कवि रामधारी सिंह 'दिनकर' की 'दिल्ली' इस कविता में दिखाई देती है।

"डाल-डाल पर छेड़ रही कोयल मर्सिया तराना।

और तुझे सुझा इस दम ही उत्सव हाय मनाना।

हम धोते हैं धाव इधर सतलज के शीतल जल से।

उधर तुझे भाता है इन पर नमक आज छिड़काना।

महल कहाँ बस हमें सहारा,

केवल फूस-फास तृदल का,

अन्न नहीं अवलंब प्राण का,

गम आँसू या गंगाजल कफन है,

माता शैव्या के आँचल का।"

साहित्य ने स्वाधीनता आंदोलन में संलग्न क्रांतिकारियों को उच्चस्तरीय वैचारिक पृष्ठभूमि प्रदान की, जिसके आधार पर वे अनेक बाधाओं एवं संकटों को नजरंदाज करते हुए अपने पथ पर अग्रेसर रहे। भारतमाता की वह दिव्य मूर्ति जो हमारे कर्णधारों में प्राणों का संचार करती थी, उसके मूर्तिमान स्वरूप को प्रदान करने में तत्कालीन कवियों की विशिष्ट भूमिका थी। 1982 ई. में सुप्रसिद्ध बांग्ला साहित्यकार बंकिमचंद्र चटर्जी ने वंदे मातरम् कविता लिखी, जो राष्ट्रीय स्वाभिमान, गौरव एवं स्वाधीनता का दिव्य मंत्र बन गयी। "वंदे मातरम्" गाते हुए क्रांतिकारी सहर्ष अंग्रेजी की गोलियों का सामना करते हुए आगे बढ़ते रहते थे।

इसी प्रकार प्रसिद्ध तमिल कवि सुब्राह्मण्य भारती की "स्वदेशगीत" एवं "जन्मभूमि" जैसी तमिल भाषा में लिखित काव्यकृतियाँ क्रमशः 1908 एवं 1909 ई. में प्रकाशित हुए जिसमें राष्ट्रप्रेम एवं ब्रिटिश साम्राज्य के प्रति ललकार के भाव विद्यमान हैं। उनकी एक कविता का हिंदी अनुवाद -

"तुम स्वयं ज्योति हो मैं,
शौर्य स्वरूपिणी हो तुम माँ
दुःख और कपट की संहारिका हो माँ,
तुम्हारी अनुकम्पा का प्रार्थी हूँ मैं माँ।"3

राष्ट्रीयता की भावना देश के स्वतंत्रता आंदोलन के लिए अपरिहार्य थी। देश के स्वतंत्रता संग्राम में संलग्न रणबांकुरी में स्वतंत्रता का भाव कूट-कूट कर भरी थी। आत्मत्याग, एवं आत्मबलिदान का ऐसा उदाहरण विश्व इतिहास में दुर्लभ है। हिंदी साहित्य अनवरत इस भावना पर प्रभाव पूर्ण दृष्टि डालकर लोगों को स्वाधीनता संग्राम में सहभागिता हेतु प्रेरित करता रहा है। श्यामनारायण पांडेय द्वारा रचित "जौहर" काव्य की एक कविता का उदाहरण दर्शनीय है।

"सुंदरियों ने जहाँ देश हित, जौहर व्रत करना सीखा।
स्वतंत्रता के लिए जहाँ, बच्चों ने भी मरना सीखा।।
वहीं जा रहा पूजा करने, लेने सतियों की पग धूल।
वहीं हमारा दीप जलेगा, वही चढ़ेगा माला-फूल।।"4

1942 ई. में मैथिलीशरण गुप्त की "भारत-भारती" प्रकाशित हुई। भारतीय राष्ट्रीय चेतना का सर्वाधिक प्रखर रूप तबी देखने को मिलता है। राष्ट्रकवि मैथिली शरण गुप्त जी इस विलक्षण कृति के माध्यम से देश के अतीत वर्तमान एवं भविष्य का विशिष्ट खाका प्रस्तुत करते हैं। भारत-भारती के माध्यम से भारत के स्वाधीनता संग्राम को एक जोश प्रदान करते हैं। गुप्त जी भारत-भारती में राष्ट्रीय अस्मिता की खोज करते हुए कहते हैं -

"हम कौन थे क्या हो गए हैं और क्या होंगे अभी।
आओं विचारें आज मिलकर ये समस्याएँ सभी।।"5

भारती के अंतर्गत सर्वप्रथम स्पष्ट रूप से भारत और भारतीयता का एक गौरवपूर्ण रूप स्वाभिमान के साथ प्रस्तुत किया गया है। इस कृति में कवि भारत भूमि को भू लोक का गौरव बताते हुए उसे समस्त देशों में श्रेष्ठ घोषित करता है -

"भू लोक का गौरव प्रकृति का पुण्य लीलास्थल कहाँ?
फैला मनोहर गिरि हिमालय और गंगाजल कहाँ?

संपूर्ण देशों से अधिक किस देश का उत्कर्ष है?

उसका कि जो ऋषि भूमि है, वह कौन भारतवर्ष है?"6

स्वतंत्रता आंदोलन को और तीव्र एवं तीक्ष्ण धार देते हुए आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी ने अपने सुव्यवस्थित एवं सुसंगठित लेखन द्वारा और आगे बढ़ाया। उन्होंने अपने युग में कवियों और लेखकों का एक ऐसा समूह खड़ा कर दिया। जो राष्ट्र, राष्ट्रीयता और राष्ट्रीय आंदोलन के प्रति समर्पित था। इस युग में केवल मैथिली शरण गुप्त जी ने ही अपनी विशिष्ट कृतियों के द्वारा राष्ट्रीयता का शेखनाद नहीं किया वरन श्रीधर पाठक, नाथुराम शर्मा शंकर, रामतरेश त्रिपाठी का स्वदेश प्रेम उनकी इन काव्यपंक्तियों में स्पष्ट देखा जा सकता है -

"तुम तो हे प्रिय बंधु स्वर्ग सी,
सुखद सकल विभवों की आकर।
धरा शिरोमणि मातृभूमि में,
धन्य हुए हो जीवन पाकर।।
तुम जिसका जल अन्न ग्रहण कर,
बड़े हुए लेकर जिसकी रज।
तन रहते कैसे तज दोगे,
उसकों हे वीरों के वंशज।।"7

1921 ई. में महात्मा गांधी असहयोग आंदोलन प्रारंभ कर चुके थे तो छायावाद की कविता भी अपना रफ्तार पकड़ चुकी थी। जयशंकर प्रसाद, सुर्यकांत त्रिपाठी "निराला", सुमित्रानंदन पंत एवं महादेवी वर्मा काव्य की मुख्य धारा में आकर देश के स्वतंत्रता आंदोलन का अपनी कविताओं से पुष्ट कर रहे थे। यही वह समय था, जब जयशंकर प्रसाद द्वारा लिखित यह "अहवान गीत" जन सामान्य में ओजस्विता का भाव जगा रहा था। यह गीत स्वतंत्रता का गान कर रहा है -

"हिमाद्रि तुंग श्रृंग से, प्रबुद्ध शुद्ध भारती।
स्वयं प्रभा समुज्ज्वला, स्वतंत्रता पुकारती।।

अमत्र्यवीर पौत्र हो, दृढ प्रतिज्ञ सोच लो।

प्रशस्त पुण्य पंथ है, बड़े चलो-बड़े चलो।।"8

यही नहीं, वे आगे भी कहते हैं -

"अरूष यह मधुमय देश हमारा।

जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा।

सरस तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरुशिखा मनोहर।

छिटका जीवन हरियाली पर, मंगल कुमकुम सारा।।"9

जयशंकर प्रसाद निरंतर अपने गीतों के माध्यम से राष्ट्रीय भावधारा का पल्लवन करते रहे।

श्रेष्ठ साहित्य जीवन संघर्षों एवं जीवन संग्रम का सामना करने की शिक्षा देता है। जीवन की दुर्धर्ष चुनौतियों का सामना करते हुए उन पर विजय प्राप्त करने की कला श्रेष्ठ साहित्य के अध्ययन, मनन एवं अनुशीलन से ही प्राप्त हो सकती है। इस तथ्य पर विचार करते हुए प्रेमचंद अपने "साहित्य का उद्देश्य" नामक निबंध में लिखते हैं, "अगर मुझे जीवन के रहस्य की खोज है तो वह मुझे संघर्ष के सिवा और कही नहीं मिलने का सागर में जाकर विश्राम करना नदी के लिए लज्जा की बात है। आनंद पाने के लिए मैं घोंसले में कभी बैठता नहीं - कभी फूलों की टहनियों पर, तो कभी नदी-तट पर होता हूँ।"¹⁰

एक भारतीय आत्मा कहे जानेवाले कवि माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य में देखा जा सकता है -

"नियति हूँ निर्माण हूँ बलिदान हूँ मैं।
जिंदगी हूँ साधना हूँ ज्ञान हूँ मैं,
सूक्त हूँ श्रम हूँ प्रखर आदित्य हूँ मैं,
मैं जमाना हूँ स्वयं साहित्य हूँ मैं।"¹¹

यही कारण है कि माखनलाल चतुर्वेदी की कविता स्वतंत्रता आंदोलन में एक नया जोश भर देती है। वीरता, बल, पौरुष और ओज का भाव जगानेवाली उनकी पंक्ति है -

"द्वार बलि का खोल चल भूडोल कर दे।
एक हिमगिरी एक सिर का मोल कर दे।
मसलकर अपने इरादों सी उठाकर,
दो हथेली है कि पृथ्वी गोल कर दे।"¹²

उनके द्वारा रचित "कैदी और कोकिला" तथा "पुष्प की अभिलाषा" जैसी कविताएँ स्वतंत्रता आंदोलन के प्रवाह को वेगवान बनाने में पर्याप्त सहायक सिद्ध हुई। राष्ट्र की बलिवेदी पर शीघ्र चढ़ाने वालों की पैरो की धूल के लिए लालायित "पुष्प की अभिलाषा" दर्शनीय है -

"मुझे तोड़ लेना बनमाली उस पथ पर देना तुम फेंक।

मातृभूमि पर शीघ्र चढ़ाने जिस पथ जाये वीर अनेक।"¹³

निराला जी ने 1928 में "भारती वंदना" के रूप में संशोधित करके लिखा जो भारत भूमि की मातृरूप में साकार संकल्पना करता है। इसी प्रकार अनेक श्रेष्ठ गीतों एवं देश भक्ति पूर्ण कविताओं से निराला जी भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन को धार देते रहे इस श्रृंखला में उनकी "जागो फिर एक बार" कविता उल्लेखनीय है -

"पशु नहीं, वीर तुम, समर शूर क्रूर नहीं
काल चक्र में हो दबे, आज तुम राजकुंवर
समर सरताज! पर, क्या है, सब माया है, माया है,
मुक्त हो सदा ही तुम, बाधा-विहिन बन्ध छंद ज्यो
डूबे आनंद में सच्चिदानंद रूप, महामंत्र ऋषियों का
अणुओं-परमाणुओं में फूँका हुआ तुम हो महान,
तुम सदा हो महान, है नार यह दीन भाव,
कायरता, कामपरता, ब्राह्म हो तुम, पदरज पर भी है नहीं
पूरा यह विा भार.... जागो फिर एक बार।"¹⁴

निष्कर्ष -

कुल मिलाकर कहा जा सकता है, कि भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाने में अपने काव्यद्वारा जिन कवियों ने प्रखर धार दी, उनमें माधव शुल्क, रामचरित उपाध्याय, गुरुभक्त सिंह, सुभद्राकुमारी चौहान, रामनरेश त्रिपाठी, रामधारी सिंह "दिनकर", श्यामनारायण पांडेय, शिवमंगल सिंह "सुमन", श्यामलाल पार्षद, जैसे अनेक ज्ञात एवं अज्ञात कवि एवं लेखक अपनी कविता एवं साहित्य द्वारा भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाने में अपना योगदान कर रहे थे। अंत में कवि नागार्जुन की प्रसिद्ध कविता उन्हें प्रणाम के माध्यम से उन ज्ञान-अज्ञात क्रांतिकारियों कवियों एवं साहित्यकारों के प्रति निवेदित है,

"एकांकी और अकिंचन ही, जो भू परिक्रमा को निकले।
हो गये पंगु प्रतिपद जिनके, इतने अदृष्ट के दाव
चले।।

जिनकी सेवायें अतुलनीय, पर विज्ञापन से रहे दूर।
प्रतिकूल परिस्थिति ने जिनके, कर दिये मनोरथ चूर-
चूर।।"¹⁵

अंत में यही कहना चाहता हूँ कि जिनके अटूट प्रयासों से आज देश स्वाधीन है एवं हम सभी स्वतंत्रता के वातावरण में साँस ले रहे हैं।

संदर्भ

1. मैथिलीशरण गुप्त, भारत भारती, अतीत खंड, पृष्ठ - 14
2. रामधारी सिंह "दिनकर" दिल्ली, पृष्ठ - 21
3. भारती सुब्रह्मण्य, जन्म भूमि, मुक्ति का अह्वान, पृष्ठ - 40
4. श्यामनारायण पांडेय, जौहर, पृष्ठ - 54

Special Issue Theme :- Contribution of women in Indian freedom struggle (Special Issue No.122)	March 2023

5. मैथिलीशरण गुप्त, भारत भारती, अतीत खंड, पृष्ठ - 14	11. तदैव, पृष्ठ - 145
6. भारतेन्दु हरिश्चंद्र, भारत दुर्दशा, पृष्ठ - 01	12. तदैव, पृष्ठ - 146
7. रामनरेश त्रिपाठी, स्वदेश प्रेम, पृष्ठ - 62	13. तदैव, पृष्ठ - 147
8. जयशंकर प्रसाद, चंद्रगुप्त, चतुर्थ अंक, पृष्ठ - 143	14. सुर्यकांत त्रिपाठी "निराला" जागो फिर एक बार, पृष्ठ - 27
9. जयशंकर प्रसाद, चंद्रगुप्त, द्वितीय अंक, पृष्ठ - 73	15. नागार्जुन, नागार्जुन चुनी हुई रचनाएँ, भाग 2, पृष्ठ - 17
10. कुछ विचार, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, पृष्ठ - 15	

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का योगदान

प्रा.डॉ. सूर्यकांत पवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
लोकमान्य महाविद्यालय,
सोनखेड.

सार

संसार में परमात्मा ने स्त्री-शक्ति का मुकाबला करने वाली कोई दूसरी शक्ति उत्पन्न नहीं की। वास्तव में भारतीय इतिहास में गौरवपूर्ण अध्याय के निर्माण कार्य में जितना सहयोग स्त्री शक्ति ने दिया है उतना अभी तक किसी ने नहीं दिया। आदिकाल में भी जब-जब देवासुर-संग्राम छिड़ा राक्षसी शक्ति को नष्ट करने के लिए देवी शक्ति का आश्रय लिया गया। भारत के स्वाधीनता संग्राम में आक्रमणकारियों के विरुद्ध सदैव स्त्री शक्ति अग्रणी रही। अंग्रेजी शासन के विरुद्ध भारतीय स्वतंत्रता संग्राम अनेक दौरों से गुजरा। 1857 के विद्रोह में विश्व के सबसे महान् व शक्तिशाली साम्राज्य को चुनौती दी गई। 1857 के इस विद्रोह में झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल जैसी वीरांगनाओं का योगदान विशेष उल्लेखनीय रहा। गांधी युग में राष्ट्रीय आन्दोलन जन आंदोलन में परिवर्तित हो गया। इस युग में सभी धर्मों व सम्प्रदायों के अनुयायियों तथा जनता के प्रत्येक वर्ग ने बढ़-चढ़ कर भाग लिया। इस कार्य में महिलाएँ भी पीछे नहीं रही। आरंभ से लेकर अंत तक उन्होंने न केवल शान्तिपूर्ण आन्दोलनों में सक्रिय भाग लिया अपितु वे क्रांतिकारी गतिविधियों में भी सक्रिय रहीं। गांधी जी भी राष्ट्रीय आन्दोलन में महिलाओं की भागीदारी के पूर्ण पक्षधर थे। राष्ट्रीय आंदोलन में भाग लेकर महिलाओं ने न केवल ब्रिटिश शासन के विरुद्ध तीखी प्रतिक्रिया व्यक्त की बल्कि गिरफ्तार भी हुई। कुल मिलाकर महिलाओं के अंदर इस समय जो राष्ट्रचेतना पैदा हुई थी उसने यह सिद्ध कर दिया कि वे एक ऐसी राष्ट्रीय शक्ति हैं जो राष्ट्र की स्वाधीनता और अधिकारों के लिए सभी बंधनों से उन्मुक्त होकर लड़ सकती हैं। इस समय जिन स्त्रियों ने इतिहास में अपना नाम दर्ज कराया था उनमें एक पंक्ति उनकी भी थी जो गांधी जी के अहिंसावादी नीति का अनुसरण कर रही थीं और दूसरी पंक्ति उनकी थी जिन्होंने क्रांति का मार्ग चुना था। राष्ट्रीय आन्दोलन के इतिहास में अपने आप को महिलाओं ने विविध आयामों के साथ प्रस्तुत किया है।

प्रस्तावना

भारतीय स्वतंत्रता - आन्दोलन का इतिहास स्वतंत्रता के लिए भारतीयों के संघर्ष की अदभुत गाथा है। इस संघर्ष में पुरुषों और महिलाओं ने समान रूप से भाग लिया। भारतीय महिलाओं का योगदान न इसमें इसलिए भी महत्वपूर्ण हो जाता है कि उनका सामाजिक उत्थान हुए बहुत लंबा समय व्यतीत नहीं हुआ था। घर का मोर्चा हो या राजनीति का रणक्षेत्र, महिलाओं ने जिस साहस, सहिष्णुता और वीरता से स्वतंत्रता आंदोलन में अपनी भूमिका निभाई, वह इतिहास की धरोहर है। सन् 1857 का विद्रोह भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का पहला ऐसा विस्फोट था, जिसकी नायक एक महिला थी,

जिसने अद्भुत वीरता, पराक्रम और दिलेरी का परिचय दिया। उसके लिये स्वयं अंग्रेज शासक भी प्रशंसा किये बगैर नहीं रह सके। सर हयूरोज को झांसी की रानी लक्ष्मीबाई के अद्भुत पराक्रम से चकित होकर कहना पड़ा कि “सैनिक विद्रोह के नेताओं में महारानी लक्ष्मीबाई सर्वाधिक बहादुर और सर्वश्रेष्ठ थीं।” रामगढ़ की रानी ने जहाँ रणक्षेत्र में लड़ते-लड़ते प्राण दे दिये वहीं बेगम हजरत महल अंग्रेजों के समक्ष आत्म समर्पण कर अपमानित होने के बजाए नेपाल की ओर चल पड़ी, जहाँ व नवास में उनकी मृत्यु हुई और जीनत महल को बर्मा में निर्वासित कैदी के रूप में जीवन व्यतीत करना पड़ा।

भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की 1885 में स्थापना ने महिलाओं को एक राजनीतिक मंच प्रदान कि

या। इसकी स्थापना के कुछ वर्षों बाद कांग्रेस के वार्षिक अधिवेशनों में भारतीय महिलाएं प्रतिनिधि के रूप में भाग लेने के लिए आने लगीं। 1890 के कलकत्ता अधिवेशन में स्वर्ण कुमारी देवी और श्रीमती कादम्बिनी गांगुली ने भाग लिया। श्रीमती गांगुली प्रथम महिला थीं जिन्होंने राष्ट्रीय कांग्रेस के मंच से अपना पहला भाषण दिया। यह सम्भवतः भारतीय महिलाओं के राष्ट्रीय आन्दोलन में प्रवेश का शुभारम्भ था और इसके बाद तो मातृभूमि की खातिर राजनैतिक गतिविधियों में भाग लेने वाली महिलाओं की संख्या लगातार बढ़ती ही चली गयी। इन महिलाओं को उत्साहित कर एवं उन्हें संगठित कर एक लक्ष्य महात्मा गांधी ने 1920 में असहयोग आन्दोलन चलाकर दिया। इससे महिलाओं को न केवल एक उद्देश्य मिला अपितु उन्हें एक नयी दिशा भी मिली। जब 1930 में गांधी जी ने सविनय अवज्ञा आन्दोलन चलाया, तो बड़ी संख्या में महिलाओं ने सत्याग्रह में भाग लेकर अपनी शक्ति का परिचय दिया। स्वदेशी प्रचार के पक्ष में वातावरण बनाने के लिये विदेशी वस्त्रों की होली जलाई जाने लगी। शराब की दुकानें धरना देकर बंद कराई जाने लगी। उसी तरह 1942 के भारत छोड़ो आन्दोलन में तो हजारों की संख्या में महिलायें घरों से बाहर निकल आईं। उन्होंने तन-मन से इस आन्दोलन में सहयोग दिया। संगठित रूप से कर्तव्य के प्रति समर्पित होकर और अनेक यातनाओं को सहते हुए उस समय राजनीतिक गतिविधियों की बागडोर सम्भाली जब अधिकांश राष्ट्रीय नेताओं को ब्रिटिश सरकार ने सीखियों में जकड़कर रखा था। उस समय राष्ट्रीय स्तर पर श्रीमती सरोजनी नायडू, अरूणा आसिफ अली, श्रीमती सुचेता कृपलानी, कमला देवी चटोपाध्याय, कस्तूरबा गांधी, विजय लक्ष्मी पंडित, मुत्तुलक्ष्मी रेड्डी, एनी बेसेंट, हन्सा मेहता तथा राजकुमारी अमृता कौर जैसी अनेक महिलाओं के योगदान को इतिहास कभी विस्मृत नहीं कर पायेगा।

निःसंदेह गांधी जी के नेतृत्व में असहयोग आंदोलन से लेकर भारत की स्वाधीनता तक महिलाओं का राष्ट्रीय आंदोलन में जो योगदान था, वह

ह भारतीय परिवेश में उनकी जागरूकता एवं परिवर्तनों को दर्शाता है। महिलाओं में सदियों से चली आ रही रूढ़िवादिता, अंधविश्वास तथा सामाजिक पिछड़ेपन की स्थिति को गांधीजी के दर्शन ने बदल दिया था। उनकी भीरुता का स्थान साहस ने ले लिया, उनके अंधविश्वास तथा रूढ़िवादिता के स्थान पर जागरूकता दिखाई देने लगी एवं उनमें राजनीति परिपक्वता का बोध होने लगा। कुल मिलाकर भारतीय महिलाओं के उत्थान का यह स्वर्णिम काल था।

असहयोग आन्दोलन

प्रथम विश्व युद्ध में भारतीयों ने अंग्रेजों की तन-मन-धन से सहायता की थी। उनको यह विश्वास था, कि युद्ध की समाप्ति के बाद ब्रिटिश सरकार उन्हें कुछ राजनीतिक अधिकार अवश्य प्रदान करेंगी। परन्तु युद्ध की समाप्ति के बाद भारतीयों को निराशा ही हाथ लगी। वास्तव में यह ब्रिटिश कूटनीति थी। इससे जनता में रोष व्याप्त हो गया। इस प्रकार प्रथम विश्व युद्ध से भारतीयों में व्याप्त राष्ट्रीय चेतना में और अधिक वृद्धि हुई। रोलेट एक्ट, जलिया वाला बाग हत्याकांड, हंटर रिपोर्ट, तथा खिलाफत आन्दोलन इन सभी घटनाओं से संपूर्ण भारत की जनता के साथ-साथ गांधी जी भी असंतुष्ट थे। उन्होंने सरकार द्वारा प्रदत्त 'कैसर-ए-हिन्द' की उपाधि को लौटा दिया तथा सत्याग्रह के माध्यम से असहयोग आन्दोलन का सूत्रपात किया। भारतीय राजनीति और स्वाधीनता आन्दोलन के इतिहास में 1928 का वर्ष नये युग का प्रतीक था। इस वर्ष महात्मा गांधी का सक्रिय रूप से भारतीय राजनीति के रंगमंच पर पदार्पण हुआ जब उन्होंने असहयोग आन्दोलन की घोषणा की उनकी दृष्टि में ब्रिटिश सरकार से असहयोग आन्दोलन के लिये यह उपयुक्त अवसर था। सितम्बर 1920 में कलकत्ता में कांग्रेस का विशेष अधिवेशन इस उद्देश्य से आयोजित किया गया था, जिसके अध्यक्ष लाला लाजपत राय थे। इस अधिवेशन में महात्मा गांधी ने असहयोग आन्दोलन का प्रस्ताव रखा। चितरंजन दास जैसे नेताओं के विरो

ध के बावजूद यह प्रस्ताव भारी बहुमत से स्वीकार किया गया था।

दिसम्बर 1920 में नागपुर में हुए कांग्रेस के नियमित अधिवेशन में गांधी जी के प्रस्ताव को अनुमोदित किया गया। इसके साथ ही राष्ट्रीय आन्दोलन एवं कांग्रेस पर महात्मा गांधी का असाधारण प्रभाव स्थापित हो गया। आन्दोलन को सफल बनाने के लिये न केवल पुरुषों ने बल्कि महिलाओं ने भी अपना पूर्ण सहयोग प्रदान किया। गांधी जी ने महिलाओं को सार्वजनिक जीवन में प्रवेश करने का आह्वान किया जिसका उन्होंने अनुकूल प्रतिसाद दिया।

असहयोग आन्दोलन का उद्देश्य ब्रिटिश शासन तंत्र को पूरी तरह ठप्प करना था। इसके लिये ब्रिटिश भारत की समस्त राजनीतिक, सामाजिक, और आर्थिक संस्थाओं के बहिष्कार का निश्चय किया गया। इस आन्दोलन के मुख्य प्रस्ताव में गांधी जी ने पूरे देश से आह्वान किया था, कि इस अहिंसात्मक आन्दोलन को तब तक चलाया जाये जब तक खिलाफत संबंधी अन्याय दूर न हो जाये और स्वराज्य प्राप्त न हो जाये। आन्दोलन का कार्यक्रम निम्नवत् था:-

1. सरकारी स्कूलों और कालेजों का बहिष्कार।
2. सरकारी पदों का त्याग।
3. चुनावों का बहिष्कार।
4. सरकारी अदालतों का बहिष्कार।
5. विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार।
6. सरकारी उत्सवों का बहिष्कार।
7. भारतीयों द्वारा मैसोपोटामिया में जाकर कार्य करने से इन्कार।

1857 का विद्रोह

भारत को स्वतंत्र कराने का जो अभियान था वह यद्यपि गांधी जी के राजनीति में आगमन के बाद व्यापक स्तर पर शुरू हुआ। परन्तु देश को स्वतंत्र कराने का अभियान बहुत पहले ही शुरू हो चुका था। 1857 के विद्रोह ने ब्रिटिश सत्ता का अंत करने के प्रयास को लेकर सर्वप्रथम शक्तिशाली साम्राज्य को चुनौती दी। “1857 के

संग्राम का शुभारंभ सर्वप्रथम सैनिक छावनियों से हुआ। जवान मंगल पांडे द्वारा अपने सार्जेंट पर गोली चलाने के साथ ही क्रांति का बिगुल बज उठा।”¹

देखते ही देखते यह स्वतंत्रता संग्राम कानपुर, लखनऊ, बनारस, इलाहाबाद, बरेली, जगदीशपुर और झाँसी आदि जगह पर फैल गया तथा नाना साहब, तात्या टोपे, महारानी लक्ष्मीबाई, मौलवी अहमद शाह, कुंवर सिंह जैसे अनेक नेता इस संग्राम से जुड़ गए। 1857 ई. की क्रांति को अंग्रेज विद्वान ‘सिपाही विद्रोह’ की संज्ञा देकर तथा एक आकस्मिक घटना बताकर टाल देते हैं। लेकिन “1857 का विद्रोह कोरा विद्रोह नहीं था बल्कि स्वाधीनता संघर्ष था। जिससे प्रायः सभी राष्ट्रवादी नेताओं ने बाद में प्रेरणा ली।”²

1857 के स्वतंत्रता संग्राम में जहाँ वीर योद्धाओं ने अपनी जान दाँव पर लगाई वहीं हमारी वीरांगनाओं ने भी अंग्रेजों का डटकर मुकाबला किया। झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हज़रत महल, अवन्ती बाई लोदी, टेस बाई और अजीजन जैसी अनेक वीरांगनाओं ने युद्ध में अंग्रेजों के सम्मुख अपना लोहा मनवाया।

झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई

हमारे यहाँ युद्ध में अनेक देवियों ने शत्रुओं के दाँत खट्टे किए हैं। 1857 के स्वतंत्रता संग्राम में अनेक वीरांगनाओं ने देश के लिए प्राणों का उत्सर्ग किया। देश के लिए प्राणों को उत्सर्ग करने वाली वीरांगनाओं में झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई का नाम अग्रण्य है। जिन नारियों ने भारत माता के गौरव को ऊँचा किया है, उनमें महारानी लक्ष्मीबाई महान थीं। यही वह महिला थीं, जिसने भारत की स्वतंत्रता की मशाल लेकर, भारत की स्वाधीनता के लिए हँसते-हँसते अपने प्राणों का उत्सर्ग कर दिया। उनका शौर्य, साहस और बलिदान हमेशा भारतीय महिलाओं को वीरता की प्रेरणा देता रहेगा। हिन्दी के अनेक कवियों ने रानी की वीरता का गुणगान किया है।

बेगम हज़रत महल

‘10 मई, 1857 को मेरठ में विद्रोह के आरंभ होने के बाद 30 मई, 1857 को अवध में विद्रोह की घोषणा की गई।’ 4 अंग्रेजों के विरुद्ध इस विद्रोह की नेता अवध के नवाब वाजिद अली शाह की बेगम, हज़रत महल थीं। 1 ‘बेगम हज़रत महल एक नर्तकी थी।’ 2 अपने सौन्दर्य व गुणों के कारण वे अवध के अन्तिम नवाब वाजिद अली शाह की बेगम बन गईं। सुन्दरता के साथ-साथ हज़रत महल में प्रशासनिक योग्यता कूट-कूट कर भरी हुई थी। उनका व्यक्तित्व आकर्षक और मोहक था। मई, 1857 के अंत में अवध में विद्रोह को भड़काने में बेगम हज़रत महल ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। शीघ्र ही विद्रोह की चिंगारी अवध के अन्य प्रदेशों में भी फैल गई। जून, 1857 के अंत तक लखनऊ की रेजीडेंसी, जहाँ अंग्रेजों ने शरण ली थी, शहर के अन्य भागों पर विद्रोहियों का अधिकार हो चुका था।

अजीजन बेगम

जब कानपुर में क्रांति की अग्नि प्रज्वलित हुई तो उसमें कानपुर की वीरांगना अजीजन का प्रशंसनीय योगदान था। ‘अजीजन बेगम अपने समय की प्रसिद्ध नर्तकी थी।’ 4

कानपुर में क्रांति के शुरू होने पर ‘अजीजन ने वीर, साहसी और निर्भय महिलाओं की एक टुकड़ी तैयार की।’ 5

उस महिला सैनिक दल की वीरांगनाएँ पुरुष वेश में घोड़ों पर सवार हाथ में नंगी तलवार लेकर निकल पड़ी, वे पुरुषों को स्वाधीनता संग्राम में सम्मिलित होने के लिए कहती, वे घायलों की सेवा सुश्रूषा करती तथा युद्धरत सैनिकों को दूध, मिठाई और फल बांटती। जब आवश्यकता पड़ती तो रणभूमि में संकट तथा गोली वर्षा की परवाह न कर युद्धरत सैनिकों को कारतूस पहुँचाती। यह सब वीरांगना अजीजन की प्रेरणा तथा नेतृत्व का चमत्कार था कि परदे में रहने वाली स्त्रियाँ रणभूमि में थीं।

बंग-भंग एवं स्वदेशी आन्दोलन

हिन्दुस्तान में बीसवीं सदी का उदय स्वदेशी आन्दोलन के उदय के साथ जुड़ा है। स्वदेशी आन्दोलन वास्तव में बंगाल-विभाजन के विरोध में एक आन्दोलन के रूप में पैदा हुआ। उस समय उड़ीसा और बिहार भी इसी राज्य के हिस्से थे। अगस्त 1874 में ही अलग हो गया था। इतने बड़े राज्य का प्रशासन चलाना वास्तव में कठिन था, लेकिन अंग्रेजों ने इस राज्य के बँटवारे का फैसला

प्रशासनिक कारणों से नहीं, बल्कि राजनीतिक कारणों से लिया। 20वीं सदी के आरंभ से ही आभास हो रहा था कि भारत में राष्ट्रीय चेतना विकसित होती जा रही थी और जुझारू रूख अख्तियार कर रही थी। भारतीय राष्ट्रीय चेतना का केन्द्र था बंगाल। अंग्रेजों द्वारा बंग-भंग का कदम इसी जुझारू चेतना पर आघात करने और ‘फूट डालो और राज करो’ की नीति के अंतर्गत उठाया गया था, जिसका तीव्र विरोध हुआ।

एनी बेसेंट और होमरूल आन्दोलन

देश में स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए न केवल भारतीय नेताओं ने अपनी जान की बाजी लगाई बल्कि अनेक विदेशी नागरिकों ने भी भारत को स्वतंत्रता दिलाने में अपना योगदान दिया। भारत के स्वतंत्रता-संग्राम में एनी बेसेंट और उनके होमरूल आन्दोलन का विशेष योगदान रहा। एनी बेसेंट का जन्म अक्टूबर, 1847 में लंदन में हुआ था। “1893 में एनी बेसेंट थियोसोफिकल सोसाइटी के आमंत्रण पर भारत पहुँची।” एनी बेसेंट हिंदू धर्म से बहुत प्रभावित थी। उन्होंने हिन्दू धर्म, दर्शन और संस्कृति के अध्ययन के साथ-साथ हिंदू आचार-व्यवहार को भी आदर की दृष्टि से देखा। एनी बेसेंट ने भारतीयों को अपनी मान्यताओं के प्रति सम्मान करना सिखाया।

क्रांतिकारी गतिविधियाँ और महिलाएँ

क्रांतिकारी राष्ट्रवाद अथवा आतंकवाद लाल-बाल-पाल घोष आदि के राजनीतिक उग्रवाद से सर्वथा भिन्न था। उग्रवादी उदारवादियों की राजनीति

क भिक्षावृत्ति की नीति से असन्तुष्ट होकर ब्रिटिश साम्राज्यवाद के विरुद्ध सक्रिय विरोध का प्रतिपादन करते थे, लेकिन यह विरोध अथवा संघर्ष शान्तिमय और दबावपूर्ण होता था जिसमें हिंसा और तोड़-फोड़ को कोई प्रश्रय नहीं दिया गया था। इसके विपरीत क्रांतिकारियों ने हिंसा और तोड़-फोड़ को अपना हथियार बनाया।

क्रांतिकारी 'बम्ब नीति' में विश्वास करते थे। स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए उन्होंने गुप्त व खुली हत्याओं द्वारा सरकारी सम्पत्ति के विनाश, तोड़-फोड़ आदि का सहारा लेने में कुछ भी अनुचित नहीं समझा। आतंकवादी-क्रांतिकारी कोरे हत्यारे या डाकू नहीं थे- वे देशभक्त थे और मातृभूमि के लिए सिर कटा देने की तमन्ना रखते थे। क्रांतिकारी विदेशी शासकों के दिल में यह भय पैदा कर देना चाहते थे कि देशभक्तों की हत्याओं का बदला हत्याएँ हाँगी। 'रेन्ड के सहायक लेफ्टिनेन्ट जनरल डायर, सांडर्स आदि ब्रिटिश अधिकारियों की हत्याओं और 1907 में मिदनापुर के निकट उप-गवर्नर की रेलगाड़ी उड़ाने के प्रयास, क्रांतिकारियों द्वारा किए गए।' क्रांतिकारी अथवा आतंकवादी का विस्फोट महाराष्ट्र में हुआ, जहाँ 1899 में मिरेन्ड तथा ले. आयरेस्ट को गोली का शिकार बनाया गया। महाराष्ट्र में वीर सावरकर, श्यामजी वर्मा, गणेश सावरकर और चापेकर बन्धु, बंगाल में वीरेन्द्र कुमार घोष, भुवेन्द्र नाथ दत्त, पंजाब में सरदार अजीत सिंह, भाई परमानन्द, बालमुक्द तथा लाला हरदयाल प्रमुख क्रांतिकारी नेता थे। इंग्लैण्ड में श्यामजी कृष्णा वर्मा, फ्रांस में मैडम कामा और अमेरिका में लाल हरदयाल ने क्रांतिकारी गतिविधियों का संचालन किया।

निष्कर्ष

स्वतंत्रता आन्दोलन की क्रांतिकारी महिलाओं में एक और प्रमुख नाम उभर कर आता है- वह है 'दुर्गा भाभी' का। दुर्गा भाभी का जन्म 7 अक्टूबर, 1907 को इलाहबाद में हुआ था। दुर्गा भाभी भगवती बाबू जैसे महान क्रांतिकारी की पत्नी थी। उन्होंने अपने पति की क्रांतिकारी गतिविधियों में पूरा सहयोग दिया। वे दल के लिए पैसा इकट्ठा

करती थी, क्रांति से संबन्धित परचे बाँटती थी, घर पर आए क्रांतिकारियों का स्वागत-सत्कार करती थी, उन्हें आश्रय देती थी। भगत सिंह द्वारा सांडर्स की हत्या करने पर वह भगत की पत्नी के रूप में उनके साथ कलकत्ता गई। भाभी ने इस जोखिम भरे रास्ते में आवश्यकता पड़ने पर उपयोग के लिए पिस्तौल भी छिपा रखी थी। 'भगवती बाबू अपनी पत्नी के इस साहसपूर्ण कार्य पर बहुत प्रसन्न हुए। भाभी ने गांधी जी से अन्य क्रांतिकारियों के साथ भगत सिंह, सुखदेव और राजगुरु को छुड़ाने की शर्त वायसराय के सामने रखने के लिए कहा।' बम्बई में भाभी ने बाबा पृथ्वी सिंह आजाद के सहयोग से पुलिस कमिश्नर हेली को मारने की योजना बनाई लेकिन वह योजना सफल न हो सकी। इतिहास साक्षी है कि इस आदर्श पति-पत्नी ने वास्तव में ही, क्रांतिकारी देशभक्तों के साथ भैया-भाभी का संबंध निभाया। सरला देवी जिन्होंने स्वदेशी आन्दोलन और बंग-भंग आन्दोलन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी, उन्होंने भी अनेक क्रांतिकारी गतिविधियों में भाग लिया और 1905 में बंगाल व पंजाब के क्रांतिकारियों के बीच संपर्क सूत्र का काम किया।

उपसंहार

महिलाओं ने देश के स्वतंत्रता समर की प्रत्येक रणनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। स्त्रियों के द्वारा अपने लिए मताधिकार की माँग को लेकर लड़ना हो या देश को स्वतंत्र कराने में अपना सर्वस्व न्यौछावर करने की बात हो, स्त्रियों ने सभी क्षेत्रों में पूरी तत्परता के साथ काम किया। वैदिक काल के बाद भले ही नारी इस समय पुरुषों से अनेक क्षेत्रों में पीछे थी लेकिन इन्होंने पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर अपने देश के स्वतंत्रता संघर्ष में भाग लिया। असंख्य महिलाओं के स्वतंत्रता आंदोलन में भाग लेने के कारण ही आजादी का यह महान आंदोलन सक्रिय बन पड़ा। स्त्रियों ने देश के प्रति प्रेम भावना का परिचय देते हुए व उसे स्वतंत्र कराने के लिए सभी तरीकों से अपना योगदान दिया। शांति प्रिय

आंदोलनों से लेकर क्रांतिकारी आन्दोलनों में स्त्रियों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। महिलाओं ने राष्ट्रीय आन्दोलन के इतिहास में अपने आप को विविध आयामों के साथ प्रस्तुत किया।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- विपिन चन्द्र, भारत का स्वतन्त्रता संघर्ष, पृ. सं. 2
- विश्व प्रकाश गुप्ता, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं, पृ. सं. 91
- डॉ. एस.एल. नागोरी, कान्ता नागोरी, भारतीय वीरांगनाएँ, पृ. सं. 14-15
- विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता-संग्राम और महिलाएँ, पृ. सं. 94
- एल.पी. माथुर, भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी, पृ. सं. 15
- शालिनी सक्सेना - स्वाधीनता आंदोलन में मध्यप्रान्त की महिलाएँ, पृ. सं. -2
- आशारानी व्होरा - महिलाएं और स्वराज्य, पृ. सं.- 146
- प्रयागदत्त शुक्ल - क्रांति के चरण, पृ. सं.- 84
- मोहम्मद शमीम - छत्तीसगढ़ में गांधीवादी आन्दोलन में छात्रों की भूमिका (अप्रकाशित शोध प्रबंध), पृ सं. 19
- विजय एग्न्यू - वीमने इन इण्डियन पालिटिक्स, पृ सं. -8
- राज लक्ष्मी गौड़ - नारी जागरण और गांधी जी (लेख), मध्यप्रदेश संदेश, 1971
- जीवंतराम भगवानदास - महात्मा गांधी जी जीवन और चिंतन, कृपलानी पृ. सं. 91

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का योगदान
सुभद्राकुमारी चौहान के विशेष संदर्भ में

प्रा.डॉ.सतीश अर्जुन घोरपडे

अध्यक्ष एवं शोधनिर्देशक

हिंदी विभाग,

माऊली महाविद्यालय, वडाला, सोलापुर।

भारत के स्वर्णिम इतिहास में हिंदी साहित्य को एक

विशेष महत्व प्राप्त है। इसकी विशाल परंपरा का अध्ययन करते समय भारतीय जनमानस की छवी हिंदी साहित्य में आसानी से दिखायी देती है। भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन इस इतिहास का वह पृष्ठ है जिसे रक्तरंजित भी कह सकते हैं और शांतिपूर्ण भी। बहुतसे स्वतंत्रता सेनानियों ने अपने प्राणों की आहुति देकर अपने खून से इस धरती को सींचा। स्त्री हो या पुरुष दोनों ने अपने घर-परिवार की परवाह किये बिना स्वतंत्रता आंदोलन में हिस्सा लेकर आजादी का सूर्य-प्रकाश बिखेरा।

स्वतंत्रता आंदोलन का बहुत बड़ा श्रेय साहित्यिक गतिविधियों को भी दिया जाता है जिसमें भारतेंदु हरिश्चंद्र से लेकर धूमिल तक का लंबा सफ़र दिखायी देता है। साहित्य की गद्य एवं पद्य विधाओं के माध्यम से साहित्यकारों ने तत्कालीन युवा वर्ग को प्रेरित करते हुए स्वयं भी जेलयात्र की हुई दिखायी देती है। हिंदी साहित्य का आधुनिक काल भारतेंदु युग अर्थात् सन 1857 से शुरू होता है। इस काल के प्रथम चरण को विद्वानों ने संक्रांती या भारतेंदुकाल कहा। यह कालखंड सन 1857 से 1900 ई. तक बताया जाता है। इसके पश्चात द्वितीय चरण सन 1900 से 1918, जिसे जागरण सुधारकाल एवं द्विवेदी युग कहा गया। तृतीय चरण को स्वच्छंदतावादी काल कहा गया, जिसका सीमा निर्धारण 1918 से 1936 तक किया गया। चतुर्थ चरण अर्थात् सन 1936 से 1947 इसवी तक निषेध-

विद्रोह या प्रगती-प्रयोग काल के नाम से पहचाना जाता है।

प्रथमचरण अर्थात् संक्रांति या भारतेंदुकाल की पृष्ठभूमि को देखा जाये तो राजनैतिक दृष्टि से यहकाल विद्रोह एवं अंग्रेजों के खिलाफ संघर्ष में ही बता हुआ दिखाई देता है। सन 1857 की क्रांति ने केवल जनमानस में ही नहीं बल्कि हिंदी साहित्यिक क्षेत्र में भी आजादी की घोषणा कर दी थी। यद्यपि देखा जाये तो भारत में अंग्रेजों से पहले भी तुर्क, मुगल, पोर्तुगीज आदि विदेशी शासकों का बोलबाला रहा जिन्होंने अपनी सत्ता भारतपर चलायी। जो भी शासक यहाँ पर आता था वह अपने साथ अपनी भाषा, धर्म एवं संस्कृति को भी साथ लेकर आता था और यहा उसका प्रचार-प्रसार करता था। सन 1757 में अंग्रेजों ने बंगाल पर विजय प्राप्त की, उसके पश्चात वे धीरे-धीरे पूरे भारत पर कब्जा करते चले गये। अंग्रेज अधिकारी वॉरेंट हेस्टिंग तथा वेलेजली आदि अंग्रेज अधिकारियों ने अंग्रेजी हुकूमत का विस्तार किया हुआ दिखाई देता है। अंग्रेजों की नीति एवं प्रशासन में कुछ खामिया अवश्य थी जिसमें रोजगार की उपेक्षा, मूलनिवासीयों के प्रति उदासीनता आदि बातों को देखा जा सकता है।

भारत छोटे-छोटे राज्यों में बटा हुआ था। इसी का फायदा उठाकर अंग्रेजी हुकूमत ने समस्त भारत की शासन व्यवस्था अपने हाथों में ली। कई अंग्रेज अधिकारियों ने सुधारणात्मक नीति भी अपनाई। लेकिन स्वतंत्रता आखिर स्वतंत्रता होती है जिसमें भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु आदि जैसे महान क्रांतिकारीयों ने अपने प्राणों की आहुति दी। सामंतवाद,

शोषण आदि से तंग आकर भारतभर में युवावोंने अंग्रेजों के प्रति विद्रोह किया हुआ दिखाई देता है। इस स्वतंत्रता आंदोलन में महात्मा गांधी के नेतृत्व में किया गया सत्याग्रह, असहकार आंदोलन, सायमन कमिशन के प्रति विद्रोह आदि कई बातें हैं जिन्होंने सभी भारतियों को एक साथ खड़ा होकर देश की आजादी के लिए योगदान देने पर मजबूर कर दिया। “गांधीजी का कुशल नेतृत्व, भारतवासियों की सजग-सक्रिय देशभक्ती और ज्ञात-अज्ञात शहीदों की शहादत की बदौलत 15 ऑगस्ट 1947 में भारत आजाद हुआ। लेकिन टुकड़ों में बँटकर। देश विभाजन में केवल धरती का विभाजन नहीं हुआ बल्कि आदमी के दिलों का भी बँटवारा हुआ। विभाजन के दौरान हुए सांप्रदायिक दंगा फासादों ने हिंदू-मुस्लिम दोनों को एक-दूसरे को ऐसा दुश्मन बनाया की लाख धर्मनिरपेक्षता के नगाडे बजाने के बावजूद आज भी दोनों के सांप्रदायिक दृष्टिकोण में अधिक अंतर नहीं दिखाई देता। इस विभाजन ने मात्र महात्मा गांधीजी की हत्या नहीं की बल्कि हिंदू-मुस्लिम भाईचारी की भी हत्या की। आये दिन होने वाले सांप्रदायिक दंगे इसी बात की गवाही देते हैं।”ⁱ

हिंदी साहित्य के आधुनिक काल में अर्थात् १८५७ की क्रांति के पश्चात देशप्रेम की ज्वाला सभी भारतीय नागरिकों में दिखायी देती है। ऐसे में हिंदी का साहित्यकार अपनी कलम के माध्यम से क्रांति की मशाल को और अधिक तीव्र करने का प्रयास करता हुआ दिखायी देता है। इन साहित्यकारों में भारतेन्दु हरिश्चंद्र, बदरीनारायण चौधरी ‘प्रेमघन’, राधाचरण गोस्वामी, मैथिलीशरण गुप्त, जयशंकर प्रसाद, रामधारी सिंह ‘दिनकर’, उपन्यास सम्राट मुंशी प्रेमचंद आदि पुरुषों के साथ-साथ सुभद्राकुमारी चौहान भी अग्रणी थी। इन साहित्यकारों ने कलम के माध्यम से क्रांति की ज्वाला को पूरे भारतवर्ष में फैलाने का काम किया। अतः इस शोधपत्र में भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी की एक ऐसी ही वीरांगणा अर्थात् कवयित्री सुभद्राकुमारी

चौहान के साहित्यिक योगदान को प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है।

हिंदी की बहुमुखी प्रतिभासंपन्न कवयित्री एवं स्वतंत्रता सेनानी सुभद्राकुमारी चौहान का जन्म 16 अगस्त, 1904 को नागपंचमी के दिन इलाहाबाद के पास निहालपुर इस गाँव में प्रतिष्ठित जमींदार रामनाथसिंह के परिवार में हुआ। बाल्यकाल से ही सुभद्राकुमारी कविताएँ रचने लगी थीं। उनकी रचनाएँ राष्ट्रीयता की भावना से परिपूर्ण हैं। इन्हें चार बहनें और दो भाई थे। उनके पिता ठाकुर रामनाथ सिंह शिक्षा के प्रेमी थे और उन्हीं की देख-रेख में सभी भाई-बहनों की प्रारम्भिक शिक्षा संपन्न हुई। “उनके पितामह ने 1857 की क्रांति में भाग लिया था, अतः देशप्रेम की भावना उन्हें रक्त में ही मिल गई थी। वे विद्यार्थी जीवन से ही कविताएँ लिखती थीं। उनमें क्षत्रिय वंश की वीरता एवं राष्ट्र-भक्ति का पूर्ण प्रभाव था, साथ ही 1919 में खंडवा के विद्वान, पत्रकार तथा वकील पति लक्ष्मण सिंह चौहान का सान्निध्य प्राप्त कर वे आजीवन राष्ट्र के प्रति समर्पित रहीं। विवाहोपरान्त वे अध्ययन हेतु काशी भेज दी गईं किंतु जब देश में 1920 में असहयोग की आंधी आई तो वे जबलपुर लौट आईं और स्वतंत्रता संग्राम में भाग लेने का मन बना लिया।”ⁱⁱ महात्मा गांधी जी के विचारों से प्रेरित सुभद्राकुमारी ने १८ मार्च १९२३ के एक आंदोलन में झंडा गीत गाया था-

“गोली, लाठीचार्ज, जेल की वह भीषण दीवारें:
काल-कोठरी, दंड, यातना, वे कोड़ों की मारें।
प्रभुता-मद से भरी शत्रु की व्यंग्य भरी बौछारें
साक्षी हैं साहस की फिर हम जीतें अथवा हारें।”ⁱⁱⁱ

सुभद्राकुमारी के दो कविता संग्रह तथा तीन कथा संग्रह प्रकाशित हुए पर उनकी प्रसिद्धि ‘झाँसी की रानी’ (कविता) के कारण है। महान वीरांगणा झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई के शौर्य एवं बलिदान को केंद्र में रखकर उनके द्वारा लिखी कविता ‘झाँसी की रानी’ आज भी शरीर पर रौंगटे खड़े करती है।

“सिंहासन हिल उठे राजवंशों ने भृकुटी तानी थी,

बूढ़े भारत में भी आई फिर से नयी जवानी थी,
गुमी हुई आजादी की कीमत सबने पहचानी थी,
दूर फिरंगी को करने की सबने मन में ठानी थी।
चमक उठी सन सत्तावन में, वह तलवार पुरानी थी,
बुंदेले हरबोलों के मुँह हमने सुनी कहानी थी,
खूब लड़ी मर्दानी वह तो झाँसी वाली रानी थी II"iv

सुभद्रा कुमारी चौहान की कविता 'झाँसी की रानी' मन में वीरता का संचार करती है। कविता की पंक्तियाँ पढ़ने मात्र से अद्भुत साहस का भाव उत्पन्न होता है। इस कविता में महारानी लक्ष्मीबाई को माँ दुर्गा का रूप देते कवयित्री ने वर्णन किया है कि वह वीरता का अवतार थीं, बचपन से ही वह खेल-खेल में नकली युद्ध, व्यूह की रचना, सैनिकों को घेरना और किले को तोड़ना आदि का अभ्यास करती रहीं और युवावस्था में आते ही अंग्रेजों को भगाने के लिए उन्होंने दृढ़ निश्चय कर लिया। वह अपने पिता की अकेली सन्तान होकर भी अंग्रेजों से संघर्ष करने में तनिक भी नहीं डरीं। अंग्रेजों से लड़ते हुए वह शहीद हो गईं। उनकी इस शहादत को हम भारतीय कभी-भी नहीं भूल सकते। उन्हें हमेशा याद रखेंगे। सुभद्राकुमारी रानी लक्ष्मीबाई को वीरता की अवतार बताते हुए कहती हैं-

“लक्ष्मी थी या दुर्गा थी वह स्वयं वीरता की अवतार,
देख मराठे पुलकित होते उसकी तलवारों के वार,
नकली युद्ध व्यूह की रचना और खेलना खूब शिकार,
सैन्य घेरना, दुर्ग तोड़ना ये थे उसके प्रिय खिलवाड़।
महाराष्ट्र-कुल- देवी उसकी भी आराध्य भवानी थी,
बुंदेले हरबोलों के मुँह हमने सुनी कहानी थी,
खूब लड़ी मर्दानी वह तो झाँसी वाली रानी थी II"v

इस कविता के माध्यम से सुभद्राकुमारी ने तत्कालीन युवाओं के मन में आत्मविश्वास निर्माण का बहुत महत्वपूर्ण कार्य किया। इस प्रकार राष्ट्रीय चेतना की एक सजग कवयित्री रही हैं, किन्तु इन्होंने स्वाधीनता संग्राम में अनेक बार जेल यातनाएँ सहने के पश्चात अपनी अनुभूतियों को कहानी में भी व्यक्त किया। वे स्वयं कहती थी कि “मेरी कविताओं का कोई मूल्य नहीं

है, जहाँ आजादी की मतवाली झाँसी की रानी की बलि-समाधि के एक-एक पत्थर का है। उनकी राजनीति हृदय की नीति है- आज का छल प्रपंच नहीं है। उनके साहित्य में राष्ट्रीयता भावना के सतत जागरण, दलित जातियों के उत्तरोत्तर उत्थान और राष्ट्रीय कल्याण की अदम्य वेगवती वाहिनी है।”vi 1919 में खंडवा के ठाकुर लक्ष्मण सिंह के साथ विवाह के बाद वे जबलपुर आ गई थीं। 1921 में गांधी जी के असहयोग आन्दोलन में भाग लेने वाली वह प्रथम महिला थीं। वे दो बार जेल भी गई थीं। सुभद्रा कुमारी चौहान की जीवनी, इनकी पुत्री सुधा चौहान ने 'मिला तेज से तेज' नामक पुस्तक में लिखी है। इसे हंस प्रकाशन, इलाहाबाद ने प्रकाशित किया है। वे एक रचनाकार होने के साथ-साथ स्वाधीनता संग्राम की सेनानी भी थीं।

सुभद्राकुमारी के साहित्यिक योगदान को हम इस प्रकार देख सकते हैं। कहानी संग्रह- 'बिखरे मोती' (1932), 'उन्मादिनी' (1934), 'सीधे साधे चित्र' (1947), कविता संग्रह- 'मुकुल', 'त्रिधारा'। उनके साहित्यिक योगदान के प्रति कृतज्ञता हेतु उन्हें 'भारतीय तटरक्षक सेना ने 28 अप्रैल, 2006 को सुभद्राकुमारी चौहान की राष्ट्रप्रेम की भावना को सम्मानित करने के लिए नए नियुक्त एक तटरक्षक जहाज को सुभद्रा कुमारी चौहान का नाम दिया है। साथ ही भारतीय डाकतार विभाग ने 6 अगस्त, 1976 को सुभद्रा कुमारी चौहान के सम्मान में 25 पैसे का एक डाक टिकट जारी किया।

निष्कर्षरूप से भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में सुभद्राकुमारी चौहान का योगदान अनुपम है जिसकी किसी के साथ तुलना नहीं की जा सकती। स्वतंत्रता संग्राम उनके लिए एक कर्तव्य के समन था। सुभद्राकुमारी ने साहित्य के साथ-साथ राजनीति में भी अपना योगदान दिया। वह मध्यप्रदेश राज्य विधानसभा की सदस्या भी थी। अर्थात् सुभद्राकुमारी चौहान एक साहित्यकार, एक स्वतंत्रता सेनानी के साथ-साथ विधानसभा सदस्या आदि बहुमुखी एवं बहु आयामी व्यक्तित्ववाली वीरांगणा थी। ऐसी इस महान विभूति

का 15 फरवरी, 1948 को एक कार दुर्घटना में आकस्मिक निधन हुआ। भले ही आज वह हमारे बीच नहीं है, किंतु उनकी भावनाएँ हमेशा हमारे साथ रहेगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ⁱ. डॉ. सोनटक्के माधव, हिंदी साहित्य का इतिहास, विकास प्रकाशन, कानपुर, पृ. ३३५

- ⁱⁱ. डॉ. गीता गुप्त, देशबंधु (पत्रिका), १३ फरवरी २०११
- ⁱⁱⁱ वही

- ². डॉ. गीता गुप्त, देशबंधु (पत्रिका), १३ फरवरी २०११
- ³. डॉ. सुरैया शेख, साहित्य रत्न, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, पृ. ६५
- ⁴. डॉ. शिवकुमार शर्मा, हिंदी साहित्य: युग और प्रवृत्तियाँ, अशोक प्रकाशन, दिल्ली, पृ. ५२०

- ^{iv}. डॉ. सुरैया शेख, साहित्य रत्न, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, पृ. ६५
- ^v. वही
- ^{vi}. डॉ. शिवकुमार शर्मा, हिंदी साहित्य: युग और प्रवृत्तियाँ, अशोक प्रकाशन, दिल्ली, पृ. ५२०

भारतीय संविधान निर्मिती आणि महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. हांगे अरुण केशवराव
विभाग प्रमुख, भूगोल विभाग
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर
जि. लातूर

प्रस्तावना:

26 जानेवारी 1950 ला भारतीय संविधान स्वतंत्र

भारतात लागू झाले. यावर्षी म्हणजे 2020 मध्ये संविधानाच्या अंमलबजावणीला सत्तर वर्षे पूर्ण होत आहेत. ज्या मनुस्मृतीने सामाजिक विषमतेवर आधारित गैरलागू शोषणव्यवस्था निर्माण केली, तिला कायदेशीर तडा देण्यासाठी अतिशय ताकदीच्या ग्रंथाची निर्मिती झाली. तो मानवमुक्तीचा ग्रंथ म्हणजे 'भारतीय संविधान' होय. संविधानाच्या सत्तर वर्षांच्या यशस्वी वाटचालीची अनुभूती आपण 'याचि देही-याचि डोळा' घेत आहोत. समाज जिवंत ठेवण्याची अनन्यसाधारण क्षमता असलेल्या या भारतीय संविधानात फुलेंचा उदारमतवादी आणि धर्माच्या कृतिशील चिकित्सेचा विधायक दृष्टिकोन, शाहूंचा समानतेचा आग्रह, गांधींची अहिंसा, नेहरूंचा समाजकारण आणि राजकारण; त्याचबरोबर आंबेडकरांचा अभ्यास, वैचारिक मांडणी, शोषण व्यवस्थेविरुद्धची चीड आणि मानवमुक्तीचा ध्यास, या सर्वच गोष्टी प्रतिबिंबित होतात. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यासह असलेल्या 296 सदस्यांपैकी 15 सदस्य या महिला होत्या, की ज्यांनी घटना समितीच्या सर्वच चर्चासत्रांमध्ये अनेक विषयांवर सांगोपांग चर्चा करून निर्भीडपणे मते मांडली. त्यांनी मांडलेल्या अनेक सूचना पुढे जाऊन घटनेच्या कलमांमध्ये परावर्तित झाल्या. परंतु काही कारणांमुळे या महिलांचे राज्यघटनेच्या जडणघडणीतील योगदान दुर्लक्षितच राहिले.

उद्देश:

१. भारतीय संविधान निर्मितीत महिलांचे योगदान अभ्यासणे.

२. भारतीय संविधान निर्मितीत योगदान देणाऱ्या दुर्लक्षित महिलांचा अभ्यास करणे.

गृहीतक:

भारतीय संविधान निर्मितीत महिलांनीही आपले मोलाचे योगदान दिले आहे.

1) **दुर्गाबाई देशमुख :-** भारतीय राज्यघटना मसुदा समितीवर त्यांची निवड मद्रास प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून झाली होती. मसुदा समितीच्या अध्यक्षीय मंडळावर त्या एकमेव स्त्री सदस्य होत्या. निराधार मूल आणि युवक यांचा संरक्षण व विविध प्रकारच्या शोषणातून मुक्ती याबाबतच्या तरतुदी राज्यघटनेत समाविष्ट करण्याबाबत त्या आग्रही होत्या. वनचर प्राणी आणि पक्षी यांच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र संवैधानिक कायदे असावेत, ही सूचना त्यांनी केली. त्यांच्या सूचनेचा प्रभाव 42 व्या घटना दुरुस्तीनंतर कलम 39 (फ) वरती दिसून येतो. राज्यपालांची निवड थेट निवडणूक पद्धतीने झाली, तर या निवडीचे राजकारण होईल म्हणून राज्यपालांची निवड राष्ट्रपतींनी करावी, तसेच उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश हे स्वतंत्र भारताचे नागरिकच असावेत, या बाबी त्यांच्या सूचनेनुसार संविधानात नमूद करण्यात आल्या. संविधानाच्या संरक्षणाची अंतिम जबाबदारीही सर्वोच्च न्यायालयाची असावी, असे त्यांचे मत होते.

दुर्गाबाई देशमुख यांचा राष्ट्रभाषेबाबतचा दृष्टिकोन देखील सर्वसमावेशक होता. — संस्कृत प्रभावित हिंदी भाषेऐवजी सर्वसामान्यांना समजेल अशी हिंदी भाषा कार्यालयीन कामकाजामध्ये वापरली जावी, तसेच घटनेच्या कलमांमध्ये 'कोणत्याही' या शब्दाऐवजी 'सर्व' हा शब्द वापरावा, असे त्यांचे मत होते. सध्याचे कलम (25) 2 ब मध्ये सांगितल्याप्रमाणे (सर्व समूहांतील किंवा वर्गातील व्यक्तींना सार्वजनिक धार्मिक स्थळे, यामध्ये मुक्त प्रवेश मिळेल), असा उल्लेख आला. एकूणच, काही कलमांबाबतची

संदिग्धता व किचकटपणा कमी होऊन अधिकाधिक स्पष्टता आणण्यावर त्यांचा भर होता.

2) रेणुका रे :- पश्चिम बंगाल प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून रेणुका रे यांची निवड झाली होती. शिक्षणामध्ये धर्मनिरपेक्षता असावी, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. कलम 16 (सध्याचे कलम 28) च्या निर्मितीवेळी चर्चेत भाग घेताना त्यांनी 'शिक्षण क्षेत्रात शासनमान्य अनुदानित संस्थांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षण घेण्याची सक्ती नसावी,' अशी सूचना मांडली व ती मान्यही केली गेली. ज्याप्रमाणे चीनने आपल्या घटनेत वर्षाकाठी अर्थसंकल्पात शिक्षणावरील खर्चासाठी ठराविक रक्कम राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे, त्याप्रमाणे आपणही शिक्षणावरील खर्चासाठी ठराविक रकमेची तरतूद करावी, अशी सूचना त्यांनी केली. तसेच दुहेरी नागरिकत्वाला त्यांचा विरोध होता. देशाची एकता व अखंडता अबाधित राखायची असेल, तर एकल नागरिकत्वाचा स्वीकार करावा, असे त्यांचे म्हणणे होते. कलम 13 (सध्याचे कलम 23) मधील श्री. दास यांनी सुचविलेल्या दुरुस्तीच्या चर्चेवेळी भाष्य करताना त्या म्हणाल्या, देवदासी आणि वेश्यावृत्ती या देशातील अतिशय गंभीर सामाजिक समस्या आहेत, यांचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व स्तरांतून प्रयत्न झाले पाहिजेत.

3) हंसाबेन जीवराज मेहता :- 1897 मध्ये हंसाबेन मेहता यांचा जन्म झाला. त्यांनी पत्रकारिता आणि समाजशास्त्र यांचा अभ्यास केला होता. त्या मुंबई प्रांताच्या प्रतिनिधी होत्या. त्या भारतीय राज्यघटना समितीतील एक सक्रिय प्रखर स्त्रीवादी सदस्य होत्या. मूलभूत अधिकार उपसमिती, सल्लागार समिती, प्रांतीय संविधान समिती आणि राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. 1948 मध्ये त्यांनी 'भारतीय स्त्रियांचे अधिकार व कर्तव्ये' यासंबंधी मसुदा तयार केला होता. या मसुद्याचा प्रभाव संयुक्त राष्ट्रसंघाने मंजूर केलेल्या 1948 च्या मानवाधिकार जाहीरनाम्यावर दिसून येतो. हंसाबेन मेहता यांची भारतीय राज्यघटना समितीसमोरील महत्त्वपूर्ण मागणी म्हणजे 'समान नागरी कायदा' हा मूलभूत अधिकारांचाच अविभाज्य भाग असावा, ही होय. या मागणीला मूलभूत अधिकार समितीने दुजोराही दिला. मात्र काही बड्या नेत्यांच्या विरोधामुळे व सल्लागार समितीने ठाम भूमिका न घेतल्यामुळे मेहता यांची घोर निराशा झाली. हंसाबेन मेहता यांनी 'स्त्री पुरुष समानते'च्या तत्त्वाला

आपल्या भाषणात नेहमीच अग्रक्रम दिला होता. त्यांनी स्पष्टपणे महिला आरक्षणाचा विरोध केला. त्या म्हणाल्या की, स्त्रियांना विशेष सवलती व आरक्षणापेक्षा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची अपेक्षा आहे. कोणत्याही प्रवर्गासाठी आरक्षणाची तरतूद ही लोकशाहीला मारक ठरेल. यांची निवड संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार समितीवरही झाली होती. तिथेही त्यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली. मानवाधिकार जाहीरनाम्यावरील चर्चेचा सूर 'सर्व पुरुषांना जन्मतः स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार असतो' असे कलम करण्याबाबतचा होता. पण त्याऐवजी 'सर्व व्यक्तींना जन्मतः स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार असतो' असा बदल मेहता यांनी सुचविला व तो मान्यही केला गेला.

4) दक्षयानी वेलूयुदन :- कोचीन मतदारसंघातून संविधान सभेवर आलेल्या दक्षयानी वेलूयुदन या घटना समितीतील एकमेव दलित स्त्री सदस्य होत्या. त्यांनी नेहमीच समतेचे विचार मांडले. महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर पगडा होता. 'आपण फक्त संविधानाची निर्मिती करू नये, तर सर्वसामान्यांना जीवनाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन बहाल करावा आणि संविधान निर्मितीबरोबरच समाजपरिवर्तनाचे काम व्हावे,' असे त्यांचे मत होते. दलितांना राजकीय क्षेत्रात आरक्षण दिले तर आपण वसाहतवादाप्रमाणे विभागले जाऊ व गुलामगिरीच्या शोषणातून मुक्तच होणार नाही, असे त्यांचे मत होते. राज्यघटनेचा मसुदा तयार झाल्यानंतर तो स्वतंत्र भारताच्या जनतेसमोर मांडावा, अशी क्रांतिकारी सूचना त्यांनी घटना समितीला केली.

5) बेगम अजाज रसूल :- बेगम अजाज रसूल या घटना समितीतल्या एकमेव आणि प्रथम मुस्लिम स्त्री सदस्य होत्या. 'अल्पसंख्याकांचे अधिकार समिती'च्याही त्या सदस्य होत्या. मुस्लिमांना धर्माच्या आधारावर संसदेत राखीव जागा असू नयेत, यासाठी त्यांनी आग्रह धरला. कारण धर्माच्या नावावर निवडणुका खेळल्या जातील, अशी भीती त्यांना होती. तसेच धर्माच्या आधारावर एखाद्या व्यक्तीची देशनिष्ठा किंवा देशभक्ती या बाबी मोजल्या जाऊ नयेत. विशेषतः मुस्लिम व्यक्तीच्या देशप्रेमावर शंका घेऊन सार्वजनिक जीवनात त्यांना दुजाभावाची वागणूक तर अजिबात दिली जाऊ नये, असे त्यांचे मत होते. संसदेत ज्यावेळी एखादं विधेयक मंजूर होईल आणि मान्यतेसाठी राष्ट्रपतींच्याकडे जाईल, त्यावेळी

राष्ट्रपतींच्या विवेकाधिकारावर सुद्धा नियंत्रण असावे, ही त्यांची सूचना मान्य केली गेली. त्यामुळे संसदेत मंजूर झालेल्या विधेयकाला ज्याप्रमाणे राष्ट्रपती नकार देऊ शकतात किंवा त्यात बदल सुचवून माघारी पाठवू शकतात, त्याप्रमाणे राष्ट्रपतींनी सुचविलेले बदल स्वीकारून जर ते विधेयक दुसऱ्यांदा राष्ट्रपतींच्याकडे गेले तर त्याला संमती देणे राष्ट्रपतींना बंधनकारक असेल. अशा प्रकारच्या काही ठोस निर्णयांचे कायद्यात रूपांतर होण्यात बेगम अजाज रसूल यांच्या सूचनांचे फार मोठे योगदान आहे.

6) पूर्णिमा बनर्जी :- पूर्णिमा बनर्जी या अलाहाबादमधील भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सचिव होत्या. सत्याग्रह या तत्त्वावर त्यांचा गाढ विश्वास होता. गांधीजींच्या 'भारत छोडो' आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक करण्यात आली होती. पूर्णिमा बनर्जी या समाजवादी विचारसरणीच्या पुरस्कर्त्या होत्या. 'युनायटेड प्रोव्हिन्सीस'तर्फे त्या निवडून आल्या होत्या. 'शिक्षण' आणि 'रोजगार' या दोन गोष्टी मूलभूत अधिकारात समविष्ट असाव्यात, याबाबत त्या आग्रही होत्या. त्यांच्या प्रत्येक चर्चेत 'धर्मनिरपेक्षता' हा मुद्दा केंद्रस्थानी असे. त्यांच्या मते, अनुदानित शाळांतील अभ्यासक्रमात धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना धर्माचे मूळ तत्त्वज्ञान माहीत होईल आणि धर्माबाबतच्या संकुचित संकल्पनेला आळा बसेल, तसेच विद्यार्थी सर्वधर्मसमभाव या मूल्याचा पुरस्कार करतील. राज्यसभेची भूमिका व उपयोगिता याबाबत त्या अधिक सजग होत्या. त्यांच्या मते, राज्यसभेतील सदस्यांची नियुक्ती राजकीय संबंधांच्या बळावर व आर्थिक श्रीमंतीच्या आधारावर होऊ नये, यासाठी कायदेशीर तरतूद असावी. कारण अशा पार्श्वभूमीतून आलेले सदस्य राष्ट्रहितासाठी केलेल्या कायद्याची मंजूरी व अंमलबजावणीमध्ये बाधा आणू शकतात. संविधान स्वीकृतीच्या वेळी त्यांनी केलेल्या भाषणात देशातील मौल्यवान खनिजे व महत्त्वपूर्ण उद्योगधंद्यांवर सरकारचे पूर्णतः नियंत्रण असावे. या क्षेत्रांचे खाजगीकरण होऊ नये, तसेच या क्षेत्रात विदेशी संचार नसावा, अशी त्यांची अपेक्षा होती. आजची परिस्थिती पाहता त्यांच्या विचारातील दूरदृष्टीची कल्पना येते.

7) राजकुमारी अमृत कौर :- सी. पी. आणि बेगर प्रांताच्या त्या प्रतिनिधी होत्या. राज्यघटना समिती स्थापित 'अर्थ आणि

कर्मचारी, तसेच राष्ट्रध्वज समिती'च्या त्या सदस्य होत्या. आपला राष्ट्रध्वज फक्त खादी कापडाचा व हातांनी विणलेल्या सुताचाच असावा, हा त्यांचा आग्रह संविधान समितीने मान्य केला. पृथक निर्वाचन (सेपरेट इलेक्टोरेट) पद्धतीला त्यांचा विरोध होता. त्या स्वतंत्र भारताच्या प्रथम आरोग्यमंत्री होत्या. तसेच अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान (एम्स) संस्थेच्या त्या संस्थापक-सदस्यही होत्या.

8) अम्मू स्वामिनाथन :- केरळमधील पालघाट जिल्ह्यातील अम्मू स्वामिनाथन या मद्रास प्रांतातून संविधान सभेवर आल्या होत्या. 24 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधान सभेत केलेल्या भाषणात त्या म्हणाल्या की, भारत आपल्याच स्त्रियांना समान अधिकार देत नाही, असे परकियांचे मत आहे. पण आपण आता असे म्हणू शकतो की, जेव्हा भारतीय लोकांनी स्वतःच्या संविधानाची रचना केली, तेव्हा त्यांनी देशातील इतर नागरिकांप्रमाणे महिलांना देखील समान अधिकार दिले आहेत. संविधान सभेच्या समाप्तीनंतर सुद्धा राष्ट्रीय राजकारणात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता.

9) लीला रॉय :- या बंगाल प्रांताचे प्रतिनिधित्व करित होत्या. ऑक्टोबर 1900 मध्ये आसामच्या गेलपाडालीला भागात जन्मलेल्या लीला रॉय यांना राजकारणाचे बाळकडू त्यांच्या वडिलांकडूनच मिळाले होते. त्यांचे वडील राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी होते. राज्यघटना मसुदा समितीत त्या फार काळ रमल्या नाहीत. भारत आणि पाकिस्तानच्या फाळणीमुळे त्यांनी उद्विग्नतेने आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला.

10) सरोजिनी नायडू :- केंब्रिज विद्यापीठात शिकलेल्या सरोजिनी नायडू या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होत्या. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील त्या महत्त्वाच्या नेत्या होत्या. संविधान सभेत त्या बिहार प्रांताचे प्रतिनिधित्व करत होत्या. भारतीय राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. राष्ट्रध्वज स्वीकृतीच्या वेळी केलेल्या भाषणात त्या म्हणल्या की जात-धर्म, स्त्री-पुरुष याआधारे देशाचे प्रतिनिधित्व निवडले जाऊ नयेत.

11) मालती चौधरी :- मालती चौधरी या उत्तर प्रदेशच्या प्रतिनिधी होत्या. स्त्रियांमधील अंधश्रद्धा व त्यामुळे होणारा त्रास यातून त्यांची सुटका व्हावी, यासाठी सामाजिक सुधारणेचे कायदे व्हावेत, यासाठी त्या आग्रही होत्या. काँग्रेसमध्ये सहभागी होऊन त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात भाग

घेऊन ब्रिटिशांच्या विरुद्ध सत्याग्रहासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यासाठी त्यांनी शिक्षित लोकांना संघटित केले.

12) डॉ. विजयालक्ष्मी पंडित :- युनायटेड प्रांतांमधून त्यांची निवड घटना समितीवर झालेली होती. पण रशियातील भारतीय दूत म्हणून नेमणूक झाल्यामुळे त्यांनी घटना समितीचा राजीनामा दिला. संविधान समितीसमोर त्यांचे केवळ एकमेव भाषण झाले. या भाषणात 'वसाहतवादातून मुक्त होऊ इच्छिणाऱ्या अनेक देशांतील जनतेसमोर भारतीय संविधान प्रेरणादायी आणि मार्गदर्शक ठरेल,' असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला.

13) सुचेता कृपलानी :- काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते जे. बी. कृपलानी यांच्या पत्नी असलेल्या सुचेता कृपलानी उत्तर प्रदेशच्या चौथ्या, तर स्वतंत्र भारतातील पहिल्या मुख्यमंत्री होत्या. यांचे घटना समितीतील स्थान हे केवळ राष्ट्रध्वज निर्मितीपुरतेच मर्यादित राहिले.

14) एनी मास्कारेन :- एनी मास्कारेन या राष्ट्रध्वज समितीच्या सदस्य होत्या. त्रावणकोर राज्यातील काँग्रेसमध्ये सामील होणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. 1951 च्या

भारतीय सार्वत्रिक निवडणुकीत पहिल्या लोकसभेसाठी त्या निवडून आल्या. त्या केरळमधील पहिल्या महिला खासदार होत्या.

15) कमला चौधरी :- सधन कुटुंबातून आलेल्या कमला चौधरी यांचे घटना समितीतील योगदान राष्ट्रध्वज समितीपुरतेच मर्यादित होते

संदर्भ:

१. डॉ. मोहिनी कडू, भारतीय राजकारणातील स्त्रीया (चरित्रे -आत्मचरित्रे)-२००८
२. कमल भागवत, स्त्री चळवळीची वाटचाल, प्रगतीक पुस्तक प्रकाशन, पुणे
३. मेघा नानीवडेकर, महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमान प्रकाशन, पुणे
४. स्वप्नील सारस्वत, भारतीय राजनीती और महिलाएँ, अक्षरांकन प्रकाशन, नोएडा

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील रणरागिणींचे योगदान

प्रा. मोटे अशोक अर्जुनराव

विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

जि. लातूर

प्रस्तावना:

भा

रताला स्वातंत्र्य देण्यासाठी मिळवण्यासाठी अनेक

लोकांनी बलिदान दिले आहे. सत्याग्रह, असहकार, इंग्रजांना विरोध, विदेशी मालावर बहिष्कार असे अनेक विविध उपाय त्यावेळेस सामान्य जनतेनेही केले. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वजण स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आसुसलेला होता. त्यात महिलादेखील मागे नव्हत्या. त्यांनी आपलं घर, कुटुंब ही जबाबदारी सांभाळताना स्वातंत्र्य चळवळीतही सहभाग नोंदवला. आज सावित्रीबाई फुले यांची जयंती. सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांनी दिलेलं योगदान आपल्या सगळ्यांनाच ठाऊक आहे. तसेच भारतातल्या स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या अधिकारासाठी त्यांनी दिलेला लढा अभूतपूर्व होता! ज्यांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढा दिला, त्रास सहन केला. त्या महिलांचे योगदान तर आता विस्मृतीत गेले आहे. अशाच काही महिलांबद्दल या शोध निबंधात मांडणी करण्यात आली आहे.

उद्देश: भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान अभ्यासणे.

गृहीतक : भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनीही आपले मोलाचे योगदान दिले आहे.

१. बेगम हजरत महल :

राणी लक्ष्मीबाईचा लढा पुढे जर कोणी चालू ठेवला असेल तर अवधच्या बेगम हजरत महलने. तिचा लढा केवळ स्वतःचे राज्य वाचावे याकरिताच नव्हता तर ब्रिटिशांनी जे मंदिर आणि मस्जिद उद्ध्वस्त करण्याचे धोरण अवलंबलं होतं त्यालादेखील बेगमने विरोध केला, आणि आपलं बलिदान दिलं.

२. भिकाजी कामा :

भारतातल्या सर्वच धर्मियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला होता. त्यात पारशी धर्मीय लोक ही मागे नव्हते. त्यातलंच एक नाव म्हणजे मदाम कामा. एका सधन पारशी घरातून आलेल्या या स्त्रीने आपली सगळी संपत्ती अनाथ मुलींच्या आश्रमासाठी देऊ केली. समाजात स्त्री-पुरुष समानता यावी यासाठी चळवळ सुरू केली.

३. कितूर राणी चन्नम्मा :

कर्नाटकातील कितूर मधील राणी चन्नम्मा हिनेदेखील ब्रिटिशांच्या धोरणाविरुद्ध आवाज उठवला. सैन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व तिने केले वयाच्या ३३ व्या वर्षी तिने ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध शूरपणे लढा दिला. तिचा पराक्रम कर्नाटकातील महिलांसाठी त्यावेळेस प्रेरणादायी ठरला होता.

४. कमलादेवी चट्टोपाध्याय :

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काळातच अनेक सुधारणांची चळवळही सुरू झाली होती. कमलादेवी चट्टोपाध्याय या समाजसुधारक. पण समाज सुधारण्याची कामे करताना त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातही सहभाग नोंदवला. तशा त्या मूळच्या नाटकातील कलाकार, पण स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी मोठं काम केलं. ब्रिटिशांनी अटक केलेल्या पहिल्या महिला म्हणजे कमलादेवी चट्टोपाध्याय. स्त्रियांचा सामाजिक आणि आर्थिक स्तर सुधारावा याकरिता त्यांनी काम केलं. स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी अनेक लघुउद्योग सुरू केले. अखिल भारतीय महिला परिषद त्यांनीच स्थापन केली. कमला देवींनी महात्मा गांधीजींच्या १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात ही भाग घेतला होता. त्यानंतर झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकातही त्यांनी भाग घेतला. त्या विधानसभेतील पहिल्या महिला उमेदवार होत्या.

५. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल :

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी ज्या आझाद हिंद फौजेची स्थापना केली, त्यातील स्त्रियांच्या तुकडीचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी केलं. आझाद हिंद सेनेबरोबर काम करताना लक्ष्मी सहगल यांनी हेच दाखवून दिलं की, अहिंसक मार्गाने होणारे आंदोलन असो किंवा लढाई करण्याची वेळ येवो, महिला कुठेही मागे नाहीत. आझाद हिंद सेनेत जाण्यापूर्वी देखील त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात सहभाग घेतला होता, त्यासाठी त्यांना ब्रह्मदेशात तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.

६. अरुणा असफ अली :

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील हे देखील एक मोठं नाव. 'द ग्रँड ओल्ड लेडी' म्हणून त्या ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळेस त्यांनी मुंबईत झालेल्या आंदोलनात भारताचा ध्वज हातात घेऊन आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. आंदोलनात सहभाग घेतला, ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवला म्हणून त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. तुरुंगात असतानाही कैद्यांना देण्यात येणाऱ्या वाईट वागणुकीबद्दलही त्यांनी तुरुंगात देखील आंदोलन केले होते.

७. कनकलता बरुवा :

कनकलता बरुवा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वीरबाला म्हणून ओळखल्या जातात. संपूर्ण भारतभर त्यावेळेस ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन सुरू होतं. अगदी ईशान्य कडील राज्य ही त्याबाबत मागे नव्हती.

कनकलता बरुवा या आसाममधल्या. आसाममधून त्यांनी १९४२ च्या आंदोलनात भाग घेतला होता. त्या आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी बारंगबारी येथून केलं. त्यावेळेस त्यांना 'भारत छोडो' च्या घोषणा देत गोहपुर पोलीस स्टेशन समोर आंदोलन करायचे होते. आणि तिथे त्यांना तिरंगा फडकवायचा होता. परंतु ब्रिटिशांनी त्यांना मध्येच अडवले. त्या ब्रिटिशांना सांगत होत्या की आमच आंदोलन हिंसक नाही, तरीदेखील ब्रिटिशांनी त्यांचं काहीही ऐकून घेतलं नाही. त्यांच्यावर जोरदार लाठीमार करण्यात आला आणि त्यातच वयाच्या केवळ १८ व्या वर्षी त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान केले.

८. मातंगिनी हाजरा :

गांधी बुरी' या नावाने मातंगिनी हाजरा ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलन आणि असहकार चळवळीत

त्यांचा सहभाग होता. कलकत्ता मध्ये सुरू असलेल्या अशाच एका चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना भारताचा ध्वज घेऊन त्या 'वंदे मातरम' च्या घोषणा दिल्या जात होत्या. त्याच वेळेस ब्रिटिशांनी त्या आंदोलनावर गोळीबार केला. मातंगिनी हाजरा यांना एकूण तीन गोळ्या लागल्या. तरीही त्यांनी हातातला ध्वज खाली पडू दिला नाही. कोलकत्त्यात त्यांचा मृत्यू ज्या ठिकाणी झाला तिथे त्यांचा एक पुतळा उभा केला आहे. कोलकत्ता मधील हाजरा रोड देखील त्यांच्याच नावाने आहे.

९. ताराराणी श्रीवास्तव :

बिहार मधील एका साध्या कुटुंबात सामान्य कुटुंबात ताराराणी यांचा जन्म झाला. परंतु त्यांचे लग्न झाले ते फुलेंदू बाबू यांच्याशी. महात्मा गांधीजींच्या छोडो भारत हे आंदोलन १९४२ ला सुरू झाले. त्यात फुलेंदू बाबू यांनीही भाग घेतला. आणि त्यांच्याबरोबरच ताराराणी यांनीदेखील. सिवानच्या पोलीस स्टेशन वर भारतीय झेंडा फडकवण्यासाठी हे आंदोलनकर्ते निघाले होते. इन्कलाब च्या घोषणा सुरू होत्या, आंदोलनकर्ते पोलीस स्टेशनसमोर आले आणि पोलिसांनी गोळीबार सुरू केला. त्यात एक गोळी फुलेंदू बाबू यांना लागली. परंतु ताराराणी यांनी आपली साडी फाडून त्यांची जखम बांधली आणि मोर्चा सुरू ठेवला. परंतु पोलिसांनी केलेल्या अत्याचारात फुलेंदू बाबू यांचा अंत झाला. परंतु भारत स्वतंत्र होईपर्यंत ताराराणी यांनी आंदोलनाला पाठिंबा दिला होता.

१०. मूलमती :

मूलमती यांचं नाव कोणालाच माहिती नाही. परंतु भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचा सहभाग देखील महत्वाचा आहे. कारण त्या रामप्रसाद बिस्मिल यांच्या आई होत्या. १९२५ साली झालेल्या काकोरी कटात राम प्रसाद बिस्मिल सहभागी होते. राम प्रसाद बिस्मिल यांना त्याबद्दल ब्रिटिशांनी अटक केली होती आणि १९२७ मध्ये त्यांना फाशीची शिक्षा झाली. त्यावेळेस त्यांना भेटायला मूलमती तुरुंगात गेल्या, आईला पाहिल्यावर रामप्रसाद बिस्मिल कोलमडले. त्यावेळेस त्यांनी रामप्रसाद बिस्मिल यांना धीर दिला. "तुझ्यासारखा मुलगा माझ्या पोटी जन्माला आला याचा मला अभिमान वाटतो", असं त्यांनी सांगितलं. राम प्रसाद बिस्मिल यांच्या मृत्यूनंतर त्यांना वाहिलेल्या शोकसभेत मूलमती यांनी राम प्रसाद बिस्मिल

यांना आदरांजली वाहताना असं सांगितलं की, “माझ्या एका मुलाने देशासाठी प्राणार्पण केले पण आता पुढील लढाईसाठी माझा दुसरा मुलगा तयार आहे”, म्हणून आपल्या दुसऱ्या मुलाचा हात त्यांनी उंचावला.

११. सुचेता कृपलानी :

सुचेता कृपलानी या गांधीवादी विचारसरणीच्या स्वातंत्र्य सेनानी. त्यांचा देखील सहभाग स्वातंत्र्यलढ्यात होता. १९४० मध्ये त्यांनी ऑल इंडिया महिला काँग्रेसची स्थापना केली. १५ ऑगस्ट १९४७ ला जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला त्यादिवशी त्यांनी संसदेमध्ये ‘वंदे मातरम’ म्हटले. त्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत.

१२. सरोजिनी नायडू :

भारताच्या ‘गानकोकिळा’ म्हणून सरोजिनी नायडू ओळखल्या जातात. त्यांनी अनेक देशभक्तीपर गीते लिहिली, ज्यामुळे अनेकांना प्रेरणा मिळाली. केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी त्यांचं शिक्षण झालं. गांधीजींचे विचार ऐकून त्या गांधीवादी झाल्या. त्यांच्याबरोबर प्रत्येक आंदोलनात सरोजिनी नायडू यांनी सहभाग घेतला. १९२५ मध्ये त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षाही बनल्या.

१३. ऍनी बेझंट :

भारतीय नसलेल्या पण आयरिश असून देखील ऍनी बेझंट यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मोठे योगदान दिलं. १९१६ मध्ये त्यांनी होमरूलची चळवळ चालू केली. त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य बनल्या आणि त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवायला सुरुवात केली. त्या काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष. त्यांनी ‘न्यू इंडिया’ नावाचे वृत्तपत्र देखील चालवले. अनेक शाळा-कॉलेजेस चालू करायला मदत केली.

१४. उषा मेहता :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आवाज ज्यांच्यामुळे कळाला त्या उषा मेहता. भूमिगत राहून त्यांनी रेडिओ स्टेशन चालू केले, आणि त्यावरून बातम्या सांगायला सुरुवात केली. ब्रिटिश कुठे अन्याय करतात याची माहिती त्या

द्यायच्या. कुठे स्वातंत्र्य लढा सुरू आहे, त्यात कोण सहभागी आहे याचीही माहिती त्या पुरवायच्या. त्यांच्या या रेडिओ स्टेशन बदल ब्रिटिशांनाही फार लवकर कळले नाही.

याशिवाय कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी पंडित या स्त्रियांनी देखील आपले योगदान स्वातंत्र्यलढ्यात दिलं आहे. कस्तुरबा गांधी या महात्मा गांधी यांच्या पत्नी. त्यांनी आपली संपूर्ण साथ महात्मा गांधींना दिली. त्यांच्याबरोबर त्याही आंदोलनात सहभागी व्हायच्या. त्याचप्रमाणे कमला नेहरू या पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी. त्यांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. विजयालक्ष्मी पंडित या पंडित नेहरूंच्या बहिण. त्यांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला आणि तुरुंगवासही भोगला आहे.

अशा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या स्त्रिया यांना फारशी प्रसिद्धी कधी मिळाली नाही परंतु आपले ध्येय मात्र त्यांनी सोडलं नाही.

संदर्भ:

१. तारा धर्माधिकारी, स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्री, ऑगस्ट क्रांती महोत्सव समिती, मुंबई
२. रोहिणी गव्हाणकर, भारतीय महिला एवं आजादी की लढाई, मुमाबी गांधी स्मारक निधी.
३. अशाराणी व्होरा, महिलाँ और स्वराज्य, सूचना और प्रसार विभाग, भारत सरकार नई दिल्ली- १९८८
४. पंडिता रमाबाई, श्री धर्म नीती, १९०३
५. <https://inmarathi.com/110237/14-unsung-indian-women-freedom-fighters/>
६. http://shodh.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/6443/1/01_synopsis.pdf

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रीयांचे योगदान

प्रा.डॉ.खोकले आर.के
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

Abstract:-

भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीपूर्व हजारो वर्ष चूल आणि मूल हेच स्त्रियांचे जिवन होते. अनेक स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग घेतला होता. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्त्रीयांचे योगदान मोलाचे आहे. एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या असलेल्या स्त्रीयांना पुरातन काळापासून सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठेपासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. पितृसत्ताक कुटूंब पद्धतीत मुलांना विशेष अधिकार दिलेले असतात. मुलींना मात्र वारसा हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. पाश्चात्य देशात स्त्रीयांच्या चळवळीला निश्चित अशी दिशा मिळाली. परंतु तसे भारतात झाले नाही. प्रत्येक देशातील अर्धी मानवी शक्ती हि स्त्री शक्ती आहे. पुरुषा प्रमाणे स्त्रीने देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात आपल्या प्राणाची आहुती दिली परंतु पुरुष प्रधान संस्कृतीने स्त्रीशक्ती अडगळीत पाडली.

भारतीय इतिहासामध्ये महिलांनी दिलेले योगदान विसरले जाते. इतिहासा मधील शूरवीर योद्धा कुशल राजाचा विचार केला जातो. तेव्हा आपण अधिक प्रमाणात पुरुष योद्धा व प्रशासक यांचेच नांव घेतांना दिसतो परंतु आदिवासी महिलांनी स्वातंत्र्य लढयात बलिदान दिले असले तरी बोटवर मोजण्या जोग्या महीलांचे नावे आपणास माहीत आहेत. बाकी महीलांचे नावे देखील आपणास माहित नाहीत. त्यामुळे आपल्याला हे माहीत नाही की, ब्रिटिश सत्तेच्या विरुद्ध युद्ध पुकारणेवाली पहीली भारतीय महीला होती.

आदिवासी समाज एका निश्चीत भुभागावर वास्तव्य करीत आहे. या समाजाची आपली बोली भाषा असते, या समाजाचा विकास झालेला नसल्यामुळे समाज मागासलेला असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज सर्व सुविधापासून दूर जंगलामध्ये, डोंगराच्या पायथ्याशी, द-या खो-यामध्ये राहणारा समाज आहे. या समाजाच्या गरजा मर्यादीत असतात. त्यामुळे निसर्गाच्या सानिध्यात आपले जीवन आनंदाने व्यथीत करीत असतो.

प्रस्तावना:-

स्त्री

जीवनाची गाथा मांडत असताना प्राचिन

काळापासून आधुनिक काळापर्यंत जो इतिहास लिहिला गेला त्यात पुरुष हा केंद्र बिंदू मानून इतिहास लिहीन्याचे कार्य केले आहे. स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या समाजाच्या अनेक कूप्रथांना स्त्री बळी पडत गेली. भारतातील नाहीतर जगभरातील स्त्रीयांना कोणत्याही प्रकारचे हक्क व अधिकार नव्हते. भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीपूर्व हजारो वर्ष चूल आणि मूल हेच स्त्रियांचे जिवन होते. अनेक स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग घेतला होता. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्त्रीयांचे योगदान मोलाचे आहे. एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या असलेल्या स्त्रीयांना पुरातन काळापासून सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठेपासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. पितृसत्ताक कुटूंब पद्धतीत मुलांना विशेष अधिकार दिलेले असतात. मुलींना मात्र वारसा हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. पाश्चात्य देशात स्त्रीयांच्या चळवळीला निश्चित अशी दिशा मिळाली. परंतु तसे भारतात झाले नाही. प्रत्येक

देशातील अर्धी मानवी शक्ती हि स्त्रि शक्ती आहे. पुरुषा प्रमाणे स्त्रीने देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात आपल्या प्राणाची आहुती दिली परंतु पुरुष प्रधान संस्कृतीने स्त्रीशक्ती अडगळीत पाडली.

एखादया संस्कृतीचा दर्जा निश्चीत करण्यासाठी त्या संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांचे जीवन कसे होते हे पाहिले जाते. भारत हा मुळचा स्त्री हुतात्म्याचा देश होता. प्राचीन काळात स्त्रीला हवे असणारे स्वातंत्र्य होते. परंतु नंतर अनेक बदल घडून आले. हे बदल प्रामुख्याने सामाजीक, राजकीय चळवळीतून झाले. स्त्रीयांचे मोठे पण व तिचे महत्व पाश्चिमात्य भारतीय विचार वंतांनी मांडलेले दिसून येते.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रीयांचे योगदान पहात असतांना 1857 च्या उठावा पूर्वी काही स्त्रीयांनी ब्रिटिशांच्या राजवटीस विरोध केल्याचे दिसून येते. 1824 मध्ये कर्नाटकातील कितूर या चिमुकल्या संस्थानाच्या राणी चन्नमाने इस्टइंडिया कंपनीस शरण जाण्यास नाकारले. महाराणा रणजीत सिंगाची पत्नी जिंदाल कौर हिला इंग्रजराज्य कर्त्याने 20 वर्ष बनारस येथे स्थानबध्द केले. 1856 मध्ये संथाल या आदिवासी जमाती मधिल सिंधू व कान्हू या दोन बंधूंच्या नेतृत्वाखाली बंड करण्यात आले.

बंडात भाग घेतल्या बद्दल 47 संस्थाल स्त्रियांना सक्त मजुरीची शिक्षा देण्यात आली. अशाप्रकारे 1857 च्या पूर्वीही भारतीय स्वातंत्र्यासाठी स्त्रियांनी योगदान दिलेले दिसून येते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची सुरुवात खऱ्या अर्थाने 1857 चा उठाव पासून झाली असली तरी स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक स्त्रियांनी देशाला स्वातंत्र्य करण्यासाठी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले. विर आदिवासी विरांगनांना माझा सलाम भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रियांचे योगदान या विषयावर संशोधन लेख लिहितांना माझ्या समोर अनेक मर्यादा आहेत. अनेक स्त्रियांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लढा दिला त्यामध्ये काही स्त्रियांच्या योगदानाचा विचार या ठिकाणी केला आहे.

*संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. आदिवासी समाजाचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी समाजाचे स्वरूप अभ्यासणे.
3. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील आदिवासी स्त्रियांचा अभ्यास करणे.

* संशोधनाची गृहीते.

1. आदिवासी समाजाचा अभ्यास केला आहे.
2. आदिवासी महिलांनी स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला आहे.

* संशोध पद्धती:- हा संशोधन लेख लिहिण्यासाठी द्वितीय साधन सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. ज्यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके, इत्यादी.

*आदिवासी समाजाची ओळख :- मनुष्य हा समाजशिल प्राणी आहे. मानव समाजाशिवाय राहू शकत नाही. समाजाच्या चालीरितीचे पालन करीत असतो. जिज्ञासा मानवी जीवनाची मुळ प्रवृत्ती असते. गरज निर्माण झाली की ती गरज पूर्ण करण्यासाठी मानव शोध घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मानवी जीवनाची सुरुवात विकासाच्या प्रक्रीये सोबतच सामाजीक समुह निर्माण झाले. काही सामाजीक समुह विकास प्रक्रीयेच्या सोबत चालत राहिल्यामुळे त्याला प्रगत समुह म्हणतात. जे विकास प्रक्रीयेच्या मागे राहिले त्याला पीछडा समुह म्हणतात. मानवी समाजात रंग आणि संस्कृतीच्या आधारावर दोन वर्ग निर्माण झाले आर्य आणि अनार्य भारतामध्ये जाती जमाती, धर्म, संस्कृती, संप्रदाय अनेक आहेत. जातीय व्यवस्था भारतीय समाज व्यवस्थेचा प्राण आहे. आर्यांचे भारतात आगमन झाले आर्य आणि अनार्या मध्ये युद्ध झाले. आर्य-अनार्य युद्धात आदिवासी

समाजाचा क्रूर संहार झाला. त्यामुळे आदिवासी समाजाला वनामध्ये आश्रय घ्यावा लागला. अस मानल जात की, आर्यांच्या आक्रमणाच्या वेळेस आदिवासी पहिलेच भारतीय उपमहाद्विप मध्ये राहात होते. गोंड, भिल्ल, करेली, या आदिवासी जमाती आर्यांपूर्वी इथे राहात होत्या. आदिवासी समाजाचा इतिहास पहाताना भारतीयांवर म्हणजेच आदिवासी समाजावर आर्याने आक्रमण केले यावरून असे लक्षात येते की, भारतात सर्वात पहीली संघर्षाची सुरुवात आदिवासी समाजाने केली. सुरुवातीपासूनच आदिवासी या सृष्टीवर वास करीत होते. अश्या पद्धतीने आदिवासी समाजाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

*आदिवासी समाजाचे स्वरूप:-

आदिवासी समाज एका निश्चीत भुभागावर वास्तव्य करीत आहे. या समाजाची आपली बोली भाषा असते, या समाजाचा विकास झालेला नसल्यामुळे समाज मागासलेला असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज सर्व सुविधापासून दूर जंगलामध्ये, डोंगराच्या पायथ्याशी, द-या खो-यामध्ये राहणारा समाज आहे. या समाजाच्या गरजा मर्यादीत असतात. त्यामुळे निसर्गाच्या सानिध्यात आपले जीवन आनंदाने व्यथित करीत असतो. आदिवासी समाज एकजुटीने राहत असतो. कारण शत्रुपासून संरक्षण करण्यासाठी स्वतः तयार केलेल्या हत्याराचा वापर करून आपले संरक्षण करतो. हा समाज निसर्गपुजक आहे. निसर्गाची आराधना करतो. आदिवासी समाजाचा व्यवसाय शेती करणे, शिकार करणे, तेंदूपत्ता गोळा करणे, वनौषधी बनविणे व त्याची विक्री करणे. जंगल, जल आणि जमिनिचे रक्षण करण्याचे काम हा समाज करतो. हा समाज अनेक वर्षांपासून संस्कृती, सभ्यता, न्याय आणि निती याचे पालन करतो. विज्ञानापासून कोसो दूर असल्यामुळे हा समाज अप्रगट राहीला आहे. या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण फार कमी आहे. आरोग्याच्या सुविधांचा वापर करण्या ऐवजी झाडपाल्या औषधाचा वापर आदिवासी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जातो. आयुर्वेदाचे ज्ञान असतानाही शिक्षण नसल्यामुळे त्याचे लिखन करून ठेवण्यात आले नाही.

आदिवासी समाजात गरिबी, दारिद्र्य, दुःख, अज्ञान, शोषण यांनी हा समाज ग्रासलेला आहे. कितीही दुःख असले तरी इतरांच्या पुढे व्यक्त न करता सहन करणे अनेक आक्रमणे झाली, अनेकांनी या समाजावर

अन्याय अत्याचार केले.अन्यायाविरुद्ध संघर्षकेला त्यामध्ये अनेकजण शहीद झाले. हार झाली तरी पुन्हा लढण्याचे बळ निर्माण केले म्हणून आदिवासी समाजाचा महत्वाचा गुण म्हणजे सहनशिलता आहे. भुक्कळी, कुपोषण, नैसर्गिक आपत्ती, जंगली जनावरांचा आतंक हे त्याचे सोबती आहेत. हे सर्व हा समाज सहन करत असतो. या समाजातील स्त्रीयांमध्ये सुद्धा हा गुण आपणास पहावयास मिळतो. टोळीचे जीवन, जंगली संस्कृती, सन समारंभ, परंपरागत जीवन शैली ही त्यांची विशेषता आहेत. आदिवासी समाजात अनेक जाती आहेत, प्रत्येक जातीची वेगळी ओळख आहे.वनवासी,वनपुत्र या संज्ञा आदिवास्यासाठी वारल्या जातात यांच्यातून त्यांची जीवन शैली लक्षात येते. या समाजामध्ये विशिष्ट भुखंड,छोटे-छोटे समूह,बोली भाषा, रहन-सहन सामान्य जीवन, मर्यादित गरजा अप्रगत व्यवसाय, धर्माचा प्रभाव, इतरापेक्षा अलग जीवनपद्धती, सामाजिक एकता, निसर्गावर अपार प्रेम, सामूहिकता, जात पंचायत ही या समाजाची ओळख आहे. इतरापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने जीवन जगणारा समाज हा आदिवासी समाज आहे असे दिसून येते.

* स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रीयांचे योगदान:-

भारतीय इतिहासामध्ये महिलांनी दिलेले योगदान विसरले जाते. इतिहासा मधील शूरवीर योद्धा कुशल राजाचा विचार केला जातो.तेव्हा आपण अधिक प्रमाणात पुरुष योद्धा व प्रशासक यांचेच नांव घेतांना दिसतो परंतु आदिवासी महिलांनी स्वातंत्र्य लढ्यात बलिदान दिले असले तरी बोटार मोजण्या जोग्या महीलांचे नावे आपणास माहीत आहेत. बाकी महीलांचे नावे देखील आपणास माहित नाहीत.त्यामुळे आपल्याला हे माहित नाही की, ब्रिटीश सत्तेच्या विरुद्ध युद्ध पुकारणेवाली पहीली भारतीय महीला होती. अश्या काही स्त्रीयांचा विचार आपण करणार आहोत.

1.बिरांगना फुलो-झानो मुर्मू:-

फुलो झानो हया सिध्दी-कान्हू च्या बहीणी होत्या भारतीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये पूर्ण परिवाराने आपल्या प्राणाची आहूती दिली होती. हूल क्रांतीचा संदेश सुखलेल्या झाडाच्या पानाद्वारे गावागावा मध्ये पोहचविण्याचे काम या दोन्ही बहीणीने केले होते.या दोन्ही बहीणी घोड्यावर बसून गावोगाव फिरत होत्या. या दोघींनी स्त्रीसेना स्थापना केली आणि इंग्रज सरकारच्या छावण्यावर छापा मारणे आणि

गुरील्ला युद्ध केले. 1856 मध्ये अश्याच युद्धात लढता-लढता यांना विरमण आले.अश्या क्रांतीकारी महीलांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान आपणास विसरुन चालत नाही.

2.राणी रोपूइलियानी:-

मिजोराम चे महान राजा लालसावुंगा यांची मुलगी रोपूइलियानी एक महान स्वातंत्र्य सैनिक होती. वर्ष 1890 मध्ये मिजोराम इलाक्यावर इंग्रजांनी आक्रमण केले.या आक्रमणाला प्रतिउत्तर देतांना इंग्रजांनी काढलेला आदेश न मानण्यासाठी समाजाला प्रेरित केले. रोपूइलियानी नी आपल्या पतीच्या निधना नंतर राजाचे अधिकार आपल्या हातात घेतले आणि आपले गांव रालवावंग मधून शासन करण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर रोपूइलियानी इंग्रजांच्या विरुद्ध मिजो विद्रोहचा शक्तीपुंज आणि मिजो लोकांना एकत्रित करण्याचे श्रेय त्यांना जाते. इंग्रजांनी त्यांना पकडण्यासाठी अनेक अभियान राबविले.इंग्रजांच्या एका मुकाबल्यात लेफ्टिनांट स्टुवर्ट आणि दोन अंग्रेज शिपाई मृत्यू पावले. या नंतर ब्रिटीश सैनिक राणी रोपूइलियाला पकडण्यास सफल झाले. 8 एप्रिल 1884 रोजी चटगांव जेलमध्ये यांना बंदी बनून नेण्यात आले. 3 जानेवारी 1895 मध्ये त्या जेलमध्येच मृत्यू पावल्या. अश्या महान क्रांतीकारी महिलांनी स्वातंत्र्य लढ्यात दिलेल्या बलिदानाचा विसर पडता कामा नये.

3.विरांगना लिपा :-

विरांगना लिपा चा जन्म अंदमान-निकोबार येथे झाला. विरांगना लिपाला अंदमानची पत्रा म्हणू शकतो. तिने मातृभूमिच्या सन्मानासाठी आपल्या गर्भात असलेल्या बाळाचे बलीदान दिले. अंदमानमध्ये 17 मे 1859 मध्ये इंग्रज सरकार आणि अंदमानच्या जनजातीमध्ये एबरडीनचे युद्ध झाले. 15 हजार अंदमानी या युद्धात सामील झाले होते परंतु अंदमानीची सुपूर्ण रणनितीची माहिती लिपाचे पती विश्वास घातकी दुधनाथ तिवारी यांनी इंग्रजांना दिली. त्यामुळे अंदमानी युद्ध हरले. लिपाने दुधनाथचा गर्भ नष्ट करण्याच्या आपल्या प्रखर राष्ट्रवादाचा परचय दिला या वरुन असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्य लढयात आदिवासी महीलांनी स्वता चे बलिदान तर दिलेच परंतु स्वता च्या गर्भात वाढना-या बाळाचे बलीदान देवून देश भक्ती दाखविण्याचा पराक्रम केला.

4. सिनगी दर्ई:-

इतिहासामध्ये आदिवासी महिलांच्या विरगाथो खुप आहेत. याच विरगाथामधील एक 'जनी शिकार' चा उत्सव जो बारा वर्षांमधून एक वेळेस साजरा केला जातो.हा उत्सव आदिवासी महिलांची विरगाथा दर्शवितो. जनी शिकार साहस आणि विरताचे प्रतीक आहे. जनी शिकार साजरा करण्यासाठी एक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे.सांगीतल जात की,रोहतासगड मध्ये वसलेल्या उराव आदिवाशावर तुर्की सेनानी कत्येकवेळेस आक्रमन केले होते. बार-बार आक्रमन करुनही ते रोहतास गड घेवू शकत नव्हते त्यामुळे त्यांनी आदिवासी समाजाची कमजोरी जाणून घेण्यास सुरुवात केली.तेव्हा त्यांना समजले की आदिवासी समाजाचा सर्वात मोठा उत्सव सरहूल आहे. त्या उत्सवामध्ये झाडाची साल व फुले गोळा करतात. ते तोडण्यासाठी गावातील सर्व पुरुष मंडळी आनंदात नाचत-गात जंगलात जातात आणि महीला घरात राहून भोजन बनवितात पुरुष गावात नसल्यामुळे दुश्मनानी या मोक्याचा फायदा घेतला आणि रोहतास गडावर आक्रमन केले. आक्रमन होतांना महिलांनी पाहीले आणि पुरुषाचे वस्त्र परिधान करुन हातात टांगी, फरशी, हशूआ, दौली आणि तीर धनुष्य घेवून रोहतास गडचे राजा रुईदासची मुलगी सिनगी दर्ई,कईली दर्ई आणि चंपा दर्ई यांनी दुश्मनांचा मुकाबला केला. सर्व दुश्मनांना परेशान करुन सोडले. युद्धानंतर विजयस्वरुप सर्व महीलांनी कपाळावर गोंदन काढले.हे निशान त्यांच्या दृढनिश्चयाचे प्रतीक आहे. आदिवासी महीलांच्या विरतेचे प्रतीक म्हणून जनी शिकारचे आयोजन महीला करीत असतात.

5.रानीमाँ गाईदल्यू :-

रानीमा गाईदल्यू चा जन्म 26 जानेवारी 1915 मध्ये मनिपूर मध्ये झाला. त्या जनजाती नागा जमातीच्या होत्या. नागालँडमध्ये इंग्रजांच्या विरोधात क्रांतीचे नेतृत्व करणारी एक अध्यात्मिक आणि राजनीती नेत्री होती. राणीमाला भारत सरकारच्या वतीने समाजसेवा क्षेत्रात काम केल्या बददल सन 1982 मध्ये पद्मभूषण पुरस्कार देवून सन्मानित करण्यात आले.राणी गाईदल्यूच्या शौर्य आणि पराक्रमामुळे त्यांना नागालँडची राणी लक्ष्मीबाई म्हणत होते. केवळ सोळा वर्षांचे वय असताना 4000 नागा सैनिकांचे नेतृत्व केले. आणि आपल्या छापामार हमल्यांनी इंग्रजसैनिकांची झोप उडविली.17 एप्रिल 1932 मध्ये अचानक झालेल्या

हमल्यामध्ये त्यांना पकडण्यात आले 14 वर्ष जेलमध्ये रहावे लागले. रानीमाला 1946 मध्ये जेलमधून सोडण्यात आले देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांनी नागा संस्कृतीची रक्षा करण्यासाठी आपले आयुष्य अर्पण केले. 17 फेब्रुवारी 1993 ला त्यांचा मृत्यू झाला.

निष्कर्ष :-

1. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात अनेक स्त्रीयांनी योगदान दिले. परंतू आदिवासी समाजातील स्त्रियांचे स्वतंत्र्यासाठीचे योगदान विसरुन चालत नाही.
2. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची सुरुवात आदिवासी समाजांनी केलेली दिसून येते. त्यांनी संघर्ष केला परंतू त्यांना तसे यश आले नाही.
3. भारतीय संस्कृतीची रिड कि हड्डी ही ग्रामीण आणि आदिवासी संस्कृती आहे.
4. आदिवासी समाज हा निसर्गपूजक, वेगळी संस्कृती, बोलीभाषा, समुहाने राहणारा, जंगल जल आणि जमिनीचे रक्षण करणारा समाज आहे.
5. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात आदिवासी स्त्रियांचे योगदान आहेच, परंतू युद्धात लढताना आपल्या प्राणाची आहुती देणाऱ्या स्त्रिया जानवल्या.
6. राज्य कारभार करुन समाजातील लोकांना एकत्र करुन इंग्रजा विरुद्ध लढा उभारणारी आदिवासी स्त्री विरांगना दिसून आली.
7. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात अनेक स्त्रियांनी देशाला स्वातंत्र्य करण्यासाठी लढा दिला पण मोजक्या स्त्रियांचा इतिहास आपणास माहित आहे.

संदर्भ :-

1. प्राचार्य डॉ. एस.एस.गाठाळ, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन सुधारित आवृत्ती जानेवारी – 2017, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
2. डॉ. सविता चौधरी, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यासों में आदिवासी चेतना, अतुल प्रकाशन, कानपुर.
3. डॉ. भरत सगरे, हिन्दी के आँचलिक उपन्यासों में आदिवासी जनजीवन, दिव्य डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता, कानपूर.
4. डॉ. पंडीत बन्ने, हिन्दी साहित्य में आदिवासी विमर्श, अमन प्रकाशन, कानपूर.

5. भा.रा. अंधारे 1857 च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील
विरांगना व निवडक क्रांतीकारक, विश्वभारती
प्रकाशन, नागपूर.
6. बालाजी चिरडे, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया,
कल्पना प्रकाशन, नांदेड 2004.
7. h.i.m.wikipedia.org
8. <https://aidindia.rog>

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील मुस्लिम महिलांची भूमिका व योगदान

प्रा. तौसीफ सरदारखान पठाण

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापुर

Tousifsp8@gmail.com

प्रस्ताविक:

इतिहास भूतकाळातील घडामोडींची नोंद करतो आणि त्याच्याशी संबंधित व्यक्तिमत्त्वे आणि पात्रांबद्दल बोलतो. या घडामोडी कशा घडल्या आणि त्यामध्ये विविध व्यक्तिमत्त्वे आणि संस्थांनी काय भूमिका बजावली हे सांगते. त्यामुळे इतिहासलेखनात फेरफार न करता तथ्यात्मक असणे आवश्यक आहे. ज्या घडामोडी चांगल्या प्रकारे मान्य केल्या जात आहेत त्या बदलल्या जात आहेत आणि ज्यांचे योगदान प्रसिद्ध आहे अशा व्यक्ती आणि संस्था पुसल्या जात आहेत. इंग्रज भारतात व्यापारी म्हणून आले, त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली आणि त्यांच्या व्यवसायाला चालना दिली; पण हळूहळू त्यांचा राजकीय स्वार्थ आणि प्रभाव वाढत गेला. एकीकडे मुघल प्रशासन कमकुवत होऊ लागले तर दुसरीकडे ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय भूमीत मूळ धरले. १९ व्या शतकाच्या मध्यात दिल्ली आणि अवध सरकारे उखडून टाकली गेली; त्यामुळे इंग्रजांविरुद्ध क्रांती झाली. ते प्रत्यक्षात हे पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध होते, जे देशातील सर्व घटकांनी मिळून इंग्रजी हडप करणाऱ्यांविरुद्ध लढले होते. त्यात सर्व धर्माचे अनुयायी, विशेषतः हिंदू आणि मुस्लिम सहभागी झाले होते; तरीही, न्याय्यपणे पाहिले तर स्वातंत्र्याच्या या लढ्यात मुस्लिमांची भूमिका सर्वात महत्त्वाची होती आणि त्यांचे बलिदान अतुलनीय होते.

त्यामुळे जेव्हा इंग्रज सूड उगवण्यासाठी बाहेर पडले तेव्हा त्यांनी मुस्लिमांना सर्वाधिक लक्ष्य केले, त्यांची कत्तल केली, त्यांना फासावर चढवले, त्यांची मालमत्ता बळकावली आणि लुटली, त्यांच्यावर अत्याचार करण्यात कोणतीही कसर सोडली नाही.

उलामांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावली; त्यांनी अशा नाजूक काळात मुस्लिम उम्माला केवळ योग्य मार्गदर्शनच केले नाही तर इंग्रजांविरुद्ध

सक्रियपणे लढा दिला आणि प्राणही अर्पण केले. इंग्रजांनी देशात आपली सत्ता प्रस्थापित करताच उलामांना मोठ्या प्रमाणावर अटक करून हजारो लोकांना फासावर चढवले. स्वातंत्र्यसैनिकांना मनापासून मदत करण्यासाठी मुस्लिम व्यापारी आणि खोल खिसे उघडले. उच्च शिक्षित मुस्लिमांनी त्यांच्या किफायतशीर पदांना बाजूला सारून आणि सांसारिक आकर्षणांनी स्वातंत्र्यलढ्यात आपली सेवा दिली. मुस्लिम स्त्रिया एकीकडे रणांगणात लढल्या आणि दुसरीकडे त्यांचे पती, भाऊ आणि पुत्र यांना नैतिक आणि अर्थपूर्ण सहकार्य केले जेणेकरून ते अत्यंत एकाग्रतेने संघर्ष करू शकतील.

संशोधन विषयाचे उद्दिष्टे :

- 1) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या सर्वांगीण इतिहास जाणून घेणे
- 2) महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषांच्या बरोबरीने आपली कर्तृत्वता सिद्ध केली याचा अभ्यास करणे.
- 3) दुर्लक्षित झालेल्या भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिला विषयी जाणून घेणे
- 4) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या कांही मुस्लिम महिला व्यक्तिमत्त्व जाणून घेणे.
- 5) भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ मुस्लिम महिलामध्ये सामाजिक व राजकीय जागृति निर्माण करण्यात परिणामक ठरली का, याचा शोध घेणे.
- 6) स्वातंत्र्याची चळवळ मुस्लिम महिला मधील आत्मविश्वास, नेतृत्व गुण निर्माण करण्यात परिणामक ठरली का याचा शोध घेणे.
- 7) महिला सक्षमीकरणासाठी स्वातंत्र्याची चळवळ परिणामक ठरली की नाही याचा शोध घेणे.
- 8) भारतीय मुस्लिम महिलांचा स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागामुळे भारतीय मुस्लिमात झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील मुस्लिम महिला :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील मुस्लिम महिलांच्या भूमिकेवर फार कमी लिहिले गेले आहे. मुस्लिम स्वातंत्र्यसैनिकांवर उपलब्ध असलेल्या पुस्तकांमध्ये सामान्यतः पुरुषांचा उल्लेख होतो; ते मुस्लिम महिलांच्या भूमिकेचा अतिशय पृष्ठभागावर उल्लेख करतात. तथापि, मासिके आणि जर्नल्समध्ये काही लेख प्रकाशित झाले आहेत जे मुस्लिम महिला स्वातंत्र्य सैनिकांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकतात. *हिंदुस्तान की जंग-ए-आझादी में मुस्लिम खवतें काहिसा* हे पुस्तक विशेषतः उल्लेखास पात्र आहे. (भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील मुस्लिम महिलांची भूमिका) डॉ. आबिदा समीउद्दीन, वाचक अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ अलीगढ. या पुस्तकात 1857 च्या स्वातंत्र्ययुद्धात, असहकार चळवळीत, खिलाफत चळवळीत आणि नंतर स्वातंत्र्याच्या राष्ट्रीय लढ्यात भाग घेतलेल्या 37 मुस्लिम महिलांचा इतिहास आहे. अर्थात ही संख्या खूपच कमी आहे. स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय भूमिका बजावणाऱ्या हजारो मुस्लिम महिला आहेत.

कालक्रमानुसार, भारताची स्वातंत्र्य चळवळ दोन कालखंडात विभागली जाऊ शकते - एक, 1857 आणि नंतरचा काळ, जेव्हा विविध ठिकाणी उठाव होत होता आणि इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष चालू होता; आणि दोन, ज्या काळात इंग्रजांची पकड भारतीय भूमीत रुजली होती आणि देशाला इंग्रजांपासून मुक्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या चळवळी चालू होत्या. दोन्ही कालखंडात मुस्लिम महिला इतर स्वातंत्र्यसैनिकांसोबत संघर्ष करत होत्या.

असरुल हक मजाज (१९११-१९५५) यांनी भारतीय महिलांना संबोधित करताना म्हटले: *टायर माथे पे ये आंचल बहुत ही हूब है लेकिन/तू इस आंचल से एक परचम बना लेती तो अच्छा था* (हा स्कार्फ तुमच्या डोक्यावर किती छान दिसतो, पण/ तुम्ही त्यातून ध्वज बनवलात तर बरे होईल).

1857 आणि नंतरच्या काळात अनेक मुस्लिम महिलांनी युद्धात भाग घेतला. त्यांनी तलवारबाजीत भाग घेण्यासाठी पुरुषांचे कपडे घातले, अनेक शत्रूंना मारले आणि मारले गेले, अनेकांना अटक करून फाशी देण्यात आली किंवा जिवंत जाळले.

जेव्हा दिल्लीत संपूर्ण अराजक माजले होते, तेव्हा शहरातील एका सधन कुटुंबातील नाजनीन नावाची एक स्त्री

लढाऊ सैन्यात सामील झाली आणि तिला शहराच्या भिंतीचे रक्षक म्हणून नियुक्त केले गेले. गन पॉइंटिंग आणि स्वर्ड वेल्डिंगमध्ये ती निपुण होती. शहराच्या भिंतीचे रक्षण करत असताना तिच्यावर गोळ्या झाडल्या आणि शहीद झाले.

क्रांतिकारी नेते काझी अब्दुर रहीम यांच्या आई असलेल्या ठाणे भवनातील असगरी बेगम (जन्म १८११) यांनी ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध लढा दिला. तिला पकडून जिवंत जाळण्यात आले.

मुझफ्फरनगरची हबीबा बेगम (जन्म १८३३) लढताना पकडली गेली; ब्रिटिश सैन्याने तिला आणि तिच्या बहिणीला फासावर चढवले.

मुझफ्फरनगरच्या दोनशे पंचावन्न महिलांची गोळ्या झाडून हत्या; रहीमी खातूनसह 11 महिलांना मरेपर्यंत फाशी देण्यात आली.

सासारामच्या हाजी बेगम (मृत्यु. १८५९) या घोडेस्वारीत पारंगत होत्या. तिने इतर सैनिकांसोबत ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध शौर्याने लढा दिला.

ब्रिटिशांविरुद्धच्या युद्धाच्या गाथेत फरहत जहाँ नावाच्या गणिकेचा उल्लेख आहे. देशभक्तीच्या भावनेने आरोपित, तिने आपला चेहरा झाकून, तलवारीचे चुंबन घेतले आणि युद्धात स्वार झाली. शेवटी, ती जनरल हडसनच्या गोळीला बळी पडली.

आणखी एक महिला होती, कानपूरची अजीझुन निसा (किंवा अजीझुन बाई). इंग्रजांविरुद्धच्या बंडाची आग कानपूरला पोचली तेव्हा तिने पायल फेकून तलवार हाती घेतली. तिने स्त्रियांची फौज तयार केली; या स्त्रिया पुरुषांच्या वेशात आणि हातात तलवारी घेऊन सैनिकांच्या मदतीसाठी बाहेर पडल्या; अजीझुन, घोड्यावर स्वार होऊन या सैन्याचे नेतृत्व करत असे. ते रस्त्यावर, गल्ल्या आणि कॅन्टोन्मेंट्सच्या बाजूने फिरतील, लढवय्यांसाठी तरतूदी घेऊन जातील आणि सैनिकांना लढण्यासाठी प्रेरित करतील. शेवटी ती पकडली गेली. क्रांतिकारकांची यादी तयार केली तेव्हा त्यात अजीझुनचे नाव अग्रस्थानी होते. जनरल हॅव्लॉकने तिला कबुली देण्याचा प्रयत्न केला जेणेकरून तिची सुटका होईल, परंतु तिने उत्तर दिले: "माफी मागण्यासाठी मी मरणे पसंत करेन." शेवटी तिची गोळ्या झाडून हत्या करण्यात आली.

1857 च्या स्वातंत्र्ययुद्धात, बेगम हजरत महल (मुहम्मदी खानम, 1820 - 7 एप्रिल 1879), लखनौच्या नवाब वाजिद अली शाह यांच्या हरम बेगम, सर्वात प्रसिद्ध मुस्लिम महिला सेनानी आहेत. तिच्याकडे अनुकरणीय नेतृत्व प्रतिभा होती. तिने ब्रिटीश सैन्याविरुद्ध जोरदार प्रतिकार केला आणि दीर्घकाळ ते करत राहिले. मेरठमधील बंडानंतर, क्रांतीची ज्वाला लखनौला पोहोचली तेव्हा तिने आपली असामान्य प्रतिभा दाखवली. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी नवाब वाजिद अली शाह यांना कलकत्ता (आता कोलकाता) येथे पाठवले पण बेगम हजरत महल लखनौमध्येच राहिल्या. तिने उत्तर भारतात मोठ्या संख्येने लढवय्ये एकत्र केले. त्यापैकी मौलाना फझल हक खैराबादी होते, जे आपल्या साथीदारांसह, बहादूर शाहच्या निर्वासनानंतर, बेगम हजरत महलच्या सैन्यात सामील झाले होते.

बेगम हजरत महल यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांविरुद्धचे युद्ध वेगवेगळ्या आघाड्यांवर लढले गेले. लेफ्टनंट जनरल आउटराम यांनी अनेक वेळा शांतता कराराची ऑफर दिली, वार्षिक पेन्शनचे वचन दिले; आणि शेवटी, जेव्हा त्याला कळले की बेगम कुठेतरी जायचा विचार करत आहे, तेव्हा त्याने निरोप पाठवला की तिला बाहेर जाण्याची गरज नाही. परंतु बेगमने प्रत्येक वेळी युद्धविरामाचा प्रस्ताव नाकारला आणि पराभूत होऊनही तिने शरणागती पत्करली नाही. शेवटी, ती तिचा मुलगा बिर्जिस कादरसह नेपाळला पळून गेली, जिथे काही वर्षे अज्ञात जीवन व्यतीत केल्यानंतर 7 एप्रिल 1879 रोजी तिचा मृत्यू झाला.

पहिल्या महायुद्धानंतर (1914-1919), जेव्हा वसाहतवादी शक्तींनी ओट्टोमन खलिफात आपापसात विभागले, तेव्हा भारतातील खिलाफत चळवळीने ब्रिटिश वसाहतवादाच्या विरोधात निर्णायक लढाई करण्याचा निर्णय घेतला. खिलाफत चळवळ ही राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यात मैलाचा दगड ठरली. त्या वेळी सर्व धर्मांचे अनुयायी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्यासाठी एकत्र आल्याने राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेचे अभूतपूर्व प्रदर्शन होते. यात मुस्लिम महिलाही मागे राहिल्या नाहीत. पती, भाऊ, मुलगे आणि इतर नातेवाईकांसह त्या शत्रूच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्या.

स्वातंत्र्य चळवळीच्या दुस-या टप्प्यात सक्रिय सेवा दिल्याबद्दल, आबादी बानो बेगम (1850-1924), अली ब्रदर्सच्या आई (मोहम्मद अली जौहर आणि शौकत अली)

यांच्या सेवा सुवर्ण अक्षरांनी लिहिण्यासारख्या आहेत. स्वातंत्र्यावरील प्रेमाने भरलेल्या त्या एक शूर देशभक्त आणि महान स्वातंत्र्यसैनिक होत्या. तिच्या उत्कृष्ट सेवेबद्दल तिला 'उम्म अल-अहरर' ही पदवी बहाल करण्यात आली. सामान्य लोकांमध्ये तिला प्रेमाने 'बी अम्मा' म्हणून ओळखले जात असे. मौलाना मोहम्मद अली जौहर (1878-1931) यांचे ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व हे बी अम्मा यांच्या प्रशिक्षणाचा परिणाम आहे.

बी अम्मा यांचे राजकीय जीवन पहिल्या महायुद्धाच्या दिवसांत सुरू झाले. जेव्हा युद्धादरम्यान भारत संरक्षण कायदा लागू करण्यात आला आणि मौलाना मोहम्मद अली आणि शौकत अली यांच्यासह स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक नेत्यांना ताब्यात घेण्यात आले.

खिलाफत चळवळीदरम्यान, शफीक रामपुरी यांनी "सदा-ए खातून" नावाची एक कविता रचली जी खूप लोकप्रिय झाली कारण तिने ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध देशातील स्वातंत्र्यसैनिकांना उत्तेजित केले.

30 डिसेंबर 1921 रोजी अहमदाबाद येथे बी अम्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय महिला परिषद आयोजित करण्यात आली होती. त्यात हजारो महिला सहभागी झाल्या होत्या. कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू, अनुसिया बाई, चौधरी आणि सरला देवी यासारख्या अनेक नामांकित गैर-मुस्लिम महिलांशिवाय, अमजदी बेगम (मौलाना मोहम्मद अली यांच्या पत्नी), शमसुन्निसा बेगम, बेगम डॉ. मुख्तार अहमद अन्सारी, निशतुन्निसा या मुस्लिम महिलांची नावे आहेत. बेगम (मौलाना हसरत मोहनी यांची पत्नी), बेगम खुर्शीद (ख्वाजा अब्दुल मजीद यांची पत्नी) आणि बेगम सआदत बानो (सैफुद्दीन किचलूची पत्नी) यांचा येथे उल्लेख करावा लागेल. यावरून असे दिसून येते की, बिगर-मुस्लिम महिलांसोबतच मोठ्या संख्येने मुस्लिम महिलांनीही स्वातंत्र्य चळवळीत अत्यंत आवेशाने आणि उत्साहाने भाग घेतला होता.

मौलाना मोहम्मद अली जौहर यांच्या आईप्रमाणेच त्यांची पत्नी अमजदी बेगम यांनीही खिलाफत चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. गांधीजींच्या *यंग इंडिया*चा अभ्यास सांगते की बी अम्मा आणि अमजदी बेगम यांनी त्यांच्या दौऱ्यांदरम्यान काँग्रेसच्या सत्याग्रह आणि खिलाफत निधीसाठी करोडो रुपये जमा केले.

आणखी एक महिला म्हणजे निशातुन्निसा बेगम, मौलाना हसरत मोहनी यांच्या पत्नी, ज्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय भूमिका बजावली. ती आयुष्यभर आपल्या पतीसोबत राहिली, अत्यंत अदम्य संयम आणि धैर्याने स्थिर उभी राहिली. खुद्द मौलाना हसरत मोहनी यांनी त्यांच्या सेवांची कबुली या शब्दांत दिली आहे.

1908 मध्ये मौलाना हसरत मोहनी यांना अटक करण्यात आली तेव्हा दुसऱ्याच दिवशी बेगम हसरत यांनी त्यांना एक पत्र लिहिले:

“तुमच्यावर आलेले दुर्दैव वीरतेने सहन करा. माझा किंवा घराचा विचार करू नका. सावधान! तुमच्याकडून कोणतीही कमजोरी निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्या.

मौलाना हसरत मोहनी यांना 1916 मध्ये दुसऱ्यांदा अटक करण्यात आली. त्यांनी नजरकैदेचे आदेश पाळण्यास नकार दिला.

महिला स्वातंत्र्यसैनिकांमध्ये एक प्रतिष्ठित नाव म्हणजे मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्या पत्नी झुलेखा बेगम. तिने मौलानाला त्याच्या कठीण काळात मनापासून साथ दिली, त्याच्या तुरुंगवासात त्याचे सांत्वन केले, त्याच्यासाठी सतत शक्तीचा स्रोत राहिला आणि अशा प्रकारे तिने त्याच्यावरची तिची निष्ठा पूर्ण केली.

खिलाफत चळवळीतील त्यांच्या भूमिकेसाठी मौलाना आझाद यांना डिसेंबर 1921 मध्ये कलकत्ता येथील तुरुंगात एक वर्षाच्या सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली.

“शेवटी, मौलानाला अंतःकरणात विसावलेले पाहण्याच्या इच्छेने झुलेखा बेगम यांनी 9 एप्रिल 1943 रोजी अखेरचा श्वास घेतला.”

सैफुद्दीन किचलू हे स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी एक आहेत. त्यांनी जर्मन विद्यापीठातून कायद्याची पदवी घेतली. पण त्यांनी कायद्याचा सराव सोडला आणि स्वतःला काँग्रेस आणि खिलाफत चळवळीला वाहून घेतले. त्यांची पत्नी सआदत बानो (1893-1970), जी एक साहित्यिक आणि कवयित्री होती, त्यांनी त्यांना मनापासून पाठिंबा दिला. एकदा तिने तिच्या पतीला सांगितले:

“काहीही काळजी करू नकोस. मुलांचे संगोपन करण्यात आणि जीवनातील घडामोडी हाताळण्यात तुम्ही मला स्थिर आणि खरा देशभक्त वाटाल. या काटेरी खोऱ्यात माझे प्राण द्यायला मी मागेपुढे पाहणार नाही.”

अलिगडमधील प्रसिद्ध बॅरिस्टर ख्वाजा अब्दुल मजीद हे जामिया मिलिया इस्लामियाचे कुलगुरू होते. ते एक प्रसिद्ध स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांनी गांधीजींना असहकार चळवळीत सहकार्य केले. त्यांची पत्नी बेगम खुर्शीद (1896-1981) यांनी त्यांना पूर्ण पाठिंबा दिला. जेव्हा स्वातंत्र्यसैनिकांना अटक करण्यात आली तेव्हा बेगम खुर्शीद यांनी गांधीजींना पत्र लिहून सांगितले की, त्यांचे पती अजूनही मोकळे असताना त्यांच्या मित्रांना तुरुंगात पाठवण्यात आले होते याबद्दल त्यांना खंत आहे. आणि, जेव्हा त्याला अटक करण्यात आली तेव्हा तिने गांधीजींना लिहिले:

“सरकारी अधिकाऱ्यांनी माझ्या पतीला अटक केली आहे हे जाणून तुम्हाला आनंद होईल.”

काही मुस्लिम महिलांबद्दल आजही असे आढळून येते की त्यांनी ब्रिटीश सैन्याविरुद्धच्या प्रतिकारात भाग घेतला होता आणि आपल्या प्राणांची आहुती दिली होती.

अमृतसरमधील जालियनवाला बाग हत्याकांड सर्वश्रुत आहे. शांततापूर्ण सार्वजनिक कार्यक्रमांला उपस्थित असलेल्या लोकांवर ब्रिटीश सैन्याने अंदाधुंद गोळीबार केला, तेव्हा बीबी उमर बायही नावाची एक मुस्लिम महिलाही शहीद झाली.

मिदनापूर (पश्चिम बंगाल) येथील राणा बानो (जन्म १८८८) यांनी भारत छोडो आंदोलनात (१९४२) भाग घेतला. नंदीग्राम पोलिस स्टेशनवर झालेल्या हल्ल्यात पोलिसांच्या गोळीबारात ती जखमी झाली आणि शहीद झाली.

निष्कर्ष:

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील मुस्लिम महिलांची भूमिका राष्ट्रीय इतिहासात पुरेशी मांडली गेली नाही ही खेदाची बाब आहे. त्यांच्या सहकार्य व कर्तृत्वा शिवाय देशाला स्वातंत्र्य मिळणे अशक्यच होते. याहुन आश्चर्यजनक बाब म्हणजे स्वातंत्र्य युद्ध आणि त्यानंतरच्या चळवळीमध्ये मुस्लिम महिलांची भूमिका आणि योगदान इतिहासकारांनी पूर्णपणे दुर्लक्षित केले आहे त्यांच्या समकक्षासोबत त्यांनी शौर्याने लढा दिला आणि खूप त्रास सहन केला.

काहीना स्वातंत्र्य चळवळीसाठी तुरुंगवास, दंड आणि त्रास सहन करावा लागला आणि त्यांचे योगदान नाकारता येणार नाही. असा अंदाज आहे की सुमारे 225 मुस्लिम महिलांनी बंडासाठी आपले प्राण दिले परंतु स्वातंत्र्य

चळवळीतील त्यांची भूमिका इतिहासकारांनी योग्यरित्या मान्य केलेली नाही. या महिलांचे मोठे योगदान आजच्या पिढीला कळायला हवे आणि त्यांना आदरांजली वाहण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग असेल.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास — डॉ. जयसिंग पवार
- 2) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियां — नवाब मोदी

3) www.radinceweekly.net

4) www.bookganga.com

5) www.shodh.inflibnet.ac.in

6) स्वातंत्र्याचा लढा — बिपिनचंद्र आणि अथलेश त्रिपाठी

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सरोजिनी नायडू यांचे योगदान

डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी

मराठी विभागप्रमुख

जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा,

ता.केज, जि.बीड-431518

Email ID : moresangita2015@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात ज्याप्रमाणे पुरुषांनी मोठ्या

संख्येने भाग घेतला, त्याप्रमाणात स्त्रियांचे योगदान अल्प असले तरी ते विशेष उल्लेखनीय आहे. ज्याकाळात स्त्री जीवन शोषित, उपेक्षित होते, विविध समाजातील सामाजिक रुढी पंरपरा व अंधश्रद्धेने गुरफटून जाऊन बंधनमय बनले होते. त्याकाळात स्त्रियांनी भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यात हिरीरीने सहभाग घेणे हे त्यांचे कार्य तत्कालीन परंपरावादी समाजाला तडा देणारे होते.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक क्रांतीकारी स्त्रिया होऊन गेल्या त्यामध्ये अंणी बेझंट, सुजाता कृपलानी, विजया लक्ष्मी पंडीत, व्हायोलेट अलवा, इंदिरा गांधी यांचा सहभाग प्रामुख्याने असला तरी त्यामध्ये सरोजिनी नायडू यांचा सहभाग व त्यांचे कार्य क्रांतीकारी स्वरूपाचे आणि स्त्रीमुक्ती लढ्याला दिशा देणारे तर भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला कलाटणी देणारे होते. सरोजिनी नायडूवर गोपाळकृष्ण गोखले व महात्मा गांधी यांच्या कार्याचा विशेष प्रभाव होता. या दोन महामानवाच्या प्रेरणेतूनच त्यांचा समाज व राजकीय कार्याचा प्रवास सुरू झाला. त्या विशेषतः महात्मा गांधीच्या भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाल्या. स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचे कार्य क्रांतीकारक व इतर भारतीय महिलांना प्रेरीत करणारे होते.

उद्दिष्टे :

1. सरोजिनी नायडू यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्थान अभ्यासणे.
2. सरोजिनी नायडू यांच्या राजकीय व सामाजिक कार्याची ओळख करून देणे.

3. सरोजिनी नायडूच्या स्त्री मुक्तीसाठी केलेल्या कार्याची ओळख करून देणे.

1. राजकीय वाटचाल :

सरोजिनी नायडू एका सुसंस्कृत घरामध्ये वाढल्या होत्या. राजकीय चळवळीची जाण लहानपणापासून होती. अघोरनाथ चट्टोपाध्याय व अब्दूल कय्यूम यांनी हैद्राबादमध्ये काँग्रेसची स्थापना केली होती. टिळकांचे साहित्य छापून वाटले होते. त्यामध्ये काँग्रेसचा व त्याचे तत्वज्ञान सरोजिनी नायडूला माहित होते. संसारातून बाहेर पडून राष्ट्रहितार्थ काही करण्याची त्यांची उत्कट इच्छा होती. त्यांनी भारताच्या विविध भागात प्रवास केला. इ.स. 1900 मध्ये काही काळ त्यांनी बंगालमध्ये वास्तव्य केले. त्या वास्तव्यात त्यांनी रमेशचंद्र दत्तची भेट घेतली. रमेशचंद्र दत्तांनी रामायण व महाभारताचे इंग्रजीत भाषांतर केले होते. त्यांनी सरोजिनी नायडूच्या कविता वाचून त्यांना प्रोत्साहित केले. सरोजिनी नायडूंनी मद्रासलाही भेट दिली. तेथे अनेक विषयावर व्याख्याने दिली.

1904 साली राष्ट्रीय चळवळीशी तिचे घनिष्ठ नाते निर्माण झाले. याचवर्षी काँग्रेसचे 18 वे अधिवेशन मुंबईला भरले होते. या अधिवेशनात फेरोजशाह मेहता, सी.वाय. चिंतामणी आणि गोपाळकृष्ण गोखल्यांची भेट झाली. या अधिवेशनात सरोजिनी नायडूंनी Ode to India नावाची कविता वाचली या कवितेमुळे त्यांना प्रसिध्दी मिळाली. याच प्रवासात रमाबाई रानडेशी त्यांची भेट झाली. 1904 ते 1914 पर्यंत म्हणजे गोखले भेटीपासून ते गांधीभेटीपर्यंतचा काळ त्यांच्यासाठी सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक कार्यासाठी रंगीत तालमीचा काळ ठरला. “इ.स. 1903 ते 1917 या काळात गोपाळकृष्ण गोखले, महात्मा गांधी, रविंद्रनाथ टागोर, महंमद अली जीना, अंणी बेझंट, पंडीत नेहरु या राजकीय दिग्गजांचा सखोल परिचय झाला.”¹

यासर्व नेत्यांच्या राजकीय, सामाजिक कार्याने सरोजिनी नायडू प्रभावीत झाल्या व त्यांनी त्याकाळापासून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढ्यामध्ये झोकून दिले. विशेषतः इ.स. 1900 च्या भारतातील राजकीय चळवळीत त्या आपल्या कार्याने एक महत्त्वाच्या राजकीय नेत्या म्हणून पुढे आल्या.

2. खिलाफत चळवळ व रौलेट ॲक्ट विरोधी चळवळीत सहभाग :

खिलाफत चळवळ व रौलेट ॲक्ट विरोधी चळवळीत सहभाग घेण्यापूर्वी सरोजिनी नायडू यांनी इ.स. 1895 ते 1918 या काळात ॲनी बेझंट व सी.पी. रामास्वामी अय्यर बरोबर जवळपास संपूर्ण देशभर युवा कल्याण, राष्ट्रवाद यासारख्या विषयावर व्याख्याने दिली. त्यांचे हे कार्य भारतातील युवा पीढीला प्रोत्साहित करणारे ठरले.

सरोजिनी नायडू यांनी इ.स. 1917 ते 1919 या कालखंडात खिलाफत चळवळ व रौलेट ॲक्ट विरोधी चळवळीत सहभागी झाल्या. त्यांनी याबाबत भारतात सर्वत्र भ्रमंती करून ब्रिटिश विरोधात वातावरण निर्माण केले. हिंदू, मुस्लिम ऐक्य या दोन्ही चळवळी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या चळवळीमुळेच भारतात ब्रिटिशविरोधात मोठ्या प्रमाणात समाज ढवळून निघाला. यामध्ये इतर नेत्याबरोबर सरोजिनी नायडू यांचे योगदान मोलाचे होते.

3. सविनय कायदेभंग चळवळ :

या चळवळीत भाग घेण्यापूर्वी सरोजिनी नायडू यांनी महात्मा गांधीजींच्या कार्याने प्रभावीत होऊन चंपारण्य सत्याग्रह, असहकार चळवळ यामध्ये सहभाग हिमतीने घेतला होता. पण 1930 मध्ये महात्मा गांधींनी सुरु केलेल्या ब्रिटिश विरुद्धच्या सविनय कायदेभंग चळवळीमध्ये नेतृत्व केले. सविनय कायदेभंग चळवळीत महात्मा गांधींनी सरोजिनी नायडूवर स्वतंत्रपणे धारासना सत्याग्रहाची जबाबदारी टाकली होती. सरोजिनी नायडूंनी या काळात हजारो लोकांचे नेतृत्व केले व मीठाचा कायदा मोडला. त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांना ब्रिटिशांकडून अटकही झाली होती. महात्मा गांधींच्या या चळवळीबाबत असे म्हटले जाते की, हा लढा ब्रिटिशांच्या साम्राज्याला सुरंग लावणारा ठरला. सरोजिनी नायडू यांनी या लढ्यामध्ये म. गांधींच्या मार्गदर्शनानुसार स्वतंत्रपणे सत्याग्रह चळवळीमध्ये नेतृत्व

करून ठिणगीचे रुपांतर वणव्यात करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये त्यांना मोठ्या प्रमाणात यश मिळाल्याचे दिसून येते.

4. गोलमेज परिषदेत सहभाग :

सायमन कमिशनला भारतात झालेला हा विरोध आणि सायमन कमिशनच्या अहवालाबाबत भारतातील सर्वच नेत्यांची नापसंती यामुळे भारतात प्रचंड असंतोषाला शांत करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने घोषणा केली की, कमिशनचे कार्य पूर्ण झाल्यानंतर भारताला राज्यघटना लागू करण्यापूर्वी भारतातील सर्व जाती धर्म आणि पक्षाचे प्रतिनिधी चर्चेसाठी लंडनला पाचारण केले जाईल. ब्रिटिश सरकारच्या या घोषणेमुळे लंडनमध्ये गोलमेज परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. ब्रिटिश सरकारने इ.स. 1930-1932 या काळात तीन गोलमेज परिषदा घेतल्या यामध्ये भारतातील वेगवेगळ्या मतप्रवाहाच्या नेत्यांशी सविस्तर चर्चा व विचारविनिमय केला. दुस-या गोलमेज परिषदेमध्ये सरोजिनी नायडू महात्मा गांधीबरोबर सहभागी झाल्या होत्या.

5. चलेजाव चळवळ 1942 :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील ब्रिटिशांविरुद्धच्या महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील हा सर्वात मोठा व्यापक लढा होता. या लढ्यात गांधींनी भारतीयांना लढा किंवा मरा हा संदेश दिला. "महात्मा गांधीजींनी सुरु केलेल्या सन 1942 च्या चले जाव चळवळीत सरोजिनी नायडूंचा सक्रिय सहभाग होता." या लढ्यात सरोजिनी नायडू गांधीसोबत सावलीप्रमाणे राहत असत. त्यांनी लढ्यात सहभाग घेऊन भारतीय लोकामध्ये जनजागृती केली. एखाद्या स्त्रीने तत्कालीन काळात एवढ्या मोठ्या लढ्यात धाडसाने सहभाग नोंदविणे हे त्यांचे कार्य क्रांतीकारकच होते.

6. स्त्रीमुक्तीसाठी कार्य :

सरोजिनी नायडूवर म. गांधींच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यामुळे गांधींचा स्त्रीमुक्तीचा विचारही त्यांच्यावर परिणाम करीत होता. पारंपरिक विचारांचा पुरस्कार करीतच महिलांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणायचे होते. म. गांधी व सरोजिनी नायडू यांना सीता, सावित्री, दमयंती, पार्वती या आदर्श महिला वाटत असत. स्त्रीचे जीवन आदर्श असेच आहे. त्याग, शांतता, ज्ञान, सहनशीलता, मानवता स्त्रीत असते. भारताच्या प्रगतीसाठी, ब्रिटिशविरोधी आंदोलनात स्त्री-पुरुषांचे ऐक्य गांधींना आवश्यक वाटत होते. स्त्री विकासाच्या आड येणा-या रुढी, परंपरा व विचारांना त्यांचा

विरोध होता. बालविवाह, हुंडा प्रथा, स्त्री शिक्षणाची हेळसांड हेच स्त्रीच्या मागासलेपणाचे लक्षण आहे असे त्यांना वाटत होते. सरोजिनी नायडू यांना पाश्चात्य स्त्रीवाद्यांप्रमाणे मताच्या हक्कासाठी किंवा आरक्षणासाठी स्त्रियांना संघटीत करायचे नव्हते तर त्यांना राष्ट्रीय हितासाठी संघटीत करायचे होते. स्त्रियांचे खच्चीकरण करणा-या रुढींना त्यांचा विरोध होता. स्वातंत्र्य चळवळीला स्त्री विविध भूमिकेतून मदत करू शकते असे त्यांनी स्पष्ट केले. स्त्री प्रगतीचा सरोजिनी नायडूंनी विविध अंगांनी विचार केला. मतदानाचा हक्क, आर्थिक संरक्षण, राजकीय प्रतिनिधित्व, घटस्फोटांचा अधिकार, सांस्कृतिक विकासात स्त्रीचे महत्त्व इत्यादीसाठी लढा दिला. सरोजिनी नायडूंनी भारतीय स्त्रीवादी चळवळींना पाश्चात्य स्त्रीवादी चळवळीच्या दोषांपासून दूर ठेवले. पाश्चात्य स्त्रीचे स्वावलंबन, बिनधास्तपणा मान्य करूनही त्यांच्या जीवनातील कृत्रिमता, वैफल्य, ताणतणाव भारतीय चळवळीत येऊ दिला नाही.

निष्कर्ष :

1. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सरोजिनीनायडू यांचे स्थान नंदादीपाप्रमाणे होते. त्यांच्यावर लोकमान्य टिळक, म. गांधीच्या विचाराचा प्रभाव होता. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये लो. टिळक, म. गांधीचा ब्रिटिशाविरुद्धचा लढा अधिक व्यापक, प्रभावी व यशस्वी ठरला. त्यामधील सरोजिनी नायडू एक महत्वपूर्ण सहकारी होत्या, एक लेफ्टनंट होत्या.
2. स्वातंत्र्य चळवळीत सरोजिनी नायडू म. गांधी सोबत राहिल्या. त्यापुढे स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्या महात्मा गांधींच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये, समाज कार्यामध्ये सहभागी झाल्या होत्या. त्यांनी म. गांधीप्रमाणेच स्वातंत्र्योत्तर काळात कुठल्याही विजयी उत्सवात सहभाग न घेता दिल्लीच्या भंगी कॉलनीत राहून त्यांच्या व्यथा, दुःख जाणून त्यांचे अश्रू पुसण्याचे

कार्य केले. एकूणच त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य साहसी व धाडसी होते.

3. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात हिंदू-मुस्लीम यांना एकत्रित आणून ब्रिटिशाविरुद्ध लढा व्यापक करण्याचा त्यांचा प्रयत्न भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला गतिमानता प्राप्त करून देणारा होता. हिंदू-मुस्लीम ऐक्याच्या दृष्टीने त्यांनी केलेले कार्य त्यांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक योगदानाची नोंद भारताच्या इतिहासात सूवर्णाक्षरांनी करण्यात आली आहे.
4. स्त्रीमुक्तीसाठी सरोजिनी नायडूंनी केलेले कार्य दीपस्तंभासारखे आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील व भारतीय समाजपरिवर्तनाच्या लढ्यातील सरोजिनी नायडू यांनी स्त्रीमुक्ती व मातृभूमी मुक्तिसाठी दिलेला लढा हा फक्त स्त्री जातीसाठी नाही तर समग्र भारतीयांना दीपस्तंभाप्रमाणे दिशा देणारा ठरला.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. खडसे, सुनिता : इतिहासातील परिप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, जानेवारी 2010, पृष्ठ. 123.
2. गव्हाणे, किशोरकुमार : भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, (इ.स. 1818 ते इ.स. 1950), एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती : जून 2015, पृष्ठ. 304.
3. चिरडे, बालाजी : भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती जानेवारी 2006.
4. सावंत, एस.डी., पाटील, एस.टी. : आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान, असबाक पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 20 जानेवारी, 2012.

भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि सरोजिनी नायडू यांचे योगदान

प्रा.डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे

संचालिका

राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय ,

अंबाजोगाई , जि. बीड

भा

रतीय स्वातंत्र्यलढ्यात 1920 ते 1947 हा कालखंड

अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. या कालखंडाला गांधी युग असेही म्हटले जाते . लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व गांधींकडे आले होते. महात्मा गांधींची साथी राहणी व सर्वसामान्य लोकांना चळवळीमध्ये सहभागी करून घेण्याचा परिणाम म्हणून कस्तुरबा गांधी ,कमला नेहरू, पार्वती देवी, वासंती देवी, सरलादेवी साराभाई, सरोजिनी नायडू ,विजयालक्ष्मी पंडित, मनीबहन पटेल ,अरुणा असफली, खूर्शी नवरोजी, कमलादेवी चटपाध्याय, सुचिता कृपलानी, जानकीदेवी बजाज, दुर्गाबाई देशमुख, उषा मेहता डॉ. सुशीला नय्यर, राजकुमारी अमृता कौर, रामेश्वरी नेहरू, सुभद्रा कुमारी चव्हाण या सर्व महिलांनी स्वतःला भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात झोकून दिले .हा लढा 15 ऑगस्ट 1947 रोजी यशस्वी झाला. 17 सप्टेंबर 1948 ला हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढा पूर्ण होईपर्यंत भारताला पूर्ण अंशाने स्वातंत्र्य मिळाले नव्हते. 15 ऑगस्ट 1947 व 17 सप्टेंबर 1948 या भारताला पूर्णत्व प्राप्त करून देणाऱ्या स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये वरील सर्व महान स्त्रियांचे आणि अनेक अज्ञात स्त्रियांचे महत्वपूर्ण योगदान लाभले आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात ज्ञात असणाऱ्या महिला म्हणजे कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी पंडित ,सरोजिनी नायडू, सुचिता कृपलानी या सर्व स्त्रिया उच्च वर्गीय व सुसंस्कृत होत्या. स्वातंत्र्यलढ्याच्या सहभागासाठी त्यांना कुटुंबातूनच संस्कार प्राप्त झाला होता. ब्रिटिशांचे साम्राज्यवादी, वसाहतवादी धोरणाचे विविध परिणाम भारतीय समाजावर झालेले होते. भारतीयांना राजकीय ,सामाजिक, आर्थिक सैनिकी क्षेत्रात ब्रिटिशांच्या शोषणाला ,

दुटप्पी धोरण व दुय्यम वागणूकीस सामोरे जावे लागत होते. भारतातील सांस्कृतिक व सामाजिक ऐक्य भंग पावले होते . याचा परिणाम म्हणून भारतात विविध चळवळी उद्यास आलेल्या होत्या. प्रार्थना समाज,आर्य समाज ,सत्यशोधक समाज ,ब्राह्मो समाज या सर्वांनी भारतीयांची स्वातंत्र्यासाठी पार्श्वभूमी तयार करण्याचे कार्य केले होते. सामाजिक, धार्मिक सुधारणांवर भर देत रामकृष्ण मिशन ,अलीगड आंदोलन सारखे अनेक आंदोलने व चळवळी उभ्या राहत होत्या .याचा परिणाम म्हणून भारतातील धार्मिक ,रूढी, परंपरा, सामाजिक चालीरीती यांच्या त्यागाबरोबरच कट्टर देशभक्ती आणि स्वातंत्र्याची अभिलाषा निर्माण करण्यासाठी स्वामी दयानंद ,स्वामी विवेकानंद, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, शहीद भगतसिंग महात्मा गांधी ,पंडित नेहरू हे त्याचे अग्रणी सुधारक व नेते 15 ऑगस्ट 1947 ला यशस्वी झालेले होते. 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाला.

सरोजिनी नायडू यांचे सार्वजनिक जीवनातील पदार्पण:

सरोजिनी नायडू यांचा जन्म 13 फेब्रुवारी 1869 यावर्षी झाला. डॉ.अधोरनाथ चटोपाध्याय रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक व पुढे निजाम संस्थानात प्राचार्य असलेल्या उच्चसुशिक्षित, सुसंस्कृत पित्याच्या कन्या म्हणून सरोजिनी नायडू सर्वश्रुत आहेत.भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महत्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या नेतृत्व म्हणून ओळखल्या जातात. जन्मजात कवयित्री असणाऱ्या सरोजिनी नायडू कुशल राजकीय नेत्या, देशभक्त, तसेच राज्यपाल म्हणूनही त्यांनी महत्त्वाच्या भूमिका बजावलेल्या आहेत. लहान वयातच त्यांनी मद्रास विद्यापीठाची मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण केली होती. 1300 ओळींची 'अ लेडी ऑफ लेक,' ही दीर्घकविता त्यांनी लिहिली होती. 2000 होळी असणारे लिहिले होते हे नाटक फारसी भाषेतून मेहेर मुनीर या नावाने प्रसिद्ध आहे. सरोजिनी नायडू यांच्या वडिलांनी या नाटकाच्या काही प्रति

हैदराबादच्या निजामास भेट म्हणून दिल्या होत्या. अतिशय कमी वयातील ही सुंदर नाटक वाचून सरोजिनी नायडू यांना निजामाद्वारे पाश्चात्य शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्यात आली. सरोजिनी नायडू इंग्लंडमध्ये वास्तव्यास असतानाच इंग्लंडमधील साहित्य व स्वातंत्र्य लोकशाही. महिला हक्क आणि अधिकार अशा विविध संकल्पनांशी त्यांचा परिचय झाला. याचा परिणाम म्हणजे महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली लढल्या गेलेल्या स्वातंत्र्यलढ्यात सरोजिनी नायडू या सक्रिय आणि अग्रणी महिला नेत्या म्हणून प्रभावी ठरल्या.

सरोजिनी नायडू देशभक्त कवयित्री होत्या. आपल्या काव्याच्या माध्यमातून भारतातील सामान्य लोक, भारतीय परिकोष, देशप्रेम, देशभक्ती व भारताचा आत्मा त्यांनी शब्दबद्ध केला. सरोजिनी नायडू यांनी साहित्याचे प्रयोजन वर्णन करताना साहित्य लेखन केवळ स्वप्नरंजन, मनोरंजन यासाठी नसून साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध असतो. लेखकाचे भाग्य हे राष्ट्राच्या व त्यातील जनतेच्या भाग्याशी जोडलेले असते. ज्यावेळी सामान्य लोक व आपली भूमी संघर्ष व समस्या यांनी ग्रासलेली असते, तेव्हा कवीचे अथवा लेखकाचे कर्तव्य म्हणजे आपल्या भूमीच्या गळफास दूर करणे. सामान्य लोकांना स्वातंत्र्याचा, समतेचा मुक्त श्वास घेण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणे होय. सरोजिनी नायडू यांनी अत्यंत कमी वयात आपल्या अंगी धैर्य, देशाच्या प्रतीनिष्ठा, कठोर परिश्रम, साहस यांच्याद्वारे आपले व्यक्तिमत्त्व प्रगल्भ बनविले होते. सरोजिनी नायडू यांनी 1902 मध्ये तत्कालीन भारतीय राजकारणातील नेतृत्व, जनसामान्यांवर अतिशय प्रभाव असणारे गोपाळ कृष्ण गोखले यांची भेट घेतली. गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी देश सेवा करण्याचा मंत्र दिला. याचा परिणाम म्हणून सरोजिनी नायडू यांनी प्रत्यक्ष राजकीय कार्यामध्ये सहभाग घेतला. राजकारण व समाजकारण या क्षेत्रांमध्ये सरोजिनी नायडू यांनी गोपाळ कृष्ण गोखले यांना आपले गुरु मानले होते. या अर्थाने महात्मा गांधी व सरोजिनी नायडू हे गुरु बंधू भगिनी होते.

राष्ट्रीय काँग्रेस आणि सरोजिनी नायडू:

भारतात 1905 या वर्षी स्वदेशी आंदोलनाची सुरुवात झाली. या आंदोलनात सरोजिनी नायडू यांनी सहभाग घेतला होता. श्रीमती नायडू यांनी 1906 मध्ये कलकत्ता येथे

भरलेल्या भारतीय समाज संमेलनात भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षणावर अतिशय महत्त्वपूर्ण व्याख्यान दिले. सरोजिनी नायडू यांनी 1902 पासूनच भारतीयांसाठी सामाजिक व सार्वजनिक कार्याची धुरा सांभाळली होती. त्यांना 1908 या कामाच्या समानार्थ कैसर- ए -हिंद या अतिशय मानाच्या पदकाने सन्मानित करण्यात आले होते.

महात्मा गांधी व सरोजिनी नायडू यांची पहिली भेट 6 ऑगस्ट 1914 यावर्षी लंडनमध्ये झाली. महात्मा गांधी यांची साधी राहणी, देशप्रेम, विलक्षण व्यक्तिमत्त्व यांनी सरोजिनी नायडू प्रभावित झाल्या. या प्रभावामुळेच राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संमेलनात सरोजिनी नायडू यांनी भाग घेतला. 1916 यावर्षी लखनऊ येथे राष्ट्रीय काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन संपन्न झाले. सरोजिनी नायडू सर्वप्रथमच अशा संमेलनात उपस्थित होत्या. या वार्षिक अधिवेशनात त्यांनी पहिल्यांदा भाषण दिले. यांचे भाषण राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेते व उपस्थित कार्यकर्त्यांना मंत्रमुग्ध करणारे ठरले. 1917 यावर्षी अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा दोन घटना सरोजिनी नायडू यांच्या संदर्भात घडल्या. सरोजिनी नायडू यांनी 1917 यावर्षी संपूर्ण भारताचे भ्रमण केले. भारत हा देश समजून घेण्याचा प्रयत्न केला.

उच्चशिक्षित, सुसंस्कृत, शहरी कुटुंबात जन्मास आलेल्या सरोजिनी यांचे शिक्षण अतिशय संरक्षित वातावरणात पार पडले होते. तसेच काही काळ त्या इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी वास्तव्यास असल्याने ग्रामीण भारत समजून घेण्यासाठी त्यांनी भारताचा दौरा केला. दुसरी घटना म्हणजे महिलांना मताधिकार मिळाला पाहिजे, या आंदोलनाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू यांनी केले.

18 महिलांचे शिष्टमंडळ घेऊन तत्कालीन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड चेम्सफर्ड आणि भारत सचिव मॉटेग्यू यांना भेटण्यासाठी सरोजिनी नायडू यांनी पुढाकार घेतला. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही समान अधिकार मिळाले पाहिजेत, यासाठी या शिष्टमंडळाने अतिशय प्रभावी प्रयत्न केले. त्यांच्या या प्रयत्नाला पाच वर्षांनी यश लाभले. 1917 ते 1947 या 30 वर्षात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रत्येक कार्यात सरोजिनी नायडू यांची सक्रिय भूमिका होती. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या संघटनेला चेहरा प्राप्त करून देणाऱ्या प्रारंभिक नेत्यांमध्ये सरोजिनी नायडू यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रीय काँग्रेसचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा राष्ट्रीय काँग्रेसच्या माध्यमातूनच लढला गेला होता. दुसऱ्या शब्दात राष्ट्रीय काँग्रेस ही भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारी, तत्कालीन समाजातील अग्रणी संस्था, एकमेव संस्था म्हणून ओळखली जाते. गोपाळ कृष्ण गोखले महात्मा गांधी पंडित जवाहरलाल नेहरू नेताजी सुभाषचंद्र बोस सरदार वल्लभभाई पटेल हे सर्वच नेते राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्यकर्ते म्हणून ओळखले या राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये आपल्या आयुष्याची तीस वर्ष सरोजिनी नायडू यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसचा इतिहास निर्माण करण्यासाठी दिलेली आहेत.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील विविध आंदोलने व सरोजिनी नायडू यांचा सहभाग:

महात्मा गांधी यांच्या भारतातील आगमनानंतर महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली लढलेल्या प्रत्येक आंदोलनात सरोजिनी नायडू यांचा सहभाग होता. महात्मा गांधी यांनी साबरमती येथे स्थापन केलेल्या आश्रमात सत्याग्रहींसाठी प्रतिज्ञा निर्माण करण्याचे कामही सरोजिनी नायडू यांच्या सक्रिय सहभागातून झाले आहे. सत्याग्रहींच्या प्रतिज्ञा लिहीत असताना सरोजिनी नायडू यांनी प्रत्येक प्रतिज्ञा शपथ आपल्या आयुष्यात आचरणात आणण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. 1919 यावर्षी गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलन सुरू झाले, तेव्हा सरोजिनी नायडू यांनी यामध्ये स्वतःला झोकून दिले होते.

सरोजिनी यांनी भारतातील महत्त्वाच्या शहरांमध्ये सभा घेतल्या. सरोजिनी यांच्या प्रबोधन व स्त्रियांच्या संपर्कातूनच मुंबई, मद्रास व अहमदाबाद येथील अनेक स्त्रियांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. भारतीय स्त्रियांना महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलनाशी जोडून घेण्याचे श्रेय महात्मा गांधी, कस्तूरबा गांधी यांच्याप्रमाणेच सरोजिनी नायडू यांच्याकडेही जाते.

मिठाचा सत्याग्रह आणि सरोजिनी नायडू:

ब्रिटिश सरकार वारंवार भारतीयांवर अन्यायकारक कायद्यांच्या माध्यमातून अत्याचार व शोषण करीत होते. 1930 मध्ये या शोषण व अन्यायकारी कर कायद्याच्या विरोधात मिठाचा सत्याग्रह महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली करण्यात आला. काही निवडक सहकार्यांच्या सहकार्याने महात्मा गांधींनी 12 मार्च 1930 रोजी अहमदाबाद येथून दांडी

यात्रेला प्रारंभ केला. 24 दिवस पायी यात्रेनंतर 25 एप्रिल रोजी महात्मा गांधी 200 मैलाचेअंतर पार करून दांडी येथे पोहोचले.

सरोजिनी नायडू यांनी महात्मा गांधींचे जोरदार स्वागत केले. सामूहिक प्रार्थना संपन्न झाल्यानंतर समुद्रकिनार्यावर मीठ हातात घेऊन महात्मा गांधींनी मिठाच्या कायद्याचा भंग केला. महात्मा गांधींनी मीठ उचलल्या बरोबर सरोजिनी नायडू यांचा आवाज आसमंतात घुमला, 'मुक्तिदात्याचा विजय असो' आणि तात्काळ पोलिसांनी अटक सत्र सुरू केले. सर्व मोठ्या नेत्यांना अटक करण्यात या अटक सत्राचा परिणाम म्हणून देशभरामध्ये सर्वत्र कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली. सरोजिनी नायडू त्याच वेळी राष्ट्रीय स्तरावरील स्वातंत्र्यलढ्याच्या महत्त्वाच्या नेत्या बनल्या. मिठाच्या सत्याग्रहा दरम्यान त्यांनाही सरकारने अटक केली. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे महात्मा गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या दरम्यान त्यांनी केलेले "हे यथार्थ वर्णन भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सर्वांच्या प्रत्यास आले. आहे भारताला अनेक वर्षांच्या पारतंत्र्य आणि गुलामीतून मुक्त करणारा मुक्तिदाता म्हणजे महात्मा गांधी होय. सर्वप्रथम ही उपाधी सरोजिनी नायडू यांनी दिली होती. यावरूनच सरोजिनी नायडू यांचे गांधींच्या संदर्भातील आकलन किती अचूक होते, याचा अंदाज येतो आणि यामुळेच त्यांनी गांधींचे नेतृत्व निर्विवादपणे स्वीकारलेले होते.

ब्रिटिश सरकारवर कडाडून हल्ला:

सरोजिनी नायडू यांचा स्वभाव एकीकडे अतिशय विनम्र होता, दुसरीकडे त्या अन्याय- अत्याचार याच्या विरुद्ध अत्यंत कठोर शब्दात ब्रिटिश शासनाच्या विरुद्ध टीका करत असत. 1919 यावर्षी भारत सरकारच्या अधिनियमाची चिकित्सा करून त्यांनी भारत सरकारच्या ध्येय धोरणावर कठोर टीका केली. महात्मा गांधी यांनी जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या विरुद्ध चालवलेल्या असहकार आंदोलन तसेच खिलाफत आंदोलनामध्येही सरोजिनी नायडू यांनी भाग घेतला. 1920 मध्ये लंडन येथे भारत सरकारच्या सर्व निंदनीय कृत्याचा समाचार सरोजिनी नायडू यांनी घेतला. अतिशय धाडसी अशा सरोजिनी नायडू कवयित्री, मृदू स्वभावाच्या म्हणून जनसामान्यांमध्ये नामवंत होत्या. त्याचप्रमाणे देश बांधवांच्या प्रति व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ही त्या कटिबद्ध होत्या. असहकार आंदोलनात चौरीचौरा येथील

हिंसात्मक घटनेनंतर हे आंदोलन स्थगित करण्यात आले .महात्मा गांधींना 10 मार्च 1922 रोजी अटक करण्यात आली. महात्मा गांधी यांनी सरोजिनी नायडू यांच्यावर भारतातील ऐक्य निर्माण करण्याचे कार्य आपल्या हाती घेण्याचा संदेश सरोजिनी यांना दिला. यावरूनच सरोजिनी नायडू या गांधींच्या अत्यंत विश्वासू व पहिल्या फळीतील सहकारी होत्या हे सिद्ध होते. महात्मा गांधींवर राजद्रोहाचा खटला चालविला गेला यामध्ये गांधींना सहा वर्ष ही शिक्षा ठोठावण्यात आली त्यावेळी महात्मा गांधींचे कार्य व भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला सातत्य देण्यासाठी सरोजिनी नायडू अग्रेसर राहिल्या.

दक्षिण आफ्रिकेचा वर्णद्वेषाविरुद्धचा लढा व सरोजिनी नायडू:

सरोजिनी नायडू यांनी गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या प्रमाणेच दक्षिण आफ्रिकेचा दौरा केला होता. महात्मा गांधींच्या सहकारी म्हणून दक्षिण आफ्रिकेतही वर्ण द्वेषाच्या विरुद्ध त्यांनी कार्य केले आहे .दक्षिण आफ्रिकेचा लढा हा भारतीय लढ्याचा एक भाग होता. दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या यशानंतर सत्याग्रहाचे प्रयोग भारतात करून भारतीयांनी स्वातंत्र्य मिळवल्याचा इतिहास आहे. सरोजिनी नायडू 1924 या वर्षी दक्षिण आफ्रिकेच्या दौऱ्यावर गेल्या होत्या .जनरल स्मट्स यांना सरोजिनी नायडू यांनी आपल्या भाषणातून आवाहन केले की ब्रिटिशांनी दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांसोबत दुष्टता पूर्ण व्यवहार करणे सोडून द्यावे, त्यांना दुय्यम वागणूक देणे बंद करावे, अथवा सरोजिनी नायडू नायडू ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये राहण्यासाठी नकार देतील. एखाद्या महिलेने ब्रिटिश साम्राज्याला असे जाहीर आवाहन देण्याची ही घटना सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्याची स्फुरण देणारी, स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागाची हाक देणारी ठरली.

विविध देशांचे दौरे व गांधी विचारांचा प्रसार:

सरोजिनी नायडू यांनी महात्मा गांधींचे आंदोलन भारतात व दक्षिण आफ्रिकेत पुढे नेण्यासाठी प्रयत्न केले. महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान, विचारधारा व कार्याचा प्रचार - प्रसार करण्यासाठी 1928 यावर्षी सरोजिनी नायडू अमेरिका येथे गेल्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याची आवश्यकता त्यांनी आपल्या भाषणांच्याद्वारे अमेरिकन जनतेला पटवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. याचा परिणाम म्हणून सामान्य अमेरिकन माणूस भारतीय स्वातंत्र्याचा पाठीराखा ठरला.

1931 यावर्षी लंडन येथील दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत महात्मा गांधी यांनी सहभाग घेतला . त्यावेळी महात्मा गांधी यांच्या समवेत सरोजिनी नायडू ही लंडनमध्ये उपस्थित होत्या. सरोजिनी नायडू यांनी 1925 व 1926 या दोन्ही वर्षी राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष स्थान भूषविले होते. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह या संकल्पनेचा व चळवळीचा सरोजिनी नायडू या एक अविभाज्य भाग होत्या. सत्याग्रहीने स्वातंत्र्यासाठी चळवळीत सहभाग घेताना भय दूर केले पाहिजे ,तसेच सर्व प्रकारच्या निराशापासून कार्यकर्त्यांनी दूर राहिले पाहिजे, अशा आशयाचे भाषण 1926 यावर्षी केले .1925 यावर्षीही सरोजिनी नायडू यांनी भारताची कन्या म्हणून भारताचे सार्वभौम, ऐक्य निर्माण करणारे राष्ट्रीय जीवन प्राप्त करणे, हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आणि धर्म आहे ,असे बजावले. महात्मा गांधी यांच्या समवेत सरोजिनी नायडू यांनी अनेक वेळेला कैद भोगलेली आहे .

महिलांचे हक्क व सरोजिनी नायडू:

महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्यातही सरोजिनी नायडू यांचा सहभाग होता. भारतातील महिला उच्चशिक्षित झाल्या पाहिजेत, यासाठी सरोजिनी नायडू यांनी अनेक प्रयत्न केले आहेत .दिल्ली येथील लेडीज कॉलेज फॉर वुमेन याची स्थापना करण्यासाठी सरोजिनी नायडू यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये स्थापन झालेल्या या महाविद्यालयातून अनेक विद्यार्थिनींनी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला .याचे पूर्ण श्रेय सरोजिनी नायडू यांच्याकडे जाते. 1934 यावर्षी भारतीय स्त्री संघाची वार्षिक सभा सरोजिनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली .तसेच कराची येथे अखिल भारतीय महिला संमेलनाचे अधिवेशन आयोजित केले गेले. या अधिवेशनाच्या यशस्वीतेची ही जबाबदारी सरोजिनी नायडू यांनी स्वीकारलेली होती. सरोजिनी नायडू यांनी सातत्याने रचनात्मक कार्य व संघर्ष करण्याची प्रेरणा भारतीय स्त्री-पुरुषांना दिलेली आहे. आपल्या भारतभूमीला ज्या ज्यावेळी गरज आहे तेव्हा ही भारताची कन्या धावून आलेली आहे .नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी1939 मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचा राजीनामा दिल्यानंतर राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष स्थान भूषवण्यासाठी सरोजिनी पुढे आल्या. यावर्षीच्या राष्ट्रीय अधिवेशनात त्यांनी अतिशय प्रेरक भाषण दिले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची जागा घेणे ,भारतातील कोणत्याही नेत्यास अतिशय अवघड कार्य

असताना सरोजिनी नायडू यांनी मात्र आपले व्यक्तिमत्व देशसेवा व सामाजिक राजकीय कार्यातून ही भूमिका अतिशय लीलया पार पाडली. यावरूनच सरोजिनी नायडू यांचे व्यक्तिमत्व किती महान होती याची कल्पना येते.

स्वातंत्र्यलढा आणि सरोजिनी नायडू:

महात्मा गांधी यांनी 1942 यावर्षी भारत छोडो आंदोलनाची सुरुवात केली. करा अथवा मरा अशी घोषणा करून सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्यासाठी आवाहन केले. सरोजिनी नायडू यामध्ये अग्रेसर होत्या. तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने पुरुष नेत्यांसमवेत सरोजिनी नायडू यांनाही अटक केली. 1943 पर्यंत सरोजिनी नायडू महात्मा गांधी समवेत होत्या. आगाखान पॅलेस मध्येही सरोजिनी नायडू यांनी महात्मा गांधी यांना कठीण परिस्थितीत सोबत व सेवा केली. प्रकृती अस्वस्थ त्यामुळे त्यांची सुटका करण्यात आली.

सरोजिनी नायडू यांनी इंग्लंड येथून आल्यानंतर भारतात पाय ठेवलेल्या दिवसापासून 2 मार्च 1949 पर्यंत भारताची सेवा केली आहे. दोन मार्च 1949 रोजी सरोजिनी यांची निधन झाले आहे. उत्तम कवयित्री, स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रणी नेत्या, स्वतंत्र भारतात उत्तर प्रदेश येथील राज्यपाल या भूमिका त्यांनी अतिशय प्रभावीपणे पार पाडलेल्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्यानंतरही राज्यपाल असणाऱ्या महिला म्हणून सरोजिनी नाव नायडू यांचे नाव येते. अत्यंत बुद्धिमान, संवेदनशील कवयित्री, स्वातंत्र्य सेनानी, मुत्सद्दी राजकारणी प्रभावी वक्त्या म्हणून सरोजिनी नायडू यांची ओळख आहे. भारताच्या विविधतेचा वारसा त्यांनी बहुभाषिक बनून स्वीकारलेला होता. सरोजिनी नायडू यांनी बंगाली, हिंदी, मराठी, तमिळ तेलगू, इंग्रजी या सर्व भाषांवर प्रभुत्व मिळवलेले होते. महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्यात सहभागी होताना हिंदू मुस्लिम ऐक्यावर त्यांनी अतिशय महत्त्वाचे कार्य केले होते. स्त्रियांची सामाजिक स्थिती व दर्जा

सुधारण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते. म्हणूनच त्यांच्या स्मृती प्रित्यर्थ 13 फेब्रुवारी हा भारतात महिला दिवस म्हणून साजरा केला जातो. 30 जानेवारी 1948 रोजी महात्मा गांधी यांची हत्या झाली. तेव्हा सरोजिनी नायडू यांनी रेडिओवरून भाषण केले होते. भारतीयांसाठी हा दिवस केवळ शोक करण्याचा अथवा दुःख करीत छाती बडविण्याचा नसून ज्यांनी गांधींना विरोध केला, त्यांचे आव्हान स्वीकारण्याचा हा दिवस आहे, असे म्हटले होते. स्वातंत्र्यलढ्यात ज्याप्रमाणे सरोजिनी लढल्या त्याप्रमाणे स्वातंत्र्यानंतर गांधी हत्या झाल्या नंतरही या संवेदनशील कवयित्रीने रणरागिनीने भारतीयांच्या अंगी बळ निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. सातत्याने तीस वर्षांपेक्षा अधिक काळ देशभक्ती, राजकीय- सामाजिक कार्य, देशसेवा, प्रशासन तसेच साहित्य निर्मितीच्या माध्यमातून सरोजिनी यांनी भारतीयांना लोकशाही मूल्यांचा, अन्यायाच्या विरुद्ध संघर्षाचा, स्वातंत्र्याचा संस्कार दिलेला आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांच्या योगदानाचा आलेख मोठा आहे. यामध्ये सरोजिनी नायडू यांच्या कार्याचा उल्लेख केल्याशिवाय हा आलेख पूर्ण होत नाही.

संदर्भसूची

1. भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास -डॉ. अनिल कठारे एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूशन, औरंगाबाद
2. स्वतंत्रता संग्राम और महिलाये- विश्व प्रकाश गुप्ता, मोहिनी गुप्ता नमन प्रकाशन, नवी दिल्ली
3. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाठाळ कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
4. स्त्रीमुक्तीच्या उद्गात्या- मृणालिनी जोगळेकर- स्वाती प्रकाशन, पुणे

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रीयांचे योगदान

डॉ. अपर्णा श्रीकांत पसारकर

ग्रंथपाल

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

सारांश :-

भारतीय स्त्री ही जशी कुटुंबाची रक्षण करत आली तशीच वेळप्रसंगी रणरागिणी बनून आपल्या देशाची रक्षा करू शकते. हे विधान भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील शूर वीरांगणांनी सिद्ध करवून दाखवले आहे. ब्रिटिशांनी भारतात व्यापाऱ्यांच्या वेशात आगमण केले. पण पुढे राज्यकारभारात हस्तक्षेप करून येथील पायामुळात रुजण्याचा सतत प्रयत्न केला पण भारतातील शूरांनी कायमच त्यांचा निकराचा लढा दिलेला आहे. झांशीची राणी लक्ष्मीबाई शिंदूरची राणी चैनम्मा, अवधची बेगम हजरत महल यांनी तसेच 'राणी जिंदा कौर व रझिया सुलताना लढवय्या' शूर स्त्रियांचा आज आपण येथे अभ्यास केला. या शूर योद्धा स्त्रियांनी प्राणाची शर्थ करून प्रसंगी प्राण त्याग प्राण व्याग करून अगदी जिकिरीने ब्रिटिशांच्या विरोधात लढा दिला व भारतात स्वातंत्र्य लढयाची ठिणगी उठवली. इंग्रजांविरुद्धी उठाव हा संस्थाने खालसा करण्याच्या कारणावरून निर्माण झाली. इंग्रजांच्या आधुनिक शस्त्राच्या विरोधात या शूर वीरांगणांनी रणशिंग फुंकले.

प्रस्तावना :

भारतीय इतिहासात स्त्रियांनी सक्रियपणे कार्य केलेले

आहे; पण त्यांचे कार्य मात्र अदृश्य स्वरूपात आहे. स्त्री-पुरुष असमानता हे मुळ कारण याच्या मागे आढळते. हे दुय्यमत्व स्त्रिला जणू मुद्दामच बहाल केलेले आहे. लिंगभेद, स्त्रीची दुय्यमता, पुरुषसत्ताक मनोवृत्ती या संकल्पना जगातील सर्वच स्त्रियांना पडद्याआड भूमिका निभावण्यास भाग पाडते. सुलतानशाही, मुघल व मराठा या कालखंडांमध्ये स्त्रियांना युद्धांचे तसेच राज्यकारभारात सहयोग देण्याइतपत शिक्षण दिले जात होते. गांधीजींच्या प्रेरणेने तसेच वरिष्ठ वर्गातील स्त्रियांनी सामाजिक, राजकीय, क्रांतिकारी चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतला. त्यांनी ज्या भूमिका निभावल्या त्यातून त्यांचे शौर्य दिसून येते.

1. रझिया सुलताना :

शाही घराण्यातील तसेच अभिजात वर्गातील अनेक स्त्रियांनी राजकीय सत्तेचा वापर करून शौर्य दर्शवले आहे. अलतमशानंतर रुकनुद्दीन फिरोज याला सत्ता प्राप्त करून देण्यात त्याची आई शाह तुर्कनचा अधिक प्रभाव होता. रझिया सुलताना हीने जनतेच्या संमतीने रुकनुद्दीन फिरोजची सत्ता समाप्त करून गादी प्राप्त केली होती. रझिया सुलताना ही दिल्लीचा सुलतान इल्तुमिश यांची कन्या होती. ती

मध्ययुगीन काळात दिल्लीच्या सिंहासनावर बसलेली एकमेव मुस्लिम महिला होती. रझियाने प्रचलित पडदा पद्धतीचा त्याग करून धैर्याने दरबारात राज्य शासन केले होते. तिला राज्य करताना अनेक विरोधकांशी तोंड द्यावे लागले. ती शौर्याने शिकार करायची. सेनेचे नेतृत्व अतिशय खंबिरपणे तिने केले होते. रणथंबोर विरुद्ध अतिशय शौर्याने तिने नेतृत्व केले होते. रझिया ही तार्तर (इल्बारी) घराण्यातील पहिली राणी होती. रझिया विषयी विस्तृत माहिती फिरिश्ता खुसरौ सारख्या लेखकांच्या ग्रंथातून प्राप्त होते. वडिलांनी तिला लहानपणापासूनच धार्मिक व लष्करी शिक्षणात कुशल बनवले होते. त्यांनी राज्यकारभारात सुद्धा अनेकदा तिला सहभागी करवून घेतले होते.

अलतमशाने जेष्ठ राजपुत्र नासिरुद्दीन मुहम्मद याच्या आकस्मित मृत्यूनंतर (१२२९) इतर सर्व राजपुत्रांना सोडून रझियाची निवड भावी वारसाकरिता केली. पुरुषी वेशात हत्तीवर बसून ती प्रजेस दर्शन देत असे. तिने हिंदूवरील जाचक असा जझिया कर रद्द केला. राज्यात महत्वाच्या सुधारणा करताना तिने रस्त्यांची व्यवस्था इमारतींची डागडुजी तसेच पिण्याच्या पाण्याची योग्य व्यवस्था केली. नाणी पाडताना 'उम्दत्-उल्-निश्वा' अशी मुद्रा छापली. विरोधकांचा निःपात करताना राज्यात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. तुर्की सरदारांचे वर्चस्व कमी करण्याकरिता जमालुद्दीन याकूत या अब्सिनियन गुलामास शाही तबेला प्रमुख बनवले. तुर्की सरदारांनी स्त्रीचे सम्राज्ञीपद सहन न

झाल्याने तिच्यावर हल्ला केला. तिने शौर्याने पराक्रम दर्शवला पण, जमालुधीन याकूतला तुर्की सरदारांनी ठार केल्यावर ती त्याच्या मृत्यूने खचली. तिला तुरुंगात टाकले. पण २४ ऑक्टोबर १२४० ला अलपुनिया व ती पळून जाताना अज्ञात इसमांनी उभयतांचा वध केला.

२. किन्नरची राणी चैन्नम्मा :

अशीच एक भारतातील लढवय्यी स्त्री योद्धा कर्नाटकातील किन्नरची राणी चैन्नम्मा होय. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या सुमारे ३३ वर्ष पूर्वी त्यांनी १८२४ मध्ये इंग्रजांच्या विरुद्ध सशस्त्र ... संघर्ष केला होता. त्यांचा जन्म २३ ऑक्टोबर १७७८ मध्ये कर्नाटकातील बेलगाव जिल्ह्यात काकती येथे झाला. त्यांचे नाव कर्नाटकात विरश्रीत घेतले जाते. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विरोधात अतिशय निकराने त्यांनी लढा दिला. राणी चैन्नम्मा यांच्या पतीचे निधन झाले व नंतर पुत्राच्या निधनाने त्या हतबल झाल्या त्यांनी शिवलिंगप्पा यास उत्तराधिकारी बनवण्याचा निर्णय घेतला पण राणीला नकार दिल्यावर इंग्रजांविरुद्ध तिने प्रहार सुरू केला. दत्तक पुत्राच्या राज्याभिषेकास अमान्य करून ब्रिटिश ने राज्य ब्रिटिश साम्राज्यात विलिन करून घेत होते. 'डाक्ट्रिन ऑफ लेप्स' या नियमा व्यतिरिक्त इंग्रजांनी लादलेल्या कराच्या विरोधातही राणी चैन्नम्माने युद्ध पुकारले होते. इंग्रजांविरुद्ध शौर्याने लढा देताना राणीला कैद करून बेलहोंगल किल्ल्यात बंदिस्त केले होते. २२ फेब्रुवारी १८२९ मध्ये मात्र त्यांची जीवनज्योत मावळली. पण आजही पुणे-बेंगलूर राष्ट्रीय राज्यमार्गावरील बेलगाव जवळील किन्नरचा राजमहल तसेच अनेक गौरवशाली इमारती त्यांच्या शौर्याची गाथा गातात. ब्रिटिशांच्या विरोधात भारतात पहिली ठिणगी राणी चैन्नम्मांनी टाकली व त्याच्या ज्वाळा हळूहळू भारतात पसरू लागल्या.

३. राणी जिंदा कौर :

राणी जिंदन कौर या शिख साम्राज्यातील दुसऱ्या महाराणी होत्या. भारताच्या इतिहासातील जीव पणाला लावून मातृभूमीचं रक्षण करणार व्यक्तिमत्व होय. तान्हा बाळाला मातृत्वापासून राज्याच्या संरक्षणासाठी दूर ठेवणारी थोर माताच नव्हे ती राजमाता होती. ही इंग्रजांविरुद्ध लढा देणारी रणरागिनी पंजाबचे महाराजा रणजित सिंह यांची धर्मपत्नी होती. पतीच्या मृत्यूनंतर खचून न जाता इंग्रजांविरुद्ध तिने निकराने लढा दिला. राणी जिंदा कौर यांचा जन्म १८१७

मध्ये सरदार मन्नासिंह यांच्या घरी झाला. राणी जिंदा कौर यांचे १८३५ मध्ये महाराजा रणजित सिंह यांच्याशी विवाह झाला व लग्नानंतर दिलीप नावाच्या पुत्र झाला व १८३९ मध्ये महाराजा रणजित सिंहाचा मृत्यू झाला. १८४३ मध्ये दिलीप सिंह पाच वर्षांचा असताना स्वतः राणीने पुत्राला राज्यकारभार पाहत राज्याच्या गादीवर बसवले. त्यांनी राजा लालासिंह यांच्या सोबत मिळून इंग्रजांविरुद्ध लढा दिला. राणीने वापरलेल्या युद्ध कौशल्यापुढे इंग्रजांच्या बंदुका व तोफा निकामी ठरल्या होत्या. इंग्रजांविरुद्धचे युद्ध १८४५ मध्ये झाले. राणीची रणनिती एवढी प्रगल्भ होती की, त्यापुढे इंग्रजांची आधुनिक हत्यारे कुचकामी ठरत होती. इंग्रजांनी राणी जिंदा कौर यांच्या विरोधात महाभिधान लागू केले व त्यांना लाहोर सोडणे भाग पडले. व यातच इंग्रजांनी पंजाबचा बराचसा भाग गिळंकृत केला. चुनार किल्ल्यात राणीला नजरकैद केले गेले. पण मोलकरणीच्या वेशात त्या नजरकैदेतून बाहेर पडल्या व त्यांनी नेपाळ मध्ये आश्रय घेतला. व १८५७ काश्मिरच्या च्या उठावात महाराजासोबत युद्धात सहभाग घेतला. या दरम्यान राजकुमार दिलीप यांचे पालनपोषण या नावाने व्हिक्टोरियाच्या दरबारात झाले व १८६३ मध्ये राणी जिंदा कौर यांनी अथक परिश्रमातून मुलासोबत भेट घेतली व इंग्लंड मध्येच शेवटचा श्वास घेतला. अशा असाधारण योद्धा स्त्रीचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अमूलाग्र असा सहभाग होता.

अशा अनेक स्त्रियांनी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता युद्धात झोकून दिले होते. त्यांना शतशः प्रणाम.

४. रणरागिणी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई :

राणी लक्ष्मीबाईंचा जन्म १८ नोव्हेंबर मध्ये बनारस येथे झाला. या राणीला २१ मनकर्णिका नावामुळे 'मनू' म्हणत इ.स. १८४३ मध्ये झाशी संस्थानचे प्रमुख सुभेदार गंगाधर राव यांच्याशी विवाहानंतर झाशीची राणी झाली. १८५१ मध्ये ए पुत्ररत्न प्राप्त झाले पण अवघ्या दोन वर्षात ते गेले या दुःखातून सावरताना दामोदर' नावाच्या मुलाला दत्तक घेतले. आणि काही दिवसांतच गंगाधर रावांचा मृत्यू झाला. अवघ्या १८ व्या वर्षी त्या विधवा बनल्या ब्रिटिशांनी वारसा हक्क नाकारून ७ मार्च १८५४ रोजी झाशी संस्थान खालसा केले. त्यांनी अतिशय कुशाग्र बुद्धीने, शौर्याने राज्य सांभाळले होते. त्यामुळे त्यांनी 'मेरी आंशी नही पंगी' ही गर्जना ब्रिटिशांच्या विरोधात केली ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध १८५७ चा काळ धुमसत

होता. अनेक हजारो सैनिक प्राण पणाला लावून इंग्रजांविरुद्ध लढत होते. नानासाहेब व तात्या टोपेंच्या समवेत राणी लक्ष्मीबाईनी सुद्धा स्वदेश, स्वधर्म व स्वबांधवांकरिता रणशिंग फुंकले. बंडेलखंडात काल्पी व कूच येथे ब्रिटिश सैन्याशी घनघोर युद्ध करत झुंजत होती. राणी अतिशय शौर्याने अकरा दिवस इंग्रजांविरुद्ध झुंज देत होती. पण अखेरीस ओर्छा दरवाजा फितुरांनी इंग्रजांना उघडून दिला. व त्या सैन्यांनी झाशीच्या सुमारे तीन हजार लोकांची कत्तल करून अत्याचार केले. अवघ्या २२ वर्षांची राणी कंबरेला जांबिया व समसेर समशेर बांधून पुरुष वेश करून १०२ मैल अंतर कापून भरधाव घोड्या वर राणी धावत होत्या, पण नाला आडवा आला व घोडा बुजला, त्याच क्षणी इंग्रजी सैनिकांनी वार करून राणीला जखमी केले. पण शेवटच्या रक्ताच्या थेंबापर्यंत त्यांनी लढा दिला व १८ जून १८५८ रोजी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी व रक्षणासाठी त्यांनी प्राणाची आहुती दिली.

५. आयोध्येची बेगम हजरत महल :

भारताची भूमी शूरवीरांनी जशी गाजवली तशीच विरांगणांनी शौर्याने लढा दिला व ब्रिटिशांच्या विरोधाने स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकले. अशाच पराक्रमी राजघराण्यातील स्त्रियांपैकी 'बेगम हजरत महल' या एक शूर योद्धा होत्या.

त्यांचा जन्म फैजापूर येथील गरीब कुटुंबात झाला. त्यांचे मुळ नाव मुहम्मदी खानुम होते. तिचा विवाह अवधच्या नवाब वाजीद अली सोबत झाले. विवाहानंतर तिचे नाव 'बेगम हजरत महल' ठेवले गेले. त्या सैन्य व युद्ध कौशल्याने निपूण होत्या. त्यांच्यात आदर्श व कुशल राज्यकर्त्यांचे सर्व

गुण सामावलेले होते. इ.स. १८५६ मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने नवाब वाजीद अली शाह च्या अवध राज्य खालसा केले व नवाबास बंदी बनवून कोलकाता येथे नेले.

पण बेगम हजरत महल यांनी अवधची सत्ता सांभाळत इंग्रजांविरुद्ध युद्धास सज्ज झाली. सैनिकांचे मनोबल वाढवत त्यांनी झाशीच्या राणीप्रमाणेच सैन्यात महिला सैनिक दल कार्यरत केले. त्यांच्या नेतृत्वाने सैनिकांनी इंग्रजांना लखनौजवळ चिनहट, दिलकुशा येथे हरवले व अवध प्रांतातील गौडा, फैजाबाद, सलोन, बहराइच यांना इंग्रजांपासून सोडवून लखनौवर विजय मिळवला. इंग्रजांनी बेगमच्या कोठीवर कब्जा मिळवल्यावर तिला हार पत्करून महल सोडून जावे लागले. पण त्यांनी धैर्याने जंगलात वास्तव्य करून गुरिल्ला युद्ध नितीने इंग्रजांविरुद्धातील युद्धात मौलाना अहमदशाह यांची हत्या करण्यात आली. त्यामुळे एकट्या पडलेल्या हजरत महल यांनी लखनौ सोडून नेपाळचे राजा राणा जंगबहादुर यांच्याकडे शरण घेतली.

संदर्भ :-

- 1) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, प्रा. डॉ. एस एस गाठाळ
- 2) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, डॉ. सौ. पद्मजा पाटील, डॉ. सौ. शोभना जाधव

किन्नूर संस्थानातील राणी चेन्नम्माचे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात योगदान

डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

मराठी विभाग,

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव,

ता. चाकूर जि.लातूर

Email-bdigole007@gmail.com

भा

रतभूमीत अनेक कर्तृत्ववान धाडसी स्त्रिया होऊन

गेल्या. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील स्त्रियांचे योगदान हे स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने मोलाचे आहे. राजकीय हक्क मिळवण्यासाठी जवळपास 200 वर्ष संघर्ष करावा लागला. तेच राजकीय हक्क आपल्या देशात इंग्लंड मधील स्त्रियांच्या लढ्याप्रमाणे लढा देण्याची आवश्यकता भासली नाही. लढ्याशिवाय मिळाले आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी धैर्याने, हिमतीने, त्यागाने, पराक्रमाने स्वातंत्र्यसंग्रामातील आणि महात्मा गांधी यांनी उभारलेल्या चळवळीमध्ये होय. या नव्वद वर्षांच्या कालखंडात रणरागिनी, झाशीची राणी, सुनीता चौधरी, राणी चेन्नम्मा, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, शिरोदे प्रभा, कल्पना दत्ता, राणी गीदालू यासारख्या पराक्रमी स्त्रियांनी ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात जिगरबाज, मारता -मारता मरेन अशी झुंज दिली, तर सरोजिनी नायडू, अरुणा असफली, उषा मेहता, लीलाताई पाटील, हौसाताई पाटील यासारख्या शूर स्त्रियांनी महात्मा गांधी यांच्या सत्य, अहिंसा मार्गाने इंग्रजांच्या सत्तेला हादरे देऊन पळता भुई थोडी केली. त्यापैकीच इतिहासाने फारशी दखल न घेतलेले एक रत्न म्हणजे राणी चेन्नम्मा होय. बलदंड इंग्रज साम्राज्यविरुद्ध दंड थोपटून बंड करणारी अल्पावधीत का होईना स्वतः राखणारी किन्नूर संस्थानची क्रांतिकारक राणी चेन्नम्मा ही राणी लक्ष्मीबाई च्या 56 वर्षां अगोदर भारतातल्या संस्थानिकातील अगदी पहिली उठाव करणारी स्त्री होती. वाघाशेजारी एक पूर्णपणे शस्त्रसज्ज वाघीण मल्लसर्जाला मृत वाघावर आपला हक्क सांगणारी आणि जंगलातील क्रीडेत अडथळा आणल्याबद्दल या अगंतुकावर संतापले. तो जणू एखाद्या राणीसारखी दिसणारी ही ठसठशीत

आणि सुंदर कुमारीकेला मल्लसर्जाने पाहिले. यावेळी चेन्नम्मा तारुण्याच्या बहरात होती. याप्रसंगी तिचे वय 22 वर्षांचे होते. ती सुंदर आणि चपळ होती. अशा क्रांतिकारक राणी चेन्नम्माचा जन्म कर्नाटक राज्यातील बेळगाव येथे धुळप्पगौडा देसाई आणि पद्मावती यांच्या पोटी 23 ऑक्टोबर 1778 मध्ये झाला. बालपणातच तलवारबाजी, घोडेस्वारी आणि युद्ध कलेची आवड होती. राजघराण्यात जन्म झाल्यामुळे चेन्नम्माला हा छंद पूर्ण करण्याची परवानगी मिळाली होती. तारुण्यातच युद्ध कौशल्यात पारंगत झाली. राणी चेन्नम्मा युद्ध कौशल्यातील योग्यता, सौंदर्य, चपळता पाहून कर्नाटकमधील किन्नूर राज्यातील देसाई परिवारातील राजा मल्लसर्जासोबत विवाह झाला. काही काळ प्रापंचिक सुख लाभले. मात्र यानंतर राणी चेन्नम्मावर एका मागून एक दुःखाचे डोंगर कोसळले. पती राजा मल्लसर्जा आणि स्वतःचा मुलगा आजारानंतर शिवबसवराज हा अल्पायुशी ठरला. नंतरच्या काळात सतत बुद्धीला जागून राणी चेन्नम्माने नवऱ्याला दिलेला शब्द पाळला. तिने सवत रुद्रम्मावर स्वतःच्या मोठ्या बहिणीप्रमाणे प्रेम केले आणि शिवलिंग रुद्रसर्जा (उर्फ बापूसाहेब) व वीर रुद्रसर्जा (उर्फ बाबासाहेब) या सवतींच्या मुलांवर पोटच्या मुलाप्रमाणे वासल्याचा वर्षाव केला. राणी रुद्रम्माचा मुलगा शिवलिंग रुद्रसर्जा हा मल्लसर्जा नंतर गादीवर यावा अशी चेन्नम्माला तीव्र तळमळ होती. काही वर्षांतच वीर रुद्रसर्जासुद्धा मृत्युमुखी पडला. रुद्रम्माचा मुलगा शिवलिंग रुद्रसर्जा हा मल्लसर्जानंतरचा किन्नूर गादीचा एकमेव वारस म्हणून जिवंत राहिला. राणी रुद्रम्मादेखील ज्ञान आणि विद्वत्त्व असे असल्यामुळे धर्म आणि तत्त्वज्ञान यामध्ये अधिकाधिक रस घेऊ लागली. ती हळूहळू पुढे सार्वजनिक जीवनातूनही निवृत्त झाली. धर्मसाधनेत स्वतःला गुंतवू लागली. कुटुंबाच्या आणि

राज्याच्या अधिकाधिक जबाबदाऱ्या पत्करायला राजी असलेल्या चेन्नम्मावर रुद्रम्माने राज्याच्या जबाबदाऱ्या सोपवल्या. चेन्नम्माला राज्याभिषेक बाबींमध्ये सूक्ष्म अशी गोडी होती. अन्याय आणि क्रौर्य यांना आसरा देणे तिला मान्य नव्हते. या गुणामुळे पतीला आणि प्रजेला प्रिय झाली. मराठे आणि ब्रिटिश यांच्या संघर्षात ओढाताण होत असलेल्या राज्याच्या कारभारातील पतीला मदत करू लागली. ती सर्वार्थाने तिच्या नवऱ्याची सखी, गृहिणी आणि मार्गदर्शक होती. म्हणूनच ती राज्यकारभाराचा ताबा घेऊ शकली. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे सूक्ष्म आकलन, बुद्धिमान, साहसदृष्टी लाभलेली होती. प्रजेवर लेकराप्रमाणे प्रेम करायची आणि लोकात मोकळेपणाने मिसळायची. प्रजेच्या समस्या, दुःख, वेदना, मन, नाडी कळाली होती. त्यामुळे जलद गतीने निर्णय घेऊन गोरगरिबांना, गरजवंतांना मदत करायची. आपले सैन्य, अधिकारी यांच्याबरोबर सतत सल्लामसलत करून राज्याचे आधारस्तंभ समजायची. पराक्रमी शिपायांना इनाम देऊन कोडकौतुक करण्यात तरबेज होती. मल्लसर्जांच्या मृत्यूनंतर आठ वर्षे राणी चेन्नम्माने शिवलिंग रुद्रसर्जांच्या नावाने राज्याचा गाडा सुरळीतपणे चालवला. कीर्तुर संस्थानच्या कारभारात हस्तक्षेप करून ते गिळंकृत करण्याच्या संधीची ब्रिटिश डोळ्यात तेल घालून वाटच बघत होते. शिवलिंग रुद्रसर्जा सतत आजारी पडत होता. आता तो नावापुरता राजा राहिला होता. अप्रत्यक्षरीत्या राणी चेन्नम्माच राज्यकारभार करीत होती. मस्तमर्डीच्या बाळगौडाचा मुलगा शिवलिंगप्पा दत्तक म्हणून निवड केली. हा दत्तक पुत्र धडधाकट, चपळ, तेजपुंज होता. याचे सवाई मल्लसर्जा असे नाव ठेवून कायदेशीर वारस म्हणून कितूर संस्थानाचे सर्वाधिकार देण्यात आले.

सवाई मल्लसर्जा हा मुलगा दत्तक घेऊन राजसिंहासनाचा उत्तराधिकारी म्हणून घोषित केल्यामुळे खूप दांडगी समस्या निर्माण झाली. राणी चेन्नम्मा भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाची नायिका म्हणून गौरव करण्यात आला होता. त्या दिवसापासून कर्नाटकसहित संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांची सत्ता सुरू झाली. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे गव्हर्नर लॉर्ड डलहौसी यांनी दत्तक कायद्याच्या विरोधात घोषणा देऊन निषेध दर्शविला कारण की, भारतातील राजवंशात गादीवर बसण्यासाठी वारस नसेल तर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आपल्या ताब्यात ते राज्य घेत असत.

इंग्रजांनी अशा भारतीय राजांना पदभ्रष्ट करून राज्य संस्थाने हडप करण्याची नीती आखली होती. या नीतीमुळे राणी चेन्नम्माला कितूरच्या गादीवर दत्तक पुत्राला बसवत असेल, तर नियमाच्या विरुद्ध आहे. असे सांगून राणी चेन्नम्मास रोखण्याचा प्रयत्न केला. सल्लामसलत करून हा प्रश्न सोडवण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करण्यात आले; परंतु चर्चा निष्फळ ठरली. त्यामुळे राणी चेन्नम्माने कितूर मधील ब्रिटिश अधिकाऱ्यासोबतची तडजोड असफल झालेली पाहून बॉम्बे प्रेसिडेन्सीचे गव्हर्नर सोबत चर्चेतून तोडगा निघाला नाही. कारण इंग्रजांच्या कितूरवर कोणत्याही परिस्थितीत कब्जा करण्याचा मनसुबा होता. ब्रिटिश राजे कितूरचे महत्वाचे खजिन्यात मौल्यवान सोन्याचे दागिने होते ते हडप करायचे होते. अंदाजे तत्कालीन कितूरच्या खजिन्यात 15 लाख रुपये इंग्रजांना लुटायचे होते. त्यामुळे दत्तक सवाई मल्लसर्जा यास गादीचा वारस मानण्यास नकार होता. या नकारामुळे कितूर आणि ब्रिटिशांमध्ये संघर्ष होण्याची शक्यता निर्माण झाली. कितूर संस्थानच्या भवितव्याबद्दल राणी चेन्नम्मा आशेचा किरण होती. थकलेची दुष्ट मनसुबे आणि शिवाय कन्नूर मल्लप्पासारख्या तिच्या काही दरबारी फितूर लोकांचे कूटिल कपटकारस्थान याविषयी तिच्या मनात संशयाची पाल चुकचुकत होती. कितूरच्या राज्यकारभारात थॅकेरला ढवळाढवळ करण्याची संधी निर्माण होऊ द्यायची नव्हती. ही जोखीम राणी चेन्नम्माला परवडणारी नव्हती. तिने प्रमुख मंडळींना आणि कन्नूर मल्लचा सरदार मल्लप्पा शेड्डी, गुरु सिद्धप्पा, हिम्मत सिंग, नरसिंगराव गुरुपुत्र वीरप्पा इत्यादी सरदारांना बोलावून घेतले आणि या निर्वाणीच्या घटकेला आपापसातील मतभेदांना तिलांजली देऊन एकजुटीने निष्ठा ठेवून संस्थानाला संपूर्ण पाठिंबा देण्याचे आवाहन केले. सर्वांनी संस्थानाशी सर्वतोपरी एकनिष्ठ राहण्याची विडा उचलून शपथ घेतली. तरीही कन्नूर मल्लप्पाच्या व व्यंकटरावाच्या अंतर्मनात दुष्ट हेतू होते. 'घर का भेदी लंका ढाल' म्हटल्याप्रमाणे अशा गद्दार लोकांनी ब्रिटिशांना तत्कालीन काळात साथ दिल्यामुळे आणि गुप्त माहिती पुरवल्यामुळे तर ब्रिटिशांनी वसाहतीच्या रूपात भारतात प्रथम आपले पाय पसरून 150 वर्षे 'सोने की अंडी' देणाऱ्या भारतमातेला लुटले आणि कपाळ करंटे करून लक्तेरे काढले आहेत.

चेन्नम्मा जागरूक होती आणि अनुकूल काळाची वाट पाहत होती. किल्ला आणि राजवाडा हे सुद्धा ब्रिटिश पहारेकरी व शिपायांनी घेतलेले होते. सरदारांना व इतर अधिकाऱ्यांना चेन्नम्माला भेटू देत नसत. चेन्नम्माविषयी प्रेमादर बाळगणाऱ्या प्रजाजनांना भेटू दिले जात नसे. राजकुटुंबीयांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीतील आदर नाहीसा झाला होता. ब्रिटिश चेन्नम्माच्या हालचालीवर बारीक नजर ठेवून होते. दिवसेंदिवस परिस्थिती असह्य होत चालली होती. राणी चेन्नम्माच्या जखमेवर मीठ चोळावे त्याप्रमाणे थॅकरने दत्तक मुलगा शिवलिंगप्पा याला कित्तूर मधून तातडीने दूर पाठवण्याचे फर्मान काढले. या खेळीमागे थॅकरचा कुटील, दुष्ट डाव होता. कारण शिवलिंगप्पाच्या कित्तूरमधील वास्तव्याने संस्थानाचे सार्वभौमत्व पुन्हा मिळण्याच्या अपेक्षा प्रजेच्या मनात जिवंत राहिली असती. या फर्मानाने राणी चेन्नम्मा अतिशय बेचैन झाली होती. गादीचा वारसच देशोधडीला लागला तर कित्तूरमध्ये राहयला ती तयार नव्हती. राणी चेन्नम्माने तह केला की, इंग्रज जर सांगून ऐकत नसतील तर संघर्ष करण्यास आम्ही मागे हटणार नाही. राणी चेन्नम्माच्या या स्फूर्तीदायक भाषणांनी जमलेल्या लोकांचे क्षात्रतेज खडबडून जागे झाले. कित्तूरच्या सैनिकांच्या तलवारी विस्तारप्रमाणे झळाळू लागल्या. एक बुलंद आवाजात सारे सैनिक ओरडले, “कित्तूर चिरायू होवो, राणी चेन्नम्मा चिरायू होवो!” त्यांचे आणि त्यांच्या घोषणांचे आवाज कित्तूरच्या किल्ल्यातील बुरुजा बुरुजा मधून घुमू लागले. तत्कालीन कालखंडातील पहिली राणी होती की, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी विरुद्ध लढण्याची तयारी करून, कंबर खेचून, रणशिंग फुंकले गेले होते. ब्रिटिशांना राणी चेन्नम्मा युद्ध करण्यास सज्ज आहे असे समजले आणि 1924 मध्ये दोन्हीकडील सैन्य आमने-सामने आले. एक असा लढा उभा राहिला. ज्याचा परिणाम अगोदरच माहीत होता. कित्तूरसारख्या छोट्या राज्याने ब्रिटिश साम्राज्यविरुद्ध युद्धाची ललकारी ठोकली होती. एक तर आजादी, स्वातंत्रता मिळवायची नाही, तर मरायचे असा फैसला राणी चेन्नम्मांनी केलेला होता. या लढाईमध्ये ब्रिटिशांनी भारतीय महिलांमध्ये युद्ध करण्याचे कौशल्य आजमावल्या आणि स्त्रियासुद्धा लढाई करू शकतात .हे पाहून ब्रिटिशांचे होश उडाले. पुरती ब्रिटिश घाबरले होते; परंतु ब्रिटिशांना पाठीमागून मिळणाऱ्या मदतीमुळे लढणे शक्य झाले. शेवटी ब्रिटिशांनी ही लढाई

आपल्या प्रचंड सैन्य बळावर आणि आधुनिक शस्त्र, हत्यार यांच्या जोरावर जिंकली असली, तरी त्यांचा पराजय झाल्यासारखे प्रचंड नुकसान झाले होते. ब्रिटीशांच्या घोडदळातील माणसांचा पुरता पाडाव झाल्याने दिंडीदरवाज्यातून किल्ल्याबाहेर पळून जाणे भाग होते. एवढी ब्रिटिश सैन्याची कोंडी चहूबाजूने राणी चेन्नम्माच्या सैनिकांनी केली होती. राणी चेन्नम्माच्या सैन्याने ब्रिटिश सैन्याला किल्ल्याबाहेर पळवून लावले आणि केम्पनमर्डीच्या शिवेवरील त्यांच्या छावण्यात ते परत येईपर्यंत त्यांच्यातील काहीना ठार मारले होते. काही ब्रिटिश सोजीरांनी खाजगी घरामध्ये आसरा घेतला होता तर काही केम्पनमर्डीच्या जवळच्या तंबूत लपून बसले होते. कित्तूरच्या शिपायांनी सुमारे 40 लोकांना पकडून राजवाड्यात आणले. त्यात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या छावणीतील बारा मुले व काही स्त्रिया होत्या. त्यांना राणी चेन्नम्मापुढे आणण्यात आले. तेव्हा राणी चन्नम्मांनी सोजिरांना कैदेत टाकण्याचा हुकूम दिला. बायका मुलाबद्दल राणी चन्नम्माने सौजन्य दाखवले. राजमाता जिजाऊ, छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे आदर्श जाज्वल्य तिच्या डोळ्यासमोर असावेत. असे म्हटले तरी ते योग्य होईल. बायका मुलांना पकडल्याबद्दल सैनिकांची कानउघाडणी केली. तिच्या आज्ञेनुसार या बायका मुलांना राजवाड्यात नेण्यात आले आणि अन्न व निवारा देण्यात आला. राणी चेन्नम्मा आपल्या सिंहासनावरून खाली उतरून आली. तिने त्या मुलांना प्रेमाने मायेच्या स्पर्शाने कुरवाळले आणि त्यांना धीर दिला. राणी चेन्नम्माच्या या दयाळू, प्रेमळ वागणुकीमुळे पकडलेल्या बायका मुलांची भीती नाहीशी झाली. त्यांना घरच्यासारखे वाटू लागले कीत्तूरच्या राजवाड्यात पाहुण्यांचे परंपरागत आदरातिथ्य केले जाते. त्याप्रमाणे कैद केलेल्या बायका मुलांचे ही आदरातिथ्य करण्यात आले. तुमची बायका मुली सुरक्षित आहेत व त्यांना केव्हाही घेऊन जाता येईल. असा निरोप पाठवला राणी चेन्नम्माचा हा दयाळूपणा थॅकरेला समजला तेव्हा तो भारावून गेला. या उमद्या स्त्रीला भेटावे आणि तिच्याशी बोलावे असे त्याला वाटले. 11 खेड्याचे इनाम घेऊन ब्रिटिशांनी समझोता करायला तिचे मन वळवण्याचा प्रयत्न करण्याचा विचार थॅकरेच्या मनात आला होता. तसा निरोपही राणी चेन्नम्माकडे पाठवण्यात आला होता; परंतु चेन्नम्माने तो तुच्छतेने फेटाळला. थॅकरेला भेटण्याची इच्छा

तिला मुळीच नव्हती. इंग्रजांनी लढाई जिंकली होती; परंतु राणी चेन्नमाने ब्रिटिशांचे खूप नुकसान केले होते. यानंतर ब्रिटिश कधीही परत किन्नोरकडे वाकड्या नजरेने पाहणार नाहीत आणि किन्नोरच्या युद्धात झालेले नुकसान ब्रिटिश कधीही विसरणार नाहीत. इतकी अद्वल ब्रिटिशांना घडली होती. या लढाईत इंग्रजांच्या 20000 सैनिकांनी व 400 बंदूकधारी सैनिकांनी सहारा घेतला होता. युद्धाच्या पहिल्या टप्प्यात ब्रिटिश सैन्याचे नुकसान झाले होते. चेन्नम्माच्या सैन्याने घोडदळावर आणि पायदळावर हल्ला चढवला. या भयानक हल्ल्यामुळे ब्रिटिश सैन्य चक्रावले. कीन्नोरच्या शिपायांनी ब्रिटिशांच्या फौजेत घुसून शक्य तितक्यांची कत्तल केली होती. किल्ल्याच्या उंच टोकावरून अश्वारूढ राणी चेन्नम्मा आपल्या सैन्याच्या हालचाली चालवीत होती. कीन्नोरचे सैन्य ब्रिटिश सैन्यवर एवढे तुटून पडले की, ब्रिटिश सोजीरांना भानावर यायला वेळच मिळाला नाही. त्यांच्यातले पुष्कळ सैन्य चेन्नम्माच्या सैन्याकडून छिन्नविछिन्न होऊन मरण पावले होते. गोंधळून आणि नैतिक अवसान गमावून ते पळून गेले. ब्रिटिश एजंट आणि कलेक्टर जॉन थॅकरेवर बाळप्याने आपल्या बंदुकीचा नेम धरून गोळी झाडली. बाळप्या नेमबाज होता. गोळी थॅकरेच्या छातीत घुसली आणि तो घोड्यावरून खाली कोसळला. शिपायांचे एक टोळके त्याच्याकडे धावले आणि त्यांनी त्याच्या देहाचे तुकडे तुकडे करून टाकले. राम हबसी नावाच्या हबसी शिपायाने त्याचे मुंडके कापले आपल्या भाल्याच्या टोकावर सर्वांना दिसेल इतके उंच धरले “थॅकरे मेला; थॅकरे मेला” असे ओरडत तो रणभूमीवर पळत राहिला. हे पाहून ब्रिटिश शिपाई हताश झाले आणि सैरावैरा धावत सुटले. त्या संग्रामात सुमारे 80 ब्रिटिश सोजीर मारले गेले होते. काही जखमी झाले तर काही परागंदा झाले होते. तसेच सेनाधिकारी कॅप्टन ब्लॅक लेफ्टनंट, मद्रासच्या घोडदळाचा लेफ्टनंट सेवल मारला गेले. ब्रिटिशावर निर्णायक विजय मिळवून आणि त्यांच्या फौजेला किन्नोरच्या हद्दीवर पिटाळून चेन्नम्माचे सैन्य वेगाने किन्नोरला परतले. काही ब्रिटिश अधिकारी आणि ब्रिटिश सरकारची धारवाड व बेळगाव येथील कचेरीतले नोकर हे किन्नोरमधील काही खासगी घरात लपून राहिलेले असल्याची बातमी किन्नोरच्या अधिकाऱ्यांना मिळालेली होती. चेन्नम्माच्या सैनिकांनी मि. थॅकरेचे राजकीय सहाय्यक मी. ए. आर. स्टीव्हन्सन आणि मि. एलियट व शिरस्तेदार मी.

श्रीनिवासराव यांना अटक करून राणी चेन्नम्मापुढे आणण्यात आले. त्यांच्यावर खटले भरा आणि गुन्हे सिद्ध झाल्यानंतर शिक्षा देता येईल तोपर्यंत त्यांना ओलीस म्हणून तुरुंगात ठेवण्याचा आदेश दिला. किन्नोरमध्ये त्या संध्याकाळी राजवाड्यात किल्ल्यात गावात आनंदाचे विजयोत्सवाचे सोहळे साजरे झाले. किन्नोरच्या पराक्रमी सैनिकांनी बलिष्ठ ब्रिटिशांविरुद्ध दिलेल्या लढतीत महान विजय मिळवला होता. केवळ कर्नाटकच्या इतिहासातील नव्हे तर भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या इतिहासातील तो एक तेजस्वी दिवस होता. या पराजयानंतर ब्रिटिश स्वस्थ बसणार नाहीत किन्नोरवर जोरदार चढाई करायला ते मनुष्यबळ गोळा करीत असावेत याची चांगलीच जाणीव चेन्नम्माला होती. आपले सामर्थ्य आणि दौर्बल्य हे दोन्ही तिला माहित होते. एकटे किन्नोरचे सैन्य एकवटलेल्या ब्रिटिशांशी लढत द्यायला अपुरे पडेल याचेसुद्धा तिला भान होते. मनुष्यबळ, शस्त्रास्त्रे व युद्धतंत्र याबाबतीत ब्रिटिश फौजांची ताकद फार वरच्या दर्जाची होती. त्यामुळे सर्व विचार करून राणीने व तिच्या सहकाऱ्यांनी एकमताने ब्रिटिशांशी स्नेहभावाने सलोखा करण्याचे ठरवले. पूर्वीप्रमाणे संस्थानाला स्वयंशासनाचे अधिकार देण्याचे ब्रिटिशांनी मान्य केले. स्नेहभावाचा दुबळेपणा असा चुकीचा अर्थ लावल्यास आणि त्याचा अवमान केल्यास तसेच लष्करी बळावर ब्रिटिशांनी कीन्नोर चिरडून टाकायचा प्रयत्न केल्यास स्वातंत्र्यावर जीवाहून अधिक प्रेम करणारे किन्नोरचे लोक कोणत्याही टोकाला जातील. शेवटी किन्नोरला शरणागतीच पत्करावी लागली तर ते प्रथम मी. ए. आर. स्टीव्हन्सन आणि मी. एलियट या दोघांना ठार मारतील आणि नंतर त्यांचा मानबिंदू असलेल्या राणी चेन्नम्मासकट आपल्या स्त्रियांना मारतील आणि मग किन्नोरमधील ब्रिटिश सत्तेला शरण जाण्यापेक्षा त्यांच्यातला प्रत्येक जण किन्नोरच्या पवित्र भूमीवर लढता लढता वीरमरण पत्करेल याची जाणीव राणी चेन्नम्माला होती. शेवटी 27 ऑक्टोबर 1824 रोजी उत्साही सरदार दरकदारांनी किन्नोरमध्ये शिवलिंगप्पाचा राज्याभिषेक समारंभ साजरा केला. नंतर दोन्ही इंग्रज अधिकाऱ्यांना सोडून देण्यात आले. युद्ध करण्याचे टळले; परंतु या घटनांनी मधल्या काळात दक्षिणेतला कमिशनर चॅप्लीन हादरला होता. हा चॅप्लीन कावेबाज, राजकारणी असल्याने धुर्तपणे लढायचे ठरवले. दुसऱ्यांदा किन्नोर सैन्यांनी आपला पराक्रम दाखवून दिला.

सोलापूरचा सब कलेक्टर मीमत्रो या लढाईत मारला गेला. लढाई अधिक काळ चालल्याने आणि मर्यादित शस्त्रास्त्रे संसाधने असल्यामुळे शेवटी राणी चेन्नम्माला हार पत्करावी लागली. ब्रिटिशांनी राणी चेन्नम्माला कैद करून बेळगावच्या किल्ल्यात ठेवण्यात आले. सुमारे पाच वर्षांच्या कारावासानंतर 3 फेब्रुवारी 1829 मध्ये राणी चेन्नम्माने शेवटचा श्वास घेतला.

सारांश:-

अशाप्रकारे आपल्या देशाच्या इतिहासातील एका अत्यंत देदीप्यमान स्वातंत्र्यसंग्रामाचा असा शेवट झाला. कित्तूरच्या किल्ल्यातील विस्तृत पटांगणावर स्वातंत्र्य योद्ध्यांच्या प्रेताचा खच पडला होता. 5 डिसेंबर 1824 रोजी सकाळी या प्रेतांच्या राशीवर युनियन जॅक रोवला गेला. आपल्या देशाच्या इतिहासातील तो एक अत्यंत काळाकुट्ट दिवस होता; परंतु या स्वातंत्र्यसंग्रामात राणी चेन्नम्माने प्रकट केलेले नेतृत्व, देशप्रेम, साहस, शौर्य, मनोधैर्य हे गुण आजही आपल्याला स्फूर्तीदायक तसेच देशातील अनेक येणाऱ्या पिढ्यांना नेहमी चैतन्य स्रोत वाटतील. राणी चेन्नम्माने प्रचलित केलेला स्वातंत्र्यप्रेमाचा विस्तृत आपल्या पराक्रमामध्ये अग्नी भडकावण्यास मदत करेल. राणी चेन्नम्मासारख्या क्रांतिकारी स्त्रीने पारतंत्र्याच्या उदास अंधाऱ्या पहाटे हिंदुस्तानातील ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध उगवणाऱ्या समग्र क्रांतीच्या पहाटेकडे नेणारी प्रकाशमान पाऊलवाट उजळली हे आपण विसरू शकत नाही. त्याचबरोबर आजच्या महिला शक्तींनाही प्रेरणादायी ठरेल कारण राणी चेन्नम्माने ब्रिटिशांच्या धोरणाविरुद्ध आवाज उठवला. सैन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व तिने यशस्वी केले आणि वयाच्या 33 व्या वर्षी ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध शूरपणे लढा दिला. एका लहान संस्थानाची राणी असली तरी राणी चेन्नम्मा ही एक अखंड साहस व देशप्रेम अंगी असलेली धाडसी स्त्री होती. आपल्या मातृभूमीवर आणि प्रजेवर तिचे लेकराप्रमाणे प्रेम होते. त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी आयुष्यभर सर्वस्वाचा त्याग केला. मग राजकीय निर्वाणीचा प्रसंग असो की, लष्करी डावपेचाचा प्रसंग असो कोणत्याही आणीबाणीशी दोन हात करणारे बुद्धिबळ तिला लाभलेले होते. बलदंड ब्रिटिश सैन्याशी ती लढली आणि बराच रक्तपात झाला. तिच्या श्वापदी हल्ल्यापुढे ब्रिटिश भेदरले होते. अगतिक होऊन नेस्तनाबूत झाले सर्व शक्तिमान

ब्रिटिश साम्राज्यविरुद्धचा भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील खरे तर हा पहिला विजय होता. कोणत्याही देशातील स्वातंत्र्यवीरांना थरारून सोडेल असे राणी चेन्नम्माचे स्वातंत्र्यसंग्रामातील योगदान आहे. (सदाशिव वोडेयर, अनुवाद पंडित आवळीकर, 'राणी चन्नम्मा' नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया पुनर्मुद्रन 2013 या ग्रंथाच्या आधारे) आमच्या कित्तूर संस्थानच्या भूमीवर आमचे राज्य. परकीय सत्तेचा आदेश आम्ही मानणार नाही. कित्तूर प्रदेशाच्या मनातील ब्रिटिश शासन आणि दत्तक पुत्र गादीवर आरुढ होऊ न देण्याचा धाक आम्ही खपवून घेणार नाही. त्यांच्या विरोधात कित्तूर सैन्यांनी आणि राणी चेन्नम्माने क्रांतिकारी कारवाया सुरू केल्या. कित्तूरचा खजिना लुटण्याचा मानस व दत्तक कायद्याचा निषेध करणाऱ्या ब्रिटिशांच्या विरोधात गनिमी कावा वापरून राणी चेन्नम्माने लढा ऊभारून काम फत्ते केले. राजकारण आणि युद्ध कौशल्य राणी चेन्नम्माच्या रक्तातच होते. पण मल्लसर्जा देसाई यांची पत्नी म्हणून आल्यावर चेन्नम्माचे सगळे आयुष्य लढाया, वेढे, पाठलाग, सुटका कधी कित्तूरच्या वरून बेळगावच्या किल्ल्यावर धावपळ एकामागून एक कौटुंबिक आघात यामुळे पूर्ण बदलूनच गेले. देसाईच्या अवघ्या 22 वर्षांच्या राणीने बलाढ्य सैन्य शस्त्रास्त्र असणाऱ्या ब्रिटिश साम्राज्याशी सतत सहा वर्षे संघर्ष करून आपल्या राज्याचे रक्षण केले आणि ब्रिटिशांचे कित्तूर संस्थान गिळंकृत करण्याचे स्वप्न धुळीस मिळवले. अशा सामर्थ्यशाली ब्रिटिशांचा प्रतिकार करण्यासाठी कर्नाटकची 25 वर्षांची तरुण विधवा चेन्नम्मा उभी राहिली. राणी चेन्नम्माच्या कर्तृत्वाचे वेगळेपण असे आहे की, ब्रिटिशांशी एकच निर्णायक लढा न देता शेवटपर्यंत चेन्नम्माने झुंज देऊन ब्रिटिशांना सैरावैरा करून सोडले. ज्या कीर्तुर संस्थानास गुलाम करण्यासाठी थॅकरेसारखे ब्रिटिश अधिकारी सर्व शक्तीनिशी धावून आले होते त्याच कित्तूरच्या मातीत ब्रिटिश एजंटला आणि थॅकरेना राणी चेन्नम्माने गाडून टाकले. राणी चेन्नम्मांनी आपले सैनिक ब्रिटिश सोजीरांवर पाठवून त्यांचा धुव्वा उडवला. यामुळेच ब्रिटिशांच्या तडाक्यातून कित्तूर वाचवणारी राणी चेन्नम्मा म्हणून यांना ओळखले जाते. ब्रिटिशासारख्या सामर्थ्यवान सत्ताधीशाला चेन्नम्मांनी जुमानले नाही. त्यामुळे राणी चेन्नम्मासारख्या युगस्त्रीच्या क्रांतिकारी कार्याकडे पारंपारिक चष्म्यातून न पाहता वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता म्हणून पाहिले पाहिजे.

असामान्य पराक्रम गाजवून बुडालेल्या कित्तूरच्या प्रजेला पुनरुज्जीवन दिले एवढेच नव्हे तर प्रजेच्या रक्षणासाठी परकीयांशी टक्कर दिली. असा पराक्रम त्यांनी गाजवला. त्यांनी कित्तूरवरची निष्ठा कधीही न ढळू देता स्वतः ब्रिटिशांची कैद भोगली. आपल्या हुशार, सोज्वळ, सात्वीक आणि निस्वार्थी, चपळ, त्यागी, युद्ध कौशल्य इत्यादी आचारांनी आधुनिक भारताच्या इतिहासात आदर्श मूल्यांचा नंदादीप तेवत ठेवला. मल्लसर्जा देसाई यांची पत्नी म्हणून कित्तूर संस्थानावर अखंड निष्ठा, भक्ती, धैर्य, त्याग, निस्वार्थीपणाच्या आणि शिवलिंगप्पा दत्तक पुत्रास सिंहासनावर बसवण्यासाठी शेवटपर्यंत झिजल्या. म्हणून राणी चेन्नम्मासारख्या अनेक क्रांतिकारी स्त्रियांनी स्वातंत्र्यासाठी बलिदान दिलेले आहे. आजच्या आजादी का अमृत महोत्सव साजरा करणाऱ्या तरुण-तरुणींनी मिळालेले स्वातंत्र्य ऐक्याने टिकवावे. जात, धर्म, अस्पृश्य, श्रेष्ठ-कनिष्ठ

लिंगभाव मोठा, छोटा यासाठी आपसात भांडू नये. नेकीने वागावे आणि राणी चेन्नम्मासारख्या रणरागिनीने स्वातंत्र्य मिळवून दिले ते आपल्या देशातील युवकांच्या व युवतींच्या मनात स्वातंत्र्याचे स्फुल्लिंग प चेतवणारे विचार जागृत ठेवले. तरच आज आझादी का अमृत महोत्सव वर्ष साजरे करण्याचे सार्थक होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) सदाशिव वोडेयर, (अनुवाद), पंडित आवळीकर, 'राणी चेन्नम्मा', नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली पुनर्मुद्रन, 2013
- 2) विजय चोरमारे, 'कर्तृत्ववान मराठा स्त्रिया', विजिगीशा प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, 2020.

भारताच्या स्वातंत्र्ययुद्धात स्त्रियांचे योगदान

बालाजी गंगावणे

सहयोगी प्राध्यापक

(इतिहास विभाग, प्रमुख)

माऊली महाविद्यालय, वडाळा,

ता. उत्तर सोलापूर, जि. सोलापूर

gangawanesir2009@gmail.com

प्रस्तावना -

भा

रताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी

व भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी जी स्वतंत्र चळवळ निर्माण झाली. त्यात हजारो देशभक्तांनी भाग घेवून आपले रक्त सांडून, आपल्या संसाराची होळी करून, तुरुंगवास, लाठी सहन करून आपल्या प्राणांची आहुती देवून भारताला इंग्रजांच्या तावडीतून मुक्त केले. या कार्यात नेताजी सुभाषचंद्र बोस, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु महात्मा गांधी, लालालजपतराय, पंडीत नेहरू यासारख्या हजारो देशभक्तांची नावे घेता येतील. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात जसे वरीलप्रमाणे शूरवीर पुरुषाने कार्य केले त्याच प्रकारचे कार्य स्वातंत्र्य युद्धात भारतीय स्त्रियांनी सुद्धा केले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रिया ही मागे नव्हत्या. तर त्याही या लढ्यात सक्रिय सहभाग होता. शेकडो महिलांनी या लढ्यात भाग घेतला होता. यातील काही महिलांनी सशस्त्र क्रांतीकार्यात सहभाग नोंदविला होता. त्यांचा थोडक्यात वृत्तांत सदर लेखात देण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

- ब्रिटीश राजवटीतील भारतीय स्त्रियांची सामाजिक, राजकीय परिस्थिती अभ्यासणे.
- भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचा सहभाग अभ्यासणे.
- भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधन लेखात मुख्यतः दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. यात प्राधान्याने संदर्भग्रंथ, पुस्तके, दैनिके, साप्ताहिके, इंटरनेट, सोशल मिडीया इ.

गृहितके :-

- भारतीय स्त्रियांना पारतंत्र्यात राहणे पसंत नव्हते.
- भारतीय स्त्रियांना शौर्य, वीरपणा याचा प्राचीन वारसा होता.
- भारतीय स्त्रियांनी ब्रिटीश सत्तेला जोरदार विरोध केला.

संशोधन पद्धती -

सदर संशोधनात वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई -

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात राणी लक्ष्मीबाईंचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. इंग्रजांच्या अन्यायांनी धोरणाविरुद्ध त्यांनी शस्त्र हाती घेतले. इंग्रजाबरोबर झालेल्या युद्धांत राणी लक्ष्मीबाईंनी जे राणकौशल्य दाखविले. त्यांची सर ह्युरोज या ब्रिटीश सेनापतीने मुक्तकंठाने प्रशंसा केली. मेरी झाशी नही दुंगी अशी गर्जना करीत लक्ष्मीबाईने युद्ध केले.

बेगम हजरत महाल-

हजरत महाल या आयोध्यांच्या नवाबाची पत्नी होत्या. आयोध्या जिंकण्यास आलेल्या इंग्रज फौजेची बेगम महाल यांनी सशस्त्र लढा दिला.

येसूवहिनी सावरकर (बाबाराव सावरकरांच्या पत्नी) -

स्वातंत्र्यवीर सावरकर सशस्त्र क्रांती कार्यात सहभागी झाल्यानंतर सावरकरांचे बंधु बाबाराव सावरकर यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली व त्यांना अंदामानात पाठविण्यात आले. नाशिक खटल्यांच्या वेळी येसू वहिनींना फार त्रास सहन करावा लागला. त्यांचा संसार जप्त करण्यात आल्यामुळे त्या निराधार बनल्या त्यांना कोणीही मदत केली नाही. क्रांतीकार्यामध्ये भाग घेणा-या कुटुंबातील महिलामध्ये

त्यांनी स्वदेशी व देशभक्तीचा प्रसार केला. त्यासाठी आत्मनिष्ठ युवती समाजाची स्थापना केली.

श्रीमती दुर्गादेवी बोहरा -

बोहरा या भगवंतीचरण यांच्या पत्नी होय. लालालजपतराय यांच्या मृत्युचा सूड घेण्यासाठी भगतसिंह, सुखदेव यांनी केलेल्या साँडर्स वधाच्या खटल्यात भगवंती चरण यांनाही आरोपी केले होते. परंतु ते अखेर पर्यंत इंग्रजांना सापडले नाहीत. भगतसिंह, सुखदेव यांना सोडविण्यासाठी क्रांतीकारकांनी बॉम्ब तयार केले होते. त्यांचे प्रात्यक्षिक करताना स्फोट होऊन त्यात भगवंती चरण यांचा अंत झाला. लाहोर कटाच्या खटल्यांचा निकाल लागला व त्यात भगतसिंह सुखदेव, राजगुरु यांना फाशीची शिक्षा झाली. त्यांचा सूड घेण्यासाठी श्रीमती दुर्गादेवी बोहरा यांनी मुंबईला येऊन गो-या सर्जंटवर गोळ्या झाडल्या.

विणा दास —

विणा दास हया चितगावच्या राहणा-या. त्यांनी क्रांतीकार्यात सहभाग घेतला होता. कोलकत्याच्या संस्कृत कॉलेजचे प्राचार्य श्री वेणी माधव दास यांच्या त्या कन्या होय. त्यांना वीसाव्या वर्षी पदवी मिळाली होती. पदवीदान समारंभाच्या दिवशी ६ फेब्रुवारी १९३२ रोजी कु विणा दास यांनी बंगालचे गव्हर्नर मि. स्टॅन्ले जॅक्सन वर गोळ्या झाडल्या.

कल्पना दत्त —

चितगावची कल्पना दत्त हिने अत्यंत धाडसी व ऐतिहासिक कार्य केले आहे. इंग्रजांची शस्त्रास्त्रे, दारुगोळा व खजिना लुटण्याचा जो चितगाव कट क्रांतीकारांनी रचला होता. त्यात कल्पना दत्त सहभागी झाली व त्यांनी इंग्रजांची रेल्वे आडवून शस्त्रास्त्रे व दारुगोळा खजिना लुटला. नंतर क्रांतीकारांना पकडण्यात आले अनेक जणांना फाशी देण्यात आले. कल्पना दत्तला जन्मठेप व काळ्यापाण्यांची शिक्षा देण्यात आली.

प्रिती लता बडुदार —

प्रिती लता ही बंगालमधील क्रांतीकारक होय. चितगाव कटात ही तिचा सहभाग होता. इंग्रजांच्या छावणीमध्ये वेशांतर करून जाऊन तिने अंधाधुंद गोळीबार केला. त्यात १३ इंग्रज अधिका-यांना गंभीर जखमी केले.

इंग्रजांच्या हाती न लागता प्रितीलतेने विष घेऊन आत्महत्या करून आपला प्राण भारत मातेसाठी अर्पण केला.

लिलाताई पाटील -

पत्री सरकारच्या सेनानी पैकी खानदेशाचे डॉ. उत्तमराव गिरीधर पाटील यांच्या लिलाताई या पत्नी त्यांचे क्रांतीकार्य मोलाचे होते. त्यांनी १९४२ च्या क्रांतीत मार्शल लॉ तोडण्याचा पराक्रम केला. साडेसहा वर्षांची जाचक तुरुंगवासाची शिक्षा. असाह्य दुखणे असतानाही त्यांनी येरवडा तुरुंगातून पलायन केले व क्रांतीकार्यास वाहून घेतले.

आझाद हिंद फौजेतील शूर महिला

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद सेनेतही अनेक शूर महिलांनी कार्य करून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ गतिमान केली कु. के. लक्ष्मी स्वामीनाथन, मानवता पांडे, जानकी दावर, श्रीमती शकुंतला गांधी, कु. बेला मुखर्जी, ले. प्रतिमा सेन, डी कल्याणी रमा मेहता अशा अनेक महिलांनी कार्य केले आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषाप्रमाणे महिलांचा सिंहाचा वाटा होता.

निष्कर्ष :-

- १) भारतीय स्त्रिया शुरवीर होत्या.
- २) भारतीय स्त्रियांना इंग्रजांची गुलामगिरी सहन झाली नाही.
- ३) भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सर्व स्तरातील भारतीय महिलांचा सक्रिय सहभाग होता.
- ४) सशस्त्र क्रांतीकार्यातही भारतीय स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग होता.

संदर्भग्रंथ

- १) सावरकर वि.दा. - १८५८ चे स्वातंत्र्यसमर
- २) प्रधान ग.प्र. - स्वतंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत
- ३) केतकर कुमार - कथा स्वातंत्र्याची
- ४) जावडेकर शं.द. - आधुनिक भारत
- ५) पाटील उत्तमराव - क्रांतीपर्व
- ६) गवाणकर रोहिणी - के लक्ष्मी व राणी झाशी रेजिमेंट

गांधी युगातील महिलांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान

डॉ.चंद्रकांत शेरखाने,
(मराठी विभाग)

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर.

प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत जो इतिहास मांडला गेला आहे त्यात प्रामुख्याने पुरुषांच्याच कर्तबगारीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समाज, अर्थ, राजकारण या वेगवेगळ्या क्षेत्रांत पुरुषांचे कर्तृत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. भारतीय समाजजीवनात 'स्त्री' केवळ चूल आणि मूल या दुष्टचक्रात अडकली होती. इतर क्षेत्रांत तिच्या कर्तृत्वाला लगाम घातला गेला होता. कुटुंबसंस्थेच्या बाहेर येऊन तिला वेगवेगळ्या क्षेत्रांत आपले हक्क आणि कर्तव्य सिद्ध करता आले नव्हते. भारत हा मूळचा स्त्री हुतात्म्यांचा देश होता. प्राचीन काळात स्त्रीला हवे असणारे स्वातंत्र्य होते. परंतु पुढे अनेक सामाजिक स्थित्यंतरे झाली, ही स्थित्यंतरे प्रामुख्याने राजकीय, धार्मिक, प्रादेशिक चळवळीतून झाली.

स्त्री शिक्षणाचा विचार करता प्रामुख्याने राजकीय स्थित्यंतरांचा विचार करावा लागतो. भारत हा दैववादी आणि संकुचित मानसिक प्रवृत्तीचे प्रतिनिधित्व करणारा देश बनला. अशा दैववादी, अंधश्रद्धाळू मनोवृत्तीच्या काळात इस्लामी राजवट भारतात आली आणि या राजवटीत स्त्रीला कवडीमोल गुलाम व्हावे लागले. भारतीयांच्या मानसिकतेवर या प्रवृत्तीचा प्रभाव दीर्घकालीन दिसून येतो. प्राचीन काळाचा विचार करता वैदिक काळात यज्ञयाग, राजदरबार आणि इतर समारोह स्त्रीसहभागाशिवाय संपन्न होत असत. तिच्या आदर्श जीवनाची नोंदही वैदिक काळाने घेतली आहे. उचला, लोपमुद्रा, गार्गी, मैत्रेयी, लोपा अशा स्त्रियां देखील वेदविद्येत पारंगत होत्या. आणि त्या पतीबरोबर युद्धात सहभागी होत असत. या काळात स्त्रियांना प्रतिष्ठा होती. धर्मकारण, राजकारण, ज्ञान आणि समाजात तिला पुरुषा इतकेच महत्त्व होते. पुढे मनुस्मृतीमध्ये मात्र मनुच्या भूमिका विषम दिसून येतात. स्त्रीच्या जीवनाची ईती कर्तव्यता पुरुषांच्या स्वाधीन झाली. मध्ययुगीन काळात धर्माधतेचे

महत्त्व अधिक वाढल्यामुळे जातीभेद, वर्णभेद यांनी सीमा ओलांडली होती. याच काळात पडदा पडली, विधवा विवाह निषेध, केशवपन यांमुळे स्त्रियांच्या जीवनाची कुचंबना होत होती. मध्ययुगीन काळ हा स्त्रियांच्या दृष्टीने अतिशय वाईट काळ समजला जातो. या काळात स्त्रीकडे भोगवस्तू म्हणून पाहिले जाऊ लागले. पुढे इंग्रजांनी व्यापाराच्या उद्देशाने भारतात जेव्हा प्रवेश केला आणि व्यापारातून, जगण्याच्या साधनातून त्यांचा संबंध भारतीयांशी आला. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली तेव्हा इंग्रजांनी आपले पूर्ण साम्राज्य भारतात प्रस्थापित केले होते. १२ व्या शतकापर्यंत सामान्यतः प्रचलित असे मत होते की, स्त्रियांनी शिकून नोकरी करता कामा नये तर संसारात लक्ष घालावे. याच काळात ब्रिटिश व भारतीय समाजसुधारकांच्या प्रयत्नातून स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला गेला. शिक्षणाच्या संदर्भात १८१८ मध्ये कोलकाता येथे तरुण सभेची स्थापना झाली. हिंदू वारसा हक्क कायदा, शारदा कायदा पुढे १८७२ मध्ये विधवा विवाह कायदा यातून स्त्रियांच्या आत्मसन्मानाची सुरुवात झाली. महिलांमध्ये शिकण्याची आणि लढण्याची प्रेरणा जागृत झाली. पुढे गांधी युगानंतर अनेक सुधारणा झाल्या. महिलांनी अनेक क्षेत्रांत पदार्पण करण्यास प्रारंभ केला. भारतीय स्वातंत्र्य लढा असो की, सामाजिक चळवळी महिलां मोठ्या प्रमाणात सहभागी होऊ लागल्या. महात्मा गांधींनी स्त्रियांना समान न्यायाने स्वातंत्र्य लढ्यात पुढे येण्याची प्रेरणा दिली. याचाच परिणाम म्हणून त्यांनी सविनय कायदेभंग चळवळ, मिठाचा सत्याग्रह, असहकार आंदोलन यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला.

उद्दिष्टे :

- १) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील गांधीयुग अभ्यासताना महिलांचा सहभाग कोणत्या स्वरूपाचा होता याचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.

- ३) स्त्रियांच्या मनात महात्मा गांधी यांच्या विचारांची जागृती निर्माण होण्यास कोणती परिस्थिती कारणीभूत ठरली याचा मागोवा घेणे.
- ४) त्याग, कष्ट आणि बुद्धिसामर्थ्याने स्त्रियांनी विविध आंदोलनातून आपले कार्य कसे विकसित केले याची माहिती घेणे.
- ५) पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियां ह्या नेहमीच दुय्यम राहिल्या आहेत परंतु स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांच्या योगदानाचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न करणे.

गांधी युग आणि स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियां

इ.स.१९२० ते ४७ हा कालखंड गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो. आफ्रिकेतून आल्यानंतर स्वतः गांधीजींनी स्त्रीजीवन व स्त्रियांचे प्रश्न यासंबंधी चिंतन करून भरपूर लेखन केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांवर लादलेल्या अनिष्ट प्रथा याला त्यांचा सक्त विरोध होता. पडदा पद्धती, बालविवाह, देवदासी, हुंडा पद्धती आदी प्रथांना त्यांनी विरोध केला. गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे भारतीयच नव्हे तर विदेशातील अनेक स्त्रियां घराबाहेर पडल्या व त्यांनी स्वातंत्र्य, समाजसेवा यात सहभाग घेतला. या स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभाग घेतला.

१) विजयालक्ष्मी पंडित-

स्वातंत्र्य सेनानी मोतीलाल नेहरू यांची कन्या म्हणून ओळख असलेल्या विजयालक्ष्मी पंडित या ख्यातनाम महिला म्हणून ओळखल्या जातात. मोतीलाल नेहरू व बंधू पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कार्याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. असहकार चळवळ सविनय कायदेभंग चळवळीत त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. यातून त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. तुरुंगातून सुटल्यानंतर १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात त्यांना पुन्हा तुरुंगात जावे लागले. विजयालक्ष्मी पंडित यांनी १९४५ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी अमेरिकेत जाऊन भाषणातून भूमिका मांडली. स्वातंत्र्यानंतर 'युनायटेड नेशन्स' मध्ये भारताच्या प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी नेतृत्व केले. विजयालक्ष्मी पंडित यांच्यावर गांधीजींचा मोठा प्रभाव होता. त्यांच्या प्रेरणेतूनच जंग ए-आजादीमध्ये त्यांनी उडी घेतली. त्यांचा भारत आणि परदेशातील अनेक महिला गटांमध्ये सहभाग होता.

२) सुचेता कृपलानी - गांधीजींच्या आवाहनास प्रतिसाद देऊन प्राध्यापिकेची नोकरी सोडून १९४७ मध्ये त्यांनी गांधीजींच्या सत्याग्रहात सहभाग घेतला. अरुणा असफ अली यांच्यासोबत भूमिगत राहून त्यांनी कार्य केले. १९४० ते ४४ मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. यामुळे त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. सुचेता कृपलानी यांनी अ.भा.काँग्रेस कमिटीच्या महिला विभागाचे नेतृत्व केले. १९४६ मध्ये बंगालमध्ये जातीय संघर्ष निर्माण झाला तेव्हा गांधी बरोबर हिंदू-मुस्लिम तणाव शांत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत महिलांना संधी मिळावी म्हणून त्यांनी खूप प्रयत्न केले. त्या एक उत्तम संसद पट्ट होत्या.

३) सरोजिनी नायडू - स्वातंत्र्ययोद्ध्या, कवयित्री, स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या महिला राज्यपाल उच्चशिक्षित, बहुभाषिक ज्ञान असलेल्या महिला म्हणून त्यांची ओळख होती. इ.स. १९१९ पासूनच त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग घेतला. जालियनवाला बाग हत्याकांडाचा निषेध म्हणून सरोजिनी नायडू यांनी १९०८ मध्ये सुवर्णपदकासह मिळालेली कैसर-ए-हिंद ही पदवी परत केली. महात्मा गांधींच्या मिठाच्या अहिंसात्मक सत्याग्रहाचे त्यांनी नेतृत्व केले. देशसेवा व योग्यता पाहूनच काँग्रेसने त्यांना अध्यक्ष म्हणून निवडले. त्या उत्तम वक्त्या होत्या त्यांच्या व्याख्यानाला अलोट गर्दी होत असे. अमेरिका, आफ्रिका येथे जाऊन भारतीय स्वातंत्र्याच्या संदर्भात त्यांनी मोठी जागृती केली. मिठाचा कायदा मोडण्याचे आंदोलन, भारत छोडो चळवळीमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. घटना समितीच्या सदस्य म्हणूनही त्यांनी काम केले. त्या स्त्री पुरस्कर्त्या होत्या. जेव्हा १२ मार्च १९३० रोजी दांडी यात्रेस प्रारंभ झाला तेव्हा शेवटच्या दिवसा त्या एकमेव महिला सदस्य म्हणून उपस्थित होत्या. १९४२ च्या भारत छोडो चळवळीत त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. हैद्राबाद येथील महिलां सत्याग्रहाचे नेतृत्व त्यांनी केले. यामुळेच त्यांना अटक झाली. त्या घटना समितीच्या सदस्यही होत्या.

४) उषा मेहता - भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील भूमिगत महिला नेत्या म्हणून त्यांना ओळखले जाते. गांधी विचाराने त्या झपाटल्या होत्या. लहानपणापासूनच त्यांना चळवळीची आवड होती. २५ मार्च १९२० रोजी गुजरातमध्ये जन्मलेल्या उषा मेहता यांची कर्मभूमी मात्र महाराष्ट्र होती. त्यांचे वडील मुंबईला स्थायिक झाल्यामुळे त्यांना मुंबईतच उच्च शिक्षण

घेण्याची संधी मिळाली.त्या कायद्याच्या अभ्यासक होत्या.त्यांनी ऑगस्ट १९४२ मध्ये मुंबईत रेडिओ केंद्र सुरू केले.हे केंद्र सतत फिरते असल्यामुळे ब्रिटिशांना याचा सुगावा लागत नसे. शेवटी पोलिसांनी त्यांना अटक केली.उषा मेहता यांनी १९२७ च्या सायन कमिशनच्या विरोधात आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला.त्यांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभागामुळे भारत सरकारने त्यांना पद्मविभूषण हा सन्मान बहाल केला.

५) मनीबेन नानावटी- यांचा जन्म १८ फेब्रु. १९०५ रोजी झाला.त्यांच्या विचारावर महात्मा गांधीजींचा प्रभाव होता. मुंबईत विलेपार्ले येथे त्यांनी सत्याग्रहींचे प्रशिक्षण घेतले.स्वातंत्र्याचे सुत कातणारी महिला म्हणून त्यांची ओळख होती. स्वातंत्र्य आंदोलनातील चळवळीसाठी त्यांच्या पतीचा त्यांना पूर्ण पाठिंबा होता.सुत कताई, निदर्शने याविरोधात त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला.त्यांच्या दृष्टीने चरखा आहे स्वातंत्र्याचे प्रतीक होते.खादी माझी शाळा आहे,खादी माझे पुस्तक आहे, असे त्या म्हणत.स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी विविध संस्थांच्या माध्यमांतून आपले कार्य चालूच ठेवले होते.

६) अवंतिका गोखले- या महाराष्ट्रातील महात्मा गांधींच्या पहिल्या शिष्या होत्या.त्यांनी शिकावे म्हणून त्यांच्या पतीने त्यांना प्रोत्साहित केले.नेतृत्वाचे गुण त्यांच्यात होते.दारूच्या व परदेशी दुकानांच्या विरोधात त्यांनी निदर्शने केली.१९३३ पर्यंत त्या स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय होत्या.याच काळात त्यांनी समाजासाठी सक्रिय योगदान दिले.२६ ऑक्टोबर १९३० रोजी मुंबई येथे आझाद मैदानावर हजारो लोकांच्या उपस्थितीत त्यांनी ध्वजारोहण केले.खादीचा प्रचार आणि प्रसार केला. गांधीजींनी त्यांच्याकडे दलितोद्धार व महिला जागृतीची कामे दिली होती. त्या कष्टाळू, प्रामाणिक व स्पष्टवक्ता होत्या.

७) कमला नेहरू - चळवळीचा आणि नेहरू घराण्याचा ऐतिहासिक वारसा त्यांना लाभला होता. कमला नेहरू या पंडित नेहरू यांच्या पत्नी होत.त्या महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रभावित झाल्या.इतकेच नव्हे तर संपूर्ण नेहरू कुटुंब गांधी विचाराने प्रभावीत झाले होते.कमला नेहरू सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या.त्यांनी तुरुंगवासही भोगला होता. स्वतंत्रता आंदोलनात त्यांनी नेहरूंना सहकार्य केले.इ.स. १९३१ मध्ये त्यांनी असहकार

चळवळीत सहभाग घेतल्यामुळे ब्रिटिशांनी त्यांना अटक केली.

८) दुर्गाबाई देशमुख - तत्कालीन अर्थमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांच्या त्या पत्नी होत.हिंदी, संस्कृत भाषांवर त्यांचा प्रभाव होता.देवदासी व मुस्लिम महिलांना त्यांनी शिक्षण दिले.नियोजन मंडळाच्या त्या सदस्य असल्याने आरोग्य व कुटुंब नियोजनात त्यांनी भक्कम आर्थिक तरतूद केली.त्या गांधी विचाराने प्रभावीत झाल्या.१९३० च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांचा सहभाग होता.तुरुंगवासही त्यांना भोगावा लागला.

९) मिठूबेन पेटीट - १९२८ च्या बार्डोली सत्याग्रहातील सर्वश्रेष्ठ स्त्री नेत्या म्हणून त्या ओळखल्या जातात.गुजरातमध्ये प्रथम त्यांनी आदिवासींच्या उद्धाराचे काम केले.तसेच 'कस्तुरबा गांधी सेवाश्रमा'ची त्यांनी स्थापना केली.आदिवासींना रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यातून मुक्त करण्याचे काम त्यांनी केले.१९३० च्या आंदोलनात त्यांनी निदर्शने केली.तसेच खादी विक्री घरोघरी फिरून केली.मिठाचा कायदा जेव्हा गांधींनी मोडला तेव्हा त्यांच्यासोबत त्या होत्या.दारू व परदेशी कापड दुकाने यांच्यापुढे निदर्शने करण्यात मिठाबेन पेटीट यांचा प्रामुख्याने पुढाकार होता.इसवी सन १९३२ च्या सत्याग्रहात त्यांना अटक झाली.

वरील प्रमुख महिलां नेतृत्वाबरोबरच सत्यवती देवी, लाडोराणी झुत्सी, मनीबेन पटेल, स्वरूपा राणी तसेच अंनो बेझंट, भगिनी निवेदिता, मादाम कामा, व्हायलेट अल्वा, नीलसेना गुप्ता या विदेशी महिलांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे व विचारांकडे या महिला आकर्षित झाल्या होत्या.विविध संघटना स्थापन करून त्यांनी महिलां जागृतीचे कार्य केले.त्यांनी कष्ट उपसले व तुरुंगवासही भोगला.

निष्कर्ष

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या महिलांचा सहभाग लक्षात घेता या महिलांचे कार्य अनन्यसाधारण होते.भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इ.स. १९२० ते १९४७ हा कालखंड गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो.या कालखंडातील स्वातंत्र्य आंदोलनाची विचारधारा शहरांपासून खेड्यांपर्यंत पोहोचली

होती.असहकार,कायदेभंग, स्वदेशीचा वापर,भारत छोडो यासारख्या आंदोलनात या स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने सहभाग घेऊन निस्वार्थीपणे कार्य केले.महात्मा गांधी यांच्या विधायक कार्यक्रमात स्वातंत्र्य चळवळीची त्यांना नवी दिशा मिळाली.स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदानाबद्दल महात्मा गांधी असे लिहितात की, "स्त्रियांच्या उन्नतीचा विधायक कार्यक्रमात समावेश केलेला आहे.सत्याग्रहामुळे स्त्रियां अंधारातून बाहेर येऊन प्रकाशात वावरू लागल्या.इतक्या अल्पावधीत दुसऱ्या कशाने हे असे घडले नसते.स्वराज्याच्या लढाईत स्त्रियां समान भागीदार आहेत.याची जाणीव काँग्रेसमधील पुरुषांनाही झाली नव्हती.पत्नी म्हणजे शोभेची बाहुली नव्हे तसेच केवळ उपभोगाचा विषय नव्हे.तिला देशसेवा करतानाही सन्मानाने सहकारी म्हणून वागणूक दिली पाहिजे."

एकूणच स्वातंत्र्य आंदोलनात महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रभावित होऊन महिलांनी घेतलेला सहभाग अतिशय महत्त्वाचा होता.

संदर्भसूची :

- १) लिमये-स्त्री समाजातील स्त्रियांचे स्थान,पॉप्युलर प्रकाशन,मुंबई,१९८७
- २) पाटील-भारतीय स्त्री जीवन,मेहता प्रकाशन,पुणे,१९९८
- ३) डॉ.एस.एस.गाठाळ- भारतीय इतिहासातील स्त्रियां व स्त्री जीवन,कैलास पब्लिकेशन,औरंगाबाद,२०१७
- ४) पवार-आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास,विद्याबुक प्रकाशन, नागपूर,२००५
- ५) मारडीकर-आधुनिक भारताचा इतिहास,पिंपळापुरे प्रकाशन,औरंगाबाद,२००२
- ६) नानिवडेकर-महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,२००६

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे योगदान : एक अध्ययन

प्रा. दत्ता नामदेव कोटरंगे,

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

शंकरराव जावळे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, लोहारा,

जि.उस्मानाबाद.

ई-मेल : kotrangedatta@gmail.com

१.१ गोष्टवारा:

महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने स्त्रिया स्वातंत्र्याच्या लढ्यात उतरल्या. सूतकताई, स्वदेशीचा पुरस्कार, परदेशी मालाची होळी, मिठाचा सत्याग्रह असे लढ्याचे वेगवेगळे मार्ग त्यावेळी हाताळले गेले. त्यात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सामील होत्या. मणिबेन नानावटी, मृदुला साराभाई, मणिबेन कारा, कमलाबेन पटेल, अवंतिकाबाई गोखले अशा अनेकजणींबद्दलचे या पुस्तकातले लेख त्यांच्या कामगिरीचा सखोल वेध घेणारे आहेत. ब्रिटिशांशी जिद्दीने लढणा-या आणि वेगवेगळ्या स्तरांवरील क्रांतिकार्यात भाग घेणा-या या सा-या स्त्रियांची कामगिरी मोलाची ती यात शंकाच नाही. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वजण स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आसुसलेला होता. त्यात महिलादेखील मागे नव्हत्या. त्यांनी आपलं घर, कुटुंब ही जबाबदारी सांभाळताना स्वातंत्र्य चळवळीतही सहभाग नोंदवला. देशात घडणारी कोणतीही घटना, राजकीय निर्णय, सामाजिक घडामोडीने समस्त महिलांचे आयुष्य प्रभावित होतेच होते. भारतीय प्रजातंत्राची अर्धीशक्ती असणारी महिला शक्ती देशाच्या विकासात आजही महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते आणि पारतंत्र्यातही महिलांनी मोलाची भूमिका निभावलेली आहे. व्यापारी म्हणून भारतभूमीत शिरकाण करणारे इंग्रज कालांतराने राज्यकर्ते झाले आणि भारतदेशाचे मालक असलेला जनसमूह गुलाम झाला. मातृभूमीला पारतंत्र्यात जखडत ठेवलेली पाहणे, भारताच्या सुपुत्रांना मान्य नव्हते आणि आजही नाही. स्वातंत्र्य संग्रामात पुरुषांनी उडी घेतली. चळवळी उभारल्या, आंदोलनं केली, निषेध मोर्चे, सत्याग्रह, धरणे अशा विविध मार्गांनी जुलमी इंग्रजांना बेजार करत होते. त्यावेळी सगळ्याच स्त्रिया चूल-मूल सांभाळत घरी बसल्या नाहीत. अनेक रणरागिणी चंडिकेचे अवतार घेऊन स्वातंत्र्य सैनिकांच्या बरोबरीने लढल्या, जिंकल्या. कोणी जीवाची बाजी लावली, तर कोणी तुरुंगात डांबल्या गेल्या. त्या महिलांची कर्तव्यगाथा इतिहासाची शान आहे.

महत्वाचे शब्द : सूतकताई, स्वदेशी, सत्याग्रह, प्रजातंत्र, पारतंत्र्य, रणरागिणी इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

महितांची कर्तव्यगाथा इतिहासाची शान असून त्यांचे

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. भारतातील मुस्लीम महिलाही याकामी मागे नव्हत्या. जीवावर उदार होऊन, घर-संसार विसरून स्वातंत्र्यासाठी लढणा-या घरातील पुरुषांना खंबीर साथ दिली. त्यांच्या उपरोक्ष संसार स्वतःच्या खांद्यावर पेलले, त्यांना मोकळीक दिली. हजारो असे आझादीके दिवाने होते. मोजकीच आणि ठळक नाव सांगायची, तर सरहद्द गांधी, खान गफ्फार खान, अशफाक उल्ला खान, शहीद अब्दुल हमीद, मेजर जनरल शाहनवाज खान, मौलाना आझाद या सर्वांच्या लढ्यात महिलांचा अप्रत्यक्ष सहभाग होता. प्रत्यक्ष लढ्यात निडरपणे सहभाग घेणा-या महिलांत बेगम हजरत महल म्हणजेच

अवधबेगमचे नाव आदराने घेतले जाते. पती वाजिदअली शहांच्या मृत्यूनंतर समर्थपणे राज्यकारभाराची जबाबदारी पेलली. ब्रिटिश इस्ट इंडिया कंपनी विरोधातला लढा आणखीन तीव्र केला. त्रासलेल्या ब्रिटिशांनी अनेक निर्बंध घातले, विविध त्रास दिला. पण, बेगमसाहिबा जुमानल्या नाहीत. माघार घेतली नाही. त्या झाल्या राणी, पण आम गोशापदी, बुरखानशिनत महिलाबी मागे नव्हत्या. त्यापैकी ठळक नाव म्हणजे लखनौच्या आबादीबाना. कट्टर पारंपरिक कुटुंबातील आबादीबाना स्वातंत्र्य लढ्याच्या प्रत्येक घडामोडीची बारीकसारीक खबर ठेवत. देशासाठी लढणा-या त्यांच्या तरुण मुलाला इंग्रजांनी पकडून कैदेत टाकले. त्या क्षणी आबादीबाना म्हणजे बीअमानबी सक्रिय झाल्या. बुरखापरिधान करूनच मोठमोठ्या जनसमुदायासमोर भाषण देऊ लागल्या. ब्रिटिशांविरुद्धी त्यांची भाषणं इतकी

परिणामकारक असत की, लोक मोठ्या अपेक्षेने जमत, ऐकत आणि देशप्रेमाने प्रेरित होत. स्वातंत्र्यलढ्यातील आणखी एक मानाचं नाव म्हणजे, अरुणा असफअली. इंग्रजांना भारतातून पिटाळून लावण्यात धडाडीच्या अरुणार्जीचा सहभाग मोलाचा आहे. वेगवेगळ्या कारवायात सक्रिय सहभागाबरोबरच इतर कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहित करणे, निरोप पोहोचवणे यात अग्रेसर होत्या. भारतीय इतिहासाची अविभाज्य घटना म्हणजे महात्मा गांधींनी आयोजित केलेला मिठाचा सत्याग्रह. मिठाच्या सत्याग्रहाच्या वेळी अरुणार्जी पकडल्या गेल्या. मात्र, त्यांचे प्रखर देशप्रेम तुरुंगातही त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हते. तुरुंगातूनही साहित्य निर्मिती, प्रसारण, योजना आखणे, संदेश पाठवणे सुरू होते. अनेक वेळा त्यांना भूमिगत होऊन राहावे लागे. तेव्हा ही जीवावर उदार होऊन त्यांचा लढा सुरू राहत. राजकारणात दमदार सहभाग असणारी, सहृदयी, कोमल अंतःकरण असणारी आणखीन एका मुस्लीम महिलेची आठवण काढल्याशिवाय राहता येणार नाही. दोन वेळा राज्यसभा सदस्यत्व निभावणा-या, लेखिका आणि स्वातंत्र्यलढ्यात प्राणपणाने लढणा-या स्वातंत्र्यसैनिका बेगम अनिस किडवई, स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या फाळणीची दुर्दैवी घटना. दोन्ही देशाने मृत्यूचे थैमान पाहिले. दंगईयोचा नंगा क्रूर नाच पाहिला. अशावेळी बेगम अनिसमधली मानवता उफाळून आली. यांचे त्यावेळचे कार्य अंगावर शहारे आणणारे आहे. मृतदेह एकत्र करणे, त्यांना पांढ-या कापडात गुंडाळणे. मातीत दफन करणे, कबर खोदणे त्यांनी आपल्या अनेक सहका-यांना सोबत घेऊन केले. फाळणीत लक्ष केले गेलेल्या महिला मुलींची सुटका केली. सन्मानाने त्यांच्या घरी पोहोचवले. या भयानक अनुभवावर आधारित त्याचे पुस्तक 'आझादी की छाँव में' अंगावर काटा आणतो. साहित्य अकादमीला सन्मानाने सन्मानित केले गेलेय.

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी' असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी लिहून ठेवले, ते खरेच. महिला वाईट, नव्हेतर चांगले तेच करतात; घडवितात. तोच इथला इतिहास राहिला. कोणत्याही काळात आणि कोणत्याही परिस्थितीत कुटुंब, समाज आणि देशाच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आणि मोलाचेच ठरले. प्रत्येक युगात महिलांनीच समाजाला एक नवी दिशा दिली. भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनातही

महिलांची भूमिका आणि सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. स्वातंत्र्य संग्रामात जोपर्यंत महिला उतरत नाहीत, तोपर्यंत देश स्वतंत्र होऊ शकणार नाही, हे महात्मा गांधीजींनी जाणले होते. म्हणूनच या आंदोलनात महिलांचा सहभाग वाढविण्याचा आवर्जून प्रयत्न झाला. स्वातंत्र्य आंदोलनात महिलांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग राहिल्यानेच स्वातंत्र्यलढ्याला एक स्पष्ट अशी दिशा मिळाली. या लढ्याला वेगळीच ऊर्जा प्राप्त झाली. स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास वीरांगणांच्या शौर्य कथांनी प्रेरित झालेला आहे. महिला नुसत्याच रडत नसतात, तर त्या प्रसंगी पुरुषांच्याही पुढे पाऊल ठेवून झुंजतात, लढतात, हाच येथील इतिहास सांगतो. महिलांची झुंज रोजच्या जगण्यातही चालूच असते. विशेषतः ग्रामीण महिलांच्या आयुष्यात रात्रंदिन युद्धाचा प्रसंग असतो. १९२० मधील स्वराज्य संघर्षाच्या शेवटच्या टप्प्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने महात्मा गांधी यांच्या अहिंसा आणि सविनय कायदेभंगाच्या धोरणाचा अवलंब केला. रवींद्रनाथ टागोर, सुब्रमण्यम भारती आणि बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय यांसारख्या अनेक विचारवंतांनी देशभक्तीची भावना जनमानसात पसरवली. तर सरोजिनी नायडू, प्रीतिलता वडुदार आणि कस्तुरबा गांधी यांसारख्या महिला नेत्यांनी महिलांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील वंचित घटकांना मदत केली.

१.३ महिलांचे देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान :

भारताच्या 'गानकोकिळा' म्हणून सरोजिनी नायडू ओळखल्या जातात. त्यांनी अनेक देशभक्तीपर गीते लिहिली, ज्यामुळे अनेकांना प्रेरणा मिळाली. केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी त्यांचं शिक्षण झालं. गांधीजींचे विचार ऐकून त्या गांधीवादी झाल्या. त्यांच्याबरोबर प्रत्येक आंदोलनात सरोजिनी नायडू यांनी सहभाग घेतला. १९२५ मध्ये त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षाही बनल्या.

सुचेता कृपलानी या गांधीवादी विचारसरणीच्या स्वातंत्र्य सेनानी. त्यांचा देखील सहभाग स्वातंत्र्यलढ्यात होता. १९४० मध्ये त्यांनी ऑल इंडिया महिला काँग्रेसची स्थापना केली. १५ ऑगस्ट १९४७ ला जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला त्यादिवशी त्यांनी संसदेमध्ये 'वंदे मातरम' म्हटले. त्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत.

बिहार मधील एका साध्या कुटुंबात सामान्य कुटुंबात ताराराणी यांचा जन्म झाला. परंतु त्यांचे लग्न झाले ते फुलेंदू बाबू यांच्याशी. महात्मा गांधीजींच्या छोडो भारत हे आंदोलन १९४२ ला सुरू झाले. त्यात फुलेंदू बाबू यांनीही भाग घेतला. आणि त्यांच्याबरोबरच ताराराणी यांनीदेखील सहभाग घेतला. सिवानच्या पोलीस स्टेशन वर भारतीय झेंडा फडकवण्यासाठी हे आंदोलनकर्ते निघाले होते. इन्कलाब च्या घोषणा सुरू होत्या, आंदोलनकर्ते पोलीस स्टेशनसमोर आले आणि पोलिसांनी गोळीबार सुरू केला. त्यात एक गोळी फुलेंदू बाबू यांना लागली. परंतु ताराराणी यांनी आपली साडी फाडून त्यांची जखम बांधली आणि मोर्चा सुरू ठेवला. परंतु पोलिसांनी केलेल्या अत्याचारात फुलेंदू बाबू यांचा अंत झाला. परंतु भारत स्वतंत्र होईपर्यंत ताराराणी यांनी आंदोलनाला पाठिंबा दिला होता.

'गांधी बुरी' या नावाने मातंगिनी हाजरा ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलन आणि असहकार चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. कलकत्ता मध्ये सुरू असलेल्या अशाच एका चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना भारताचा ध्वज घेऊन त्या 'वंदे मातरम' च्या घोषणा दिल्या जात होत्या. त्याच वेळेस ब्रिटिशांनी त्या आंदोलनावर गोळीबार केला. मातंगिनी हाजरा यांना एकूण तीन गोळ्या लागल्या. तरीही त्यांनी हातातला ध्वज खाली पडू दिला नाही. कोलकत्यात त्यांचा मृत्यू ज्या ठिकाणी झाला तिथे त्यांचा एक पुतळा उभा केला आहे. कोलकत्ता मधील हाजरा रोड देखील त्यांच्याच नावाने आहे.

कनकलता बरुवा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वीरबाला म्हणून ओळखल्या जातात. संपूर्ण भारतभर त्यावेळेस ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन सुरू होतं. अगदी ईशान्य कडील राज्य ही त्याबाबत मागे नव्हती. कनकलता बरुवा या आसाममधल्या. आसाममधून त्यांनी १९४२ च्या आंदोलनात भाग घेतला होता. त्या आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी बारंगबारी येथून केलं. त्यावेळेस त्यांना 'भारत छोडो' च्या घोषणा देत गोहपुर पोलीस स्टेशन समोर आंदोलन करायचे होते. तिथे त्यांना तिरंगा फडकवायचा होता. परंतु ब्रिटिशांनी त्यांना मध्येच अडवले. त्या ब्रिटिशांना सांगत होत्या की आमच आंदोलन हिंसक नाही, तरीदेखील ब्रिटिशांनी त्यांचं काहीही ऐकून घेतलं नाही. त्यांच्यावर जोरदार लाठीमार करण्यात

आला आणि त्यातच वयाच्या केवळ १८ व्या वर्षी त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान केले.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील हे देखील एक मोठं नाव. 'द ग्रँड ओल्ड लेडी' म्हणून त्या ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळेस त्यांनी मुंबईत झालेल्या आंदोलनात भारताचा ध्वज हातात घेऊन आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. आंदोलनात सहभाग घेतला, ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवला म्हणून त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. तुरुंगात असतानाही कैद्यांना देण्यात येणाऱ्या वाईट वागणुकीबद्दलही त्यांनी तुरुंगात देखील आंदोलन केले होते.

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी ज्या आझाद हिंद फौजेची स्थापना केली, त्यातील स्त्रियांच्या तुकडीचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी केलं. आझाद हिंद सेनेबरोबर काम करताना लक्ष्मी सहगल यांनी हेच दाखवून दिलं की, अहिंसक मार्गाने होणारे आंदोलन असो किंवा लढाई करण्याची वेळ येवो, महिला कुठेही मागे नाहीत. आझाद हिंद सेनेत जाण्यापूर्वी देखील त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात सहभाग घेतला होता, त्यासाठी त्यांना ब्रह्मदेशात तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.

आझाद हिंद सेनेत जाण्यापूर्वी देखील त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात सहभाग घेतला होता, त्यासाठी त्यांना ब्रह्मदेशात तुरुंगवासही भोगावा लागला होता. तशा त्या मूळच्या नाटकातील कलाकार, पण स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी मोठं काम केलं. ब्रिटिशांनी अटक केलेल्या पहिल्या महिला म्हणजे कमलादेवी चटोपाध्याय. स्त्रियांचा सामाजिक आणि आर्थिक स्तर सुधारावा याकरिता त्यांनी काम केलं. स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी अनेक लघुउद्योग सुरू केले. अखिल भारतीय महिला परिषद त्यांनीच स्थापन केली. कमला देवींनी महात्मा गांधीजींच्या १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात ही भाग घेतला होता. त्यानंतर झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकातही त्यांनी भाग घेतला. त्या विधानसभेतील पहिल्या महिला उमेदवार होत्या.

कर्नाटकातील किन्नूर मधील राणी चन्नम्मा हिनेदेखील ब्रिटिशांच्या धोरणाविरुद्ध आवाज उठवला. सैन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व तिने केले वयाच्या ३३ व्या वर्षी तिने ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध शूरपणे लढा दिला. तिचा पराक्रम कर्नाटकातील महिलांसाठी त्यावेळेस प्रेरणादायी ठरला होता.

भारतीय नसलेल्या पण आयरिश असून देखील ऐनी बेझंट यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मोठे योगदान दिलं. १९१६ मध्ये त्यांनी होमरूलची चळवळ चालू केली. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य बनल्या आणि त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवायला सुरुवात केली. त्या काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष. त्यांनी 'न्यू इंडिया' नावाचे वृत्तपत्र देखील चालवले. अनेक शाळा-कॉलेजेस चालू करायला मदत केली.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आवाज ज्यांच्यामुळे कळाला त्या उषा मेहता. भूमिगत राहून त्यांनी रेडिओ स्टेशन चालू केले, आणि त्यावरून बातम्या सांगायला सुरुवात केली. ब्रिटिश कुठे अन्याय करतात याची माहिती त्या द्यायच्या. कुठे स्वातंत्र्य लढा सुरू आहे, त्यात कोण सहभागी आहे याचीही माहिती त्या पुरवायच्या. त्यांच्या या रेडिओ स्टेशन बद्दल ब्रिटिशांनाही फार लवकर कळले नाही.

याशिवाय कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी पंडित या स्त्रियांनी देखील आपले योगदान स्वातंत्र्यलढ्यात दिलं आहे. कस्तुरबा गांधी या महात्मा गांधी यांच्या पत्नी. त्यांनी आपली संपूर्ण साथ महात्मा गांधींना दिली. त्यांच्याबरोबर त्याही आंदोलनात सहभागी व्हायच्या. त्याचप्रमाणे कमला नेहरू या पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी. त्यांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. विजयालक्ष्मी पंडित या पंडित नेहरूंच्या बहिण. त्यांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला आणि तुरुंगवासही भोगला आहे. अशा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या स्त्रिया यांना फारशी प्रसिद्धी कधी मिळाली नाही परंतु आपले ध्येय मात्र त्यांनी सोडलं नाही.

१.४ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांच्या योगदानाचे चिकित्सक अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्देश :

१. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांच्या योगदानाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
३. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत योगदान दिलेल्या ठराविक महिलांच्या योगदानाचा थोडक्यात आढावा घेणे.
४. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांनी दिलेल्या बलिदानाचे चिकित्सक अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांच्या योगदानासाठी पहिले पाऊल टाकण्याचे काम महात्मा गांधीजींनी केल्याचे दिसते.
२. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांना सहभागी होण्यासाठी सामाजिक बंधने नसल्याची दिसतात.
३. अनेक महिलांनी भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वपूर्ण योगदान दिले असल्याचे दिसते.
४. सर्वच जाती धर्मातील महिलांनी भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडल्याचे दिसते.
५. भारताचा स्वातंत्र्य लढा यशस्वी होण्यामागे महिलांचा सहभाग महत्वाचा होता असे दिसते.

संदर्भ :

१. चंद्र बिपिन, भारत का स्वतंत्रता संग्राम, २०१९.
२. ताराचंद, भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का इतिहास, २०१७.
३. कठारे अनिल, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास (१८५८-१९४७), २०१८.
४. पवार जयसिंगराव, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, २०१८.
५. दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र, २०२१.
६. दैनिक सार्वमत वर्तमानपत्र, २०२२.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान

प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम

इतिहास विभाग प्रमुख

कै.नहानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय,

मारवड, ता.अमळनेर जि.जळगाव

email-mr.kadamdilip123@gmail.com

आ

धुनिक जगात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा ब्रिटिश

वसाहत वादाविरुद्धचा सर्वाधिक असा सुमारे दोन शतकाचा संघर्ष होता. हा वसाहतवाद, साम्राज्यवादाविरुद्धचा संघर्ष अनेकांगी बाबीचा होता. या प्रस्तुत 19 व्या शतकात या स्वातंत्र्य चळवळीच्या बाबतीत जो वैविध्यपूर्ण असा लढा उभा झाला होता यामध्ये एक भाग प्रकर्षाने अशी दिसून येते की या प्रस्तुत वासाहतिक काळात जेवढ्या गतीने भारताची एक राष्ट्र म्हणून उभारणी होत होती तेवढ्याच गतीने या राष्ट्रसमोरची त्याच्या वैविध्यतेची परंपरा ही लाभत गेल्याने भारताची एक राष्ट्र म्हणून व्याप्ती वाढत गेली. अर्थात एकाच वेळी राष्ट्र म्हणूनही उभे राहायचे होते आणि दुसरीकडे जागतिक पातळीवर आपली प्रतिमाही निर्माण करायची होती. आणि यामध्ये विशेष बाब म्हणजे आज घडीला भारताची जगातील सर्वात विशाल लोकशाही राष्ट्र असा जो बहुमान प्राप्त केला आहे तिचे श्रेयही निश्चित या स्वातंत्र्य चळवळीला जाते. (गुहा, 2021 प्रस्तुत) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला संविधानिक लोकशाहीवादी परंपरा, गांधीवाद, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सुधारणा चळवळी, कामगारांचे, शेतकऱ्यांचे, दलिताने अपूर्व योगदान मावाळवाद, जहालवाद आणि गांधीवादी परिप्रेक्ष्य क्रांतिकारी चळवळी डाव्या विचारा प्रति कटिबद्धता इत्यादी प्रमुख वैशिष्ट्ये या स्वातंत्र्य चळवळीच्या बाबतीत प्रकर्षाने दिसून येतात. (चंद्रा 2003, 15) या सर्वच वैशिष्ट्यांमध्ये आणखी एक भरीव असे योगदान आहे आणि ते म्हणजे यात स्त्रियांचे अतुलनिय असे योगदान आहे.

भारताला प्राचीन ते पासूनचा दीर्घ असा इतिहास आहे. यामध्ये सिंधू, नागरी सभ्यता, वैदिक ग्रामीण सभ्यता, मौर्य सत्ता यानंतर प्राचीन काळापासून ही परकीय राजवटीशाही, कुशाण, शक इत्यादी प्रस्तुत झाल्या.

मध्ययुगोत्तर सुलतानशाही, मोघलशाही आधी सर्वच राजवटी या परकीय होत्या या प्रामुख्याने तुर्क, अफगाणी अशा होत्या. (थापर, 2020, प्रस्ता.)

18 व्या शतकात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी भारतात व्यापारवादासाठी प्रस्तुत झाली. त्यांना व्यापारवादाची सर्वप्रथम परवानगी ही मोगल बादशहा जहांगीर यांनी दिली आणि यानुसार ईस्ट इंडिया कंपनीने मुंबई, सुरत, कासिम बाजार या ठिकाणी आपल्याव्यापारी वसाहती स्थापन केल्या.इंग्लंड मध्ये 31 डिसेंबर 1600 मध्ये एकूण या 11 व्यापाऱ्यांनी प्रस्तुत ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन केली आणि त्यांनी आपल्या राणी कडून व्यापारी परवानगी मिळवली. त्यानंतर 1608, 1613 अशा व्यापारी वखारी स्थापन केल्या. परंतु अल्पकाळातच प्लासीची लढाई पर्यंत त्यांनी भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता सुरुवातीला बंगाल नंतर बंगाल बिहार दिल्लीचा काही भाग जिकला आणि यानंतर बक्सारच्या लढाईने त्यांची सत्ता देशभर प्रस्तुत झाला. (चौधरी, 2012-13)

ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरुद्ध राष्ट्रवादी अविष्कार -

अठराव्या शतकाचा इतिहासच बहुतेक राष्ट्रीय आणि खंड यांच्या ब्रिटिश वसाहतवादाचा होता. जगातील एक तृतीयांश राष्ट्रावर यांची निर्विवाद अशी सत्ता होती ब्रिटिश साम्राज्यवाद हा आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक शोषणाचे प्रमुख केंद्र होते. प्रस्तुत ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतात व्यापारवादाची परवानगी मिळाल्यानंतर त्यांनी या देशात आपली एकमुखी अशी सत्ता निर्माण केली. याबाबत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राणी एलिझाबेथच्या मिळवलेल्या व्यापारी परवानगीत जो करारनामा झाला होता. एक तर राणीने त्यांना पुढील विशिष्ट असा काळ नव्वद वर्षे व्यापाराची परवानगी सशर्त देत आहे. आणि याबाबत ईस्ट इंडिया कंपनी ही आपल्या व्यापारासाठी त्यांच्या एकाधिकारासाठी राणी त्यांना इतर वैशिष्ट्यधिकार देत आहे. त्यानुसार तेथील

परिस्थितीनुसार त्या अधिकाराचा वापर करावा. त्यामुळे या राणीकडून मिळालेल्या विशेष अशा अधिकाराने यांनी भारतात आपली निर्विवाद अशी सत्ता निर्माण केली. (डॉलरिपन, 2023, प्रस्ता.)

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये एकीकडे ज्याप्रमाणे ईस्ट इंडिया कंपनी आपली सत्ता वाढत होती त्याचप्रमाणे याच काळात या साम्राज्यवादाविरोधात प्रखर असा राष्ट्रवादी प्रारूप बहुतेक इतिहासकार भारतातील राष्ट्रीय काँग्रेसचा स्थापनेत पाहतात. परंतु देशात सर्वप्रथम राष्ट्रवादाचा विचार जंगल बचावाच्या व साराविरोधाचा ब्रिटिश विरोधातून आदिवासींनी सर्वप्रथम केला. आणि यातूनच पुढे राष्ट्रवादाच्या लोकप्रिय अशाच चळवळी प्रस्तुत झाल्या. या राष्ट्रवादाच्या बाबतीत महात्मा फुले यांनी राष्ट्रवादी म्हणजे 'एकच समलोक' अशीच सर्व समावेशक ओजस्वी व्याख्या प्रस्तुत केली आहे. (फुले, 2000, समग्र वाङ्मय)

प्रस्तुत ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरोधात जो राष्ट्रवादी अविष्कार प्रस्तुत झाला याचे अनेकांनी आवर्तने आहेत यामध्ये सर्वप्रथम मवाळवाद गट इ.स. 1885 ते इ.स. 1905 पुढे आला. यानंतर जहालवाद इ.स. 1905 ते इ.स. 1920 आणि गांधीवाद इ.स. 1920 ते इ.स. 1947 अशा पटलात राष्ट्रवादी लढा विकसित होत गेला होता. या राष्ट्रवादी चळवळीत स्त्रियांचे अपूर्व असे योगदान आहे या स्वातंत्र्य चळवळीत ज्याप्रमाणे राष्ट्रवादी विचार पुढे आला सुरुवातीपासूनच स्त्रियांचे योगदान लाभत गेले. या स्वातंत्र्य राष्ट्रवादी चळवळी प्रामुख्याने नवनवीन कायदेशीर सुधारणा आणि हिंदी सभासदांना सातत्याने वाढीव प्रतिनिधित्व आदी मागण्या केल्या जात होत्या स्त्रीयांचे योगदान या स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे सर्वच बाबतीत अपूर्व असे योगदान आहे ते पुढील प्रमाणे- (सरकार, 2020,12)

सामाजिक सांस्कृतिक सुधारणा चळवळीत महिलांचे अपूर्व योगदान -

आधुनिक भारतामध्ये सर्वप्रथम ब्रिटिशांनी पाश्चात्य ज्ञानाची द्वार उघडली होती. यामधून भारतीय उच्च सुशिक्षित आणि मध्यमवर्ग यांच्या राष्ट्रवाद आणि सुधारणावादाची नवी चेतना निर्माण झाली होती. त्यांनी संसदीय लोकशाही, राष्ट्रवाद सुधारणावादी विचार

अंगीकारले होते. या सामाजिक आणि सांस्कृतिक सुधारणा चळवळींची सुरुवात राजाराम मोहन रॉय यांनी केली होती. यांची सुरुवात ही सतीच्या प्रश्नांमधून स्त्रियांच्याच प्रश्नांमधून झाली. महाराष्ट्रात या सुधारणांची अब्रह्मणी सुरुवात महात्मा फुलेंनी केली यामध्ये त्यांना त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचे अतुलनीय योगदान मिळाले. या महिलांच्या प्रश्नात धार्मिक प्रश्न, केशवपन, बालविवाह, बहुपत्नीत्व अशा समस्या विरोधात तीव्र असा संघर्ष द्यावा लागला. (सत्य, 2020) यासह पंडिता रमाबाई यांनीही खूप भरीव कार्य केले आहे.

गांधीवादी चळवळीत स्त्रियांचे योगदान -

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत 1920 नंतर खूप मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतर आले आणि पाहता पाहता महात्मा गांधींच्या 1920 च्या पहिल्याच जनआंदोलनाचा संबंध देशा प्रथम तर रस्त्यावर आला होता. यामध्ये त्यांना समस्त देशवासीयात कामगार, मजूर, शेतकरी, दलित, आदिवासी, उच्चशिक्षित अशा सर्वांचे सहभाग होता. यामध्ये त्यांना स्त्रियांचेही योगदान दिले. यात अरुणा असफली, करुणा गोखले, अवंतिका गोखले, सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित, कमला नेहरू इत्यादींचे खूप भरीव असे योगदान आहे. ऐनी बेझंट यांनी खूप भरीव योगदान यामध्ये दिले आहे. त्याचबरोबर युरोशियन स्त्रियांची ही सुधारणावादी कार्य आहे. (गुहा, 2020, 73)

क्रांतिकारी चळवळी स्त्रियांचे योगदान वरील प्रकारेच क्रांतिकारी चळवळीतही स्त्रियांचे योगदान अतुल्य असा आहे. या क्रांतिकारी चळवळीचा कार्यक्रम हा रेल्वे लूटने खजिना लुटणे संपत्ती मिळविणे, दारूगोळा तयार करणे, पिस्तूल बॉम्ब तयार करणे आणि सर्वात महत्त्वाचे सर्वच क्रांतिकारी भूमिगतांना आश्रय देणे, त्यांची वैद्यकीय सेवा करणे, क्रांतीच्या बातम्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हत्या सत्र चालवणे आदि कामे होती. याही कामा स्त्रियांचे खूप भरीव योगदान आहे या क्रांतिकारी सुनीती चौधरी, कल्पना, सुनिती दत्त, अरुणा असफली या प्रकारची मोठी भरीव अशी कामगिरी तसेच क्रांतिकारी कार्य केले वेळप्रसंगी त्यांनी पटले ते काम सुद्धा केलेली आहेत. (रॉय, 2021, प्रस्ता.)

उपसंहार -

अशाप्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी स्त्रियांचे अतुलनीय विषय योगदान राहिले आहे या स्वातंत्र्य

चळवळीच्या पट खूप दीर्घ होता परंतु यांच्या स्त्रियांचे योगदान आहे या स्त्रियांनी पुढील प्रकारे भरीव कार्य केले आहे.

स्त्रियांनी या स्वातंत्र्य चळवळीची व्याप्ती अधिक त्याने वाढविली स्त्रियांनी गांधीवादी सर्वच जनआंदोलनात पुरुषांच्या वर्चस्व आणि प्रचंड मोठ्या प्रमाणात कार्य केले यावेळी या स्त्रियांनीही जेलभरो किंवा सारा न देणे, अशा प्रकारचे कार्य केले परंतु साम्राज्यावादापुढे त्या झुकल्या नाहीत. त्या जेलमध्ये गेल्या. परंतु ब्रिटिश साम्राज्य पुढे कदापि झुकल्या नाहीत.

क्रांतिकारी चळवळीतही या स्त्रियांचे खूप भरीव असे कार्य आहे त्यात बॉम्ब तयार करणे पिस्तोल चालवणे रेल्वे खजिना लुटणे दारूगोळा तयार करणे आधी कोणत्याही बाबतीत स्त्रियां तुसभर ही कमी नव्हत्या. (शुल्क, 2000, प्रस्ता.)

भारतीय राष्ट्रवाद हा सर्वांकष जेवढा तो उच्च मध्यमवर्गीय, दलित आदिवासी यांच्यात भरभरून आहे तेवढाच स्त्रियांच्या प्रतीही या आंदोलनात दिसून येतो. यात महात्मा फुलेंची व्याख्या राष्ट्र म्हणजे एकसम लोक हा विचार महत्त्वाचा आहे. (भिडे, पाटील, 2001, 93) सामाजिक आणि सांस्कृतिक सुधारणा चळवळीतही स्त्रिया सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी इत्यादी स्त्रियांचे खूप योगदान सातत्याने होते. (पवार, 2003, 43)

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या बाबतीत एक बाब अत्यंत प्रकाशाने अशी दिसून येते की, हा राष्ट्रवादी अविष्कार भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या पासून विशिष्ट अशा परिघातच झाले असली तरी यामध्ये यापूर्वी मांडणी केल्याप्रमाणे दलित कामगार आदिवासी मजूर विद्यार्थी अशा सर्वच समाज घटकांचे स्वातंत्र्य प्राप्तीत मोठे योगदान आहे.

या सर्वच घटका स्त्रियांचे योगदान अपूर्व आहे आपल्या देशात शेती संस्कृती आणि धर्म अशा सर्वच बाबींचा शोध निश्चितपणे स्त्रियांनी लावला आणि त्यांचाच पुढाकाराने राष्ट्रवादी अविष्कार प्रखर झाला.

संदर्भग्रंथ -

- 1) चंदा बिपिन 2003 - *इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडेंस*, के सागर. पुणे
- 2) पवार जयसिंग, 2003 - *आधुनिक हिंदुस्तानचा इतिहास*, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- 3) डॉलरिपन विल्यम 2022 - *अराजक*, पेंग्विन प्रकाशन दिल्ली.
- 4) शुल्क रामलखन 2000 - *आधुनिक भारत का इतिहास*, विश्वविद्यालय प्रकाशन दिल्ली.
- 5) भिडे पाटील 2001 - *महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास*, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- 6) रॉय सत्या 2021 - *आधुनिक भारत*, मॅकमिलन प्रकाशन, दिल्ली.
- 7) गुहा रामचंद्र 2020 - *मेकर्स ऑफ मॉडर्न इंडिया*, मॅकमिलन प्रकाशन, दिल्ली.
- 8) सरकार सुमित - *आधुनिक भारत*, मॅकमिलन प्रकाशन, दिल्ली.
- 9) फुले गोविंदराव - *गुलामगिरी*, पुणे.
- 10) चौधरी के. के. - *आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास* म.रा.सा.आ.से.मंडळ, खंड 1
- 11) थापर रोमिला 2020 - *भारतीय इतिहास*, दिल्ली.

दहशतवादी हिंसाचारातील स्त्रियांचा सहभाग- एक अभ्यास

मार्गदर्शक

प्रो. डॉ. संजय प्रभाकर ढाके

प्रमुख संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग

कै. एम. डी. सिसोदे उर्फ भाऊसाहेब

कला व वाणिज्य महाविद्यालय नरडाणा

ता. शिंदखेडा, जि. धुळे

संशोधक

श्री. दिपकराव बाबुराव देवरे

प्रस्तावना :-

आधुनिक युगात स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाहीत.

दहशतवाद हिंसाचारात देखील त्या मागे नाहीत. 19 व 20 व्या शतकात बुद्धिनिष्ठ व विज्ञाननिष्ठ जगाचा झपाट्याने विकास होत गेला. या विकासात डार्विन, विलबर, फोर्स, लिंकन, मार्क्स, लेनिन, रसेल इत्यादी पाश्चिमात्य विचारवंतांनी, क्रांतिकारकांनी तसेच समाजसुधारकांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली. स्त्रियांची शेकडो वर्षांची गुलामगिरी नाहीशी झाली. चूल आणि मूल या संकुचित विचारात वावरणाऱ्या स्त्रीने बाहेरच्या जगात झेप घेतली. रांथा, वाडा उष्टी काढा याच्या बाहेर जाऊन विसाव्या शतकातील एक एक वर्ष स्त्री झपाट्याने सर्वच क्षेत्रात आघाडीचे स्थान मिळवू लागली. स्त्रियांनी पुरुषापेक्षा हम भी कुछ कम नहीं हे आपल्या कृतीतून सिद्ध केले. समाजकारण, राजकारण, शिक्षण, संशोधन, विज्ञान तंत्रज्ञान, वैद्यकीय, प्रशासन, व्यापार, उद्योग, क्रिडा एवढेच नाही तर अंतराळ क्षेत्रात, संगणक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया देखील आपला वाटा उचलत आहेत, मग दहशतवादी कार्यक्रमात देखील त्या आढळल्यास नवल असे वाटू नये. गेल्या 75 वर्षात स्त्रियांनी दहशतवाद हिंसाचारात तुलनात्मक दृष्ट्या कमी भाग घेतलेला आढळतो. काही विचारवंतांच्या मते, मुक्त दहशतवादी म्हणून दहशतवादी हिंसाचारात भाग घेणाऱ्या स्त्रियांना बरीच अनुकूलता आहे. अशी चिन्ह दिसत आहेत की दहशतवादी टोळ्यांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया देखील भविष्यकाळात आढळतील. काही स्त्रिया व्यक्ती म्हणून दहशतवादी कृत्य एकट्यानेच करतात., पण

त्यासोबतच दहशतवादी टोळ्यांचे सभासद देखील त्या असतात.

जगातील काही दहशतवादी स्त्रिया :-

जगात युरोप आणि अमेरिका खंडात 1960 नंतर दहशतवादी हिंसाचाराला सुरुवात झाली व टप्प्याटप्प्याने तो वाढत गेला. या दहशतवादी दिवसाच्या खालील स्त्रियांनी भाग घेऊन संपूर्ण जगात एकच खळबळ माजवली.

1. लैला खालेद हे पॅलेस्टाईन मुक्ती संघटनेचे नेता होती तर फुसाको शिगेनोबू ही जपान मधील रेड आर्मी या संघटनेचे नेता होती. आयरिश रिपब्लिकन आर्मी आणि पश्चिम जर्मनीतील बेदर मेनहॉफ या दहशतवादी संघटनेच्या सभासदांना प्रशिक्षण देण्यात या दोघांचा सहभाग होता.
2. एलेन मेरी मार्गरेट या दहशतवादी स्त्रीने लंडनमधील कार्य करणाऱ्या आयरिश रिपब्लिकन आर्मीच्या बॉम्ब फेकी पथकाच्या दुताची भूमिका केली होती.
3. नॉर्मल इस्टर आरिस्टीटो या स्त्रीने अर्जेंटिनातील दहशतवादी संघटनेला वैचारिक प्रेरणा देण्याचे कार्य केले होते.
4. जीनोव्हीव फॉरेस्ट ताराट या स्त्रीने बास्क दहशतवादी चळवळीत महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती. बास्क हा भाग स्पेनचा एक प्रादेशिक विभाग आहे. या स्त्रिया सहभाग असलेल्या इटा या संघटनेने स्पॅनिश पंतप्रधान कारो ब्लॅको यांच्या हत्या केली होती.
5. मार्गरेट कागोल ही इटलीचे दहशतवादी संघटना रेड ब्रिगेड चा नेता रेन्याटो कुरसिओ याची

पत्नी. या स्त्रीने रेड ब्रिगेड या संघटनेत महत्त्वाचे कार्य केले. कुरसिओ याची तुरुंगातून 1953 या वर्षी धाडसी सुटका करणाऱ्या टोळीत मार्गरेटाने भाग घेतला होता.

6. बर्नार्डार्डन राय डॉन ही स्त्री व्हेअर अंडरग्राउंड या दहशतवादी संघटनेची सक्रिय कार्यकर्ता होती.

स्त्रिया दहशतवादी बनण्याची कारणे :-

1. दहशतवादी हिंसाचारात मानसिक खळबळ , उत्तेजकता असते. अशा घटनेत वेग अनिश्चितता आणि संघर्ष असतो.
2. दहशतवादी घटनेमध्ये धक्कादायक परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. काही प्रसंगी जीवावर बेतण्याची देखील वेळ येते. हे आव्हान स्वीकारण्याचे आकर्षण महत्त्वाचे कारण मानले जाते. परंतु काही वेळेला घृणास्पद देखील वाटते.
3. दहशतवादाची कारणे सुरुवातीला योग्य वाटतात. त्यामुळे हा अन्याय दूर करण्याकरता एखादी संवेदनक्षम स्त्री रक्तपाताला देखील तयार होते.
4. कायद्याच्या चौकटीत असलेल्या व पुरुषप्रधान संस्कृतीत उन्नती करून घेण्यात स्त्रीला संधी मिळत नाही. परंतु दहशतवादी संघटनेत टोळीची ध्येय धोरणे ठरवताना स्त्रियांकडेही संधी आपोआप चालून जाते. एवढेच नाही तर उन्नत गतिशीलतेमुळे दहशतवादी टोळीचे नेतृत्व देखील मिळू शकते.
5. आधुनिक काळात जहाल विचारसरणीचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक महिलांच्या संस्था स्थापन झाल्यामुळे त्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणजे स्त्रिया या दहशतवादी संघटनेचे सभासद बनलेल्या आहेत.
6. काही विचारवंतांच्या मते स्त्रिया या निसर्गतः कणखर आणि धोकेबाज आहेत. दहशतवादी संघटित त्यांच्या या प्रवृत्तीला योग्य तो न्याय मिळतो.
7. स्त्रिया या ठोकळेबाज जीवन जगण्याचे नाकारत आहेत. नवनवीन आव्हाने स्वीकारत आहे.

पुरुषांच्या दहशतवादी हिंसाचार आणि क्रांतिकारक कार्य यांचा त्या स्वीकार करत आहे.

8. स्त्रियांना अधिकाधिक समानता व न्याय मिळवून देण्याच्या प्रचलित विचार प्रभावानुसार स्त्रियांना हे क्षेत्र देखील आता खुले झालेले आहे.

समारोप :-

दहशतवादाचा अभ्यास करणाऱ्या विचारवंतांच्या मते, भविष्यकाळात दहशतवादी हिंसाचार हा वाढतच जाणार आहे, कारण त्याला परिस्थिती तशी अनुकूल होणार आहे. या वाढत्या हिंसाचारात स्त्रियांचा सहभाग देखील वाढणार आहे. प्रश्न एवढाच राहिला आहे की पुरुष दहशतवादापेक्षा स्त्री दहशतवाद हा केवळ साधन म्हणून न राहता भावनात्मक राहील का नाही. चुल आणि मूल तसेच इतर कौटुंबिक कामातून त्याची मुक्तता झाल्यामुळे, काम आणि स्थळ यांची नव्याने बांधणी झाल्याने तिच्या शिक्षण आणि साहसी उपक्रम या क्षेत्रातील आकांक्षा प्रचंड वाढत आहेत. स्त्रियांना नवनव्या संधी प्राप्त होत आहेत. परंतु कौटुंबिक जबाबदारी विषयी स्त्री सुलभ दडपणामुळे किंबहुना या सर्व घटकांमुळे एका वेगळ्या प्रकारची स्त्री निर्माण होऊ पाहत आहे. संस्कृती आणि समाज व्यवस्थेच्या सर्व दालनात आपले स्थान हे मानाचे मिळवण्याची अपेक्षा नव्या युगातील स्त्रीची आहे व तेवढी क्षमता तिच्याजवळ सुद्धा आहे. म्हणून दहशतवादी कार्यक्रम, हे क्षेत्र त्याला अपवाद कसे राहील.

भारतीय परिस्थितीचा विचार केला असता राजकारण, धर्मकारण, समाजकारण, देशभक्ती या कार्यात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या चांदबिबी, आई जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, कॅप्टन लक्ष्मीबाई, सावित्री माई फुले यासारख्या अनेक धाडसी स्त्रिया होऊन गेल्या आहेत. माजी पंतप्रधान दिवंगत श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी तर भारताच्या एकात्मते करिता हुतात्म पत्करले. पण भारतीय स्त्रीची प्रतिमा ही दहशतवादी विचाराच्या चौकट बसू शकत नाही. अध्यात्मिक पाया असलेल्या भारतात दहशतवादी स्त्रीची कल्पना अशक्य कोटीतील वाटते. नक्षलवादी चळवळीत व साम्यवादी जहाल कार्यक्रमात भाग घेणाऱ्या काही तुरळक स्त्रिया सोडल्यास भारतात दहशतवादी हिंसाचार हिंसाचारात स्त्रियांचा सहभाग दिसून येत नाही व यापुढेही तो दिसणार नाही, एवढे मात्र निश्चित.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. डॉ. सिंह सुरेंद्र, डॉ. ममता चौधरी - आतंकवाद, क्षेत्रवाद एवं राष्ट्रीय एकीकरण, पॉइंट पब्लिशर्स जयपूर-2010
2. कुलवंत कौर- ग्लोबल टेररिझम, इशूज, डायमैन्शन्स अंड ऑप्शन्स, नई दिल्ली - कनिष्क 2005
3. तोडकर बी. डी.- भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव- 2016
4. उदगावकर म. न. -अदृश्य भस्मासुर - दहशतवाद , प्रमोद प्रकाशन , पुणे- 1995

स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग

डॉ. सुचिता निवृत्तीराव किडीले

इतिहास विभाग,
मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय,
औराद शहाजानी

भा

रतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास म्हणजे एक

अद्वितीय रोमांचकारी इतिहास आहे. ब्रिटिशांच्या प्रदीर्घ गुलामगिरीला झुगारून 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत देशाने स्वतंत्र्याचा मुक्त श्वास अनुभवला ,मात्र त्यासाठी कित्येक स्वतंत्र सैनिकांना आपले रक्त सांडावे लागले. हौतात्म्य पत्करावे लागले. लाखो स्त्री पुरुषाने जीवनाची पर्वा न करता या स्वतंत्र संग्रामात झोकून दिल्यामुळे स्वतंत्र मिळणे शक्य झाले. मात्र ज्यावेळी इतिहासाच्या कोणत्याही कालखंडाचा अभ्यास केला जातो त्या त्यावेळी स्त्रीचे कर्तव्य उपेक्षित ठेवले जाते हीच भाव भारतीय स्वतंत्र चळवळीबाबत ही दिसते स्त्रियांच्या सहभागाबद्दल इतिहासात फारच अल्प आणि ओझरता संदर्भ आलेला दिसतो. 1975 नंतर संपूर्ण भारतभर ज्यावेळी स्त्रियांच्या कर्तृत्वाच्या इतिहासाचा शोध घेण्याची गती निर्माण झाली मात्र सर्वसामान्य स्त्रियांचा इतिहास स्पष्ट करता आला नाही , कारण साधनांचा अभाव /पुराव्यांचा अभाव . भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान पहात असताना टप्प्यानुसार पाहता येते १ अठराशे सत्तावनच्या उठावातील स्त्रिया २ गांधीयुगातील स्त्रिया ३ क्रांतिकारी चळवळीतील स्त्रिया ४ स्त्रियांचा स्वतंत्र चळवळीतील असलेला सहभाग ५ अल्पसंख्यांक काळाच्या ओघात साधना पुराव्या अभावी राहिलेल्या स्त्रियांचा सहभाग ६ हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील स्त्रिया

1857 च्या उठावा मध्ये अनेक स्त्रियांचा सहभाग आहे त्यात प्रामुख्याने झाशीची राणी लक्ष्मीबाई हिचा सिंहाचा वाटा आहे तर मोगल बादशाह बहादुरशाही पत्नी बेगम झिनत महल हिने एक जाहीरनामा काढून आपापसातील मतभेद मिटवून हिंदू-मुस्लिम जनतेत एकत्र यावे . यासाठी आवाहन केले एकतेसाठी जनतेला प्रोत्साहन दिले . यावरून त्यांच्यातील क्रांतिकारी स्त्री जागृत झालेली पहावयास मिळते

याच प्रमाणेच अयोध्या च्या नवाबाची पत्नी बेगम हजरत महल हिनेही लखनऊमध्ये 1857 च्या उठावास सुरुवात झाली त्यावेळी अकरा वर्षाच्या लहान मुलास गादीवर बसून अयोध्या हे संस्थान इंग्रजांच्या हाती लागू नये यासाठी यांनी ब्रिटिशांशी कडवी झुंज दिली . अशा प्रकारे 1857 च्या उठावात या स्त्रियांनी स्वतःचे बलिदान देऊन कर्तव्य सिद्ध केले.

गांधीयुगातील चळवळी अरुणा आसफअली,सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी , डॉ. अंणी बेझंट या स्त्रियांनी स्वतःला तर चळवळी झोकून दिले, शिवाय यांनी सामाजिक कार्याला हातभार लावला. भारताला स्वातंत्र्य मिळवल्यानंतर ही त्यांनी आपल्या कार्यातून योगदान दिले .

मादाम कामा,कल्पना दत्त , सरलादेवी चौधरी आणि यासारख्या अनेक स्त्रियांनी क्रांतिकारी चळवळीत योगदान दिले. भारतातील हा क्रांतिकारी चळवळीचा उदय हा 19 व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात आणि २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला. क्रांतिकारी चळवळीचे संघटित कार्यही याच काळात दिसून येते. भारतातील क्रांतिकारी चळवळी या राष्ट्रवादी चळवळीचाच एक भाग व अंग होते .क्रांतिकारी चळवळीला 1905 नंतर अधिक गतिमानता प्राप्त झाली. अनेक वर्तमानपत्रे क्रांतिकारी चळवळीची वार्ता ही देऊ लागली. स्त्रियांचा क्रांतिकारी चळवळीत सहभाग होऊ लागल्यानंतर क्रांतिकारी चळवळीला नवीन उंची प्राप्त झाली. अनेक स्त्रियांनी क्रांतिकारी चळवळीत सक्रीय योगदान दिले त्यात मादामा कामा, कल्पना , सरलादेवी चौधरी आणि प्रीती बहादुर ह्या .

इ. स. 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले मात्र भारतातील काही ठिकाणातील जनता मात्र स्वतंत्र नव्हती कारण निजाम राजवटीने अनेक ठिकाणी अत्याचारांचा पाया घातलेला पाहावयास मिळतो.

हैदराबाद स्वतंत्र लढा भारताच्या इतिहासातील एक सोनेरी पान आहे . स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये झालेला एक रोमहर्षक लढा म्हणजे हैदराबाद मुक्ती लढा होय. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत जरी मुक्त झाला मात्र इंग्रजांच्या फोडा आणि राज्य करा या नीतीची फलश्रुती म्हणून पाकिस्तानही अस्तित्वात आले. ब्रिटिशांनी 18 जुलै 1947 रोजी पास केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्यानुसार काही संस्थांनीकानी भारतात विलीन न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. अशा संस्थानिकात हैदराबाद संस्थान होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळूनही हैदराबादची जनता मात्र निजामाच्या जुलमी राजवटीला भरडली जात होती. ही जुलमी राजवट नष्ट करून हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन केले. या स्वतंत्रसंग्रमात पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांनीही सहभाग घेतला होता त्या स्त्रिया म्हणजे दगाडाबाई शेळके, आशाताई वाघमारे व ताराबाई परांजपे या स्त्रियांची प्रमुख भूमिका होती तर याना मदत करणाऱ्या अनेक स्त्रिया ही त्यात सामील झाल्या होत्या.

भारतातील अनेक प्रांतातील स्त्रियांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी स्वातंत्र्याच्या प्राणाची आहुती दिली आणि भारताला ब्रिटिशांच्या जोखंडातून मुक्त करण्यासाठी मरेपर्यंत लढत राहिल्या.

ब्रिटिश राजवट उलथवून टाकण्यासाठी आपले सर्वस्व पणाला लावणारे भारतीय क्रांतिकारक हा भारताचा एक गौरवशाली व प्रेरणादायी इतिहास आहे. सशस्त्र प्रतिकाराणे ही राजवट नामशेष करण्याचे प्रयत्न अनेक वर्षांपासून सुरू होती. या क्रांतिकारी सशस्त्र आंदोलनात त्या काळापासून स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत स्त्रियांचा सहभाग होता. सशस्त्र लढ्यातील या स्त्रियांना क्रांतिकारी म्हणणेच योग्य आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीशी झुंजणारी राणी चन्नम्मा, महाराणा रणजीत सिंगची शूर पत्नी जिंदाल कौर , राणी लक्ष्मीबाई रामगडची राणी , बेगम झिनत महल , बेगम हजरत महल, बेगम , दलित समाजातील शूर व लढवय्या स्त्री झलकारी अनेक संथाल स्त्रिया/ बिल स्त्रिया अशा अनेक क्रांतिकारी स्त्रियांची मालिका व कल्पना दत्त , प्रितीलता

वडेदार सुनिता चौधरी, शांती , बिना दास इत्यादी स्त्रिया पर्यंत येऊन पोहचते.

क्रांतिकारी आंदोलनात अनेक स्त्रियांनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे सहभाग घेतला होता बंदुका व रिवाल्वर यांची आयात करणे, शस्त्र लपवणे, पाहिजे त्या ठिकाणी नेऊन देणे, बॉम्ब तयार करणे , दारुगोळा स्फोटके तयार करणे, ब्रिटिशावर हल्ले करणे त्यांना ठार मारणे अशा वेगवेगळ्या स्वरूपाचे कार्य या महिला करत होत्या क्रांतिकारकांना स्वयंपाक करून देणे जेवायास अन्न देणे घरात आश्रय देणे त्यांचे संदेश पोहचती करणे, त्यांना हवी ती मदत करणे, यांची सुरक्षा करणे , ब्रिटिशांना किंवा शत्रूंना चकमा देणे अशा प्रकारे महिला क्रांतिकारीकांनी प्रत्येक व अप्रत्यक्षपणे चळवळीत आपले योगदान दिलेले दिसते .क्रांतिकारी चळवळीत त्या आवडीने भाग घेत त्यात सहभागी होऊन प्राण पणाला लावून लढत होत्या स्वतःच्या वैयक्तिक सुख दुःखावर पाणी सोडून देऊन त्या महिलांनी स्वतःला या कार्यात वाहून घेतलेल्या दिसतात म्हणून अशा या क्रांतिकारी महिलांचे कार्य इतिहासात अजरामर झाले आहे

संदर्भसूची

१. डॉ . शिवाजी सगर- थोर क्रांतिकारी महिला - अरुणा प्रकाशन लातूर -26 जानेवारी 2013
२. प्रा. लेफ्टनंट सुनिता बोर्डे- खडसे - ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया- शुभम पब्लिकेशन पुणे -१ जानेवारी २०१०
३. डॉ.एस एस गाडाळ -भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन - कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद -जुलै 2013
४. डॉ. अनिल कटारे - भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास -एज्युकेशनल पब्लिकेशन्स औरंगाबाद - जून 2013
५. तारा धर्माधिकारी -स्वतंत्र लढ्यातील स्त्रिया -प्रकाशन ऑगस्ट क्रांती महोत्सव समिती मुंबई
६. पद्मजा पाटील - इतिहासातील स्त्रिया - फडके प्रकाशन कोल्हापूर - 2007

पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांत योगदान

प्रो. डॉ. जगन्नाथ देवराम गोपाळ,

संशोधन मार्गदर्शक व इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री शे. मु. मा. महाविद्यालय, पाचोरा, जि. जळगाव

आधुनिक जगाच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य

चळवळ ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्वातंत्र्य आंदोलन म्हणून ओळखले जाते. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हे लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि सर्वधर्मसमभाव अशा प्रकारचे असून ते जगापुढे एक आदर्श आंदोलन म्हणूनही उभे आहे. पाचोरा येथे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची शाखा स्थापन करण्यात आलेली होती. सुशिक्षित जनतेचा काँग्रेस कार्याशी संबंध होता. पाचोरा तालुक्यातील नगरदेवळे, शिंदाड येथे जहाज चळवळीचे कार्यकर्ते सक्रिय होते. स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांच्या क्रांतिकार्याशी पाचोरा तालुक्यातील काही मंडळी निगडित होती. गांधी युगात असहकार चळवळ पासून ते भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत सर्व प्रकारच्या राजकीय आंदोलनात्मक कृती पाचोरा तालुक्यात झालेल्या आहेत. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व गोवा मुक्ती आंदोलनात पाचोरा तालुक्यातील जनतेचे योगदान आहे. भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान असणे ही पाचोरा तालुक्यासाठी भूषणावह बाब आहे. म्हणून मी या शोधनिबंधात पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये योगदान यावर वास्तववादी लेखन मांडत आहे.

शोधनिबंध विषयाची निवड :-

भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमधील असंख्य सर्वसामान्य स्त्री-पुरुषांच्या कार्याची माहिती आजपर्यंत उजेडात आलेली नाही. अशा स्त्रियांचे कार्य समाजापुढे मांडणे यासाठी या शोधनिबंध विषयाची निवड केली आहे.

शोधनिबंधाचा हेतू :-

पाचोरा तालुक्यातील सर्वसामान्य स्त्रियांची भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनमधील योगदान जनतेपुढे आणणे.

गृहीतके :-

१) पाचोरा तालुक्यातील जनतेचा भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये योगदान आहे.

२) पाचोरा तालुक्यातील सर्वसामान्य स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनमध्ये प्रभावी योगदान आहे.

विषय विवेचन :-

स्त्रियांना गांधीयुगात स्वातंत्र्य चळवळीयुक्त आंदोलनांमध्ये सहभाग घेण्यास प्रेरणा मिळालेली दिसून येते. 'म. गांधी यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांना सहभागी होण्यासाठी हाक दिली'^१ असा उल्लेख आढळून येतो. म. गांधी म्हणत असत की, 'जर स्त्रियांनी असहकार हा आपला स्वभाव बनविला तर भविष्य हे स्त्रियांसोबत असेल.'^२ अर्थात सर्वसामान्य स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये सहभाग घेण्यास प्रारंभ केलेला दिसून येतो. पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांनीही या चळवळींमध्ये आंदोलक म्हणून आपले योगदान दिलेले आहे. तसेच हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व गोवा मुक्ती आंदोलनात पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान आहे.

पाचोरा येथील श्रीमती शामकुवर जगजीवन शेठ यांनी सविनय कायदेभंग चळवळीत इ. स. १९३० आणि इ. स. १९३१ या वर्षात सहभाग घेतलेला आहे. श्रीमती शामकुवर जगजीवन शेठ यांनी इंग्रज सरकार विरुद्ध राजकीय घोषणा देणे, परकीय मालाच्या होळींमध्ये सहभाग घेणे, प्रभात फेरी काढणे अशा कार्यात सहभाग घेतला आहे. परकीय दारू दुकानांपुढे पिकेटिंग करणे, परदेशी मालाच्या दुकानांपुढे निदर्शने करणे यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. खादी कार्यातही त्यांचा सहभाग होता. खादी ग्रामोद्योगाच्या विधायक कार्यात त्या पाचोरा तालुक्यात अग्रेसर होत्या. वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळीत त्यांनी विविध ठिकाणी वैयक्तिक सत्याग्रह केले आहेत. त्यांनी 'ता. ६ जानेवारी १९४१ रोजी पाचोरा येथे ३०० ते ४०० लोकसमुदाय असलेल्या सभेत वैयक्तिक सत्याग्रह केला होता.'^३ यावेळी

स्त्रियांचाही या समुदायात सहभाग होता. त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रहात सक्रीय सहभाग घेतल्यामुळे त्यांना दीड महिना तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. ही शिक्षा त्यांनी धुळे येथील जेलमध्ये भोगली होती.

पाचोरा येथील 'श्रीमती चंपाबेन लाभचंद शेठ यांनीही भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला होता. त्यांनी काँग्रेसच्या विधायक कार्यात सुरुवातीस सहभाग घेतला होता. त्यांनी काँग्रेस अधिवेशनांमध्ये उपस्थिती दिली होती.^४ नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे अध्यक्ष असलेल्या हरिपुरा येथील काँग्रेसमध्ये त्यांनी इ. स. १९३८ मध्ये सक्रिय सहभाग घेतला होता. पाचोरा येथे त्यांनी काँग्रेस कार्याचा प्रचार करण्यात प्रमुख भूमिका निभावली होती. इ.स.१९३५ मध्ये पाचोरा येथे डॉ. राजेंद्र बाबूंचा दौरा होता. यावेळी श्री. जगजीवन शेठ यांच्या कुटुंबातील स्त्रिया यात श्रीमती शामकुवर जगजीवन शेठ व चंपाबेन शेठ याही हजर होत्या. इ. स. १९३६ मध्ये खानदेशातील फैजपूर येथे ग्रामीण भागातील पहिले काँग्रेस अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनात स्वयंसेवकाचे काम करण्यात या दोन्ही स्त्रियांचे योगदान आहे. इ. स. १९३६ मध्ये खान अब्दुल गफार खान यांचा पाचोरा येथे दौरा होता. सरहद्द गांधींच्या या दौऱ्यातील सभेत या दोन्ही स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग होता. चलेजाव चळवळीत पाचोरा येथे या दोन्ही स्त्रियांनी सक्रिय योगदान दिलेले आहे. प्रचार करणे, इंग्रज सरकार विरुद्ध घोषणा देणे, दुसरे महायुद्ध विरोधी घोषणा देणे, सभा, मोर्चे, प्रभात फेरी, निदर्शने, परकीय मालांची होळी करणे, खादीचा प्रचार करणे, खेडोपाडी खादी पोहोचविण्याचा प्रयत्न करणे अशा विविध कार्यात पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचा सहभाग आहे. पाचोरा येथे चलेजाव चळवळ मोठी सक्रीय होती. यावेळी मुंबई येथील ऑगस्ट १९४२ मधील स्वा. सै. सुपडू भादू पाटील हे प्रमुख आंदोलक होते. पोलीस त्यांच्या मागावर होते. एके दिवशी सुपडू भादू पाटील यांची स्वातंत्र्य आंदोलकांनी पाचोऱ्यात मिरवणूक काढण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे तारीख २६ ऑगस्ट १९४२ रोजी सुपडू भादू पाटील हे पाचोरा येथे आले. त्यांची पाचोरा शहरात घोड्यावर बसवून भव्य मिरवणूक काढण्यात आली. यावेळी त्यांचे स्वातंत्र्य आंदोलक स्त्रियांनी औक्षण केले होते. अशी तत्कालीन वृत्तपत्रात माहिती आलेली आहे. त्यांची मिरवणूक फिरत असताना असंख्य स्त्रिया आणि मुली मिरवणुकीत सहभागी होत्या. असंख्य स्त्रिया घराच्या

गच्चीवरून व खिडकीमधून मिरवणूक आनंदाने पहात होत्या. म्हणजेच या स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात अप्रत्यक्ष योगदान होते.

हैद्राबाद मुक्ती आंदोलनात पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान आहे. यात खडकदेवळा, ता. पाचोरा येथील 'स्वा. सै. सीताबाई माणिकराव पाटील यांचा सक्रिय सहभाग होता.^५ निजामी राज्यातील पोलीस आणि रझाकार हे सीमावर्ती भागातील परंतु भारतीय हद्दीतील गावातही स्त्री-पुरुषांना उपद्रव देत होते. गार्ड, म्हशी, बोकड, कोंबड्या, दूध, किराणा माल, शेतीमाल सक्तीने बंदुकीच्या जोरावर हिसकावून नेण्याचे प्रकार रझाकार करीत होते. चाळीसगाव तालुक्यातील पातोंडा या गावातील हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाशी निगडित स्वातंत्र्य आंदोलक खडकदेवळा गावात येत असत. सीताबाई पाटील यांचे पती स्वा. सै. माणिकराव महारू पाटील हे खडकदेवळा गावचे पोलीस पाटील असून त्यांना सात बंदुकीचा परवाना गावाच्या संरक्षणासाठी मिळालेला होता. परंतु पातोंडा व दिघी येथील हैद्राबाद मुक्तीतील स्वातंत्र्य आंदोलक खडकदेवळा येथे रात्रीच्या वेळी येऊन या बंदुका घेऊन जाऊन रझाकारांना शह देत होते व सकाळ होताच या बंदुका पुन्हा ते खडकदेवळा येथे पोहोचवून देत असत. असे अनेक महिने चालले होते. या बंदुका काढून देण्यात व जमा करून घेण्यात सीताबाई माणिक पाटील यांचे प्रमुख योगदान होते. 'गावात व परिसरात रझाकारांच्या अन्यायास प्रतिकार करण्यासाठी जनजागृती करणे, प्रभात फेरी काढणे, हैद्राबाद मुक्तीची वास्तविकता सीमावर्ती भागातील जनतेला पटवून देणे यासाठी सीताबाई पाटील या आपल्या पतीसोबत व स्वातंत्र्य आंदोलकांसोबत सभांना प्रत्यक्ष उपस्थित राहत असत.^६ त्यांचे पती श्री. माणिक महारू पाटील हे हैद्राबाद मुक्तीशी निगडित स्वातंत्र्य सैनिक असून त्यांच्या घरी येणाऱ्या हैद्राबाद मुक्ती आंदोलकांची निवासाची व भोजनाची व्यवस्था त्या करीत असत. भूमिगत स्वातंत्र्य आंदोलकांना भोजन पुरविणे, जंगलात व शेतात लपून बसलेल्या स्वातंत्र्य आंदोलकांपर्यंत शस्त्रास्त्रे पोहोचविणे असे कार्य त्यांनी केलेले आहे. त्यांना महाराष्ट्र शासनाने सन्मानपत्र दिले आहे.

गोवा मुक्ती आंदोलनात पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे अप्रत्यक्ष योगदान आहे. ज्यावेळी गोवा मुक्तीचा प्रचार भारतभर होत होता त्या काळात पाचोरा येथे स्वा. सै.

सुपडू भादू पाटील, स्वा. सै. सुकलाल रामनाथ गुप्ता, स्वा. सै. जनार्दन बळवंत वाणी, स्वा. सै. राजाराम धनजी पाटील आणि त्यांचे सहकारी गोवा मुक्तीचा पाचोरा तालुक्यात प्रचार करीत होते. या प्रचार सभामध्ये स्त्रियांचीही उपस्थिती होती. अशी माहिती गोवा मुक्ती आंदोलनातील स्वातंत्र्य सैनिकाची पत्नी श्रीमती मालती महाजन यांनी आपल्या मुलाखतीत सांगितली आहे. 'इ. स. १९५५ च्या जानेवारी महिन्यात पाचोर्यातून श्री. शिवाजी शर्मा व त्यांच्यासोबत नऊ सत्याग्रही गोवा येथे सत्याग्रह करण्यासाठी गेले होते. त्यावेळी या सत्याग्रहींचे गोव्याकडे जाताना कुटुंबातील स्त्रियांनी औक्षण केले होते. पाचोरा रेल्वे स्टेशनवर काही स्वातंत्र्य प्रेमी लोक या सत्याग्रहींना पोहोचविण्यासाठी आले होते. त्यात स्त्रियांचाही सहभाग होता.'^७ ऑगस्ट १९५५ मध्ये पुन्हा स्वा. सै. माधवराव भिला महाजन व इतर काही सत्याग्रही पाचोर्यातून गोव्यात सत्याग्रहासाठी गेले होते. याही वेळी त्यांच्या कुटुंबातील स्त्रियांचा त्यांना संपूर्ण पाठिंबा होता. या सत्याग्रहींना औक्षण करून रेल्वे स्टेशनपर्यंत पोहोचविणे व ते सत्याग्रह करून आल्यानंतरही त्यांचे रेल्वे स्टेशनवर औक्षण करणे असे कार्य पाचोर्यातील स्त्रियांनी केलेले आहे. इ. स. १९५५ मध्ये ऑगस्ट महिन्यात जे सत्याग्रही सत्याग्रह करून पाचोरा येथे आले, त्यांची पाचोरा शहरातून भव्य मिरवणूक काढण्यात आली होती. या मिरवणुकीतही अनेक स्त्रियांचा सहभाग होता. या मिरवणुकीचे रूपांतर गांधी चौकात सभेत झाले होते. या गौरवास्पद आणि स्वागतपर सभेत स्त्रियांची उपस्थिती होती.

निष्कर्ष:-

पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे भारतात भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये योगदान होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ यात विशेषतः सविनय कायदेभंग चळवळ,

वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळ, चलेजाव चळवळ या चळवळींमध्ये पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान आहे. हैद्राबाद मुक्ती आंदोलनात सीताबाई माणिक पाटील यांचे सक्रिय योगदान आहे. गोवा मुक्ती आंदोलनात आपल्या कुटुंबातील सत्याग्रही पुरुषांना संपूर्ण पाठिंबा देणे या अर्थाने पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान आहे. स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश, पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा या दोन्ही कोशमध्ये या स्वातंत्र्य सैनिकांची माहिती आहे. एकूणच भारतीय स्वातंत्र्ययुक्त आंदोलनांमध्ये पाचोरा तालुक्यातील स्त्रियांचे योगदान आहे.

संदर्भ

- १) खडपेकर विनया, स्त्री स्वातंत्र्यवादीनी विसाव्या शतकातील परिवर्तन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००५, पा. ४
- २) V. Rajendra Raju, Role of Women in India Freedom Struggle, Discovery Publishing House, New Delhi, P. 33
- ३) Home Department File No 800(74)(10)III, 1941-43, Letter of 24th January 1941, Maharashtra State Archives, Government of Maharashtra, Mumbai
- ४) स्वा. सै. जनार्दन बळवंत वाणी यांची मुलाखत.
- ५) स्वा. सै. उत्तमराव मखाजी देसले, भडगाव, जि. जळगाव यांची मुलाखत, ता. १ मार्च २०२३
- ६) श्री. मधुकर माणिक पाटील, खडकदेवळा, ता. पाचोरा यांची मुलाखत, ता. २८/२/२०२३
- ७) श्रीमती मालती महाजन (स्वा. सै. माधवराव भिला महाजन यांच्या धर्मपत्नी) यांची मुलाखत, ता. २५ फेब्रुवारी २०२३

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचे योगदान

डॉ. संदीपान गुरुनाथ जगदाळे

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

ईमेल- sandeepjagdale17@gmail.com

सर्वात प्राचीन व सहिष्णू असलेल्या भारत देशावर अनेक राष्ट्रांनी आक्रमणे केली. परंतु भारतीय वीर पुरुषांनी आपल्या समर्थांच्या बळावर ती परतवून लावली. मोगलांची सत्ता १८ व्या शतकाच्या मध्यात संपुष्टात आली आणि ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी या संधीचा फायदा घेतला. [१] शेकडो वर्ष परकीय गुलामगिरीच्या साखळी दंडात अडकलेल्या भारत मातेला मुक्त करण्यासाठी हजारो वीरांनी आपल्या प्राण्यांची आहुती दिली. आपल्या सर्वस्वाचा होम करत भारत मातेला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्रियांनी सुद्धा अत्यंत मोलाचे योगदान दिले. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कोणकोणत्या महिलांनी योगदान दिले याचा आढावा पुढील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

१) झाशीची राणी लक्ष्मीबाई :-

यांच्या जन्म १९ नोव्हेंबर १८२८ रोजी उत्तर प्रदेश मधील काशी येथे झाला. हिंदुस्थानात इ.स. १८५७ च्या ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध झालेल्या स्वातंत्र्य उठावातील या एक अग्रणी सेनानी होत्या. त्यांच्या शौर्याने त्यांना 'क्रांतिकारकांची स्फूर्तिदेवता' म्हणून जनमानसात अढळ स्थान प्राप्त झाले आहे. ब्रिटिशांच्या व्यापारामुळे आणि वसाहतवादी धोरणामुळे त्यांची भारतावर स्थापन झालेली सत्ता मोडून काढण्यासाठी इ.स. १८५७ साली भारतीयांनी उठाव केला. [२] इंग्रजांनी भारतीय नागरिकांवर लादलेल्या प्रक्षोभक कायद्यामुळे भारतातील प्रजेचा असंतोष वाढत होता. रावसाहेब पेशवे, तात्या टोपे, मंगल पांडे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई अशी काही विशेष नावे या उठावाशी संबंधित आहेत. झाशीच्या राणीने ब्रिटिशांच्या कडवा प्रतिकार केला. ब्रिटिशांनी तिच्या ५००० सैनिकांची कत्तल केली. स्वतः राणी घोड्यावर स्वार होऊन एक दत्तक पुत्र पाठीशी घेऊन लढली. तिने झाशी सोडले व १०२ मैलाचे

अंतर घोड्यावरून कापून मध्यरात्रीस कांती येथे पोहोचली. पण कॅप्टन ह्युजेसच्या युद्ध योजनेमुळे राणी लक्ष्मीबाईला अखेर घेरले गेल्या. त्यातच १८ जून १८५८ रोजी झाशीची राणी मृत्यू पवल्या. तेव्हा त्यांचे वय फक्त २३ होते.

२) रानी चेन्नम्मा :-

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध राणीने दिलेला लढा ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. या राणीने ब्रिटिशांच्या दडपशाहीच्या विरोधात सन १८२४ ते १८२९ सालापर्यंत शौर्याने लढा दिला. १८५७ च्या उठावापूर्वी काही यांनी ब्रिटिशांच्या राजवटीत विरोध केल्याची उदाहरणे सापडतात. १८२४ मध्ये कर्नाटकातील किन्नूर या चिमुकल्या संस्थानाच्या राणी चेन्नम्माने ईस्ट इंडिया कंपनीला शरण जाण्याचे नकारले. कंपनीच्या प्रशिक्षित सेनेशी चेन्नम्माने झुंज दिली. संगप्पा व हुराकडली या दोन सरदारांनी इंग्रजांना शहरात शिरण्याच्या चोरवाटा दाखविल्याने इंग्रजांनी किल्ल्यात घुसून राणी चेन्नमाला पकडले. राणी चेन्नमाला इंग्रजांनी पकडून बेलहोंगलच्या कारागृहात ठेवले. पराभूत चेन्नम्मा धारवाडला धारवाड्यातच तुरुंगात डांबण्यात आले. तेथे १३ जुलै १८३० रोजी त्यांचा मृत्यू झाला. [३]

३) विजयालक्ष्मी पंडित :-

स्वातंत्र्य सेनानी पंडित मोतीलाल नेहरूंच्या कन्या, पंडित नेहरूंच्या भगिनी, युनोच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष, महाराष्ट्राच्या राज्यपाल, भारताच्या राजदूत अशी विविध अंगी ओळख असलेल्या विजयालक्ष्मी पंडित या ख्यातनाम महिला होत्या. त्यांचा जन्म अलाहाबाद येथील आनंद भवन येथे झाला. त्यांची स्थानिक स्वराज्य आणि सार्वजनिक आरोग्य मंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. १९४० व १९४२ मध्ये त्यांना ब्रिटिशांनी तुरुंगात टाकले होते. गांधीजींच्या छोडो भारत चळवळी त्या सक्रिय सहभागी झाल्या होत्या. नऊ महिने त्या तुरुंगात होत्या. पण त्यांची प्रकृती बिघडल्याने त्यांना सोडून देण्यात आले. १९४०-४२

या काळात अखिल भारतीय महिला संमेलनाचे अध्यक्षपदी त्यांनी भूषविले होते.

४) सरोजिनी नायडू :-

सरोजिनी नायडू यांचा जन्म १३ फेब्रुवारी १८७९ रोजी हैदराबाद येथे झाला. त्यांचे वडील अघोरनाथ चट्टोपाध्याय हे प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ होते. स्वातंत्र्य योग्य कवयित्री, स्वतंत्र भारतातील उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला राज्यपाल, सुशिक्षित व बहुभाषिक ज्ञान असलेली महिला अशी सरोजिनी नायडू यांचे अष्टपैलू ओळख आहे. वयाच्या १४ व्या वर्षी सरोजिनी यांनी सर्व इंग्रजी कवींच्या कार्याचा अभ्यास केला होता. १८९५ मध्ये हैदराबादच्या निजामाने त्यांना स्टायपेंडवर इंग्लंडला पाठवले. सन १९१९ पासून त्या स्वातंत्र्य आंदोलनात उतरल्या होत्या. जालियनवाला बाग हत्याकांडाचा निषेध म्हणून सरोजिनी नायडूंनी १९०८ मध्ये सुवर्णपदकासह मिळालेली 'कैसर ए हिंद' ही पदवी परत केली. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली मिठाच्या सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला होता.

५) मादाम कामा :-

मादाम कामा यांचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ रोजी मुंबईतल्या एका पारशी कुटुंबात झाला. त्यांनी युरोपात युवकांना एकत्र करून भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त केले. त्या युवकांना ब्रिटिश सरकारच्या बातम्या वेळोवेळी देत असत. मादाम कामांनी लंडनमध्ये पुस्तक प्रकाशन सुरू केले. त्या विशेष करून देशभक्तिपर लिखाण असलेल्या पुस्तकांचे प्रकाशन करीत. सावरकरांचे '१८५७चा स्वातंत्र्य लढा' हे पुस्तक प्रकाशित करण्यासाठी मादाम कामांनी त्यांनी मदत केली. त्या स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी झटणाऱ्या क्रांतिकारकांना आर्थिक मदतीसह अन्य प्रकारची मदत करत. इ.स. १९०७ साली जर्मनीतल्या श्टुटगार्ट येथे आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी परिषद भरली होती. या परिषदेसाठी विविध देशांचे हजारावर प्रतिनिधी आले होते. त्या परिषदेत मादाम कामांनी साडी नेसून व भारतीय झेंडा घेऊन या परिषदेतील सदस्यांना भारताबद्दल माहिती दिली.

जर्मनीत श्टुटगार्ट येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेत भारताचे प्रतिनिधित्व करण्याची जबाबदारी मादाम कामा यांच्यावर टाकण्यात आली होती. तिथे कुणाच्याही विरोधाला न जुमानता त्यांनी भारताचा

पहिला झेंडा फडकविला. [४] मादाम कामांनी श्टुटगार्ट येथे झेंडा फडकवल्यानंतर दरम्यानच्या काळात पहिल्या महायुद्धाची ठिणगी पडली आणि मादाम कामा यांना फ्रान्समध्ये स्थानबद्ध करण्यात आले. साधारण इ.स. १९३५ सालापर्यंत त्या तिथेच होत्या. त्यानंतर त्यांना भारतात परतण्याची परवानगी मिळाली [५] आणि वयाच्या ७४ व्या वर्षी त्या परत मायदेशी आल्या. १९ ऑगस्ट १९३६ या दिवशी एका पारशी धर्मादाय रुग्णालयात त्यांची प्राणज्योत मालवली.

६) सुचेता कृपलानी :-

सुचेता कृपलानी यांचे मूळ नाव सुचेता मजुमदार असे होते. त्या एक भारतीय स्वातंत्र्य सेनानी आणि राजकारणी होत्या. गांधीजींच्या आवाहनास प्रतिसाद देऊन प्राध्यापिकेची नोकरी सोडून १९४० मध्ये गांधीजींच्या व्यक्तिगत सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला. अरुणा असफ आलींबरोबर भूमिगत राहून त्यांनी कार्य केले. त्यांनी भूमिगत स्वयंसेवक दल स्थापन केले. राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये महिला विभाग स्थापन केला होता. १९४४ मध्ये त्यांना अटक झाली. एक वर्षानंतर सुटका ही झाली. त्या उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री झाल्या. त्या भारताच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत्या. त्या प्रसिद्ध गांधीवादी नेते आचार्य कृपलानी यांच्या पत्नी होत्या.

७) अरुणा आसफ अली :-

अरुणा असफ अली या भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ, राजकीय कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहाच्या वेळी अरुणा असफ अली यांना जनसभांपुढे व्याख्याने दिली. एवढेच नव्हे तर प्रदर्शनांचे नेतृत्वही केले. तेव्हा एक वर्ष त्यांना करावासाची शिक्षाही झाली. गांधीजींनी हस्तक्षेप केल्यानंतर त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक सक्रिय सहभागी झाल्या होत्या. १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनादरम्यान गोवालिया टँक मैदान, बॉम्बे येथे भारतीय राष्ट्रध्वज फडकवल्याबद्दल त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर स्मरण केले जाते. पंजाब मध्ये एका राजकीय सभेत इंग्रज सरकारवर उघडपणे टीका केल्यामुळे इसवी सन १९३२ मध्ये त्यांना अटक करण्यात आली. जवळपास दहा वर्षे त्यांना तुरुंगवास झाला.

निष्कर्ष:-

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढेच संकुचित कार्य होते. अशा स्थितीत स्त्रियांच्या अंतर्मनात राष्ट्रभक्तीची बीजे पेरली गेली होती. त्यांचेच द्योतक म्हणून प्रसंगी देशासाठी छातीवर गोळ्या झेलल्या व देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात अत्यंत मोलाचे योगदान दिले. उपरोक्त नामनिर्देशित केलेल्या स्त्रियांबरोबरच बेगम झलकारी बाई, बेगम हजरत महल, मैना पेशवे, नर्तकी अजिजन बेगम, झीनत महल यांनी पेशवे काळात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी अत्यंत मोलाचे योगदान दिले. गांधी युगात सुशीला नायर, राजकुमारी कौर, प्रेमा कंटक, हंसाबेन मेहता, उर्मिलादेवी, उषा मेहता, कस्तुरबा गांधी, अनुसया साराभाई इत्यादी स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात अत्यंत मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यांचे योगदान भारतीय इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे.

संदर्भ

1. Bayly, C. A.; Bayly, Christopher Alan (1987). Indian Society and the Making of the British Empire (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press.
2. Devsare, Dr Hari Krishna (2017-11-09). 1857 स्वतंत्रता का संग्राम - 1857 swatantrata ka mahasangram (हिंदी भाषेत). Diamond Pocket Books Pvt Ltd.
3. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, डॉ.एम एस गाठाळ, पब्लिकेशन औरंगाबाद, पृष्ठ २५६.
4. आर्य, दिव्या (2018-03-08). "वो औरत जिन्होंने विदेश में पहली बार फहराया भारत का झंडा". BBC News हिंदी (इंग्रजी भाषेत). 2018-08-20

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात संग्रामात पंडिता रमाबाई रानडे यांचे योगदान

प्रा. डॉ. जयसिंग ज्ञानदेव साळुंके,

समाजशास्त्र विभाग,

आझाद महाविद्यालय, औसा

प्रस्तावना :-

पंडिता रमाबाई या महाराष्ट्रातील थोर समाज सुधारक आणि विदुषी म्हणून ओळखल्या जातात रमाबाई यांचा जन्म 23 एप्रिल 1857 रोजी झाला. त्यांचे वडील अनंतशास्त्री आणि आई लक्ष्मीबाई हे दोघेही सुसंस्कृत होते. रमाबाईंच कुटुंब तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने गाव सोडले पंधरा-सोळा वर्ष तीर्थयात्रा पायी प्रवास करून केली. याच काळात मद्रास प्रांतावर दुष्काळाचे सावट होतं येथेच त्यांचे आई-वडील आणि मोठे बंधू मृत्युमुखी पडले. तीर्थयात्रा अपूर्ण न ठेवता त्यांनी तीन-चार वर्ष हजारो मैलाचा प्रवास करून पुराण आणि संस्कृत मधून व्याख्याने देऊन सामाजिक सुधारण्याचे कार्य चालू ठेवले रमाबाई कलकत्त्याला आल्यानंतर येथील ब्राह्मो समाजाचे पुढारी आणि कलकत्ता विद्यापीठातील पंडितांनी त्यांच्या विद्येचा आदर व कौतुक केले आणि त्यांना विद्यापीठात बोलून त्यांचा सन्मान केला व रमाबाईंना 'पंडिता सरस्वती' ही उपाधी दिली. पंडिता रमाबाई यांचा विवाह बिपिन बिहारी दास यांच्याशी १६८० साली झाला. रमाबाई या ब्राह्मण कुळातील संस्कृत व पंडित होत्या तर त्यांचे पती दलित पण सुसंस्कृत होते हे दोघेही भिन्नभिन्न समाजातील होते पण समाज सुधारणेचा वसा घेतलेल्या रमाबाईने सामाजिक वंशाचे कदर न करता आंतरजातीय व आंतरप्रांतीय विवाह केला.

उद्देश :-

1. पंडिता रमाबाई रानडे यांचे स्वातंत्र्यसंग्रामातील कार्य समजून घेणे.
2. पंडिता रमाबाई यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.
3. पंडिता रमाबाई यांनी महिलांच्या संदर्भामध्ये केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

1. पंडिता रमाबाई रानडे यांनी स्त्रियांच्या समस्या विषयी जनजागृतीचे कार्य केले.
2. पंडिता रमाबाईंच्या विचारामुळे स्त्रिया सशक्त आणि आनंदी झाल्या.
3. पंडिता रमाबाईंनी समाजातील सर्व स्त्रियांचा विचार केला आणि त्यांच्या समस्या सोडवल्या.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंधनासाठी दुतीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आला त्यामध्ये इंटरनेट मासिके ग्रंथ याचा वापर करण्यात आला.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात पंडिता रमाबाईंचे योगदान पंडिता रमाबाईंचे सामाजिक कार्य:-

कलकत्त्याहून महाराष्ट्रात आल्यानंतर रमाबाईंनी स्त्रियांच्या समस्या विषयी जनजागृतीचे कार्य गतीने चालू केले त्यांनी व्याख्याने आणि पुराने यांच्या साह्याने स्त्रियांच्या अवनती विषयक लोक जागृती करण्याचे कार्य केले यातूनच नंतर त्यांनी महाराष्ट्रभर दौरे सुरू केले त्यांच्या सभांच्या गर्दीच्या कारणाचे वर्णन केळकर कृत टिळकांच्या चरित्रात मोठ्या खूबदारपणे लिहिले आहे. पुण्यातील भगिनी मंडळातील प्रत्येकाच्या घरी दर आठवड्याला पुराण सांगून त्यांना मार्गदर्शन केले यातून रमाबाईंच्या बुद्धिमत्तेचे, विद्वत्तेचे कर्तृत्वाने सर्वाना चकित करत असतात.

आर्य महिला समाज संघटना:-

रमाबाई या पुणे आणि मुंबईत आल्यानंतर महिलांना सामाजिक प्रबोधन पर मार्गदर्शन करण्याचे काम जोराने सुरू केले या सभांना त्यांनी पुढे आर्य महिला समाज असे नाव दिले ही महिला विषयक संघटना उभारल्याच्या नंतर कार्य करत असताना त्यांना अनेक बरे वाईट अनुभव आले तरी पण स्त्री सुधारण्याचा वसा घेतलेल्या रमाबाई न डगमगता

आपल्या कार्यात व्यस्त असत. स्त्रियांच्या दैन्यतेचा अभ्यास त्या जवळून करू लागल्या होत्या स्त्रियांना पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याची व त्यांनाही समाजात ताठ मानेने जीवन जगता यावे असे त्यांना वाटू लागले.

शारदा सदनची स्थापना:-

पंडिता रमाबाई यांनी अमेरिकेतून परतल्यानंतर मार्च 1889 मध्ये मुंबई येथे शारदा सदनची स्थापना केली. या माध्यमातून शिक्षणाचे कार्य चालू केले शारदा सदन ही संस्था स्थापन करण्यापूर्वी स्त्री शिक्षणाचे कार्य किंवा स्त्री शिक्षणाच्या बाबत थोड्याफार प्रमाणात प्रयत्न चालू होते पण तत्कालीन काळात लोकमत त्यांना अनुकूल नव्हते. हे सधन मुख्यतः बालविवाहासाठी स्थापन करण्यात आले होते. शारदा सदनमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या मुलींना या ठिकाणी सर्व प्रकारचे शिक्षण दिले जात असे याचे कारण म्हणजे ती बाल विधवा निर्बल व हतबल होऊ नये हाच मूलभूत उद्देश होता. त्या मुलीला किंवा विधवेला समाजात जीवन जगताना एक निर्भीड आणि उत्तम नागरिक म्हणून जीवन जगता यावे यावर पंडिता रमाबाईंनी भर दिला तसेच अशी स्त्री स्वावलंबी व्हावी व योग्य वेळी लग्न करून तिने नवा संसार मांडावा असे रमाबाईंना मनोमन वाटत असे. म्हणूनच पंडिता रमाबाईंनी बाल विधवांना स्वातंत्र्य स्वाभिमानी स्वावलंबी जीवन कसे जगता येईल यावर लक्ष केंद्रित केले. विधवांना समाजात वावरत असताना त्यांच्याकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी अशा विद्वानाच प्रथम सुशिक्षित केले पाहिजे कारण मुली सुद्धा समाजाचा एक अविभाज्य घटक आहेत रमाबाईंनी प्रत्येक स्त्रीने काहीतरी उद्योग करणे त्या संबंधात शिक्षण घेणे महत्त्वाचे आहे असं म्हणत म्हणून विधवा, पतीत, अंध, अपंग स्त्रियांना सिद्ध समर्थ किंवा स्वावलंबी बनविण्यासाठी शारदा सदनमध्ये विविध शैक्षणिक उपक्रमाची सुरुवात केली पंडिता रमाबाई च्या स्त्री शिक्षणा पाठीमागे प्रमुख हेतू हा आत्मा अवलंबन हा होता. केडगाव येथील आश्रमामध्ये याच तत्त्वावर मुलींना शिक्षण दिले जात असे. आश्रमामध्ये श्रमाचे जीवन स्त्रियांना जसे हितकारक असते तसेच ते त्यांच्या मुलालाही पोषक असते शिक्षणातून महिला सशक्त व आनंदी राहिल्या पाहिजे असा रमाबाईंचा आग्रह होता. एका पाच वर्षांच्या मुलीला पंडिता रमाबाई च्या दारात आणून ठेवले होते ही मुलगी म्हणजे लग्न झालेली एक वैधव्य आलेली होती. शिवाय ती दिसायला बरी नसल्यामुळे

तिच्या सासरच्या लोकांनी तिला अमानुष छळ सुरू केला होता. हे बघून तिच्या शेजाऱ्याने या मुलीला पंडिता रमाबाई कडे आणले होते यानंतर खऱ्या अर्थाने शारदा सदनची स्थापना करण्यात आली होती. शारदा सदनचे स्वरूप प्रारंभीच्या काळी शिक्षण व वस्तीग्रह असे होते. आनंदबाई कर्वे या शारदा सदनच्या पहिल्या विद्यार्थिनी होत्या शारदा सदनच्या स्थापना समारंभाच्या अध्यक्षा म्हणून पंडिता रमाबाईंनी काशीबाई कानिटकरांना आमंत्रण पाठविले या संस्थेत येणाऱ्या स्त्रियांना ज्ञान दिले जाईल व आपल्या इच्छेनुसार धर्माचरणही करता येईल अशी हमी पंडिता रमाबाईंनी दिल्यावरच काशीबाई शारदा सदनच्या उद्घाटनाला आल्या पंडिता रमाबाई ची धडाडी स्त्रिया बद्दल त्यांना वाटणारी कळकळ त्यांची विद्वत्ता पांडित्य चातुर्य व अमेरिकेतून हजारो रुपये मिळवून शारदा सदनसारखी संस्था काढण्यामागे रमाबाईंचे कर्तृत्व या सगळ्यांनी प्रेरित होऊन डॉ. भांडारकर, न्यायाधीश रानडे, रा.ब. भट यांनी शारदा सदनचे सल्लागार म्हणून काम पत्करले पण 1883 च्या सप्टेंबर महिन्यात आपली मुलगी मनोरमा सहित ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता. त्यामुळे रमाबाई मुलींना धर्म परिवर्तन करण्यास लावतात अशी चर्चा चालू झाली नंतर भांडारकर. रानडे यांनी आपल्या पदाच राजीनामे दिले. परंतु रमाबाई न डगमगता आपले कार्य चालूच ठेवले दुष्काळाच्या परिस्थितीमुळे मुली आश्रमात येऊ लागल्या व ही संख्या अधिकाधिक वाढू लागले सुरुवातीला मुलींची संख्या 300 वरून 1000 वर गेली नंतर पुण्याजवळील केडगाव येथे त्यांनी एका मिशनची स्थापना केली त्यास 'मुक्ती सदन' असे नाव दिले येथे सुमारे 650 मुलींना आश्रय दिला गेला. आश्रमात त्यांनी अनेक विविध उद्योग सुरू केले त्यात साड्या विणणे, नर्सिंग, छापखाना, ऊस, तेल, दुधाचे पदार्थ इत्यादी वस्तूचे उत्पादन सुरू केले होते.

कृपा सदनची स्थापना:-

रमाबाईंनी मुक्ती सदनाने विविध कार्यक्षेत्रासाठी काही नवीन सदन काढली होती. त्यातील एक महत्त्वाचे म्हणजे 'कृपा सदन' या नावाचे एक सदन होते. पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडमध्ये असताना ज्या कामावरून त्यांचे ख्रिस्ती धर्माकडे विशेष लक्ष गेले त्यात 'Sisters Mercy' च्या धर्तीवर कृपासदन काढण्यात आले. ज्यांचे पाऊल वाकडे पडले असेल किंवा पाडले असेल व त्यांना अशामुळे जगात

तोंड दाखवायला जागा नसेल व ज्यांना संपूर्ण जग हे तिरस्काराच्या भावनेने व दृष्टिकोनातून बघत असेल कशाला कृपासदनात आपले म्हणून हक्काचा आश्रय मिळत असे व यामुळे अशांना आपल्या गत आयुष्याला विसरून नवीन जीवन जगण्यास संधी उपलब्ध करून देण्यात आली होती.

प्रीती सदन:-

कृपा सदनानंतर रमाबाई रानडे पुन्हा प्रीती सदन नावाचे आणखीन एक सदन स्थापन केले.प्रीती सदनमध्ये वृद्ध अशक्त अपंग,धुळे-पांगळे अशा स्त्रियांना आश्रय मिळत असे.रमाबाई यांचे येथील सुख-सोयीकडे विशेष लक्ष होते.त्यामुळे या निराधार णा एक आशेचा किरण रमाबाईंच्या वतीने मिळाला होता.

बार्टमी सदन:-

रमाबाईंनी पुन्हा कृपा सदनानंतर प्रीतीसदन प्रीती सदनानंतर 'बार्टमी सदन' हे अंधासाठी काढलेले सदन होते या सदनात अंधमुलींना फार प्रेमाने वागविण्यात येत.अशा अंधमुलींना ब्रेल लिपीप्रमाणे लिहिण्यास आणि वाचण्याचे शिकवण्यात येत असे तसेच स्वेटर विणणे,वेताच्या खुर्च्या बनविणे,केळीच्या सोबतीच्या टोपल्या तयार करणे इत्यादी कामे अंध स्त्रिया मोठ्या कुशलतेने करत असत.

हंटर कमिशन पुढील साक्ष :-

डब्ल्यू.डब्ल्यू.हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली सन 1882 रोजी शिक्षणाची चौकशी करण्यासाठी एक कमिशन पुण्यात आले होते.आर्य महिला समाजाच्या वतीने या कमिशनचे स्वागत करण्याचे ठरविले कमिशनच्या स्वागत समारंभात रमाबाईंनी आकडेवारी घेऊन खणखणीत आणि दणदणीत भाषण दिले.ब्रिटिशांच्या सत्तेखाली वास्तव्य करत असणाऱ्या 9 कोटी 97 लाख महिला पैकी केवळ 995000 हजार इतक्या स्त्रिया या साक्षर आहेत.ही वस्तुस्थिती त्यांनी आपल्या भाषणात विशद केली.हंटर कमिशन पुढे जेव्हा रमाबाई ची साक्षी झाली तेव्हा त्यांनी पुढील स्वरूपाच्या मागण्या मान्य केल्या.

- 1 मुलीची राहण्याची सोय वस्तीगृहात असावी व वस्तीग्रह सर्व उपकरणांनी सुसज्ज असावे.
- 2 मुलांच्या शाळेतील शिक्षकांपेक्षा मुलींच्या शाळेतील शिक्षकांना अधिक पगार देण्यात यावा.

3. मुलींच्या शाळा तपासण्याचे काम महिला इन्स्पेक्टर ने करावे.
- 4 हिंदुस्थानात महिला डॉक्टरांची उणीव आहे.ती दूर करावी.
- 5 महिलांना वैद्यकीय शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी.
- 6 महिलांना शिक्षणासाठी अधिकाधिक प्रमाणात शिष्यवृत्ती देण्यात यावी.

अशा प्रकारची साक्ष रमाबाईने हंटर आयोगापुढे दिली व अत्यंत महत्त्वपूर्ण विषयावर रमाबाईंनी प्रकाश टाकला यामुळे सरकार दरबारी रमाबाई चे वजन वाढले. सर हंटर यांनी हे भाषण भाषांतर करून विक्टोरिया राणीस वाचण्यासाठी दिले. तदनंतर महिलांचे वैद्यकीय शिक्षण,महिलांसाठी विविध दवाखाने आदी निर्णय घेण्यात आले.

रमाबाई असोसिएशन व तिचे कार्य:-

रमाबाईंनी 17 फेब्रुवारी 19 86 रोजी इंग्लंड सोडून सहा मार्च 1986 रोजी अमेरिका येथे गेल्या 11 मार्चला त्या आनंदीबाई जोशी च्या पदवीदान समारंभासाठी उपस्थित राहिल्या इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणे स्त्रियांची प्रगती,स्त्रियांचे शिक्षण त्यांचा सामाजिक दर्जा,तेथील स्थिती होती त्याप्रमाणे स्त्रियांची सुधारणात्मक स्थिती अमेरिकेतही रमाबाईंना बघावयास मिळाली इथेही स्त्रियांचा दर्जा शिक्षण येथील चर्च अमेरिकन संस्था आणि लोक यांच्याबाबत व कार्याबाबत रमाबाई आश्चर्यचकित झाल्या व त्यांनी सुरुवातीला तेथील इथंबूत माहिती घेऊन अध्ययन केले.या सर्व कार्यासाठी रमाबाईंना जवळजवळ 3000 मैलाचा प्रवास करावा लागला नंतर अमेरिकेत रमाबाईंनी हिंदुस्थानच्या बालविवाह बदल इतकी कमालीची सहानुभूती उत्पन्न केली की त्यांच्या कार्यात मदत करण्यासाठी अमेरिकेत 'रमाबाई असोसिएशन' नावाची संस्था स्थापन केली रमाबाईला या संस्थेच्या माध्यमातून करावयाच्या कार्यासाठी सुरुवातीस खर्च देऊन पुन्हा पुढील दहा वर्षासाठी प्रति वर्ष आर्थिक मदत करण्याचे मान्य करण्यात आले रमाबाई असोसिएशन मध्ये अध्यक्ष,उपाध्यक्ष,खजिनदार,चिटणीस ही पदे निर्माण करण्यात आली होती,तसेच विश्वस्त मंडळ,सल्लागार मंडळ आणि कार्यकारी मंडळ ही स्थापन करण्यात आले होते, रमाबाई असोसिएशनची सभा वर्षाच्या डिसेंबर महिन्यात होत असे असोसिएशनच्या घटनेत बदल करण्याचा

अधिकार वार्षिक सर्वसाधारण सभेला असे तसेच विश्वस्त मंडळाच्या बैठका या वर्षातून दोन वेळा आणि कार्यकारी मंडळाची बैठक दर महिन्याला होत असे.

रमाबाईंनी इतरही सामाजिक कार्यात भाग घेतला हिंदी नॅशनल काँग्रेसला इ.स 1889 मध्ये प्रथमच स्त्री प्रतिनिधी पाठविण्याच्या कामी त्यांनी पुढाकार घेतला तसेच संतती वयाच्या बिलाला पाठिंबा मिळविण्यासाठी त्यांनी मुंबई व पुणे येथे स्त्रियांच्या अनेक सभा बोलविल्या होत्या.

मध्यप्रदेश दुष्काळग्रस्तांना मदत:-

मध्यप्रदेशातील दुष्काळग्रस्त भागांचा त्यांनी 1817 साली दौरा केला व तेथील परिस्थितीचा अभ्यास व पाहणी केली ही स्थिती बघून रमाबाई या अत्यंत दुःखी झाल्या मध्य प्रदेशात त्यांनी 'रिलीफ कॅम्प' उभारले त्याचबरोबर ख्रिश्चन धर्माचे प्रसार विषय कार्यही त्यांनी केले.

अनेक ग्रंथांचे लिखाण:-

पंडिता रमाबाईंनी High Caste Hindu Women , युनायटेड स्टेटची लोकस्थिती व प्रवास वर्णन, अशा ग्रंथाचे लिखाण केले तसेच कैसर्य हिंदू पुरस्कार प्राप्त केला.

रमाबाई चे निधन 5 मे 1922 रोजी झाले परंतु त्यांच्या स्मृती बऱ्याच काळ जागृत होत्या त्यांच्या कार्याविषयी सरोजिनी नायडू मुंबईच्या जाहीर सभेत म्हणाल्या हिंदू संत मालिकेत जिचे नाव प्रविष्ट करता येईल अशी पहिली ख्रिस्ती व्यक्ती म्हणजे पंडिता रमाबाई होती.

निष्कर्ष :-

1. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या समस्या विषयी विविध व्याख्याने आणि कृतीतून जनजागृती केली.

2. पंडिता रमाबाई यांच्या विचारामुळे तत्कालीन कालखंडामध्ये स्त्री सबलीकरणाला चालना मिळाली.

3. पंडिता रमाबाईंनी समाजातील सर्व विधवा पतीत अंध अपंग स्त्रियांना सिद्ध समर्थ किंवा स्वावलंबी बनवण्यासाठी प्रयत्न केले.

सारांश :-

अशाप्रकारे रमाबाईंनी स्त्रियांच्या प्रश्नाचा अधिक गंभीर पुरक व अभ्यासपूर्वक विचार केला त्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या पुनरुत्थानाचे बिकट काम हाती घेतले होते. रमाबाईंच्या उत्तरार्धात आयुष्यातील कार्य हे जरी धर्मावर अवलंबून होते तरीही त्यांच्याशिवाय जर वेगळ्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या कार्याकडे पाहिले तर ते निश्चितच फार पुरोगामी असेच होते असे वाटते रमाबाईंनी स्त्रियांच्या संबंधाने अनेक क्षेत्रात पुढाकार घेऊन कार्य केले स्त्रियांची शारीरिक व मानसिक क्षमता कुठल्याही प्रकारच्या कार्यात कमी नसते हेच जणू काही त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणावरून केडगाव गावच्या उदाहरणावरून दाखवून दिले.

संदर्भसूची:-

१. माधवी कवी-१०१ श्रेष्ठ महिला विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
२. क्रिटिकल इन्क्वायरी व्हॅल्यूम ३ इशू -४ ऑक्टोबर-डिसेंबर-२०११
३. एस.आर.अंकुश- स्त्रीचे उमरट्या बाहेरील जग- वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
४. न.च.केळकर- लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र खंड-१, पुणे १२३.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील विजयालक्ष्मी पंडित यांचे योगदान (१८९६-१९५८)

मार्गदर्शक

डॉ लक्ष्मीकांत एम. जिरेवाड
शिवाजी कॉलेज, परभणी

प्रितम धोंडीबा टिळक

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

राष्ट्रीय चळवळीला स्थानिक व प्रादेशिक स्तरावर नेण्याचे महत्वाचे काम स्त्रियांनी केले प्रदेश वर्ग, जाती, लिंग व धर्म या दीर्घकालीन अडसरचा गुंता उलघडण्याचे काम या चळवळीद्वारा स्त्रियांनी साध्य केले महात्मा गांधीजींच्या विविध चळवळीतील स्त्रियांच्या योगदानाने चळवळीवर झालेला परिणाम या विषयावरील डॉ. नवाझ मोदी यांच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या वासंती फडके याच्या मराठी अनुवादाने साहित्यात मोलाची भर घातली आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक स्त्रियांनी फार मोठ्या प्रमाणात योगदान दिल्या चळवळीत भाग घेतला तर काहींनी सत्याग्रह केला अशा विविध स्वरूपातून स्वातंत्र्यासाठी मोलाचे योगदान दिले त्यामध्ये विजया लक्ष्मी पंडित, पंडिता रमाबाई, कमलादेवी, अनुसया काळे, जानकीदेवी बजाज, राजकुमारी अमृता कौर, मिठूबेन पेट्टीट, सत्यभामाबाई कुवटेकर, अनुसयासराबाई अशा अनेक स्त्रियांचा सहभाग भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात होता.

त्यामध्ये विजया लक्ष्मी पंडित यांचे योगदान मोलाचे आढळते विजयालक्ष्मी पंडित या मोतीलाल नेहरू यांच्या यांच्या कन्या व जवाहरलाल नेहरू यांच्या भगिनी होत्या. त्यांचे मूळनाव स्वरूपकुमारी असे होते. प्राथमिक शिक्षण घरीच झाले. तर पुढील शिक्षण स्वीझलंड झाले. घरातूनच शिक्षणाची प्रगती आढळते वडील मोतीलाल नेहरू यांचा राजकारणात सक्रीय सहभाग व भाऊ जवाहरलाल नेहरू यांचा सक्रीय सहभाग राजकारणात असल्यामुळे त्यांनी कला गुण घरातूनच मिळाले सामाजिक सुधारणा भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले त्यांचा जन्म १८९६ मध्ये झाला १९२१ साली त्यांचा विवाह गुजराती विद्वान रणजीत पंडित यांच्याशी झाला. प्राथमिक शिक्षण घरूनच झाल्यामुळे भारतीय राजकारणाशी भारतीय परंपरेशी आणि भारतीय स्वतंत्र्यलढ्याच्या योगदानासाठी त्यांचा जवळून संबंध आला.

१९३७ स;ओ त्या भारतातील पहिल्या महिला मंत्री झाल्या उत्तर प्रांतातील स्थानिक स्वशासन व आरोग्य हि

खाती त्यांना मिळाली होती १९४० ते १९४२ हि दोन वर्ष त्या अखिल भारतीय संमेलनाच्या त्या अध्याक्ष्या होत्या १९३३ साली त्या तुरुंगात गेल्या व १२ ऑगस्ट १९४२ रोजी त्यांनी नेणी सेन्ट्रल जेल अलाहाबाद येथील तुरुंगात ठेवले मात्र त्याकाळात त्यांनी प्रिझन डेज हे पुस्तक लिहिले त्यांच्या पतीचे लखनौ तुरुंगात निधन झाले अशा मोठ्या प्रमाणात संघर्ष करूनही इतिहासाने यांची नोंद खूप मोठ्या प्रमाणात घेतलेली आढळून येत नाही

विजया लक्ष्मी पंडित या रशिया (१९४७-१९४९) मेक्सिको (१९४९-१९५१) येथील भारताच्या राजदूत होत्या १९५३ मध्ये त्या संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष बनल्या १९५५ ते १९६१ या काळात ब्रिटनमध्ये हाय कमिशनर होत्या महाराष्ट्राचे राजपाल म्हणून पुलपूर येथून निवडून आल्या. १९७५ च्या आणीबाणीच्या काळात त्या आपली भाची पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या कडव्या टीकाकार बनल्या दोघामधील संबंध खराब झाल्याने विजया लक्ष्मी यांनी निवृत्ती पत्कारली व त्या डेराडून येथे राहायला गेल्या. १९७७ पर्यंत त्या तिथेच राहिल्या १९७७ च्या निवडनुकीत त्या पुन्हा सक्रीय झाल्या इंदिरागांधींच्या विरोधात जनता पक्षाशी त्यांनी हातमिळवणी केल्या १९७९ ला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क आयोगाच्या त्या अध्यक्ष बनल्या

विजया लक्ष्मी पंडित यांचे साहित्य — प्रिझन डेज, (१९४२), द इव्होल्युशन ऑफ इंडिया (१९५८), द स्कोप ऑफ हप्पिनेस ए पर्सनल मेमोयार (१९७९)

संदर्भ

- १) आधुनिक भारताचा इतिहास, महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात, रंजन कोळंबे, २०२०
- २) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रिया, नवाझ ब. मोदी, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे.
- ३) आधुनिक भारताचा इतिहास, बी. ल. ग्रोवर
- ४) भारताच्या स्वतंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान
Google link

राणी लक्ष्मीबाई यांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान

प्रा.देशमुख शेषनारायण किसनराव

सहाय्यक प्राध्यापक

माऊली महाविद्यालय, वडाळा.

ईमेल-dsheshnarayan@gmail.com

प्रस्तावना :-

भा

रतातील स्त्री आदर्श, राजनितिज्ञ, शूर, योद्ध्या,

प्रकाशमान स्त्रीरत्न म्हणून झाशीचीराणी 'राणी लक्ष्मीबाई' यांचा इतिहासात आवर्जून उल्लेख केला जातो. ब्रिटिश जोखडातून भारतभूमीला स्वतंत्र करण्याच्या पहिल्या प्रयत्नामध्ये म्हणजेच १८५७ च्या संग्रामात एक अग्रणी व्यक्तीमत्व म्हणून राणी लक्ष्मीबाई यांचा उल्लेख करता येईल, स्वातंत्र्य लढयातील स्त्री- सहभागाचा विचार करता राणी लक्ष्मीबाई यांचे अतुलनीय योगदान विचारात घ्यावेच लागते. आजही संपूर्ण स्त्रियांना आदर्श असणाऱ्या व स्फूर्ती देणाऱ्या अनेक स्त्रियांमध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. राणी लक्ष्मीबाईंचे जिवन म्हणजे देशप्रेम, बलिदान आणि स्फूर्ती यांचा त्रिवेणी संगम आहे, असे म्हणता येईल. समस्त भारत- भूमीतील स्त्रियांना राणी लक्ष्मीबाई या कायम आदर्श व स्फूर्ती देणारे व्यक्तीमत्व म्हणता येईल. त्यांचे जिवन देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी समर्पित असल्याने त्या भारतीय स्त्रीयांसाठी स्फूर्ती, प्रेरणा व आदर्श व्यक्तीमत्व म्हणून आजही अग्रस्थानी आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील त्यांचे अतुलनिय व अद्वितीय साहस सर्व भारतीय स्त्रियांना प्रेरणा देणारे आहे.

संशोधनचा उद्देश.

- 1) राणी लक्ष्मीबाई यांचे स्वतंत्र लढयातील योगदान अभ्यासने.
- 2) राणी लक्ष्मीबाईंचा प्रखर राष्ट्रवाद व देशप्रेम यांचा अभ्यास करणे.
- 3) राणी लक्ष्मीबाई एक स्त्री आदर्श या नात्याने अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती.

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, सारांशपर लेख, मासिके यांचा आधार घेण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

* पहिल्या स्वातंत्र्य लढयातील अग्रणी व्यक्तीमत्व :-

राणी लक्ष्मीबाई यांचा जन्म १९ नोव्हें- १८२८ मध्ये वाराणसी येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव मणिकर्णिका तांबे हे होते. त्यांचे झाशीचे राजे गंगाधरराव नेवाळकर यांच्याशी लग्न झाल्यानंतर त्या झाशीच्या महाराणी झाल्या. (१६३५-१८५८). १८५७ मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध झालेल्या स्वातंत्र्य उठावातील त्या अग्रणी सेनानी होत्या. वडीलांकडून - पुरोगामित्वाचा वारसा लाभल्याने एक स्त्री असुनही त्यांनी बालवयात शिक्षणाबरोबरच, तलवारबाजी, धनुर्विद्या, घोडेस्वारी यामध्ये त्या अत्यंत निपून होत्या. या बालवयातील संस्काराबरोबर त्यांना वडिलांकडून राजनिती सुद्धा शिकायला मिळाली. या विद्येचा वापर त्यांनी महाराणी झाल्यानंतर ७ मार्च १८५४ मध्ये जेव्हा झाशीच्या विलिनिकरणाचे आदेश आले त्यावेळी 'मेरी झाशी नहीं दूंगी' म्हणून या स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये ब्रिटिशांना प्रखर व निखराचा लढा देऊन समस्त स्त्रीयांसमोर अतुलनिय साहस, शौर्य आणि देशनिष्ठा यांचा आदर्श घालून दिला. जो आजही समस्त भारतीय स्त्रीयांना प्रेरणा देणारा आहे.

* राणी लक्ष्मीबाई यांचे स्वातंत्र्यलढयातील योगदान व कुशल राजकर्त्या

७ मार्च १८५४ मध्ये जेव्हा झाशीच्या विलिनिकरणाचे आदेश मिळाले त्यावेळी राणी लक्ष्मीबाई यांनी 'मेरी झाशी नहीं दूंगी' असे म्हणत इंग्रजांशी लढण्याची तयारी केली. त्यांनी यामध्ये जे प्रखर शौर्य आणि राष्ट्रवाद दाखवला तो समस्त स्त्रीयांसाठी आजही आदर्श आहे. त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्यासाठी राष्ट्रप्रेरणेने समर्पित -

असलेली मोठी फौज उभा केली त्यामध्ये, काशीबाई, मोतीबाई या प्रमुख स्त्री योद्ध्या यामध्ये होत्या, त्यांच्या मदतीने ब्रिटिश सत्तेला राणी लक्ष्मीबाई यांनी सळो की पळो केले होते.

* उत्तम कुटनितिज्ञ :- जेव्हा झाशीच्या विकिनिकरणाचे आदेश निघाले त्यावेळी त्यांना ब्रिटिशांच्या ताकतीचा अंदाज होता म्हणून त्यांनी बॅरिस्टर जॉन लैंग यांचा सल्ला मागितला त्यानुसार त्यांनी अर्ज 'विनंत्या करून त्यांनी आपले कूटनीती कौशल्य दाखवून झाशी वाचवण्याचे प्रयत्न केले त्यातून त्यांची उत्तम कुटनिति दिसून येते. हे कौशल्य त्यांना त्यांच्या वडिलांकडून बाळकडूच्या रुपात मिळाले होते. त्याचाही त्यांनी कुशल राजनितिज्ञ म्हणून उपयोग केला.

* राष्ट्रीयत्वाची भावना :- राणी लक्ष्मीबाईंनी जेव्हा १८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्य संग्राम सुरू झाला तेव्हा जवळच्या इतर संस्थांनीकाशी यामध्ये बाणपुर संस्थांच्या पत्रव्यवहारामध्ये त्यांनी आपण आपल्या मधील मतभेद विसरून ब्रिटिशांशी लढले पाहिजे कारण परकीय सत्ता किती घातक होऊ शकते यांचा त्यांनी त्यामध्ये उल्लेख केलेला आहे यावरून परकिय ब्रिटिशसत्ते विरोधात देशातील समविचारी राजांना एकत्र करण्याच्या प्रयत्नातून त्यांची राष्ट्रीयत्वाची भावना स्पष्ट दिसते.

* राणी लक्ष्मीबाईंचे औदार्य व दातृत्व :- राणी लक्ष्मीबाई यांनी राज्यकारभार करताना अनेक समाज उपयोगी गोष्टींसाठी दान व औदार्य दाखवून प्रजेची बारकाईने काळजी घेतल्याचे अनेक उदाहरणातून दिसून येते.

* न्यायचातुर्य, विकासक व प्रजाहितदक्ष :-

त्यांना अतिशय कमी वयात राज्यकारभार हाकावा लागला. पुत्रवियोग व पतिवियोगानंतर जबाबदारीचे भान ठेवून त्यांनी अल्पावधीत राज्यकारभारावर पकड निर्माण केली. त्यांनी त्यांच्या राज्यकारभारामध्ये अनेक विकासकामे केली तसेच प्रजाहित डोळ्यासमोर ठेवून अनेक लोकांअनुययाचे निर्णय घेतले. तसेच त्यांनी अनेक प्रसंगामध्ये न्याय चातुर्य दाखवले म्हणून त्या आजही सर्व स्त्री जातीच्या आदर्श व प्रेरणा स्रोत आहेत. याच बाण्यामुळे त्यांनी इंग्रजांना प्राणपणाने लढा दिला म्हणून त्या आजही सर्व स्त्रीयांसाठी उर्जास्रोत आहेत.

* निपुण योद्ध्या व राष्ट्रभक्त :- राणी लक्ष्मीबाई यांना बालवयातच युद्ध कौशल्य शिकायला मिळाली,

लहानवयातच त्यांना पेशव्यांच्या दरबारात, आत्मरक्षा घोडेस्वारी, धनुर्विदधा, तलवारबाजी, योगाभ्यास, तसेच युद्ध अभ्यास करायला मिळाला त्यानंतर जेव्हा त्या झाशीच्या महाराणी झाल्या, तेव्हा ७ मार्च १८५४ साली झाशी राज्याचे विलिनीकरण करण्याचे आदेश निघाले तेव्हा राणी लक्ष्मीबाई यांनी 'मेरी झाशी नहीं दूंगी' अशी आत्मविश्वासपूर्वक व समस्त देशवासीयांना प्रेरणा देऊन देशभक्ती व राष्ट्रभक्ती जागृत केली व समग्र हिंदुस्थानच्या पहिल्या स्वतंत्र्य लढ्याला सुरुवात केली. त्यांनी या साठी मोठ्या प्रमाणात सैन्य उभा करून ज्यामध्ये स्त्रीयांचा खूप मोठा सहभाग होता. त्यांनी ब्रिटिशांशी प्राणपणाने लढा दिला. त्यांनी केलेल्या अजरामर युद्धामुळे त्या प्रखर राष्ट्रवादाचे प्रतिक म्हणून त्या स्वातंत्र्य लढ्यातील राष्ट्रवादयांना आदर्श ठरल्या. त्या १८ व्या वर्षी झाशीच्या उत्तराधीकारी झाल्या व त्यांच्यावर मोठी जबाबदारी आली. मार्च १८५४ मध्ये 'दत्तक विधान' नामंजूर करून झाशी ब्रिटिश सरकारमध्ये विलीन करण्यात आली. मार्च १९५८ मध्ये इंग्रज अधिकारी सर ह्यु रोज यांच्याची निकराची लढाई करावी लागली. नंतर १८ जुन १८५८ रोजीच्या युद्धामध्ये झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांना वीरमरण आले. परंतु यातूनच स्वतंत्र्य भारतासाठीच्या लढ्याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. त्यांचे शौर्य समस्त भारतीय स्त्रीयांना आदर्श व प्रेरणा देणारे ठरले. त्या एक साहसी वीरांगणा व निपुण योद्ध्या होत्या. यांचा आदर्श आजही भारतीय स्त्रीयांसाठी प्रेरणास्रोत आहे.

समारोप :-

भारतीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये ज्या भारतीय स्त्रियांनी योगदान दिले यामध्ये राणी लक्ष्मीबाई यांचे योगदान अग्रक्रमाने विचारात घ्यावे लागते. राणी लक्ष्मीबाई यांचे शौर्य, युद्धनीती २९ वर्षांच्या जिवनामध्ये त्यांनी केलेला संघर्ष समस्त भारतीय स्त्रीयांसाठी कायमच प्रेरणा व स्फूर्ती देणारा ठरेल. तसेच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांचे योगदान अग्रक्रमाने सर्व भारतीयांच्या स्मरणात राहील.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचे चरित्र- दत्तात्रेय बळवंत पारसनीस.
- 2) wikipedia.org
- 3) allfamous.org
- 4) www.britannika.com

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान

डॉ.मोहन मिसाळ,

इतिहास विभाग प्रमुख,

कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,

सोनपेट जिल्हा परभणी .

भा

रतीय स्वातंत्र्याची दोन आंदोलने स्पष्टपणे दिसून

येतात. एक ब्रिटिशांच्या जोखंडातून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी झालेली स्वातंत्र्ययुद्ध तर दुसरे सवर्णांच्या सामाजिक मानसिक,आर्थिक,गुलामगिरीतून,मुक्त होण्यासाठी झालेले सामाजिक आंदोलने होत. या दोन्हीही आंदोलनाचा मूलभूत गाभा हा भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हाच होता. फक्त त्यांचे मार्ग भिन्न होते.अशा पद्धतीने दोन विचार प्रवाह या काळा मध्ये अस्तित्वात असलेले आपल्याला दिसून येतात. या दोन्ही मतप्रवाहाचा विचार आजच्या लेखात आपण करणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- १) सामाजिक व स्वातंत्र्य लढ्यात कामगिरी करणाऱ्या स्त्रियांचा आढावा घेणे.
- २) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची प्रेरणा नवीन पिढीस देणे.
- ३) सामाजिक व राजकीय इतिहासाचा आढावा घेणे.

ब्रिटिशांनी सातासमुद्रापार येऊन भारतावर राज्य प्रस्थापित केले. ब्रिटिश लोक हे अल्पसंख्याक होते परंतु बहुसंख्यांक लोकांवर त्यांनी राज्य केले.आमच्यातील फुटीरताही भारतीय स्वातंत्र्य गमाविण्यास कारणीभूत ठरली.या दीडशे वर्षांच्या कालखंडामध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधामध्ये अनेक उठाव झाले.त्यापैकी सर्वात मोठा उठाव हा 1857 चा होता. या उठावात अनेक राजेमहाराजे,संस्थानिक आणि सामान्य जनता सहभागी झाली होती. याचबरोबर अनेक स्त्रियांचा सुद्धा सहभाग होता . भारतीय धर्मग्रंथांनी स्त्रीला अबला म्हणून तिचे चित्रण केले होते. याचीपरिणीती स्त्रियांच्या गुलामगिरीत झाली असे असताना स्त्रियांनी घराबाहेर पडून या स्वातंत्र्य लढ्यात

आपला सहभाग दर्शविला. याची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

स्त्रियांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीतील सहभाग-

तथागत गौतम बुद्धापासून सामाजिक उत्थानाचा प्रयत्न भारतात सुरू झाल्याचे दिसून येते. तथागत गौतम बुद्धांनी वर्णव्यवस्थेला तडा देण्याचे काम केले .पुढे भारतात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी ई.स.1848 मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा काढली .आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून भारताची प्रथम महिला शिक्षिका बनविण्याचे काम केले. याची प्रेरणा पुढे घेऊन शशिकांत बॅनर्जी यांनी इसवीसन 1865 मध्ये आपल्या पत्नीच्या सहकार्याने मुलींचे हायस्कूल काढले.इसवी सन 1871 मध्ये त्यांनी दुसरी मुलीची शाळा काढली .इसवीसन 1871 मध्येच स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणासाठी संस्था स्थापनकेली. इसवी सन१८८७ मध्ये त्यांनी विधवासाठी विधवागृह स्थापन केले .याच बरोबर त्यांनी ब्राह्मो समाजाच्या वतीने आठ पुनर्विवाह घडवून आणले. स्वतःच्या पुतणीचा विवाह सुद्धा त्यांनी अशाच पद्धतीने केला.

न्यायमूर्ती रानडे आणि स्त्रियांची चळवळ-

रानडे यांनी इसवी सन1887 पासून भारतीयराष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाला लागून अखिल सामाजिक परिषद भरवण्याचे काम सुरू केले या समाज परिषदांच्या माध्यमातून मुंबई व मद्रास प्रांतामध्ये महिलांच्या सभा घेण्यास सुरुवात झाली.संमती वयाच्या वादात तोंड देण्यासाठी अहमदाबाद व सिंधमध्ये समाज सुधारणा मंडळे स्थापन झाली.इसवी सन 1895 मध्ये पुण्यात काँग्रेसचे अधिवेशन भरले असता टिळकांच्या अनुयायांनी सामाजिक परिषद परिषदेस काँग्रेस अधिवेशनाचा मंडप वापरू द्यायचा नाही म्हणून भांडण सुरू केले. शेवटी न्यायमूर्ती रानडेयांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये सामाजिक परिषदेचे अधिवेशन भरवले. परंतु इसवीसन 1890 मध्ये पुण्यात मिशनरी लोकांच्या हातची बिस्किटे, चहा न्यायमूर्ती रानडे इतरांसोबत घेतली असता सवर्णांनी

ग्रामण्याची धमकी न्यायमूर्ती रानडेना दिली. अशा वेळेस न्यायमूर्ती रानडेयांनी घाबरून जाऊन प्रायश्चीत घेतले. याचबरोबर इसवीसन 1873 मध्ये विधवा विवाहास पाठिंबा देणाऱ्या न्यायमूर्ती रानडे यांनी स्वतः मात्र अकरा वर्षांच्या कुमारी मुलीशी विवाह केला. हे पण त्यांच्या तत्त्वाशी विसंगतच होते.

सामाजिक परिषद —

1904 पासून रमाबाई रानडे यांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक परिषदेत स्त्रियांनी स्त्री जीवनाचे प्रश्न, विवाह, वारसाहक्क यावर चर्चा सुरू केली. यामुळे अनेक परिणाम घडून आले. स्त्रियांनी पडदा पद्धत फेकून दिली.

राजकीय चळवळीत सहभाग-

1) बेगम हजरतमहल —

1857 मध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधात आगडोंब पेटला होता. या युद्धा मध्ये झाशीची राणी लक्ष्मीबाई या सुद्धा सामील झाल्या होत्या. मेरी झाशी नही दूंगी असे म्हणत त्यांनी ब्रिटिशा विरोधात लढाई केली. या मध्ये त्यांना वीर मरण प्राप्त झाले. याचाच पुढील भाग अवधची राणी हजरत महल बेगम यांनी पुढे सुरू केलेला दिसून येतो. स्वतः हातात तलवार घेऊन त्या लढत होत्या. त्यांनी मंदिर मस्जिदच्या ऐवजी देशाच्या स्वातंत्र्याला प्रथम मानले.

2) मॅडम भिकाजी कामा —

यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत मोठा सहभाग घेतलेला दिसून येतो. त्यांनी सर्वप्रथम भारताचा ध्वज निर्माण केला. परदेशात जाऊन त्यांनी भारतीय तरुणांना स्वातंत्र्य निर्माण करण्याचे प्रेरणाही दिली.

3) कर्नाटकातील किचूरमधील राणी चेन्नम्मा —

यांनी देखील भारती यस्वातंत्र्य चळवळीमध्ये मोठा सहभाग घेतलेला दिसून येतो. ब्रिटिशा विरोधात वयाच्या 33 व्यावर्षी त्यांनी सैन्याचे नेतृत्व केले. त्यांच्या नेतृत्वाची प्रेरणा तत्कालीन स्त्रियांनी घेतलेली दिसून येते.

4) कमलादेवी चट्टोपाध्याय-

कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी सामाजिक सुधारणा सोबत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रामात सुद्धा सहभाग घेतला. मूळच्या त्या नाटक कलाकार होत्या. परंतु गांधीजींच्या चळवळीमध्ये त्या ओढल्या गेल्या. ब्रिटिशांनी अटक केलेल्या त्या पहिल्या महिला क्रांतिकारक होत. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी

त्यांनी प्रयत्न केला त्यासाठी अनेक छोटे-मोठे लघुउद्योग त्यांनी सुरू केले. महात्मा गांधींच्या सविनयकायदेभंगाच्या चळवळीत इसवीसन 1930 मध्ये त्यांनी सहभाग घेतला होता. त्या विधान सभेच्या पहिल्या आमदार होत.

5) कॅप्टन लक्ष्मी सहगल-

सुभाषचंद्र बोस यांनी स्थापन केलेल्या आझाद हिंद फौजेच्या त्या महिला विंगच्या कॅप्टन होत्या. त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेतला होता. आझाद हिंद फौजेच्या माध्यमातून त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. अपुऱ्या सैन्यानिशी, अपुऱ्या साधनामुळे आझाद हिंद सेनेचा पराभव झाला. सर्व लोकांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर खटला सुद्धा दाखल करण्यात आला होता. यावेळेस पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी वकिली करून या सर्व युद्ध कैद्यांची सुटका करण्याचे काम केले.

6) अरुणा असफ अली-

अरुणा असफ अली यांनी गांधीजींच्या भारतछोडो चळवळीमध्ये भाग घेतला होता. त्यांनी अवघ्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी आझाद मैदानावर ब्रिटिशांच्या विरोधात तिरंगाध्वज फडकवण्याचे काम केले होते. त्यांच्या विरोधामध्ये अटक वारंट सोडले होते. अशावेळेस त्यांनी गुप्तपणे प्रचार प्रसार केला. यासाठी गुप्तपणे रेडिओ स्टेशन सुरू ठेवले. या माध्यमातून अनेक तरुणांना त्यांनी क्रांती करण्यास प्रवृत्त केले.

7) मातागिनी हाजरा-

घर असो की युद्ध असो प्रत्येक ठिकाणी स्त्री हिरीरी ने भाग घेत असते. मातागिनी हाजरा यांचे एक उत्तम उदाहरण आहे. मातागिनी हाजरा यांनी महात्मा गांधींच्या असहकार चळवळीत आणि भारतछोडो चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. भारत छोडो चळवळीमध्ये आंदोलन करीत असताना कलकत्ता येथे त्यांच्या उजव्या हातामध्ये तिरंगा होता आणि वंदेमातरम त्या त्या मोठमोठ्याने गर्जना करत असताना पोलिसांनी त्यांना तिरंगा सोडण्यास सांगितले परंतु त्यांनी तिरंगा सोडण्यास नकार दिला. अशा वेळेस पोलिसांनी त्यांच्या उजव्या हातावर गोळीबार केला. असे असताना त्यांनी डाव्या हातामध्ये तिरंगा हातात घेऊन पुन्हा ब्रिटिशांच्या विरोधात घोषणा देण्यास सुरुवात केली. शेवटी एक गोळी त्यांच्या हृदय स्थानी लागल्यामुळे त्यांच्या मृत्यू झाला. तरी सुद्धा त्यांनी तिरंगा ध्वज हातातून खाली पडू दिला नाही.

इतर स्त्रियांची कामगिरी- अशाप्रकारे सार्वजनिक व राजकीयचळवळीत भाग घेण्यास स्त्रियांनी सुरुवात केली. यामध्ये सरोजनी नायडू, हिराबाई, टाटा आणि बेझंट यांनी स्त्रियांना कायदेमंडळात राखीव प्रतिनिधीत्व असावे. अशी मागणी माटेग्यू यांच्या जवळ केली. लंडन मधील गोलमेज परिषदेत ही भारतीय स्त्रियांची बाजू मांडण्यासाठी सरोजनी, नायडू, हिराबाई, टाटा आणि अँनी बेझंट यांनी पुढाकार घेतला. सरोजनी नायडू 1925 च्या काँग्रेसचे अध्यक्ष होत्या. स्वतंत्र भारतात उत्तरप्रदेशच्या पहिल्या हिंदू भारतीय स्त्री गव्हर्नर म्हणून काम करण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. पद्मजा नायडू, विजयलक्ष्मी पंडित यांनी पण स्वतंत्र भारतात बंगाल महाराष्ट्रात गव्हर्नर म्हणून काम केले. श्रीमती विद्यालक्ष्मी पंडित व राजकुमारी अमृतपुर यांनी सक्रिय भाग घेऊन आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात मानाची स्थान भारताची मान उंचावली. श्रीमती विद्यालक्ष्मी पंडित यांनी रशिया, अमेरिका या देशात भारताच्या राजदूत म्हणूनही उत्तम काम केले. भोपाळच्या बेगम यांनी भारतीय स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्या मुंबईत बद्रुद्दिन तैयबजी यांनी गोषा पद्धतीविरुद्ध चळवळ सुरू केली होती. मुस्लिम स्त्रियांनी पण स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी अखिल भारतीय मुस्लिम महिला परिषद भरण्यास सुरुवात केली. 1919 च्या अखिल भारतीय मुस्लिम महिला परिषदेत मुस्लिम स्त्रियांनी बहुपत्नीत्वाच्या चालीचा निषेध केला. याच बरोबर अखिल भारतीय महिला परिषदेने शिक्षण फंड सुरू केला. या

संघटनेच्या प्रयत्नाने 1936 मध्ये दिल्लीस लेडी आर्यविन कॉलेज स्थापन करण्यात आले. 1930 मध्ये शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी लेडीआर्य विन कॉलेज मध्ये व्यवस्था करण्यात आली. अशा प्रकारे भारतीय स्त्रियांनी त्यांची उन्नती करण्यासाठी सामाजिक परिषदेच्या माध्यमातून हे सर्व उपक्रम राबविले.

निष्कर्ष

वरील बाबींवरून हे स्पष्ट होते की ज्या स्त्रिया केवळ चूल आणि मूल यामध्येच अडकल्या होत्या. विविध समाज बंधनांनी जखडलेल्या होत्या. त्या स्त्रियांनी सामाजिक स्वातंत्र्याची आणि राजकीय स्वातंत्र्याची लढाई लढली. यासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदानही दिले. हे सामाजिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य टिकविण्याचे काम आता आपल्या शिरावर आले आहे. याची जाणीव प्रत्येक भारतीय स्त्रीने जर ठेवली तर निश्चित पणे भारताचे स्वातंत्र्य कायम अबाधित राहील.

संदर्भ ग्रंथ.

- १) आधुनिक भारताचा इतिहास -र.म.लोहार
- २) आधुनिक भारताचा इतिहास- डॉ. अनिल कटारे
- ३) भारतीय स्वातंत्र्याची दोन आंदोलने -डी.आर.ओहाळ

भारतीय स्वातंत्र्यालढ्यातील महिलांचे योगदान

प्रा. सदाफळ नंदू पेत्रस

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

पुणतांबा, ता-राहाता, जि-अहमदनगर

इमेल- nandusadaphal1@gmail.com

आपल्या भारत देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी

ब्रिटीश सत्तेकडून स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण झालीत. हे स्वातंत्र्य आपल्याला सहजासहजी मिळाले नसून ते घेण्यासाठी आपल्या देशवासियांना आपल्या प्राणाचा बळी द्यावा लागला आहे. लहानापासून मोठ्यांपर्यंत सर्व देश स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आसुसलेला होता. भारत देशाचा स्वातंत्र्य लढ्याचा आढावा घेत असताना पुरुषांच्या अगदी खांद्याला खांदा लाऊन देशाला स्वातंत्र्य मिळून देण्यात महिलांचा सहभाग तितकाच अनमोल ठरत आहे. या देशाला गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी अनेक क्रांतिकारक महिलांचा सहभाग महत्वपूर्ण ठरतो. सत्याग्रह, असहकार चळवळ, छोडो भारत चळवळ, विदेशी मालावरील बहिष्कार अशा अनेक आंदोलनातून इंग्रजांच्या विरोधी लढल्या. या संशोधन पेपरमध्ये आपण या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनामध्ये सहभागी असलेल्या काही क्रांतिकारक महिलांचा थोडक्यात आढावा घेणार आहोत. सुचेता कृपलानी, राणी लक्ष्मीबाई, अरुणा असफअली, बेगम हजरत महल, मादाम भिकाजी कामा, दुर्गा भाभी, कमला नेहरू, कितूर राणी चेन्नमा, प्रीतीलता वडुदार, सरोजिनी नायडू, उषा मेहता, विजयालक्ष्मी पंडित, कनकलता बरुवा, मार्तगिरी हाजरा अशा अनेक यांच्यासारख्या हजारो महिला या आंदोलनामध्ये सहभागी होत्या.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई

झाशीची राणी या शूर महिलेने आपले राज्य इंग्रजांच्या तावडीतून वाचविण्यासाठी आपल्या दत्तक मुलाला पाठीशी घेवून एकटी इंग्रजांशी लढली. त्या इंग्रजांना तोंड देण्यासाठी आपल्या सैन्यांना घेवून झाशीहून कालपीपर्यंत ग्वाल्हेरला आल्या होत्या. लक्ष्मीबाईंना १८५७-५८ च्या उठाव दरम्यान आपले सैन्य संघटीत केले. बुंदेलखंड प्रदेशावर ताबा मिळविला. परंतु इंग्रज अधिकारी सर ह्युरोजच्या युद्धनीतीपुढे झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांची झुंज एकाकी पडली. सर ह्युरोज याने लक्ष्मीबाईंना लढताना पाहून चकित झाला. राणी लक्ष्मीबाई लढत असताना यांच्या डोक्यात पाठीमागून गोळी

लागून अखेर त्या धारातीर्थ पडल्या आणि आपला प्राण गमवावा लागला.

भारताची गानकोकिळा सरोजिनी नायडू

भारतीय महान महिला क्रांतिकारक सरोजिनी नायडू यांचे एक महत्वपूर्ण नाव घेतले जाते. यांचा जन्म १३ फेब्रुवारी १८७९ ला हैद्राबादमध्ये झाला. ह्या प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ असून त्यांना उर्दू, तेलगू, इंग्लिश, बांग्ला आणि फारसी या भाषांचा चांगले ज्ञान अवगत होते. याना कविता लिहिण्याचीही आवड असल्याने त्या महान कवयित्री होत्या. त्या एक निर्भय आणि सुशिक्षित महिला होत्या. त्यांनी त्याकाळात समाजाची चिंता न करता आंतरजातीय विवाह केल्यामुळे एक क्रांतिकारक पाऊल उचलले होते. सरोजिनी ह्या सामान्य महिलांपेक्षा अगदी भिन्न होत्या त्यांच्याकडे कायम काहीतरी करण्याची नवी उमेद असायची. त्यांना कविता करणे आणि साहित्याची चांगली जन होती. १९०५ ला त्यांची बुल बुले हिंद हि कविता प्रकाशित झाली होती. त्यांनी वाचकांच्या मनात एक जागा निर्माण केली होती. पुढे सरोजिनी यांनी आपल्या लिखाणाची ताकद स्वातंत्र्याच्या लढाईत वापरली. यांनी आपली बुद्धी आणि शिक्षण देशाला पूर्णतः समर्पित केले. यांच्या कविता त्याकाळात लहानलहान गावांना प्रोत्साहित करू लागल्या. गुलामगिरित अडकलेल्यांना मोकळा श्वास घेऊ लागले. १९०५ च्या बंगाल विभाजनाच्यावेळी त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी झाल्या होत्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी निष्ठावान देशभक्ताप्रमाणे सतत प्रयत्न सुरू ठेवून आपले क्रांतिकारक विचार प्रकट केले.

प्रथम महिला स्वातंत्र्यसेनानी मॅडम भिकाजी कामा

मॅडम भिकाजी कामा यांचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ मध्ये मुंबई येथे एका पारसी कुटुंबात झाला. ज्यावेळी दादाभाई नौरोजी इंग्लंड पार्लमेंटचे सभासद होते त्यावेळी मॅडम भिकाजी कामा या त्यांच्या सचिव होत्या. तसेच मॅडम भिकाजी कामा ह्या पॅरिस येथील श्यामजी वर्मा यांच्या कार्यात सहभागी झाल्या होत्या. त्यांनी होमरूल सोसायटीचे प्रतिनिधी म्हणून अमेरिका दौरा करून भारतीयांच्या व्यथा मांडून ब्रिटीशांचे खरे रूप जगापुढे दाखविले. युरोपातील समाजवादी पुढाऱ्यांचा भारतीय लढ्याला पाठींबा मिळविण्यासाठी

जर्मनीच्या स्टुटगार्ट येथे १९०७ ला झालेल्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेत भारतीय राष्ट्रध्वज तेथे सर्व प्रतिनिधींसमोर फडकाविला. तेव्हा त्यांना भारतीय राष्ट्रीयता कि महान पुजारिन म्हणले गेले. त्यांनी क्रांतिकारी विचारांच्या प्रसारासाठी वंदे मातरम आणि मदनतलवार हि वृत्तपत्रे चालविली. ५ ऑगस्ट १९०७ मध्ये मॅडम भिकाजी कामा लंडनला गेल्या. मदनलाल धिंग्रा यांच्या स्मरणार्थ मदन तलवार नावाचे नियतकालिक सप्टेंबर १९०९ मध्ये सुरु केले. सावरकर कुटुंबियांना व सावरकरांच्या खटल्यातही यांनी त्यांना खूप मदत केली. पहिल्या महायुद्धावेळी कामा यांना खूप कष्ट सोसावे लागले. भारतातील त्यांची संपत्ती जप्त केली गेली. पुढे त्या भारतात आल्यानंतर १३ ऑगस्ट १९३६ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.यांच्या भारताबाहेरील कार्यामुळे अनेक क्रांतिकारकांनी प्रेरणा घेतल्या.

अरुणा असफअली यांचे कार्य

अरुणा असफअली यांचे भूमिगत चळवळीतील नेतृत्व महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या कार्यामुळे त्यांचा एक क्रांतिकारी स्त्री म्हणून उल्लेख केला जातो. त्यांच्यावर महात्मा गांधींच्या कार्य आणि विचारांचा प्रभाव होता. त्यांचे राष्ट्रीय आंदोलनातील कार्य हे भूमिगत राहून होते. १४ फेब्रुवारी १९३० च्या राष्ट्रीय काँग्रेसने ब्रिटीश विरोधात सुरु केलेल्या कायदेभंग चळवळीत सहभाग घेतल्याबद्दल त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या मीठ सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे एक वर्षाचा तुरुंगवास झाला होता. तुरुंगात असताना तेथे स्त्री कैद्यांची सुधारणा आणि चांगल्या वागणुकीसाठी उपोषण केले होते. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनच्या वेळी गवालिया टँक मैदानावर पोलिसांचे सुरक्षा कवच भेदून अरुणा असफअली यांनी भारताचा तिरंगाध्वज फडकावून या ब्रिटीश सत्तेच्या सामर्थ्याला जोरदार आव्हान केले होते. यांनी ब्रिटीशांची दळणवळण साधने नष्ट करून ब्रिटीश प्रशासन खिळखिळे केले होते. आपण आपला देश स्वातंत्र्य झाल्याशिवाय हा लढा थांबू देणार नाहीत अशी एकप्रकारे गर्जना केली होती. यांचे देखील कार्य भारताच्या जन आंदोलनच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले

आधुनिक महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या इतिहासात स्त्री शिक्षणाची गंगोत्री म्हणून ओळखल्या जातात. ह्या आधुनिक भारताच्या इतिहासातील पहिल्या वहिल्या मुख्याध्यापिका आहेत. यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ ला महाराष्ट्रात सातारा जिल्ह्यातील नायगाव तालुक्यात झाला. स्त्री स्वातंत्र्य नसलेल्या समाजात आणि काळात सावित्रीबाई

जन्मल्या होत्या. त्या ९ वर्षांच्या असतानाच १८४० मध्ये त्यांचा विवाह १३ वर्षांच्या महात्मा ज्योतीबा फुलेंशी झाला होता. म.फुलेंच्या सामाजिक आणि शिक्षण याबाबतची तळमळ सावित्री बाईंनी ओळखली होती. पतीच्या प्रत्येक सामाजिक आणि शिक्षणाच्या कार्यात यांचा अनमोल असा सहभाग होता. तसेच ज्योतीरावांच्या निधनानंतर स्वतः त्यांनी अग्नी दिला होता हि परंपरा त्यांनी खंडित केली होती. त्याकाळाच्या परिस्थितीत देखील त्यांनी यशवंत या विधवेच्या मुलाचा ज्ञानोबा कृष्णाजी ससाणे यांच्या राधा नावाच्या मुलीशी ४ फेब्रुवारी १८८९ रोजी महाराष्ट्रात पहिला आंतरजातीय विवाह घडून आणला होता. १८९७ मध्ये पुण्यात त्याकाळी प्लेगच्या साथीने ठीमान घातले होते. हा जीवघेणा आजार होता. लोकांची हाल पाहून सावित्रीबाईंनी पीडितांची निस्वार्थ सेवा केली. १ जानेवारी १८४८ रोजी पुण्यात बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात जेव्हा ज्योतीरावांनी पहिली मुलींसाठी शाळा सुरु केली तेव्हा तेथे मुलींना प्रथम शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईंनी कार्य केले होते. त्यामुळेच त्यांना पहिल्या भारतीय शिक्षिका महानले गेले आहे. इ.स.१८९३ साळी झालेल्या सासवड येथील सत्यशोधक परिषदेच्या त्या अध्यक्ष देखील झाल्या होत्या. १८९७ च्या काळात पसरलेल्या प्लेगच्या साथीच्या आजाराकाळात जनतेची सेवा करताना १० मार्च १८९७ रोजी वयाच्या ६६ व्या वर्षी त्यांची प्राणज्योत माळवली. सावित्रीबाईंच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्याच्या कृतज्ञता म्हणून १९९५ पासून ३ जानेवारी त्यांचा जन्मदिवस हा बालिकादिन म्हणून साजरा केले जातो. त्यांच्या अमूल्य कार्यामुळे सावित्रीबाईंना ज्ञानज्योती, क्रांतीज्योती या नावानेही ओळखले जाते.

कनकलता बरुवा

कनकलता बरुवा ह्या एक भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वीरबाला म्हणून ओळखल्या जातात. संपूर्ण भारतभर त्याकाळात ब्रिटीशविरुद्ध आंदोलन चालू होता. तेव्हा अगदी ईशान्येकडील राज्येही मागे नव्हती. कनकलता बरुवा ह्या आसाममधून १९४२ च्या आंदोलनात सहभागी झाल्या होत्या. त्यांनी तेव्हा बारंगबारी येथून आंदोलनचे नेतृत्व केले होते. त्यावेळी त्यांना भारत छोडोच्या घोषणा देवून गोहपूरच्या पोलीसस्टेशनसमोर आंदोलन करायचे होते आणि तेथेच भारतीय तिरंगा फडकावयाचा होता. परंतु, ब्रिटिशांनी त्यांना रस्त्यातच अडविले आणि त्यांना अटक केली. त्यांच्यावर जोरदार लाठीहल्ला केला. या लाठीहल्ल्यातच त्यांना वयाच्या १८ व्या वर्षी प्राणाचे बलिदान द्यावे लागले. यांचे देखील कार्य एक स्त्री म्हणून भारताच्या इतिहासात अजरामर आहे

निष्कर्ष

थोडक्यात आधुनिक भारताच्या इतिहासात सर्व भारतातून स्वातंत्र्याच्या संघर्षाच्या आंदोलनात महिला सहभागी झाल्या होत्या. त्यातच या रणरागिनींचे झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, सरोजिनी नायडू, मॅडम भिकाजी कामा, अरुणा असफअली, सावित्रीबाई फुले, कनकलता बरुवा योगदान हे अतिशय अनमोल स्वरूपाचे आहे. यांच्या सारख्याच हजारो महिलांचा सहभाग आहे. महिलांच्या प्रखर नेतृत्वामुळे वा कार्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्याच्या या लढ्याला जोरदार सुरुवात झाल्याने मोठा संघर्ष होवून भारताला त्यामुळे स्वातंत्र्य मिळाले होते हेही तितकेच सत्य मानले गेले आहे. म्हणून या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महिलांचे ऐतिहासिक स्थान हे मूल्यवान आहे.

संदर्भ सूची:-

१. डॉ. एस. एस. गाठाळ, आधुनिक भारत, के एस पब्लिकेशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती जुलै २०१४
२. डॉ. अनिल कठारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती जून २०१३
३. डॉ. एन. एस. तांबोळी, आधुनिक भारत, निराली प्रकाशन, पुणे, २ री आवृत्ती ऑक्टोबर २०१५
४. डॉ. जी .बी. शहा, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, २ री आवृत्ती जुलै २०१५
५. मृदाला मुखर्जी, बिपीन चंद्रा, इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडीपेन्डस, के सागर प्रकाशन, पुणे, २०१२

भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि दलित स्त्रीयांचा सहभाग

- डॉ.अशोक नारनवरे

मास्टर दीनानाथ मंगेशकर
महाविद्यालय, औराद शहाजानी

स्त्री

आणि दलित अशा दोन्ही अंगानी शोषणग्रस्त

स्त्री म्हणजेय 'दलित स्त्री' होय. ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधात लढलेल्या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मध्यम व उच्च समजल्या जाणाऱ्या स्त्रीयांचा अधिकाधिक सहभाग होता, हे खरे असले तरी हे पूर्णपणे सत्य मत नाही. ह्या स्वातंत्र्यलढ्यात दलित स्त्रीयांचाही सहभाग होता, परंतु ह्यांच्या नोंदी इतिहासात घेतल्या गेल्या नाहीत. इतिहास लेखनातील हा असमतोल होता. 'जातीत अडकलेली हिंदू समाजव्यवस्था आणि ब्रिटीश साम्राज्यसत्ता या दोन्ही व्यवस्थांनी दलित स्त्रीयांना गौण स्थान दिले.' यामुळे दलित स्त्रीयांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा न्युनत्वाचा होता.

'स्वातंत्र्य चळवळीतील 'सहभाग' या संज्ञेचे स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. ज्यांना तुरुंगवास भोगावा लागतो किंवा विविध निषेध मोर्चात क्रौर्य सहन करावे लागते, त्यांनीच स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला असे म्हटले जाते. तथापि हा विचार फार संकुचित आहे. ज्यांनी विविध मोर्चे संघटीत करण्यात आणि त्यासाठी तयारी करण्यात भाग घेतला, बंडखोरांना आश्रय दिला. त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली. गुप्त संदेश पोचवले त्यांनी ही स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला असे म्हटले पाहिजे. अशा प्रकारच्या त्यांच्या दुहेरी कामगिरीकडे खालील दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. एक म्हणजे बंडखोर कृतीतील त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि दुसरे म्हणजे गृहिणी म्हणून त्या करीत असलेली अप्रत्यक्ष मदत, स्वातंत्र्याच्या अधिक विशाल पैलूसाठी केलेले योगदान व साहाय्य.^१ हे ध्यानात घ्यावे लागते.

आजवर प्रस्थापित इतिहासकारांनी वर्णवर्चस्ववादी संकुचित दृष्टिकोनातून स्त्रीयांकडे पाहिल्याने स्वातंत्र्यलढ्यातील या दलित स्त्रीयांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग अजूनही पुरेसा उजेडात आला नाही. काही दलित

स्त्रीयांनी स्वातंत्र्यचळवळीतील विविध कार्यक्रमांमध्ये सक्रीय सहभाग नोंदविला.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसत्ता लढ्यात सामील झालेली 'झलकारी बाई' या पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य दलित स्त्रीचे खूप मोठे योगदान आहे. तिने १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात एक महत्त्वाची भूमिका बजावली. कोळी समाजातील झलकारीबाई ही एक लढवय्या स्त्री होती. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई हिच्या स्त्री लष्करात तिने काम केले.

'झलकारीबाई ही देखील लक्ष्मीबाईसारखीच होती. म्हणूनच ती शत्रूची दिशाभूल करण्यासाठी राणीच्या वेषात लढत असे. राणीच्या वेषात लढत असतानाही तिच्या शेवटच्या दिवसात ती इंग्रजांच्या हाती लागली आणि राणीला किल्ल्यावरून पळून जाण्याची संधी मिळाली. पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धात त्यांनी झाशीच्या राणीसोबत ब्रिटीश सैन्याविरुद्ध अप्रतिम शौर्याने लढा दिला आणि ब्रिटीश सैन्याच्या अनेक हल्लांचा पराभव केला. लक्ष्मीबाईंच्या एका सेनापतीने तिचा विश्वासघात केला नसता तर झाशीचा किल्ला ब्रिटीश सैन्यासाठी जवळजवळ अभेद्य झाला असता.'^२

१८५७ च्या लढ्यात राणी लक्ष्मीबाईंचे प्राण वाचविण्यासाठी झलकारीबाईने प्राणांचे बलिदान दिले. 'स्वतंत्रता संग्राम में अछूतों को योगदान' या पुस्तकात डी.सी.दिनकर लिहितात, 'झाशीच्या लढाईत झलकारी देवीचे संपूर्ण कुटूंब कामी आले. झलकारी देवीने झाशी येथे भंडोरी गेटपासून उनान गेटपर्यंतच्या ब्रिटीश सैन्याबरोबरच्या लढाईत नेतृत्व केले. झलकारी देवी व राणी लक्ष्मीबाई यांच्यात कमालीचे साम्य होते. आपल्या राणीचा जीव वाचविण्यासाठी झलकारी देवींनी आपले आयुष्य पणाला लावले. लक्ष्मीबाईसारखा पोषाख करून त्यांनी ब्रिटीश सैनिकांना सैन्याच्या डोळ्यात धूळफेक केली. ब्रिटीश सैनिकांना त्या राणी लक्ष्मीबाईंच वाटल्या. राणी लक्ष्मीबाईंचा जीव वाचवण्यात व झाशीच्या बचाव करताना झलकारी देवींना आपले प्राण गमवावे लागले.'^३

वरीलप्रमाणे झलकारीबाई सारख्या असंख्य दलित स्त्रीया स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या आढळतात. पन्ना दाई, महावीरादेवी भगिनी, वीरा पासी, मुन्नी कोरी कमला, मोहब्बतीबाई ह्या स्त्रीयांचा लढ्यातील सहभाग उल्लेखनीय आहे. यासोबतच महाराष्ट्रातील दलित स्त्रीयांचा स्वातंत्र्य लढ्यात असलेला सहभाग अल्प असला तरीही लक्षणीय होता.

१९४२ साली महात्मा गांधीजींनी 'चले जाव' चळवळ उभारली, त्यात शांताबाई भालेराव सहभागी झाल्या होत्या. त्या म्हणतात, '१९४२ साली गांधीजींनी चलेजाव चळवळ उभारली त्यात मीही होते. मणिबेन, तारा, अरुणा असफअली, भानुशंकर याज्ञिक यांचे आम्हा सत्याग्रहींना मार्गदर्शन होत असे. आम्ही त्या वेळी लपूनछपून चिड्ड्या पोहचवणं, पोस्ट ऑफीस, चौक्या जाळणं अशाप्रकारे कार्य करीत असू. त्यावेळी मी गरोदर होते, तरी गावलिया टँक येथे जो दंगा झाला, त्यावेळी दोन महिने तुरुंगात गेले. त्यावेळी आम्ही गाणी गात असू "चरखा फिरा फिर की हम । लेंगे स्वराज्य लेंगे ॥"^४ याप्रमाणे शांताबाई भालेराव या खंबीर स्वातंत्र्यसैनिक होत्या.

गांधीवादी स्वातंत्र्यसैनिक मुक्ता सर्वगोड या 'भारत सेवक संघाच्या' मानद संघटक होत्या. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांचा सहभाग होता. 'मिटलेली कवाडे' या प्रसिद्ध आत्मचरित्रातून मुक्ता सर्वगोड यांनी स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर दोन्ही कालखंडातील दलित जीवन चित्रित केले आहे. स्वातंत्र्याच्या राजकीय चळवळीपेक्षा सामाजिक चळवळीत त्यांचा अधिक सक्रीय सहभाग होता. या आत्मकथेतून मुक्ता सर्वगोड हया सामाजिक स्वातंत्र्यलढ्यातील अनुभव प्रत्ययकारकपणे चित्रित केले आहेत. समाजातील जळजळीत प्रश्न समजावून घेऊन, प्रश्नांच्या सर्व अंगांची तपासणी करून या प्रश्नावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करणा-या मुक्ता सर्वगोड राजकीय नेत्यांपेक्षा सामाजिक नेत्या म्हणून वेगळ्या उरतात. समाजहिताला प्राधान्य हे त्यांच्या समाजदृष्टीचे मर्म दिसते. यादृष्टीने त्यांची म.गांधीजींशी झालेली थेट महत्त्वपूर्ण ठरते.

मलबारहिल वरील बिरला हाऊसच्या पटांगणात म.गांधींच्या प्रार्थनेवेळी मुक्ताबाईंनी न बिचकता म.गांधीची प्रत्यक्ष भेट घेतली आणि दलितांच्या प्रश्नावर अल्पशी चर्चा केली. (मिटलेली कवाडे पृ.१०९), "सवर्ण हिंदूनी हरिजनांना

अस्पृश्य लेखल्यामुळे त्यांनीच अस्पृश्यतानिर्मूलनाची जबाबदारी स्वीकारायला हवी... डॉ.आंबेडकर एक विद्वान आहेत... प्रार्थनेतून आनंद मिळतो, त्यात सर्वांना सहभागी होता यावं म्हणून मी सार्वजनिक प्रार्थना घेतो." (मिटलेली कवाडे पृ.१०९) असे विचार म. गांधींनी त्यांच्याशी बोलताना प्रकट केल्याची नोंद त्यांनी केली आहे. मनाला अस्वस्थ करणा-या प्रश्नांची चर्चा मुक्ताबाई म.गांधीसारख्या थोर नेत्याला बेधडक भेटून करतात. यामागे गांधींभेटीचा गवगवा करून घेण्याचा हेतू नसून प्रांजळ आणि निर्लेप वृत्ती आहे. म.गांधीसारख्या लोकोत्तर नेत्याचा आपल्या प्रश्नांबद्दलचा दृष्टिकोन जाणून घेण्याचा प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न प्रामाणिक आहे म्हणून त्याचे वेगळेपण आहे.^५

सुदृढ, संपन्न आणि समतावादी समाज हे मुक्ताबाईंचे ध्येय आहे. सामाजिक चळवळीत सन्मानाचे प्रसंग कमी आणि अवहेलना, बदनामीचे प्रसंग जास्त याची जाणीव असूनही केवळ ध्येयवाद म्हणून मुक्ताबाईंनी समाजकार्याला वाहून घेतले. समाजकार्याच्या वाटेवर नैराश्याने ग्रासले तरी त्यांनी जिद्द न सोडता वाटचाल सुरू ठेवली. काही कामात अपयश आले, काही यशस्वी झाले. त्या अपयशाने खचल्या नाहीत किंवा यशाने हुरळून गेल्या नाहीत. केलेल्या कार्याचा गवगवा केला नाही. कोणी दखल घेवो न घेवो, अंगीकृत कार्य करीत राहायचे, अशी धारणा बाळगली. 'स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात मुक्ताबाईंच्या रुपाने एक दलित महिला झपाटून समाजसेवा करीत होती, ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. घरातील मंडळींचे सहकार्य अथवा पतीचा पाठिंबा याविषयी त्यांनी नोंद केलेली नसली तरी त्यांच्या सहकार्याशिवाय हे समाजकार्य होऊ शकले नसते, हे नाकबूल करता येणार नाही. मुक्ताबाई जन्माने दलित असल्या तरी फक्त दलित समाज एवढेच त्यांचे कार्यक्षेत्र नव्हते, तर श्रमिक, कष्टकरी वर्गात त्या जातिनिरपेक्षपणे कार्य करीत राहिल्या.^६

अशा प्रकारे सामाजिक स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अग्रेसर असलेल्या मुक्ता सर्वगोड स्वातंत्र्योत्तर काळातही आक्रमक दलित स्त्री म्हणून लढा देत होत्या.

एकदा, मुंबई राज्याच्या मंत्रीपदावर असलेल्या ना.यशवंतराव चव्हाणांच्या एका सभेत पूर्वपरवानगी मागून स्वयंस्फूर्तीने भाषण करताना त्यांनी निर्भीडपणे प्रतिपादन केले की, "स्वातंत्र्य मिळालं मिळालं म्हणतात, पण ते

वेशीपाशी आलंय का मारुतीच्या देवळापर्यंत आलंय, हे गोरगरिबांना माहीत नाही. हरिजनांच्या पाण्याची साधी गोष्ट, पण तिच्याकडे लक्ष द्यायला कुणाला वेळ नाही. सार्वजनिक विहिरीवर बोर्ड असतो. 'ही विहीर सर्वांना खुली आहे.' मामलेदार आपल्या वहीत नोंद करतात की, 'सार्वजनिक विहिरी सर्वांना खुल्या आहे.' पण हे महार मांग तासनतास उभ्या उन्हात तडफडत असतात, घागरभर पाण्याची भीक कुणी घालील का म्हणून." (पृ.६२ मिटलेली कवाडे)

स्पष्ट विचार, परखड प्रतिपादन आणि समाजहिताची कळकळ मुक्ताबाईंच्या या निवेदनातून जाणवते. ना.चव्हाणांसारख्या मातब्बर नेत्यासमोर धाडसाने त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलितांची जी कैफियत मांडली, ती वास्तवदर्शी होती. ना.चव्हाणांनीही मुक्ताबाईंच्या भाषणाची दखल घेऊन दाद दिलेली आढळते. म.गांधीवधानंतर सांगलीतील वेलणकरांच्या मिलमध्ये, तसेच अोगल्यांच्या काच कारखान्यात जाळपोळ होते. दंगलीत बळी गेलेल्यांच्या शोकसभेत श्रद्धांजली वाहताना मुक्ताबाईंनी जाळपोळीचा निषेध केला. ब्राह्मणांचे कारखाने जाळल्यामुळे तेथील कामगार देशोधडीला लागले, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. भावनेच्या भरात होणारा सामाजिक विध्वंस आणि अंतिमतः गरीबांनाच त्रासदायक ठरतो, या सत्याची उकल त्या करतात.^७

वरीलप्रमाणे दलित स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्यसमरात लढवय्या असलेल्या मुक्ता सर्वगोड ह्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते. स्वातंत्र्यलढ्यात शांताबाई भालेराव, मुक्ता सर्वगोड ह्या दलित स्त्रीयांनंतर गोपिकाबाई फुलझेले, चंपुबाई बनसोडे, ताराबाई कांबळे, शकुंतला भालेराव ह्यांनी कृतियुक्त सहभाग नोंदविला. सविनय कायदेभंग १९३२ च्या चळवळीमध्ये चांदा जिल्ह्यातील (चंद्रपूर) गोपिकाबाई बाजीराव फुलझेले सहभागी झाल्या होत्या. दारूच्या गुत्यासमोर निदर्शने केल्याबद्दल त्यांना तीन महिने कारावासाची शिक्षा झाली होती.^८

१९३० सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत चंपूताई गणपतराव बनसोड यांचा सक्रिय सहभाग होता. परिणामी त्यांना ६ महिने तुरुंगवास व सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.^९

पश्चिम महाराष्ट्रातील ताराबाई शंकर कांबळे १९४२ 'भारत छोडो' आंदोलनात सहभागी झाल्या होत्या. आणि

त्यांनी भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकांना आपल्या घरात आश्रय देऊन मदत केली होती.^{१०}

तसेच सध्या शीव-कोळीवाडा येथील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या शकुंतला रघुनाथ भालेराव यांनी नाना कोंडगी त्रिभुवन या आपल्या वडिलांबरोबर निरनिराळ्या निदर्शनांत व मोर्चात भाग घेतला.^{११}

वरीलप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात दलित स्त्रीयांचा सहभाग लक्षणीय ठरतो. याबद्दल मणिबेन नानावटी आपल्या आठवणीत सांगतात की, आम्ही सर्व स्त्रीया कोणताही भेदभाव न पाळता एकत्र राहत असू व खात-पीत असू याचाच अर्थ या वरिष्ठ वर्गीय स्त्रीयांप्रमाणेच कनिष्ठ जातीतील स्त्रीयांही स्वातंत्र्य संग्रामात खांद्याला खांदा लढत होत्या हे स्पष्ट होते.

तथापि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दलित मुक्तीच्या स्वातंत्र्य व समता लढ्यात सर्वात अधिक स्त्रीयांचा सहभाग होता. 'मीनाक्षी मून व उर्मिला पवार संपादित 'आम्हीही घडविला इतिहास' हे पुस्तक यादृष्टीने महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच म.फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हेच स्वातंत्र्याकाळात दलित स्त्रीयांच्या मुक्तीचे मुक्तीदते ठरतात. हे निर्विवाद सत्य आहे.

संदर्भ

१. अनुसया गायकवाड, 'भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रीया' (संपा. नवाझ ब.मोदी), पृ.२५३.
२. झलकारीबाई, विकीपीडिया, hi.m.wikipedia.org/page01
३. डी.सी.दिनकर, 'स्वतंत्र संग्राम में अछूतों का योगदान', तुला चांदनी प्रकाशन, लखनौ, पृ.१९.
४. शांताबाई भालेराव, 'ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रीया' सविता खडसे यांच्या पुस्तकातून उद्धृक्त, पृ.१४८.
५. मनोहर जाधव, 'दलित स्त्रीयांची आत्मकथने: स्वरूप आणि चिकित्सा', सुविधा प्रकाशन, पुणे.पृ.२१२.
६. तत्रैव, पृ.२१३.
७. तत्रैव, पृ.२११.
८. न.र.फाटक, 'स्वातंत्र्यसैनिक चरित्रकोश' म.राज्य, विदर्भ विभाग खंड -१, भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन समिती, मुंबई १९७९, पृ.३२१.
९. तत्रैव, पृ.३२५.
१०. महाराष्ट्र सरकार, स्वातंत्र्यसैनिक चरित्रकोश' खंड १, १९७९ पृ.१२.
११. तत्रैव, पृ.२१२.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. पी. व्ही. माने

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा जि. धाराशिव

ईमेल-manep8148@gmail.com

१.१ गोषवारा :

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक भारतीय शूरवीरांनी महत्वाचं योगदान दिलंय. या प्रत्येकाच्या मोलाच्या योगदानामुळे इंग्रजांच्या गुलामगिरीतीतून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्या काळात जिथे महिलांवर अनेक बंधने लादण्यात यायची तिथे काही शूर महिलांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्याची धूरा आपल्या हाती सांभाळली होती. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाचा वाटा देत या महिलांनी नारीशक्तीचं प्रदर्शन त्या काळी केलं होतं जेव्हा या महिलांना समाजात दुय्यम स्थान दिलं जायचं. त्या काळी घराबाहेर अकारण पडण्याची जेथे महिलांना सूट नव्हती तेथे या काही महिलांनी घराचा व्हरांडा ओलांडत नारीशक्तीची ताकद जगाला दाखवून दिली होती. १८५७ च्या उठावामध्ये झासीच्या राणीची प्रमुख भूमिका होती. देशाला स्वातंत्र्य मिळावं म्हणून झासीच्या राणीने पहिलं पाऊल टाकलं होतं. ग्रामीण महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला होता. विधायक कामांद्वारे तसेच भूमिगतांना मदत करून त्यांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे.

महत्वाचे शब्द: शूरवीर, गुलामगिरी, नारीशक्ती, झासीची राणी, ग्रामीण, भूमिगत इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

१९२१ साली पुणे जिल्ह्यातील मुळशी गावात नीरा

व मुळा या नद्यांच्या संगमावर टाटा वीज कंपनी धरण बांधून विजेचा प्रकल्प सुरू करणार होती. या धरणामुळे ५०० चौरस मैलांचे क्षेत्र पाण्याखाली बुडणार होते. त्यात शेतकऱ्यांची उपजाऊ शेतंही पाण्याखाली जाणार होती. १६ एप्रिल १९२१ रोजी सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली मुळशी सत्याग्रहाची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रातला हा पहिलाच मोठा सत्याग्रह. या सत्याग्रहात पहिल्यांदाच स्त्रिया सहभागी झाल्या. या सत्याग्रहात ग्रामीण स्त्री प्रथमच रस्त्यावर उतरली. मुळशीच्या सत्याग्रहाला महात्मा गांधींनी पाठिंबा दिल्यामुळे शेतकऱ्यांना हरूप आला. हा सत्याग्रह १९२४ पर्यंत चालू होता. ग्रामीण स्त्रिया सत्याग्रहाच्या कल्पनेने भारावून गेल्या होत्या. जाईबाई भोई ही एक निरक्षर बाई. बहुसते हे तिचे गाव. तिने ग्रामीण महिलांना सत्याग्रहासाठी संघटित करून धरणविरोधी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. कंपनीच्या संरक्षकांनी जाईबाईला जबरदस्त मारहाण केली. इतकेच नव्हे तर तिची अब्रू लुटण्याचाही प्रयत्न केला. एवढे होऊनही जाईबाईने महिलांचा मोर्चा काढला. तिला व तिच्या सहकारी स्त्रियांना तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. सरस्वतीबाई भुस्कुटे हिने तर तान्हे बाळ व म्हातारी सासू यांना घेऊन

सत्याग्रह केला. जिथे सुरंग पेरले होते, त्यावर बसूनच हा सत्याग्रह केला. सर्व सत्याग्रहींना तीन महिन्यांची सक्तमजुरी व पन्नास रुपये दंड व दंड न दिल्यास आणखी तीन महिन्यांची कैद अशी शिक्षा झाली. येरवडा तुरुंगात या सत्याग्रहींचा खूप छळ झाला. पण कुणीही शरणागती पत्करली नाही. भारतात स्त्री-सत्याग्रहींनी अहिंसात्मक मार्गाने दिलेला विसाव्या शतकातील हा पहिलाच लढा होता.

१९३० मध्ये जंगलचा सत्याग्रह बागलाण- बिळाशी येथे झाले. जेव्हा जेव्हा पोलीस सत्याग्रहींना पकडून नेत, त्या त्या वेळी स्त्रिया पोलीसांना घेराव घालत. स्त्रियांचा घेराव मोडून काढण्यासाठी पोलीस त्यांच्यावर लाठी चालवीत. चंद्राबाई व तानूबाई बाबर या दोन स्त्रियांनी कराडजवळच्या तांबवे सत्याग्रहाच्या वेळी तर अधिकाऱ्यांची हत्यारेही हिसकावून घेतली. एका रेंजरची बंदूकही त्यांनी काढून घेतली. वनसंरक्षकाच्या लाठ्याकाठ्या आपल्या ताब्यात घेतल्या. या त्यांच्या कृत्याबद्दल दोर्घीनाही सहा महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. चरण बिळाशी जंगल सत्याग्रहात सागवान तोडून आणून त्यावर स्त्रियांनी काँग्रेसचा झेंडा फडकवला. या झेंड्याभोवती मैनाबाई धनगर, धोंडूबाई मस्कर, राजूताई कदम यांनी कडे करून हा झेंडा पोलीसांना उतरवू दिला नाही. ५ सप्टेंबर १९३० रोजी दस्तुरखुद्द सातारचे कलेक्टर तिथे पोहोचले. राजूताई कदमने ध्वज लावलेल्या सागवानाला घट्ट मिठी मारली. पोलीसांनी तिला प्रचंड

मारहाण केली. या सत्याग्रहात ५० स्त्रियांना अटक झाली. त्यात सुलोचना जोशी, धोंडीबाई मटकर, बयना रामगर, मुक्ताबाई साठे यांचा समावेश होता. पैकी सुलोचना जोशी या येरवड्याच्या तुरुंगात रक्ताचे जुलाब होऊन मरण पावल्या. कमलाबाई शेडगे या तुरुंगातच बाळंत झाल्या. पण तुरुंगातील हालअपेष्टांमुळे त्यांचे बाळ दगावले. विदर्भातही व्यापक प्रमाणावर जंगल सत्याग्रह झाले. त्यात ओक कुटुंबातील तीन स्त्रियांनी सत्याग्रहात भाग घेतला होता.

१९४० साली पुणे जिल्ह्यात सासवड, इंदापूर, नीरा या गावी स्त्रियांनी उत्स्फूर्तपणे सभा घेऊन युद्धविरोधी भाषणे व घोषणा दिल्या. गांधीजींनी जो वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला होता, त्यात सत्याग्रहींची निवड गांधीजींनीच केली होती. वैयक्तिक सत्याग्रह सर्वांना खुला करावा, अशी मागणी पुणे जिल्ह्यातून व इतरही ठिकाणाहून होऊ लागली. गांधीजींच्या आदेशाची वाटही न बघता ठिकठिकाणी स्त्रिया युद्धविरोधी भाषणे देऊन घोषणा देऊ लागल्या. अनेक ठिकाणी असे उत्स्फूर्त सत्याग्रह झाले. त्यात दुर्गाबाई जोग, तानूबाई मोगी, अंबूबाई भोसले, लक्ष्मी वैद्य यांना शिक्षाही झाल्या. अहमदनगर व सातारा जिल्हा, ठाणे, पूर्व तसेच पश्चिम खानदेशमधील ग्रामीण स्त्रियांनी उत्स्फूर्त सत्याग्रह केले. त्यातील बहुतेक सर्वांनाच ३ ते ६ महिन्यांची शिक्षा झाली.

१९४२ च्या चले जाव आंदोलनापर्यंत निरनिराळ्या आंदोलनांतील सहभागामुळे ग्रामीण महिलांनाही राजकीय जाणीव झालेली दिसते. मुळशी सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह व उत्स्फूर्तपणे केलेले वैयक्तिक सत्याग्रह या सर्वात दलित स्त्रियाही होत्या. दलितांच्या उद्धाराकरिता अथक प्रयत्न करणाऱ्या मालवणच्या म्हाळसाबाई भांडारकर, नगरच्या जानकीबाई आपटे यांनी दलित स्त्रियांनाही गांधीजींच्या चळवळीच्या मार्गावर आणून सोडले. ग्रामविकास, सूतकताई, हरिजन वस्तीतील कार्य, खादीची विक्री इत्यादी कार्यातही ग्रामीण स्त्रीचा मोठा हातभार होता. फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनात ग्रामीण स्त्रिया स्वयंसेविका होत्या. या अधिवेशनातली प्रदर्शने स्त्रियांनीच मांडली होती. त्यात त्यांनी खादी व कुटीरोद्योगातील वस्तूंची विक्री केली. डॉ. उत्तमराव पाटील यांची आई (अभिनेत्री कै. स्मिता पाटीलची आजी) या अधिवेशनापासून काँग्रेसच्या कामात सक्रिय झाली. त्यांना मार्शल लॉ तोडल्याबद्दल १९४१ मध्ये नऊ महिन्यांचा तुरुंगवास झाला. पुढे १९४२ सालीही

तुरुंगवास घडला. परंतु बऱ्याच आजारी पडल्याने त्यांना सोडण्यात आले. भूमिगत मुले व सून यांच्याशी त्यांची अखेर दृष्टिभेटही झाली नाही.

१९४२ च्या लढ्यात उल्लेखनीय कामगिरी बजावली सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांनी. सातार्यात पत्री सरकारचे दोन गट होते. वाळवे गट व कुंडल गट. ही नावे त्या- त्या गावांवरून पडली होती. दोन्ही गटांचे काम एकच होते. वाळवे गटात राजमती बिरनाळे ऊर्फ जैनाची ताई हिने वाळवे तालुक्यातील दरोडेखोरांनाही धडा शिकवला होता. जैनाची ताई बंदूक चालवे. धुळे खजिना लुटीशीही तिचा प्रत्यक्ष संबंध होता. कुंडल गटाने तुफान सेना नावाची सेना तयार केली होती, तर वाळवे गटाने आझाद हिंद फौजेतील दोन जवान प्रशिक्षक म्हणून नेमून आझाद हिंद सेना तयार केली होती. लीला पाटील (डॉ. उत्तमराव पाटील यांची पत्नी) यांना घातपाती कृत्याबद्दल साडेसात वर्षांची शिक्षा झाली होती. पण येरवड्याच्या तुरुंगातून त्यांनी पलायन केले. गर्भवतीचा वेश घेऊन त्या खऱ्या बाळंतिणीसोबत पत्री सरकारच्या हद्दीत पोहोचल्या. लीला पाटील या तुफान सेनेत कॅप्टनच्या हुद्द्यावर होत्या. त्यांनी ग्रामीण महिलांना संघटित केले. या महिलांनी बंदुका चालविण्याचे शिक्षण घेतले. भूमिगतांना अन्न व स्फोटक साहित्य पोहोचविणे, प्रसंगी त्यांना आश्रय देऊन लपविणे, ही कामे त्या करित. भूमिगतांना मदत केल्याबद्दल अनेकांना सहा महिन्यांपर्यंत शिक्षाही झाली. याच आरोपावरून सांगलीजवळच्या गावातील सीताबाई माळी व कोल्हापूरची काशीबाई हणबर आणि नागनाथ नायकवडींची आई यांचा पोलिसांनी अमानुष छळ केला. नाना पाटील यांच्या एका भाषणात ते म्हणाले होते की, 'आमच्या आया-बहिणींनी प्राणांची बाजी लावून आम्हाला लपविले, जो भाकरतुकडा दिला, ती आमच्या चळवळीला मोठी देन होय. त्यांचे हे ऋण फार मोठे आहे.' नानांचे हे विधान पत्री सरकारमधील स्त्रियांच्या कामाचे मोल कळायला पुरेसे आहे.

१.४ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांच्या

सहभागाचे महत्त्व व त्याचे झालेले दूरगामी परिणाम :

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. पण गोवा व मराठवाडा स्वतंत्र झाले नव्हते. हैदराबादच्या निजामाने दमनाचा कहर चालवला होता. हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र करून भारतीय संघराज्यात सामील झाले पाहिजे, या

मागणीसाठी जी चळवळ झाली, तोच हैदराबाद मुक्तीसंग्राम होय. मराठवाडा मुक्तीसंग्रामात ग्रामीण महिलांनी मोठे कार्य केले. मराठवाडा हा तसा मागासच भाग. तिथल्या समाजजीवनावर निजामी राज्यकर्त्यांची भाषा, राहणी व संस्कृतीचा थोडाफार परिणाम होताच. बायका तर घराचा उंबरठा ओलांडणेही कठीण. अशा परिस्थितीत तिथल्या स्त्रियांना एकत्र आणून त्यांच्याकडून दारूगोळ्यांची ने-आण करणे, मुक्तीसंग्रामातील त्यांच्या कार्याचे महत्त्व पटवून देणे यासाठी श्री. रं. देशपांडे तथा एस. आर. गुरुजी यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. या त्यांच्या कार्याबद्दल मराठवाडा स्वतंत्र झाल्यावर त्यांना 'मराठवाड्याचे कर्वे' हा बहुमानाचा किताब मिळाला. मुक्तीसंग्रामात स्त्रियांच्या गटसभा घेणे, मिरवणुका काढणे, सत्याग्रहींची व्यवस्था करणे, बॉम्ब ठेवण्याच्या जागी टेहळणी करणे इत्यादी कामे त्यांनी केली. सेलूच्या गीताबाई चारठाणकर या सीमेवरून शस्त्रास्त्रे आणण्यात पटाईत होत्या. आशाताई वाघमारे याही भिंगरीसारख्या खेड्यापाड्यांत हिंडत. मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील कार्याबद्दल दगडाबाई देवराव पाटील धोपटेश्वरकर हिला 'वीर महिला' हा किताब मिळाला. ती होमगार्डच्या वेशात फिरते. ती जवळ जंबिया बाळगत असे. तिने खेडुत स्त्रियांचे संघटन केले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला गावातल्या प्रत्येक घरावर तिने तिरंगा फडकवला होता. तिचे हे काम मराठवाडा स्वतंत्र होईतो सुरूच होते. त्यामुळे सरकारी अधिकारी हात धुऊन तिच्या मागे लागले. तिने सीमेवरच्या एका खेड्यात स्थलांतर केले व तिथून तिने निजाम हद्दीत शिरून पोलीस चौक्या जाळणे, सरकारी जंगले जाळणे असे उद्योग करून निजाम सरकारला जेरीस आणले. लाडसवंगी येथे लोक व रझाकार यांच्यात लढाई जुंपली. रझाकारांनी ६०-७० जणांना एका खोलीत अन्नपाण्याविना कोंडून ठेवले. दगडाबाईने गौळणीच्या वेशात रात्रीच्या वेळी लाडसवंगी ते औरंगाबाद हे २५ मैलांचे अंतर पायी चालून औरंगाबादच्या ठाण्यावर तक्रार नोंदविली. त्यानंतर सरकारी चक्रे फिरली व दोन-तीन तासांतच कैदी सुटले. स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेण्यात संसाराची अडचण होते म्हणून या स्त्रीने स्वतःच आपल्या नवऱ्याला दुसरा संसार थाटून दिला. या लढ्यात पुंजाबाई बुजरी, पोसनाबाई राजलिंग, गंगाबाई लक्ष्मण, बाळूबाई पानसरे, लक्ष्मीबाई मयेकर व गोदावरी रेळे या स्त्रिया हुतात्मा झाल्या. अशाप्रकारे

स्वातंत्र्यलढ्यात महाराष्ट्राप्रमाणेच देशभरातील ग्रामीण स्त्रियांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता.

भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद या क्रांतिकारकांची नावे भारताच्या इतिहासात सर्वात जास्त आठवली जातात. पण एखाद्या महिला क्रांतिकारकाचे नाव विचारले तर सर्वात आधी लक्षात येते, ते झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे नाव. देशाच्या पहिल्या महिला क्रांतिकारक राणी लक्ष्मीबाई यांनी आपल्या भूमीचे आणि आपल्या मुलाचे रक्षण करण्यासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत ब्रिटिशांशी लढा दिला. हातात धारदार तलवार घेऊन एका मुलाला पाठीवर घेतलेली एक महिला, शेकडो ब्रिटिश सैनिकांसमोर स्तब्धपणे उभी राहिली आणि ब्रिटिश राजवटी आणि इंग्रजांचे वार झेलत शहीद झाली. त्यांचे जीवन प्रत्येक स्त्रीसाठी एक उत्तम उदाहरण आहे.

स्त्री ही शक्ती असून तिची अस्मिता केवळ पुरुषांच्या संदर्भात मर्यादित नाही. तिचे स्वातंत्र्य समाजघडणीसाठी आवश्यक आहे, हे भान महात्मा गांधींनी दिले. १९०९ व १९१९ च्या राजकीय सुधारणांत स्त्रियांना मर्यादित मतदानाचा अधिकार मिळाला. १९३० चा मिठाचा सत्याग्रह, १९३२ ची सविनय कायदेभंग चळवळ यांत महात्मा गांधीजींच्या प्रेरणेने हजारो स्त्रिया प्रथमच सामील झाल्या. मोर्चे, लाठीमार, तुरुंगवास, हालअपेष्टा यांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य याच काळात स्त्रींमध्ये आले. सरोजिनी नायडू, अंनू बेझंट यांनी राष्ट्रीय चळवळ व होमरूल चळवळ यांचे नेतृत्व केले. पहिल्या महायुद्धापासून आर्थिक मंदीमुळे स्त्रियांना नोकरी करण्याला अडसर राहिली नाही, त्यामुळेही स्त्रीशिक्षणाला अधिक चालना मिळाली. १९३७ मधील प्रांतिक स्वायत्तता, १९४७ मधील स्वातंत्र्यप्राप्ती, १९५० मधील सार्वभौम प्रजासत्ताकाची स्थापना यांमुळे स्त्रियांना घटनात्मक समान नागरिकत्वाचा दर्जा व सर्व क्षेत्रांत समान संधीची ग्वाही मिळाली. गेल्या ६५ वर्षांत परिस्थिती बदलण्यासाठी स्त्रियांच्याच नेतृत्वाखाली आंदोलने झाली. १९७२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'समानतेच्या दिशेने' या अहवालानुसार पारंपरिक पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये शिक्षण, आरोग्य, राजकारण, रोजगार इ. क्षेत्रांत प्रत्यक्षपणे स्त्रियांची पिछेहाट होत असल्याचे निदर्शनास आले. डाव्या पक्षाशी संबंधित स्त्रियांच्या गटाने महागाईविरोधात आंदोलन उभे केले. १९७५ मध्ये स्त्रीमुक्ती संघर्ष परिषद भरली. पुरोगामी महिला संघटना, नारी समता मंच, महिला दक्षता समिती, समाजवादी

महिला सभा इ. स्त्री संघटनांनी स्त्रियांवरचे अन्याय-अत्याचार, हुंडाबळी, स्त्रीभूरण- हत्या, एकतर्फी प्रेमातून होणार्या हत्या, स्त्रियांचे अश्लील चित्रीकरण, बलात्कार इ. प्रश्नांवर आवाज उठवला; मात्र स्त्रियांच्या प्रश्नांची निकड आजही सामान्य स्त्रीला वाटत नाही; म्हणून स्त्रियांच्या चळवळी इथे मर्यादित गटापुरत्याच सीमित राहिल्या. मात्र स्त्री चळवळींच्या रेट्यामुळे द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, हुंडाबंदी कायदा, स्त्रीधनाचा कायदा, वडिलोपार्जित संपत्तीत स्त्रीला समान हिस्सा देणारा कायदा, कौटुंबिक अत्याचारविरोधी कायदा, बलात्कारविरोधात कडक शिक्षेची तरतूद करणारा कायदा इत्यादींमुळे स्त्री जीवनाची प्रत सुधारण्यास मदत झाली. कुटुंब न्यायालये, महिला आयोगाची स्थापना, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत, ग्रामपंचायत व जिल्हा परिषद इत्यादींमध्ये ५०% आरक्षण यांमुळे अनुक्रमे महिलांवरील अन्याय-अत्याचाराला दाद मिळाली व राजकीय क्षेत्र खुले झाल्याने स्त्रियांना सत्ता मिळाली. 'मुलगी झाली हो' सारखी पथनाट्ये, स्त्री, प्रेरक ललकारी, बायजा, मिळून सार्याजणी यांसारखी स्त्री प्रश्नांचा ऊहापोह करणारी मासिके, स्त्रीवादी कथा, कविता, कादंबऱ्या, वैचारिक लेखन, सखी मंडळे, भाषणे, संमेलने, चर्चासत्रे, विद्यापीठीय स्तरावरील अभ्यास केंद्रे यांमुळे स्त्री प्रश्नांचा सार्वजनिक ऊहापोह होऊन जागृती निर्माण झाली. जशा तळागाळातील जातिजमातींना आपल्याला दिल्या जाणार्या दुजाभावाची पोटतिडिकेने जाणीव झाली आणि त्यांनी त्याविरुद्ध आवाज उठवला, त्याचप्रमाणे कौटुंबिक, सामाजिक व राजकीय स्तरांवर स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, दडपशाही यांविरुद्ध आवाज उठवला जाऊ लागला.

१.४ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग आणि त्याचे महत्त्व यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्देश :

१. महिला स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
२. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांच्या सहभागाचे चिकित्सक अध्ययन करणे.

३. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांच्या सहभागाच्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
४. महिलांच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागाचे भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग अनुकूल स्वरूपाचा असल्याचे दिसते.
२. भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रणी नेतृत्वाने महिलांना स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्यासाठी पोषक वातावरणाची निर्मिती केली होती असे दिसते.
३. अनेक महिलांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील आपल्या सहभागाच्या आधारे इतिहासात आपले नाव अजरामर केले असल्याचे दिसते.
४. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी महिलांनी देशाला स्वातंत्र्य करण्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली असल्याचे दिसते.
५. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग हा नंतरच्या काळात भारताच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात महिलांना संधी मिळवून देण्यासाठी पोषक ठरल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

१. Hooks, Bell, Feminist Theory: From Margin to Center, New York, 2000.
२. Nicholson, Linda, Ed. The Second Wave, London, 1997.
३. चौसाळकर, अशोक, संपा. टिळक आणि आगरकर यांचे राजकीय विचार, कोल्हापूर, २००७.
४. सिंह इंद्रराज, महिला सशक्तीकरण, २०२०.
५. भास्कर अरविंद, भारत का स्वातंत्र्य संग्राम, २०२१.
६. दै. लोकसत्ता, वर्तमानपत्र, २०२०.

काळानुरूप बदलत गेलेला स्त्रियांचा राजकीय सहभाग

प्रा.प्रिया अशोक क्षीरसागर

विधी महाविद्यालय विटा

ई-मेल-priyaowal143@ gmail.com

काळानुरूप बदलत गेलेला स्त्रियांचा राजकीय सहभाग

प्रस्तावना भारतीय व्यवस्था ही उदारमतवादी लोकशाही असून त्यामध्ये व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आणि समानता हे अभिप्रेत आहे तशी तरतूद आपल्या भारतीय संविधानामध्ये केलेली आहे याचा अर्थ धर्म वंश किंवा लैंगिक आधारावर भेदभाव करू नये त्या दृष्टिकोनातून खरे तर सर्वच क्षेत्रात स्त्री-पुरुषांचे समान योगदान आवश्यक असते पण तसे कोणत्याच क्षेत्रात म्हणजे सामाजिक आर्थिक राजकीय असो स्त्री-पुरुषांचा समान सहभाग दिसून येत नाही आज स्वातंत्र्याची 70 वर्षे उलटून सुद्धा या असमान सहभागाचे कारण आपली सामाजिक व्यवस्था आणि संस्कृती ही होय स्त्री पुरुष प्रतिनिधित्व समान पातळीवर होणे आवश्यक आहे सर्व क्षेत्राप्रमाणेच राजकारणात ही स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अर्थात सहभाग अल्प असलेला दिसून येतो

१) प्राचीन काळातील स्त्रियांचा सहभाग- प्राचीन काळातील वेदकालीन स्त्रिया बौद्धकाली स्त्रिया जैन धर्म कालखंड त्याचबरोबर अगदी युरोपियन लोकांच्या आगमना अगोदर म्हणजेच मुस्लिम कालखंडापर्यंत अनेक स्त्रियांचा आपल्याला प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो जसे की वेदकाळातील स्त्रिया या पुरुषांच्या बरोबरीने साहित्य चर्चा शिक्षण या क्षेत्रात सहभाग सहभागी होत असेल कमलादेवी चटोपाध्याय यांच्या मते ऋग्वेदात वाच ही पहिली विद्वान श्रेष्ठ स्त्रीचा उल्लेख करतात प्राचीन काळी आर्य स्त्रिया या धार्मिक वादविवाद व चर्चा याच सहभागी होत असतात गार्गी मैत्रेय लोपमुद्रा रोमेशा या स्त्रियांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल¹

बौद्ध काळात अनेक चांगल्या वक्त्या कवयित्री व धर्मोपदेशिका स्त्रिया होऊन गेल्या सुमेधा इसीदासी सुधा गौतमी यासारख्या बौद्ध स्त्रियांनी धार्मिक साहित्यिक क्षेत्रात

मोलाचे कार्य केले त्याचबरोबर जैन संप्रदायात ही भद्रा क्रांती व अक्कादेवी या कवयित्री म्हणून प्रसिद्धीला आल्या

२) मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्री - साधारणतः 1200 ते 1500 चा काळ हा सुलतानशाहीचा कालखंड या कालखंडात रजिया सुलतान या मुस्लिम स्त्रीने एकेकाळी या भारताच्या दिल्लीच्या तक्ता वरून राज्यकारभार पाहिला आहे² त्याचबरोबर काश्मीरची लल्लादेवी तेलगू कवयित्री मोल्ला ओरिसातील माधवी बंगालमधील चंद्रावती महाराष्ट्रातील कवयित्री महदंबा मुक्ताबाई जनाबाई या थोर विद्वान स्त्रिया भारतात होऊन गेल्या त्याचबरोबर याच काळात काही पराक्रमी राजघराण्यातील स्त्रियांनीही आपल्या पराक्रमाने इतिहासाला दखल घ्यायला भाग पाडले आहे ज्यामध्ये राणी करणार होती गोंडवांची राणी दुर्गावती अहमदनगरची राणी चांदबिबी या स्त्रियांनी आपल्यासमोर उभे राहिलेल्या बलाढ्य शत्रूला अक्षरशः माती चारली आहे

३) आधुनिक काळातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग- भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान हे स्त्री स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे पाऊल मानावे लागेल आधुनिक लोकशाहीची जननी असणाऱ्या इंग्लंडमध्ये स्त्रियांना आपल्या राजकीय हक्कासाठी दोन शतके लढा द्यावा लागला तसा लढा भारतातील स्त्रियांना द्यावा लागला नाही भारतीय राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग हा परिस्थिती जन्य ठरत गेला भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात ज्या क्रांतिकारी स्त्रियांनी भरघोळ भरघोस असे योगदान दिले आहे त्या नावांची यादी खूपच मोठी आहे मादाम कामा यांच्यापासून सुरू होऊन क्रांतीवीरांगणा हौसाताई पाटील यांच्यापर्यंत ती येऊन पोहोचते महात्मा गांधीजींच्या सत्य अहिंसा तत्त्वाचा अवलंब करून कार्य करणाऱ्या स्त्रिया जशा होत्या तशा सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या स्त्रियाही होत्या आज्ञाद हिंद सेनेचे सेनेची कॅप्टन लक्ष्मी सेहगल पंजाब ची सत्यवती देवी ही क्रांतिकारक स्त्री

मार्क्सवादी विचारसरणीची होती शेतकरी कामगार वर्गाचे क्रांतीद्वारे राज्य व्हावे असे तिला वाटत होते ³त्याचबरोबर सरदार भगतसिंग यांना भूमिगत राहून मदत करणारी सुशीला दीदी याही एक पंजाबी स्त्री होत्या त्याचबरोबर बंगाल प्रांतात ही अनेक क्रांतिकारक स्त्रिया होऊन गेल्या बिना दास श्रीदा प्रथा व स्मिता चौधरी प्रीती लता दस्तीदार व कल्पनादास या धाडसी स्त्रियांनी आपल्या धाडसाने ब्रिटिशांच्या विरोधात जो क्रांतीकारा लढा उभारला त्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही त्यामधील काही शहीद झाल्या तर काहींना देह दंडाची शिक्षा भोगावी लागली

४) राजकारणाकडे असलेला स्त्रियांचा कल- आधुनिक जगातील लोकशाहीची जननी असणाऱ्या इंग्लंडमध्ये आपल्या राजकीय हक्कासाठी तिथल्या स्त्रियांना मोठी चळवळ उभी करावी लागली त्या मानाने भारतातील स्त्रियांना तो त्रास सहन करावा लागला नाही भारतीय समाज सुधारकांनी ज्या पद्धतीने भारतातील एकूण समाजातील रूढी परंपरा या विरोधात जे रान पेटविले त्याचा परिणाम म्हणजे भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना निर्मिती करत असताना समता या तत्त्वाला दिलेले झुकते माप हेच सांगून जाते की व्यक्तीची ओळख ही धर्म लिंग जात वंश यावर न ठरता त्याच्या कर्तृत्वाने ती ठरणार बंगालच्या थोर कवित्री सरोजनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली अखिल भारतीय स्त्रियांचे प्रतिनिधी शिष्टमंडळ सर मॉन्टीगो यांना भेटले पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना समाधीची वागणूक मिळावी ही मागणी करून भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ त्यांनी चालू ठेवली त्याचबरोबर हिंदी स्त्रियांचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी गोलमेज परिषदेत ही सहभाग घेतला स्त्रियांच्या मताधिकार्याबद्दल त्यांनी केलेली चळवळ आणि स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचा सहभाग या गोष्टी स्त्री स्वातंत्र्य चळवळीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जातात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ऐनी बेझंट मार्गारेट कझिन्स हिराबाई टाटा या आणि इतर स्त्रियांनी स्त्रियांमध्ये राजकीय जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य केले ⁴1919 च्या मॉन्टीगोचेम्सफर्ड सुधारणा कायदानुसार भारतातील दहा लाख स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला 1926 पर्यंत स्त्रियांना कायदेमंडळात प्रतिनिधित्व नव्हते 1932 मध्ये मद्रासच्या कायदेमंडळात मथू लक्ष्मी रेड्डी यांना प्रथम स्त्री प्रतिनिधित्व मिळाले तसेच त्यांची निवड सभागृहाच्या

उपसभापती पदी झाली कमलादेवी चटोपाध्याय राधाबाई सुब्बा राय रेणुका रॉय अमू स्वामीनाथन ह्या स्त्रियांनी मध्यवर्ती कायदेमंडळात प्रतिनिधित्व मिळविले होते पुढे 1937 च्या निवडणुकीत 42 स्त्रिया निवडून आल्या तसेच वरिष्ठ सभागृहात स्त्रियांना घेण्यात आले स्वतंत्र भारताची घटना तयार करण्यासाठी 1946 च्या ऑक्टोबर मध्ये जी घटना समिती निर्माण करण्यात आली त्या घटना समितीत सरोजिनी नायडू दुर्गा देशमुख रेणुका रे आणि हंसा मेहता यांनी उल्लेखनीय कार्य केले⁵

५) भारतीय संविधानाने दिलेले स्त्रियांना राजकीय अधिकार- भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 14 15 आणि 16 या कलमानुसार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समानतेचा अधिकार प्राप्त झाला. त्याचबरोबर कलम 325 व 326 प्रमाणे स्त्री-पुरुषांना प्रौढ मताधिकार्याचा समान अधिकार देण्यात आला धर्म वंश जात किंवा लिंग असा कोणताही भेदभाव न ठेवता स्त्री-पुरुषांना समान राजकीय अधिकार प्राप्त झाले. त्यानुसार स्त्रियांना राजकारणात सहभागी होण्यासाठी कोणताही अडथळा राहिला नाही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अधिकारभारात स्त्रियांचा सहभाग वाढलेला दिसतो बलवंतराव मेहता समिती आणि अशोक मेहता समिती यांच्या शिफारशीनुसार स्त्रियांना स्थानिक राजकारणात सहभागी करून घेण्यात आले आहे पंचायत राज्याच्या पहिला प्रयोग राजस्थान मध्ये सुरू झाला महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार जिल्हा परिषद पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत मध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधित्व देण्यात आले पंचायत राज्याच्या कारभारात 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के राखीव जागा देण्यात आल्या या आरक्षण पद्धतीमुळे सुमारे दहा लाख स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात कार्यरत झाल्या असे मत काँग्रेसच्या मार्गरेट अल्वा आणि तेलगू देशमच्या रेणुका चौधरी यांनी मांडलेले आहे⁶ त्यामुळेच महानगरपालिका नगरपालिका अशा स्थानिक प्रशासनात स्त्रियांचा वाढलेला सहभाग प्रभावीपणे जाणवतो त्याचबरोबर आज मी तिला या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधून ती आरक्षणाची मर्यादा 50% पर्यंत वाढवण्यात आलेली आहे म्हणजेच पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना स्थान मिळालेले दिसून येते

६) निष्कर्ष –

प्राचीन कालखंडापासून ते युरोपियन लोकांच्या आगमनापर्यंत स्त्रियांच्या एकूण सामाजिक परिस्थितीमध्ये मोठे बदल घडत गेलेले दिसून येतात. स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनामध्ये खऱ्या अर्थाने स्थान मिळवून देण्याचे काम भारतातील काही समाजसुधारकांनी अत्यंत तळमळीने केलेले दिसते आणि शेवटी त्याचे रूपांतर कायद्याच्या स्वरूपात करण्याचे काम डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे. आपण जर तुलनात्मक तेच्या दृष्टिकोनातून स्त्री-पुरुष राजकीय सहभाग याकडे पाहिले तर स्त्रियांचा औपचारिक सहभाग पुरुषांच्या मानाने कमी दिसतो परंतु अनौपचारिक सहभागाच्या कार्यक्षेत्रात स्त्रियांनी लक्षणीय प्रगती केलेली दिसून येते. विशेषतः भारतात ही प्रगती निश्चितच उल्लेखनीय आहे.

संदर्भ -

1. चट्टोपाध्याय कमलादेवी, भारतीय स्त्रीजीवन गौरवशाली कहाणी, भारतीय स्त्री, संपादक श्री. ना. बनहट्टी व मो. शा. शहाणे, प्रकाशन हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, पुणे, आवृत्ती पहिली, 1967, पृ. 312, 313 ओतूरकर राजाराम विनायक, ऐतिहासिक काळातील स्त्री,
2. किता, पृ. 70-72
3. किता, पृ. 76-77
4. गवाणकर रोहिणी, भारतीय महिला व स्वातंत्र्याचा लढा : 1857 ते 1947, साधना, स्वातंत्र्य सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, संपादक - वसंत बापट, 15 ऑगस्ट 1997, पृ. 17
5. किता, पृ. 23
6. किता, पृ. 24

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान

डॉ. रघुनाथ धनलाल चौधरी

एस.जे.एम.एस.एम. चे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

खापर, जि. नंदुरबार

प्रास्ताविक

ब्रि

टिश ईस्ट इंडिया कंपनीने हिंदुस्थानात सत्ता प्रस्थापीत

केली, त्यावेळी भारताची राजकीय, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक स्थिती विस्कळीत झाली असल्याचे आढळून येते. समाज व्यवस्थेत जातीभेद, स्त्री-पुरुष असा भेदाभेद मोठ्याप्रमाणावर मानला जात होता. समाजात वंचित घटक आणि स्त्रियांची स्थिती हालाखीची होती. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचे, वारसा हक्क, पती निवडीचे यासारखे अधिकार नव्हते. अशा स्थितीत भारतीय समाजसुधारकांच्या प्रयत्नाने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने महिलांच्या विकासासाठी काही कायदे केले. उदा. राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नाने १८२९ मध्ये सती बंदीचा कायदा केला. पुढील काळात समाज सेवक आणि सरकारी प्रयत्नाने स्त्रि शिक्षणासाठी प्रयत्न सुरु झाले. यातूनच स्त्रियांना आपल्या शक्तीची जाणीव होवू लागली. चूल आणि मूल या मर्यादित जिवन जगणाऱ्या स्त्रियांना आपण देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी काही करू शकतो याची जाणिव झाली.

विषयाचे महत्व-

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सुरुवातीपासून स्त्रियांचा सहभाग होता. सुरुवातीला स्त्रियांचे कार्य पडयामागून असल्याचे आढळून येते. परंतु लवकरच स्त्रियांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात प्रत्यक्ष उडी घेतली. परिणामी राष्ट्रीय आंदोलनाला गती प्राप्त झाली. या आंदोलनात अनेक महिला शहिद झाल्या तर अनेकांनी तुरुंगवास भोगला होता. स्वातंत्र्य आंदोलनात महिलांचे कार्य उजेडात आणण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

उद्देश-

- १ भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनातील महिलांच्या कार्याचा शोध घेणे.

- २ भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनातील परदेशी महिलांचा कार्याचा शोध घेणे.

- ३ भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनात अनेक महिलांनी नेतृत्व केले आहे याचा शोध घेणे.

गृहितके-

- १ स्वातंत्र्य आंदोलनात समाजातील सर्वच वर्गातील महिलांनी योगदान दिले आहे.
- २ स्त्रियांनी स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी आर्थिक मदत दिली आहे.
- ३ स्वातंत्र्य आंदोलनात अनेकांनी कुटुंबासह भाग घेतला होता.

संशोधन पद्धती- शोध निबंधासाठी संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, स्मरणिका, संशोधन पत्रिका यावरून माहिती संकलित केली आहे.

अ) स्त्री जागृतीसाठी संघटनांचे योगदान-

इंग्रज राजवटीत भारतात प्रबोधनाला सुरुवात झाली. अनेक समाज सुधारकांनी विविध संघटना स्थापन केल्या. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नातून सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे यासारख्या अनेक कर्तुत्वान स्त्रिया निर्माण झाल्या. १९ व्या शतकातील सामाजिक चळवळीतून तयार झालेले स्त्रि नेतृत्व राजकीय व सामाजिक प्रश्नांसाठी २० व्या शतकात संघटीत झाले. ब्राम्हो समाज, आर्य महिला समाज, निष्काम मठ, समता संघ, भारत महिला समाज, आत्मनिष्ठ युवती संघ, सत्री झरतोस्ती मंडळ, अंजूमन- ए- खवातीन-ए-इस्लाम, लाहोर येथील करमणूक क्लब इ. लहान मोठ्या संघटनांनी स्त्रियांमध्ये सामाजिक व राजकीय जागृती घडवून आणली.

प्रबोधन व शैक्षणिक विकासामुळे स्त्रियांना आपल्या अस्तित्वाची जाणिव झाली यातूनच एक नवा स्त्री वर्ग तयार झाला. भारतीय राष्ट्रीय सभेने सुरुवातीपासूनच

स्त्रियांचा उद्धार हे आपले ध्येय मानले होते. १८८९ नंतर पंडिता रमाबाईंच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसच्या आंदोलनात स्त्रियांनी जाहीरपणे ब्रिटिश सरकारविरोधी आंदोलनात भाग घेण्यास सुरुवात केली. १९०४ मध्ये अखिल भारतीय स्त्रियांच्या सभेत विविध प्रांतीय स्त्रिया एकत्र आल्या. वंगभंग आंदोलनातील उच्चवर्णीय, सुशिक्षित, शहरी स्त्रियांचा सहभाग महत्वपूर्ण मानला जातो. विविध बदलांमुळे समाजात नवचैतन्य निर्माण होवून राष्ट्रीय आंदोलनाला गती मिळाली.

ब) आर्थिक मदत-

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनात अनेक महिलांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे भाग घेतला होता. अनेक महिलांनी तुरुंगवास भोगला तर काही शहीदही झाल्या. अनेक महिलांनी या आंदोलनासाठी आर्थिक मदत केल्याची नोंद आढळून येते. मृदुला साराभाई हया खादी लिगच्या सेक्रेटरी होत्या. त्यांनी चळवळीसाठी १३००० रुपये दिल्याची नोंद आढळते. काही महिलांनी आपले अलंकार दिले. तर अहमदाबादच्या मुलींनी बांगड्या, आंगठ्या व घर दिल्याच्या नोंदी आढळतात.

हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मवाळ जहाल व क्रांतीकारी विचारसरणीचे नेते कार्य करित होते. विशेष बाब म्हणजे भारतीय स्त्री या तीनही पद्धतीच्या लढयात आपले योगदान देत होते. भारतीय स्त्रियांसोबतच परदेशी महिलाही सहकार्य करित होत्या.

१९२० पासून गांधी युगाला सुरुवात झाली म. गांधीजींनी सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या मार्गाने आपला लढा सुरु केला. म. गांधीजींच्या विचारांनी आणि अहिंसात्मक आंदोलन करण्याच्या कार्य पद्धतीमुळे भारतातील जवळपास सर्वच प्रांतातील स्त्रियांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घेतल्याचे आढळून येते.

१ ऑगस्ट १९२१ रोजी खामगाव येथे झालेल्या कार्यक्रमात पार्वतीबाई पारसनीस यांनी भारतीय स्त्रियांना विलायती बांगड्या ऐवजी देशी बांगड्या वापरण्याचे आवाहन केले. यामुळे स्वदेशीचा प्रचार होतांना आढळून येतो. तसेच देशाचे लक्षावधी रुपये वाचतील असे आवाहन केले. यावरून महिलांमध्ये आर्थिक व राजकीय जागृती मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याचे आढळून येते.

१९२० ते १९४७ या कालावधीत म. गांधीजींच्या नेतृत्वात अहिंसा आणि सत्याग्रहाच्या मार्गाने झालेल्या आंदोलनात अनेक स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. त्यापैकी काही स्त्रियांच्या कार्याची माहिती

१) कस्तुरबा गांधी- म. गांधीजींनी अहिंसा आणि सत्याग्रहाच्या मार्गाने सुरु केलेल्या स्वातंत्र्याच्या लढयात कस्तुरबा गांधी यांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता. १९२० मध्ये म. गांधीजींनी असहकार आंदोलन सुरु केले. कस्तुरबा गांधींनी या आंदोलन उडी घेतली. सोबतच त्यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई व गुजरात प्रांतातील अनेकांनी या आपला सहभाग नोंदवला होता. यात दंडाबहन, दाईबहन, भक्तोबा, मिठू बहन, मणिबेन, नरहरी बेन, नंदू बेन, नर्मदाबेन भट्ट इ. अनेक महिलांचा सहभाग होता. या महिलांनी कस्तुरबा गांधींच्या नेतृत्वाखाली स्वयंसेविका दलाची स्थापना केली. कस्तुरबा गांधींनी या स्त्रियांना चरखावर्ग चालविणे, खादी घोघरी विकणे, स्वयंसेविकांचे गट करणे, स्वदेशी कापड, बांगड्या वापरण्याबद्दल प्रचार करणे, स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करणे इ. उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतला.

२) सरोजिनी नायडू- राष्ट्रीय आंदोलनात महिलांचे प्रेरणास्थान म्हणून सरोजिनी नायडू यांचे नाव घेतले जाते. १९१६ चे लखनौ अधिवेशन, १९२०चे असहकार आंदोलन, १९३० मध्ये सविनय कायदेभंग चळवळीच्या वेळी दांडीयात्रेत सरोजिनी नायडू यांचे योगदान मोलाचे मानले जाते. म. गांधीजींना दांडी यात्रेच्या काळात अटक झाल्यानंतर धारासना येथील सत्याग्रहाची सुत्रे सरोजिनी नायडूंनी आपल्या हाती घेतली. या सत्याग्रहात २५००० स्वयंसेवकांनी भाग घेतला होता. या सत्याग्रहाच्या वेळी स्त्रियांना संघटित करण्यासाठी सरोजिनी नायडूंनी महत्वाची भूमिका बजावली. सरोजिनी नायडूंनी म.गांधींच्या अटकेनंतर अतिशय कुशलतेने या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करून भारतीय स्त्री मध्ये असलेले नेतृत्व गुण दाखविले.

३) जानकीदेवी बजाज- जमनालाल बजाज आणि जानकीदेवी या पती-पत्नींनी राष्ट्रीय आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला होता. ३ एप्रिल १९२१ रोजी जानकीदेवींनी देवळी येथे असहकार व स्वदेशीवर भाषण दिले. परिणामी सभेतील स्त्रियांनी जागेवरच विदेशी बांगड्यांचा त्याग केला. मुंबई, बिहार, विदर्भ इ. भागात दौरे काढून स्त्रियांमध्ये जागृती केली. १९२० पासून त्यांनी खादीचा वापर सुरु करून अलंकारांचा त्याग केला. त्यांच्या या त्यागामुळे जनमानसावर परिणाम होत असल्याचे

आढळून येते. १९३२ मध्ये सरकारने जानकीदेवीना अटक करून एक वर्षाची शिक्षा दिली. यावरून जानकीदेवीचे कार्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. तसेच त्यांनी स्वदेशीचा प्रचार करतांना आगोदर त्यागोष्ठी स्वतः अंगीकारल्या होत्या. त्यामुळे जानकीदेवींना मोठ्या प्रमाणावर जनसहयोग मिळाला. भारतीय स्वातंत्र्य लढयात अनेक कुटुंबांनी भाग घेतल्याचे आढळून येते.

४) अनसूयाबाई काळे-मातंगिनी अनसूयाबाई या आपल्या प्रभावी वक्तृत्वामुळे ओळखल्या जातात होत्या. यामुळे लोक त्यांना झाशीची राणी म्हणत असत. मध्यप्रांतातील स्वातंत्र्य आंदोलनात अनसूयाबाईचे योगदान महत्वपूर्ण मानले जाते. अनसूयाबाई ह्या मध्यप्रांताच्या विधिमंडळात नामनियुक्त सदस्य होत्या. त्यांनी या पदाचा राजीनामा देवून स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी झाल्या. अनसूयाबाईंनी काँग्रेसच्या स्वयंसेविका म्हणून प्रचाराचे कार्य केले, सविनय कायदेभंग चळवळीच्या वेळी दारूच्या दुकानांवर निरोधने करण्याचे नेतृत्व केले, विद्यार्थी चळवळीचे नेतृत्व केले, मध्यप्रांत मराठी मंडळाच्या निषेध मिरवणुकीत सहभाग घेतला. या मंडळाच्या त्या अध्यक्षही होत्या. अनसूयाबाईमागे स्त्रियांची सेना सज्ज राहत असे. १९४२ च्या आंदोलनात भाग घेतल्याबद्दल त्यांना अटकही झाली होती. चिमूर आष्टीच्या स्वातंत्र्यसैनिकांना फाशीची शिक्षा झाली होती. स्वातंत्र्यसैनिकांची फाशीची शिक्षा रद्द व्हावी यासाठी स्थापन झालेल्या समितीच्या त्या अध्यक्षा होत्या. अनसूयाबाईंच्या प्रयत्नाने सात स्वातंत्र्यसैनिकांची फाशीची शिक्षा रद्द झाली होती. अनसूयाबाईचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील कार्य लक्षात घेता एक उत्तम वक्ता, कार्य करण्याची पद्धती, सरकारी नियमांचा अभ्यास यामुळे स्वातंत्र्य सैनिकांची फाशी रद्द होण्यास मदत झाली होती.

५) मीरा बेन-इंग्लंडमध्ये जन्मलेल्या मीरा बेनचे मूळ नाव मेडलीन स्लेड होते. म. गांधीजींच्या कार्याने प्रभावीत होवून त्या त्यांच्या शिष्या बनल्या. त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग घेतला. त्यामुळे त्यांना दोन वेळा तुरुंगात जावे लागले होते. मीरा बेन यांनी इंग्लंड आणि अमेरिकेत जावून म.गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार केला. १९४४ मध्ये मीरा बेन यांनी हरिद्वारजवळ किसान आश्रम सुरू केला आणि ग्रामीण कल्याण कार्याला वाहून घेतले. भारतावर ब्रिटिशांचे राज्य असूनही एक ब्रिटिश महिला म. गांधीजींच्या शिष्या होतात, भारतीयांच्या समस्या परदेशात मांडतात आणि प्रामाणिकपणे भारतीयांची सेवा करतात ही एक महत्वाची बाब मानली जाते.

६) अरुणा असफ अली-१९४२ मध्ये म. गांधीजींनी चले जाव चळवळ सुरू केली. या चळवळीत अरुणा असफ अली यांनी

सक्रिय सहभाग नोंदवला. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी अरुणा असफ अली यांनी गोवालिया टँक वर तिरंगा फडकवून आंदोलनाचे नेतृत्व केले. भारतीय स्वातंत्र्य लढयात स्त्रियांनी फक्त सहभाग नोंदवला नाही तर वेळप्रसंगी आंदोलनाचे नेतृत्वही केले. भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनात सर्व जाती जमातीच्या आणि धर्माच्या लोकांनी भाग घेतल्याचे आढळून येते.

७) मातंगिनी हाजरा- मातंगिनी हाजरा हया १९२२ पासून म. गांधीजींन बरोबर चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या. स्थानिक लोक त्यांना बुढी गांधी म्हणत. १९३० मध्ये मिठाचा सत्याग्रह, १९४२ मध्ये चले जाव आंदोलनात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता. १९४२ मध्ये मातंगिनी हाजरा यांनी ५००० स्त्री-पुरुषांच्या मोर्चाचे नेतृत्व केले. त्यावेळी त्याचे वय ७३ होते. यावेळी झालेल्या गोळीबारात त्या शहीद झाल्या. मातंगिनी हाजरा यांनी विविध चळवळीमध्ये सहभाग घेवून कार्य केले त्याच बरोबर चळवळीचे नेतृत्वही केले.

८) खानदेशचा सहभाग- भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात खानदेशचे योगदान महत्वपूर्ण मानले जाते. पश्चिम खानदेश मध्ये धुळे हे स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रमुख केंद्र मानले जाते. खानदेशातील महिला आणि पुरुषांनी स्वदेशीचा प्रचार व प्रसार, परकीय मालावर बहिष्कार, मद्यपान निषेध आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चळवळी मध्ये सहभाग घेतला होता. खानदेशात काही महिलांनी भूमिगत राहून कार्य केल्याची नोंद आढळते. यात श्रीमती कांताबेन यांचा उल्लेख मिळतो.

निष्कर्ष-

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात भारतातील सर्वच भागात स्वातंत्र्य आंदोलन सुरू होते. शांती आणि अहिंसा या तत्वावर हे आंदोलन सुरू असल्यामुळे लहान मूले, महिला व पुरुषांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग नोंदवला असल्याचे दिसते.

संदर्भ सूची-

- १) सातभाई श्रीनिवास- आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७-१९७७), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, तृतीय आवृत्ती, जानेवारी २०१४
- २) पाटील डी. आर.- महात्मा गांधी विचार व समकालीन समाज (संपा), अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव
- ३) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता- आधुनिक भारताचा इतिहास १९२०-१९४७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर जून २०१३
- ४) शहा जी.बी.- खानदेश मधील राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकास (खानदेशचा इतिहास) प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१४
- ५) जैन जवाहर (संपादक)-स्मरणिका- खानदेश इतिहास परिषद चौथे अधिवेशन ५ व ६ जानेवारी १९९६

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांचे योगदान

श्री. रवि किशनराव चव्हाण

ग्रंथपाल, सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर.

E-Mail - ravic3264@gmail.com

भा

रतीय स्वातंत्र्य लढा हा भारताच्या इतिहासातील एक

अभूतपूर्व लढा म्हणून ओळखला जातो. कारण या लढ्यात 'जिंकू किंवा मरू' या भावनेने सर्व जनता लढायला तयार झाली होती. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली भारताच्या कानाकोपऱ्यातून लहानापासून मोठे, युवक असे सर्वजण यात सहभागी झाले होते. मग त्यात महिला देखील मोठ्या प्रमाणावर सहभागी होत्या. त्यांनी कुटुंब, आपले घर या जबाबदाऱ्या सांभाळताना स्वातंत्र्य चळवळीतही सहभाग नोंदवला होता. असहकार चळवळ, सत्याग्रह, इंग्रजांना विरोध, विदेशी मालावर बहिष्कार हे विविध उपाय त्यावेळेस जनतेने केले होते. भारतातल्या शिक्षणाच्या अधिकारासाठी स्त्रियांनी दिलेला लढा हा अभूतपूर्व होता. ज्या महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढा दिला त्या महिलांचे योगदान हे खूप मोठे आहे. ते भारतीय जनता कधीही विसरू शकत नाही. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या स्त्रियांनी अभूतपूर्व योगदान दिले त्यात सरोजिनी नायडू, अरुणा असफ अली, सुचेता कृपलानी, राणी चन्नम्मा, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, ताराराणी श्रीवास्तव, एनी बेझंट, उषा मेहता यासारख्या अनेक मातब्बर महिलांचा समावेश होतो. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कोण काय काय योगदान दिले याचा सविस्तर आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

१. सरोजिनी नायडू

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात सरोजिनी नायडू यांचे योगदान खूप मोठे आहे. त्या प्रभावशाली स्वातंत्र्यसैनिक होत्या. त्यांनी नव्या स्वतंत्र देशाच्या घटनेचा मसुदा तयार करण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत केली. सरोजिनी नायडू यांनी त्यांचे शिक्षण लंडन, चेन्नई आणि केंब्रिज विद्यापीठात पूर्ण केले. गांधीजींचे विचार एकूण त्या गांधीवादी झाल्या. त्यांनी त्यांच्या बरोबर प्रत्येक आंदोलनात सहभाग घेतला. सन 1925 मध्ये त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या भारतीय महिला अध्यक्ष झाल्या. तसेच प्रथम भारतीय महिला राज्यपाल म्हणूनही त्यांचा उल्लेख होतो. सरोजिनी नायडू यांना भारताच्या 'गानकोकिळा' म्हणून देखील ओळखले

जाते. महात्मा गांधी यांच्या समवेत त्यांनी खूप मोठ्या प्रमाणावर कार्य केले.

२. अरुणा असफ अली

'द ग्रँड ओल्ड लेडी' म्हणून ओळखल्या जातात त्या म्हणजे अरुणा असफ अली. स्वातंत्र्य लढ्यातील हे एक मोठे नाव होते. त्यांना 1942 मध्ये गोवळीया टँक मैदानावर भारतीय ध्वज उडविण्यासाठी प्रख्यात म्हणून ओळखले जाते. तसेच अरुणा असफ अली या भारतीय शिक्षणतज्ञ, राजकीय कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळेस त्यांनी मुंबईत झालेल्या आंदोलनात भारताचा ध्वज हातात घेऊन आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवला म्हणून त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. १९३० च्या मीठ सत्याग्रह प्रात्यक्षिकामध्ये त्यांनी भाग घेतला. तसेच 1931 च्या गांधी-इविन करारानंतर तुरुंगात राहिल्या. अशाप्रकारे त्यांचे अनेक आंदोलनात नाव येते.

३. सुचेता कृपलानी

सुचेता कृपलानी यांचे मूळ नाव सुचेता मजुमदार असे होते. त्यांचा जन्म 25 जून 1908 मध्ये झाला व एक भारतीय स्वातंत्र्य सेनानी आणि राजकारणी म्हणून त्यांची कारकीर्द खूप मोठी होती. त्या बनारस हिंदू विद्यापीठात प्राध्यापिका म्हणून कार्य करत होत्या. त्यांनी 1940 मध्ये अखिल भारतीय महिला काँग्रेसची स्थापना केली. महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह मोर्चा त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. अहिंसक भूमिगत चळवळीचे नेतृत्व केले, यासाठी त्यांना अनेक वर्षे तुरुंगवास भोगावा लागला. त्या गांधीवादी विचारसरणीच्या स्वातंत्र्य सेनानी होत्या. 15 ऑगस्ट 1947 ला जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला त्या दिवशी त्यांनी संसदेमध्ये 'वंदे मातरम' म्हटले. भारतातील प्रथम महिला मुख्यमंत्री म्हणून त्यांना ओळखले जाते. त्या उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री होत्या.

४. राणी चन्नम्मा

राणी चन्नम्मा ह्या कर्नाटक राज्यातील कितूर राज्याची राणी होत्या. त्यांचा जन्म 1778 मध्ये झाला. त्यांनी ब्रिटिशांच्या धोरणाविरुद्ध आवाज उठवला. तसेच सैन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व केले. 1824 मध्ये त्यांनी लॅप्सच्या सिद्धांता विरुद्ध ब्रिटिशांशी सशस्त्र संघर्ष केला. तसेच त्यांनी

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशिक्षित सेनेची प्रतिकार केला. यात त्यांचा पराभव झाला. धारवाडच्या तुरुंगात 1824 ते 1830 या काळात त्या होत्या. त्यांचा तुरुंगातच मृत्यू झाला. तुरुंगातच मृत्यू झालेली ही पहिली स्वातंत्र्यसैनिका होती. अशा प्रकारे त्यांचा पराक्रम कर्नाटकातील महिलांसाठी खूपच प्रेरणादायी होता.

५. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी ज्या आझाद हिंद फौजेची स्थापना केली, त्यातील स्त्रियांच्या तुकडीचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी केले. आझाद हिंद सेनेबरोबर काम करताना लक्ष्मी सहगल यांनी हेच दाखवून दिले की, अहिंसक मार्गाने होणारे आंदोलन असो किंवा लढाई करण्याची वेळ येवो, महिला कोठेही मागे नाहीत. त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात देखील सहभाग घेतला होता.

६. ताराराणी श्रीवास्तव

ताराराणी श्रीवास्तव यांचे नाव देखील सर्वात महत्त्वाचे आहे. त्यांचा जन्म बिहार मधील एका सामान्य कुटुंबात झाला. त्यांचे लग्न फुलेंदू बाबू यांच्याशी झाले होते. महात्मा गांधीजींच्या छोडो भारत या आंदोलनाला सुरुवात झाली होती त्यात फुलेंदू बाबू यांनीही सक्रिय सहभाग नोंदवला होता. आणि त्यांच्याबरोबरच ताराराणी यादेखील सहभागी झाल्या होत्या.

७. उषा मेहता

उषा मेहता यांचा जन्म २५ मार्च 1920 रोजी झाला. त्या गांधीवादी विचारसरणीच्या होत्या. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आवाज ज्यांच्यामुळे कळाला त्या उषा मेहता होत्या. त्यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य खूपच व्यापक होते. त्यांनी भूमिगत राहून रेडिओ स्टेशन सुरू केले. आणि या स्टेशनवरून दैनंदिन बातम्या सांगायला सुरुवात केली. ब्रिटिशाबद्दल माहिती पुरवण्याचे काम त्या करत होत्या. स्वातंत्र्यलढा, त्यात सहभागी असणाऱ्यांची नावे याबद्दलची महत्त्वपूर्ण माहिती त्या देत होत्या.

८. एनी बेझंट

1916 मध्ये ज्यांनी 'होमरूल चळवळ' सुरू केली त्या आयरिश असलेल्या एनी बेझंट भारतीय नसून देखील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मोठे योगदान देण्याचे कार्य केले. त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्या बनून ब्रिटिशाविरुद्ध आवाज उठवला. त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष देखील झाल्या. तसेच त्यांनी 'न्यू इंडिया' नावाचे वृत्तपत्र देखील चालवले. या वृत्तपत्रातून अनेक कार्य केले. सर्वात महत्त्वाचे त्यांनी त्यावेळी शाळा- महाविद्यालये चालू करायला मोठ्या प्रमाणावर मदत केली. एनी बेझंट यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य हे अनन्य साधारण आहे.

अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात अनेक महिलांचा सहभाग होता. वरील नावाव्यतिरिक्त आणखी अनेक नावे येथे घेता येतील त्यात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान खूप मोलाचे आहे. भारताच्या त्या पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी विधवा पुनर्विवाह, अस्पृश्यता निर्मूलन, महिलांना शोषणातून मुक्त करणे, दलित महिलांना शिक्षित करणे असे मोलाचे कार्य केले. तसेच बेगम हजरत महल ज्यांनाऔदची बेगम म्हणून ओळखले जाते त्यांचा देखील उत्स्फूर्त सहभाग होता. विजयलक्ष्मी पंडित, भिकाजी कामा, मूलमती, कनकलता बरूवा, कमलादेवी चटोपाध्याय अशी अनेक नावे या भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात सुवर्ण अक्षरांनी लिहावी लागतील. या सर्व महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता.

संदर्भ :

1. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, जयसिंगराव पवार, फडके प्रकाशन, पुणे.
2. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, डॉ. अनिल कठारे, प्रशांत पब्लिकेशन्स
3. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, डॉ. जयसिंगराव पवार, फडके प्रकाशन, पुणे.

भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात महिलांचे योगदान

तालकुडे रेणुका ज्ञानोबा
शिवाजी महाविद्यालय रेणापूर
B.sc 2nd year

सार :-

भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात महिलांचे योगदान. महिलांनी स्वातंत्र्य युद्धात कशाप्रकारे आपले प्राण पणाला लावले आणि आपले योगदान दिले. पुरुषांच्या बरोबर राहून भारत मातेस आपले प्राण कशा प्रकारे अर्पण केले हे प्रस्तुत लेखात पाहणार आहोत.

प्रस्तावना :-

आपल्या भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष पूर्ण झाली. ब्रिटिशांनी 150 वर्ष राज्य केले. आपला भारत देश 'सोन्याची चिडिया' म्हणून ओळखला जायचा, पण भारत देशाला कंगाल करण्याच काम हे ब्रिटिश करत होते. पण भारत मातेच्या वीरांनी आणि वारांगनानि त्यांच्याशी युद्ध करून आपल्या भारत मातेस स्वातंत्र्य केले. पण स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेवटच्या टप्प्यात काय झाल असेल आणि यात महिलांनी स्वातंत्र्यासाठी आपले योगदान कशा प्रकारे दिले, त्या कोण होत्या ते प्रस्तुत लेखात पाहणार आहोत.

सन 1857 मध्ये भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध मोठा सशस्त्र उठाव झाला. हा 'राष्ट्रीय उठाव' म्हणून प्रसिद्ध आहे. इसवीसन 1858 मध्ये जे बंड झाले तेच भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्धात म्हणून ओळखले जाते.

लक्षावधी सैनिक, कारागीर आणि शेतकरी एकत्र आली आणि त्यांनी परकीय सत्ता उलथून टाकण्याचा एकजुटीने प्रयत्न केला.

10 मे, 1857 रोजी उठाव सुरू झाला. त्या काळात बंदुकीच्या गोळ्यांवर डुकरांचे आणि गोमांस लावण्यात आले. त्यामुळे हिंदूंच्या धार्मिक भावना मोठ्या प्रमाणात दुखावल्या गेल्या. त्यामुळे देशभरात संताप व्यक्त झाला त्यानंतर ब्रिटिश सरकारला हि बंडखोरी दडपून घ्यावी लागेली आणि झांसी राणी लक्ष्मीबाई यांच्या स्वाधीन केली.

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून देण्यासाठी अनेक लोकांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली आहे सत्याग्रह,

असहकार, इंग्रजांन विरुद्ध, विदेशी मालावर बहिष्कार असे अनेक विविध उपाय सामान्य जनतेने आणि महिलांनी केले.

राणी लक्ष्मीबाई :- मराठी साम्राज्याचि झांसी राज्याची राणी आणि 1857 प्रथम स्वातंत्र्य युद्धातील पहिली वीरांगना होत्या. त्यांचा जन्म 19 नोव्हेंबर 1828 मध्य झाला आणि मृत्यू 18 जून 1858 मध्ये झाला. त्यानी 29 वर्षांच्या वयात इंग्रजांन विरुद्ध युद्ध केले आणि विरगतिला प्राप्त झाल्या अस म्हटल जात, कि डोक्यावर तलवारीचे वार सहन करत लक्ष्मीबाई शहिद झाल्या.

बेगम हजरत महल :- राणी लक्ष्मीबाईचा लढा पुढे जर कोणी चालू ठेवला आसेल तर अवधच्या बेगम हजरत महलने. तिचा लढा केवळ स्वतःचे राज्य वाचावे याकरिता नव्हता तर ब्रिटिशांनी जे मंदिर आणि मस्जिद उद्ध्वस्त करण्याचे धोरण अवलंबलं होत. या देखील बेगमने विरोध केला, आणि आपले बलिदान इंग्रजांन विरुद्ध लढून दिले.

भिकाजी कामा :- भारतातल्या सर्वच धर्मियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला होता. त्यात पारशी धर्मीय लोक ही मागे नव्हते. त्यातलंच एक नाव म्हणजे मदाम कामा. एका सधन पारशि घरातून आणलेल्या या स्त्रीने आपलि संपूर्ण संपत्ती अनाथ मुलीच्या आश्रमासाठी देऊ केली. समाजात स्त्रि-पुरुष समानता यावी यासाठी चळवळ सुरू केली.

कितूर राणी चन्नम्मा :- कर्नाटकातील कितूर मधिल राणी चन्नम्मा हिने देखील ब्रिटिशांच्या धोरणाविरोद्ध आवाज उठविला. सोन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व तिने केले वयाच्या 33 व्या वर्षी तिने ब्रिटिश सैन्याविरोद्ध शूरपणे लढा दिला.

तिचा पराक्रम कर्नाटकातील महिलांसाठी त्यावेळेस प्रेरणादायक ठरला होता.

कमलादेवि चट्टोपाध्याय :- भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काळातच अनेक सुधारणांची चळवळ सुरू झाली होती. कमलादेवि चट्टोपाध्याय या समाजसुधारक. पण समाजसुधारक कामे करताना त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातही सहभाग नोंदवला. तशा त्या मूळच्या नाटकातील कलाकार, पण स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी मोठे काम केले. ब्रिटिशांनी अटक केलेल्या पहिला महिला म्हणजे कमलादेवि चट्टोपाध्याय.

स्त्रियांचा सामाजिक आणि आर्थिक स्तर सुधारावा याकरिता त्यांनी काम केले. स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी अनेक लघुउद्योग सुरू केले. अखिल भारतीय महिला परिषद त्यांनीच स्थापन केली. कमला देविनी महात्मा गांधीजींच्या 1930 च्या मिठाच्या सत्याग्रहात हि भाग घेतला होता.

कॅप्टन लक्ष्मी सहगल :- नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी ज्या आझाद हिंद फौजेचे स्थापना केली, त्यातील स्त्रियांच्या तुकडीचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी केले. आझाद हिंद सैन्य बरोबर काम करताना लक्ष्मी सहगल यांनी हेच दाखवून दिले कि, अहिंसक मार्गाने होणारे आंदोलन असो किंवा लढाई करायची वेळ येवो, महिला कुठेही मागी नाहीत. आझाद हिंद सैन्यात जाण्यापूर्वी देखील त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात सहभाग घेतला होता, त्या साठी त्यांना बृहदेशात तुरुंगवासही भोगावा लागला.

अरूणा असफ आली :- भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील हे देखील एक मोठे नाव. 'द ग्रॅण्ड ओल्ड लेडी' म्हणून त्या ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळेस त्यांनी मुंबईत झालेल्या आंदोलनात भारताचा ध्वज हातात घेऊन आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते.

आंदोलनात सहभाग घेतला, ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवला म्हणून त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. तुरुंगात असतानाही कैधना देण्यात येणाऱ्या वार्ड वागणुकीबद्दलही त्यांनी तुरुंगात देखील आंदोलन केले होते.

कोनकलता बरूवा :- कोनकलता बरूवा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील विरबाला म्हणून ओळखल्या जातात. संपूर्ण भारतभर त्यावेळेस ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन सुरू होते. अगदी ईशान्य कडिल राज्य ही त्याबाबत मागे नव्हती. कोनकलता बरूवा या आसाममधल्या. आसाममधून त्यांनी

1942 च्या आंदोलनात भाग घेतला होता. त्या आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी बारंगबारी येथून केले. त्यावेळेस त्यांना 'भारत छोडो' च्या घोषणा देत गोहपूर पोलीस स्टेशन समोर आंदोलन करायचे होते, आणि तिथे त्यांना तिरंगा फडकवायचा होता. परंतु ब्रिटिशांनी त्यांना मध्येच अडवले. त्या ब्रिटिशांना सांगत होत्या की, आमचे आंदोलन हिंसक नाही तरीदेखील ब्रिटिशांनी त्यांचे काहीही ऐकून घेतले नाही. त्यांच्यावर जोरदार लाठीमार करण्यात आला आणि त्यातच वयाच्या केवळ 18 व्या वर्षी त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान केले.

मातंगिनी हाजरा :- 'गांधी बूरी' या नावाने मातंगिनी हाजरा ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलन आणि असहकार चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. कलकत्ता मध्ये सुरू असलेल्या अशाच एका चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना भारताचा ध्वज घेऊन त्या 'वंदे मातरम' च्या घोषणा दिल्या जात होत्या. त्याच वेळेस ब्रिटिशांनी त्या आंदोलनावर गोळीबार केला. मातंगिनी हाजरा यांना एकूण तीन गोळ्या लागल्या, तरीही त्यांनी हातातला ध्वज खाली पडू दिला नाही. कलकत्त्यात त्यांचा मृत्यू झाला. त्या ठिकाणी त्यांचा पूतळा उभा केला आहे. कलकत्ता मधिल हाजरा रोड देखिल त्यांच्याच नावाने आहे.

ताराराणी श्रीवास्त :- बिहार मधील एका सध्या कुटूंबात ताराराणी यांचा जन्म झाला. परंतु त्यांचे लग्न झाले ते फुलेंदू बाबू यांच्याशी. महात्मा गांधींच्या छोडो भारत हे आंदोलन 1942 ला सुरू झाले. त्यात फुलेंदू बाबू यांनीही भाग घेतला. आणि त्यांच्या बरोबर ताराराणी यांनीदेखील सहभाग घेतला. सिव्जनच्या पोलीस स्टेशन वर भारतीय ध्वज फडकविण्यासाठी हे आंदोलनकर्ते निघाले होते. इन्किलाब च्या घोषणा सुरू होत्या, आंदोलनकर्ते पोलीस स्टेशन समोर आले आणि पोलीसांनी गोळीबार सुरू केला, त्यात एक गोळी फुलेंदू बाबू यांना लागली. परंतु ताराराणी यांनी आपली साडी फाडून त्यांची जखम बांधली आणि मोर्चा सुरू ठेवला. परंतु पोलीसांनी केलेल्या अत्याचारात फुलेंदू बाबू यांचा मृत्यू झाला. परंतु भारत स्वतंत्र होईपर्यंत ताराराणी यांनी पाठिंबा दिला होता.

मूलमती :- मूलमती यांचे नाव कोणाला माहित नाही. परंतु भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचा सहभाग देखील महत्त्वाचा आहे कारण रामप्रसाद बिस्मिल्ला यांच्या आई

होत्या 1925 साली झालेल्या काकोरि कटात रामप्रसाद बिस्मिल सहभागी होते. रामप्रसाद बिस्मिल यांना ब्रिटिशांनी अटक केली होती आणि 1927 मध्य त्यांना फाशीची शिक्षा झाली त्यावेळेस त्यांना भेटायला मूलमती तुरुंगात गेल्या. आईला पाहिल्यावर रामप्रसाद बिस्मिल कोलमोडले, त्यावेळेस त्यांनी रामप्रसाद यांना धिर दिला.”तुझ्या सारखा मुलगा माझ्या पोटि जन्माला आला याचा मला अभिमान वाटतो”, असं त्यांनी सांगितलं. रामप्रसाद यांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी त्यांना वाहिलेल्या शोकसभेत मूलमति यांनी आदरांजली वाहताना असं सांगितलं की, माझ्या एका मुलाने देशासाठी प्राणार्पण केले पण आता पुढील लढाई साठी माझा दुसरा मुलगा तयार आहे” म्हणून आपल्या दुसऱ्या मुलाचा हात त्यांनी उंचावला. खरंच किती उच्च विचार आज कोणी साध काहि देत नाही आणि या माउलिने आपल्या पोटचा गोळा भारत मातेस दिला.

सुचेता कृपलानी :- सुचेता कृपलानी या गांधीवादी विचारसरणीच्या स्वातंत्र्य सेनानी त्यांचा देखील सहभाग स्वातंत्र्यलढ्यात होता. 1940 मध्य त्यांनी ऑल इंडिया महिला काँग्रेसची स्थापना केली. 15 ऑगस्ट 1947 साली भारत स्वतंत्र झाला. त्या दिवशी त्यांनी संसदे मध्य ‘वंदे मातरम’ म्हटले. त्या उत्तर प्रदेशाच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत्या.

सरोजिनी नायडू :- भारताच्या ‘गाणकोकिळा’ म्हणून सरोजिनी नायडू ओळखल्या जातात. त्यांनी अनेक देशभक्तीपर गीते लिहिली. ज्यामुळे आनेकाना प्रेरणा मिळाली. गांधीजींचे विचार ऐकून त्या गांधीवादी झाल्या त्यांच्याबरोबर प्रत्येक आंदोलनात सहभाग घेतल्या.

एॅनी बेझंट :- भारतीय नसून आयरिश असून सुद्धा एॅनी बेझंट यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मोठे योगदान दिले. 1916 मध्य त्यांनी होमरूलची चळवळ चालू केली. त्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य बनल्या आणि त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध आवाज उठवायला सुरुवात केली. त्या काँग्रेस च्या पहिल्या महिला अध्यक्ष. त्यांनी ‘न्यू इंडिया’ नावाचे वृत्तपत्र देखिल चालवले. अनेक शाळा कॉलेज चालू करण्यास मदत केली.

उषा मेहता :- भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आवाज ज्यांच्या मूळे कळाला त्या उषा मेहता भूमिगत राहून त्यांनी रेडिओ स्टेशन चालू केले, आणि त्यावरून बातम्या

सांगायला सुरुवात केली. ब्रिटिश कूठे अन्याय करतात याची माहिती त्या देयाच्या.

कूठे स्वातंत्र्य लढा सुरू आहे त्यात कोण सहभागी आहे याचीही माहिती त्या पूरवायच्या. त्यांच्या या रेडिओ स्टेशन बदल ब्रिटिशांनही लवकर कळले नाही.

याशिवाय कस्तूरबा गांधी, कमला नेहरु, विजयालक्ष्मी पंडित या स्त्रियांनी देखिल आपले योगदान स्वातंत्र्य लढ्यात दिलं आहे. कस्तूरबा गांधी या महात्मा गांधी यांच्या पत्नी.त्यांनी आपली संपूर्ण साथ गांधींना दिली. त्यांच्य बरोबर त्याही आंदोलनात सहभागी व्हायच्या, त्याप्रमाणे कमला नेहरु या पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या पत्नी. त्यानेही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला.

विजयालक्ष्मी पंडित :- या पंडित जवाहरलाल नेहरुंच्या बहिण होत्या त्यानेही स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला आणि तुरुंगवासही भोगला आहे.

अशा प्रकारे या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या स्त्रिया यांना फारशी प्रसिद्धी मिळाली नाही परंतु आपले ध्येय मात्र त्यांनी सोडलं नाही.

निष्कर्ष :-

भारतीयांना स्वातंत्र्य मिळण्या अगोदर आणि मिळाल्या नंतर पाहिल तर महिला या कूठेच आणि कधीच कमी नाहीत पुरुषांपेक्षा. जेवढे पुरुष स्वातंत्र्यलढ्यात होते त्याच प्रमाणात महिला पण होत्याच. या सर्व महिलांनी हे दाखवून दिलं कि, महिला या हातात बांगडी आणि पायात चाळ आणि चूल मूल ऐवढेच नाहीतर वेळ अल्यावर हातातील बांगडी काडून तलवारही हातात घेऊन लढण्यास महिला घाबरत नाहीत.

महिला या कूठेच कमी नाहीत मग ते आजच्या जगात पाहिल काय आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळात पाहिल काय. आज पाहिल तर महिला या राज्यात नाही देशात नाही तर पूर्ण जगात महिला या पुढे आहेत. स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांनी भाग घेऊन हे सिद्ध केलं. त्या काळात महिलांना तर घरा बाहेर पडू देयच नाही तरीदेखील महिला थांबल्या नाहीत घाबरत आणि रडत बसल्या नाहीत तर अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून देशाला स्वातंत्र्य मिळूनच दिलं खरंच खूप विर होत्या.

या महिलांनी आपल्याला स्वातंत्र्य मिळवून दिलं या महिला खरंच खूप ग्रेट होत्या. यांनी आपल्या जिवाचि ही

परवा केल्या नाहीत आणि वेळ अल्यावर त्यांनी आपला जीव ही गमावले होते. त्या शहिद झाल्या आपल्या साठी. अशा महिलांना माझा सलाम.

संदर्भ :-

- 1) Marathibiography.com
- 2) google.com
- 3) alphawork.me
- 4) <https://hi.m.wikipedia.org>

संदर्भसूची :

- १) लिमये-स्त्री समाजातील स्त्रियांचे स्थान, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८७

- २) पाटील-भारतीय स्त्री जीवन, मेहता प्रकाशन, पुणे, १९९८
- ३) डॉ.एस.एस.गाठाळ- भारतीय इतिहासातील स्त्रियां व स्त्री जीवन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०१७
- ४) पवार-आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, विद्याबुक प्रकाशन, नागपूर, २००५
- ५) मार्डीकर-आधुनिक भारताचा इतिहास, पिंपळापुरे प्रकाशन, औरंगाबाद, २००२
- ६) नानिवडेकर-महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००६

स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतीकारी महीला: मॅडम भिकाजी कामा

प्रा.डॉ. संजय भाऊराव गिरे

(इतिहास विभाग प्रमुख)

पदवी व पदव्युत्तर विभाग

वसंतराव नाईक महाविद्यालय

वसरणी नांदेड

sanjaygire2012@gmail.com

प्रस्तावना :

भा

रतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात क्रांतिकारी चळवळीचे फार

मोठे योगदान आहे. ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या जोखडातून भारताची मुक्तता करणे हे क्रांतिकारी चळवळीचे प्रमुख ध्येय होते. जहालवादी नेत्यांनी चालविलेल्या प्रखर राष्ट्रवादाच्या प्रचारातूनच क्रांतिकारी चळवळीचे बिजारोपण होत गेले .भारताचे आर्थिक शोषण लाॅर्ड कर्झनची दमन नीती ,बंगालची फाळणी, भारताची प्रचंड आर्थिक लूट, दुष्काळ, प्लेगची साथ या नैसर्गिक संकटाच्या काळात ब्रिटिश सरकारचे भारतीय कडे दुर्लक्ष करण्याचे धोरण, भारतीयांना कमी लेखून पदोपदी त्यांचा अपमान करणे, मवाळवादी नेत्यांनी अवलंबलेल्या घटनात्मक मार्गाचा अनादर करणे या सर्व कारणांमुळे भारतात प्रखर राष्ट्रवाद व क्रांतिकारी राष्ट्रवाद याचा उगम झाला. लाल, बाल, पाल हे प्रखर राष्ट्रवादाचे प्रणेते होते तर सावरकर, चाफेकर बंधू, भूपेंद्रनाथ , बरीदकुमार घोष हे क्रांतिकारी राष्ट्रवादाचे प्रणेते होते .प्रखर राष्ट्रवादी विचारांचे स्वदेशी ,बहिष्कार ,राष्ट्रीय शिक्षण व असहकार यावर भर देणारे होते. तर जशास तसे प्रत्युत्तर म्हणून अन्याय व जुनी इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या हत्या करणे, सरकारी तिजोरी लुटणे, सरकारची मालमत्ता नष्ट करणे ,बॉम्ब व पिस्तूल चा वापर करून इंग्रजात दहशत निर्माण करणे इत्यादी मार्गांचा अवलंब क्रांतीकारकांनी केला. वगभंग आंदोलन आणि निःशस्त्र प्रतिकार यशस्वी झाल्यानंतर भारतात क्रांतिकारी चळवळीचा उदय झाला. मातृभूमीच्या रक्षणासाठी बलिदान दिल्याशिवाय देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही.आशी क्रांतिकारकांची धारणा होती. आपल्या ध्येयपूर्तीसाठी गुप्त क्रांतिकारी संघटना उभारणे

,शस्त्रास्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षण घेणे, शस्त्र तयार करणे, सरकारी कार्यालय व तिजोरी लुटणे, ब्रिटिशांची दळणवळणाची साधने नष्ट करणे, विदेशातून शस्त्राची आयात करणे, जुलमी इंग्रज अधिकाऱ्यांचा खून करून त्यांच्यात वचक निर्माण करणे, इत्यादी मार्गांचा अवलंब करून हसतमुखाने भारत मातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले बलिदान दिले.पुरुषाबरोबरच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक स्त्रियांनी सहभाग नोंदवला .पंजाब, बंगाल, मद्रास व महाराष्ट्रा बरोबरच देश विदेशात क्रांतिकारी चळवळ प्रसारित झाली. या क्रांतिकारी चळवळीत अनेक स्त्रियांनी सहभाग नोंदवला .कल्पना दत्त, प्रीतीलता वडेवार, प्रीती बहादर, सरलादेवी चौधुरानी, यमुनाबाई दास व मॅडम भिकाजी कामा यांचा प्रामुख्याने समावेश होता .या स्त्रियांनी आपल्या प्राणाची परवा न करता भारत मातेच्या स्वातंत्र्यासाठी वेळप्रसंगी बलिदान दिले. प्रस्तुत शोधनिबंधात मॅडम भिकाजी कामा यांच्या कार्यकर्तत्वाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मॅडम भिकाजी कामा यांचा जन्म बालपण व विवाह :

मॅडम भिकाजी कामा यांचा जन्म 24 सप्टेंबर 1861 रोजी मुंबई येथे एका श्रीमंत पारसी कुटुंबात झाला. त्यांचे शिक्षण इंग्रजी भाषेमधून झाल्यामुळे त्या अत्यंत बुद्धिमान होत्या. त्यांना भारतीय स्वातंत्र्याच्या क्रांतिकारी इतिहासाची आवड होती. त्यांचा विवाह मुंबई येथील वीर भिकाजी रुस्तम कामा यांच्यासोबत झाला ते व्यवसायाने वकील होते. वीर भिकाजी रुस्तम कामा हे इंग्रजी शासन भारतासाठी वरदान मानणारे होते. तसेच ते विलाशी व चैनी जीवन जगणारे होते. एकंदरीत त्यांचा स्वभाव हा ब्रिटिश धार्जिने होता याउलट मॅडम भिकाजी कामा ह्या इंग्रजी शासन हे भारतासाठी कलंक मानत होत्या. ब्रिटिश शासनाविषयी त्यांच्या मनात प्रचंड चीड

होती. त्या ब्रिटिश विरोधी व प्रखर राष्ट्रवादी होत्या आपल्या पतीचे मन वळवण्याचा खूप प्रयत्न केला. परंतु त्यांना यश आले नाही शेवटी संसारात मन फारसे रमत नसल्यामुळे त्यांनी पती पासून घटस्फोट घेऊन ब्रिटिश विरोधी क्रांतिकारी चळवळीमध्ये स्वतःला झोकून दिले.

क्रांतिकारी चळवळीतील प्रत्यक्ष कार्य

मॅडम भिकाजी कामा यांनी भारतीय तरुणांना क्रांतिकारी कार्यासाठी प्रोत्साहन दिले. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, इजिप्त व स्वित्झर्लंड सारख्या देशात जाऊन वेळप्रसंगी आपल्या स्वतःची 3 लाख रुपयाची मालमत्ता खर्च करून तरुणांना प्रोत्साहित केले. आपले संपूर्ण तारुण्य त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी वाहिले. दादाभाई नवरोजी यांच्या सचिव म्हणून त्यांनी सुरुवातीला काम पाहिले. युरोपातील भारतीय युवकांना एकत्र करून भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त केले. सर्व युवकांना ब्रिटिश सरकारच्या बातम्या वेळोवेळी देत असत. देशभक्तीपर लिखाण असलेल्या पुस्तकांचे प्रकाशन त्यांनी सुरू केले. वि दा सावरकरांच्या "1857 चा स्वातंत्र्यलढा" हे पुस्तक प्रकाशित करण्यासाठी त्यांनी आर्थिक मदत केली. एवढेच नव्हे तर त्यांनी स्वतंत्र मिळवण्यासाठी झटणाऱ्या प्रत्येक क्रांतीकारकांना आर्थिक मदत सुद्धा केली.

अमेरिकेत वास्तव्यास असताना ब्रिटिश सरकार उलथवून टाका असे व्यासपीठावरून सांगणाऱ्या त्या पहिल्या महिला हिंदी क्रांतिकारक होत्या. त्यांना अमेरिकेतील या वक्तृत्वाने चांगलीच प्रसिद्धी मिळाली. याच ठिकाणी रशियन क्रांतिकारक फ्रिगर फ्रॅंस्को, फ्युरर आणि फ्रेंच क्रांतिकारक जोन जिऑर यांच्याशी संबंध आला. त्यांच्याकडूनच त्यांनी बॉम्ब निर्मितीचे तंत्र अवगत करून ते गद्दर पक्षाला दिले. तसेच बर्लिन येथूनही बाँम्ब तयार करण्याचे कागदपत्र मिळवून सॅनफ्रॅंस्कोतील भारतीय क्रांतिकारकांना दिली.

इजिप्त मधील राष्ट्रीय परिषदेच्या अध्यक्ष:

इजिप्त मधील ब्रूसेल येथे इजिप्तियन राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेच्या अध्यक्षपदी मॅडम भिकाजी कामा होत्या. आपल्या अध्यक्षीय भाषणातूनच त्यांनी ब्रिटिशांची भारतातील सत्ता नष्ट करण्यासाठी ब्रिटिशांच्या विरोधात बॉम्ब व काढतुसाचा वापर करून ब्रिटिश सत्ता नष्ट करा अशी जनतेला चितावणी दिली

होती. तेव्हा या परिषदेचे उपाध्यक्ष बॅरिस्टर फरीद हे घाबरून गेले. भाषण चालू असतानाच त्यांनी व्यासपीठ सोडले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी उपाध्यक्षपदाचाही राजीनामा दिला. तेव्हा भिकाजी कामा यांनी त्यांच्या घरी जाऊन त्यांच्यावर डरपोक व अवसान घातकी असा आरोप केला. मॅडम भिकाजी कामा यांच्या भाषणाने इजिप्तचे सरकार घाबरले व 24 तासात मॅडम भिकाजी कामा यांना इजिप्त सोडण्यास सांगितले. ब्रिटिशांची सत्ता भारतातून घालवण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीशिवाय पर्याय नाही असे मॅडम भिकाजी कामा यांचे मत होते. इजिप्तच्या वर्तमानपत्राने देखील त्यांच्या या वक्तव्याची नोंद घेतली होती.

वंदे मातरम वर्तमान पत्राची सुरुवात:

सशस्त्र क्रांतीच्या प्रसारासाठी मॅडम भिकाजी कामा यांना इजिप्त मधून हद्दपार झाल्यानंतर जिनिव्हा येथे येऊन इंग्रजी आणि फ्रेंच भाषेत वंदे मातरम हे वृत्तपत्र सुरू केले. लाला हरदयाल हे या वृत्तपत्राचे संपादक होते तर मॅडम भिकाजी कामा ह्या संचालक होत्या. वंदे मातरम या वर्तमानपत्रातील लिखाण भारतीय स्वातंत्र्याला प्रेरित करीत असत. बॉम्ब व पिस्तूल वापरणाऱ्या भारतीय क्रांतिकारकांना त्या देशवीर म्हणून संबोधित असत. 1857 पासून ज्या अनेक तरुणांनी स्वातंत्र्यासाठी कार्य केले त्यांचा इतिहास वर्तमान पत्रातून सांगितला जाऊ लागला. एवढेच नव्हे तर लंडनच्या कारागृहात वासुदेव बळवंत फडके यांचे जे हाल झाले त्याचे वर्णनही या वर्तमानपत्रातून केले गेले. सावरकरांनी मार्सेलिस बंदराजवळ मोरिया बोटीतून समुद्रात उडी टाकून फ्रान्सच्या किनारा गाठला. पण फ्रेंच पोलिसांनी त्यांना अटक करून इंग्रजांच्या ताब्यात दिले. तेव्हा वंदे मातरम वर्तमानपत्रातून त्याचा निषेध करून, फ्रान्सच्या प्रधानाने त्यागपत्र द्यावे यासाठी फ्रान्सच्या तरुणांना चीतावणी दिली. एवढेच नव्हे तर मॅडम भिकाजी कामा यांनी सावरकरावरील अन्यायाच्या विरोधात फ्रान्स व रशियामधील कायदे पंडितांना भेटून हेग येथील आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात धाव घेतली. त्यांच्या सुटकेसाठी अफाट पैसा खर्च केला परंतु निकाल त्यांच्या विरोधात गेला. तेव्हा वंदे मातरम या वर्तमानपत्रातून त्यांनी वारमोवितेचे नीच चाळे या शीर्षकाचा लेख प्रसिद्ध करून निकालाची निर्भत्सना केली. पुढे ब्रिटिश सरकारची मर्जी संपादन करण्यासाठी वंदे मातरम या वर्तमानपत्रावर फ्रेंच सरकारने बंदी घातली एवढेच नव्हे तर भिकाजी कामा

यांना कैद केले महायुद्धाच्या काळात त्यांना हद्दपार केले. तेव्हा फ्रेंच वृत्तपत्रे, नागरिक व समाजवाद्यांनी चळवळ सुरू केली होती. च चाळीस हजार नागरिकांच्या सहाचे एक अर्ज फ्रेंच सरकारला देण्यात परंतु फ्रेंच सरकारने त्यांची हद्दपार रद्द केली नाही.

भारतीय क्रांतिकारकांना आर्थिक मदत

मॅडम भिकाजी कामा ह्या भारतीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी झटणाऱ्या क्रांतिकारकांना आर्थिक मदती बरोबरच अन्य प्रकारची ही मदत करीत होत्या. मॅडम कामा ह्या अभिनव भारत या क्रांतिकारी संघटनेच्या सभासद होत्या. सावरकरांच्या क्रांतिकारी कार्यात त्या सहकारी होत्या. सावरकरांना लंडनमधील प्रत्येक कार्यात मदत करीत असत. एवढेच नव्हे तर त्यांनी पैशाच्या स्वरूपात सावरकरांना अनेक वेळा मदत केली. बाबाराव सावरकरांच्या कुटुंबास त्या दरमहा 30 रुपये पाठवत असत. लंडन येथे 1857 च्या उठावाचा स्मृतिदिन साजरा केला तेव्हा या कार्यक्रमाला मॅडम भिकाजी कामा यांनी आर्थिक देणगी मोठ्या प्रमाणात दिली होती. लंडन येथे सावरकरांना 13 मार्च 1910 रोजी अटक झाली तेव्हा त्यांना युरोपियन पोलीस जहाजातून भारताकडे घेऊन जात असताना मार्सेलिस बंदरातून त्यांना पळविण्याचा यशस्वी प्रयोग मॅडम भिकाजी कामा यांनी केला होता. सावरकरांच्या बचावासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च केला.

मॅडम भिकाजी कामा यांनी फडकविला पहिला तिरंगा

18 ऑगस्ट 1907 रोजी जर्मनीतील स्टुटगार्ट या ठिकाणी स्वातंत्र्य राष्ट्राचा आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेचा मेळावा आयोजित करण्यात आला होता. या परिषदेत भारताचे प्रतिनिधित्व करण्याची जबाबदारी मॅडम भिकाजी कामा यांच्यावर सोपवण्यात आली होती. त्यांच्या सोबत सरदारसिंह राणा हे होते. या मेळाव्यात सर्व राष्ट्रांचे ध्वज फडकवण्यात आले परंतु भारताचा ध्वज नसल्यामुळे मॅडम भिकाजी कामा यांना फार दुःख झाले. त्यांनी रात्रीतच एका रेशमी कपड्यावर तिरंगी ध्वज तयार केला या ध्वजावर हिरवा, पिवळा व लाल रंगाचे पट्टे होते. लाल रंग हा शक्तीचे प्रतिनिधित्व करतो, पिवळा विजयाचे तर हिरवा रंग धीटपणा व उत्साहीपणाचे प्रतीक आहे. झेंड्याच्या मध्यभागी वंदे मातरम हे देवनागरी अक्षरांमध्ये लिहिले होते. तसेच या झेंड्यावर आठ कमळाची फुले तत्कालीन भारताच्या आठ

राज्याचे प्रतीक होते. तसेच झेंड्यावर सूर्य आणि चंद्र हे हिंदू मुस्लिम विश्वास व ऐक्य दर्शवणारे चिन्ह होते. हाच झेंडा सर्वप्रथम त्यांनी याच परिषदेच्या व्यासपीठावर फडकविला हा स्वतंत्र भारताचा ध्वज म्हणून त्यांनी वंदे मातरम चा व्यासपीठावर जयघोष केला. सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीने या ध्वजाला मानवंदना दिली. हा झेंडा फडकवतावेळी मॅडम भिकाजी कामा म्हणतात "माझ्या स्वातंत्र्य भारताचा हा तिरंगा मी हातात धरून फडकेवीत आहे स्वातंत्र्यप्रेमी म्हणवणाऱ्या या परिषदेतील सदस्यांना स्वतंत्र हिंदुस्तानचे मानचिन्ह असणारा हा तिरंगा आव्हान देत येथे फडकत आहे. या ध्वजाला प्रणाम करा " अशा पद्धतीने मॅडम भिकाजी कामायनी या परिषदेत भारताचे प्रतिनिधित्व करून पहिला तिरंगा ध्वज फडकविला.

पुढे पहिल्या महायुद्धाच्या काळात मॅडम भिकाजी कामा यांनी भारतीय सैनिकांनी इंग्रजी सैन्याला सहकार्य करू नये असे सांगितले या दरम्यान त्यांना अटक होऊन चार वर्षांची कैद झाली. पुढे त्या पॅरिसला गेल्या दरम्यानच्या काळात त्या अमेरिकेतही गेल्या भारतीय स्वातंत्र्य संदर्भात तेथे व्याख्याने दिली. रशियन, फ्रेंच क्रांतिकारकांनाही त्या भेटल्या होत्या. भारतीय स्वातंत्र्याची चर्चा करताना त्यांना भारताची " जॉन ऑफ आर्क " म्हटले जाते. त्यांनी लिहिलेले पुढे चला मित्रांनो पुढे चला हे गीत आझाद हिंद फौजेचे कदम कदम बढाये जा हे लोकप्रिय गीत बनले.

अखेरचे दिवस

वि.दा सावरकर व बाबाराव सावरकर यांना अटक झाल्यामुळे लंडन व भारतातील क्रांतिकारी चळवळीची दुर्दशा झाली. याच काळात मॅडम भिकाजी कामा यांना फ्रान्स सरकारने हद्दपार केले. त्यांच्याकडे पैसा राहिला नाही त्यांनी जवळपास तीन लाख रुपये क्रांतिकारी कार्यासाठी खर्च केले होते. क्रांतिकारकांना नेता राहिला नसल्यामुळे त्या फार निराश झाल्या. त्यांची याच काळात उपासमार होऊ लागली. हिवताप, डोकेदुखी अतिसराने त्या बेजार झाल्या. क्रांतिकारी कार्यासाठी त्यांनी आपल्या संसारावर पाणी सोडले होते. ब्रिटिश सम्राटाने त्यांना भारतात जाण्याची परवानगी दिली नाही. पुढे पहिले महायुद्ध संपल्यानंतर त्यांची हद्दपारी रद्द झाल्याने त्या पॅरिसमध्ये जाऊन पेन्शन भावनात राहू लागल्या पुढे त्यांना बॅरिस्टर राणा, लाला हरदयाल व श्यामजी वर्मा यांनी आधार देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या फारच निराश

झाल्या पुढे त्यांना पक्षघाताचा विकार जडला. नारायण सावरकरांनी मॅडम भिकाजी कामा यांना भारतात आणण्यासाठी चळवळ उभारून सरकारकडून त्यांना भारतात आणण्याची परवानगी मिळवली. या कामी त्यांना लाला हरदयाल यांची मदत झाली. भारतात येत असताना मुंबई बंदरात प्रवेश करतात त्यांची शुद्ध हरवल्या गेली. वयाच्या 74 व्या वर्षी त्या मायदेशी परतत होत्या परंतु पुढे ऑगस्ट 1936 मध्ये एका पारशी धर्मदाय रुग्णालयात त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला.

सारांश

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या क्रांतिकारी चळवळीमध्ये मॅडम भिकाजी कामा यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे होते एका श्रीमंत व्यावसायिकाच्या घरात जन्माला येऊन सुद्धा त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी खर्च केले. विशेषतः क्रांतिकारी चळवळीत त्यांनी सहभाग घेऊन दादाभाई नौरोजी, वि.दा सावरकर, लाला हरदयाल, बिपिनचंद्र पाल, लाला लजपत राय, व बाबाराव सावरकर यांना प्रत्यक्ष मदत केली. इजिप्त मधील राष्ट्रीय परिषदेचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी घेतलेली प्रखर भूमिका असो अथवा वंदे मातरम वर्तमानपत्र काढून

स्वातंत्र्यलढ्यासाठी केलेले प्रेरणादायी लेखन असेल अथवा भारतीय क्रांतिकारकांना वेळोवेळी केलेली आर्थिक मदत अथवा विदेशात फडकविलेला पहिला तिरंगा असेल त्यांच्या या कार्यामुळे त्या सदैव भारतीयांच्या स्मरणात राहातील. त्यांनी 35 वर्ष भारतीय स्वातंत्र्यासाठी कष्ट केले त्यांचे साहस पराक्रम सदैव आपल्या स्मरणात राहिल.

संदर्भ

- 1) डॉ अनिल कठारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशन्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर्स औरंगाबाद, 2013
- 2) डॉ सुषमा देशपांडे, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, 2019
- 3) मेघा नाणीवडेकर, महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, 2006
- 4) डॉ लीला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिकेशन पुणे, 1990
- 5) www.wikipedia.com

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे योगदान

डॉ. संतोष प्रभाकर गुट्टे

लोकप्रशासन विभाग,

श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार

Email: sangutte@gmail.com

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेकांनी आपले जीवन खर्ची घातले आहे. स्वातंत्र्य लढ्यात केवळ पुरुषांनीच योगदान दिले नाही तर महिलांचाही सहभाग तितकाच मोलाचा होता. यामध्ये आझाद हिंद सेनेने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महत्वाची भूमिका पार पाडली होती. डॉ. लक्ष्मी सहगल या आझाद हिंद सेनेच्या एक लढवई सैनिक होत्या. सुभाषचंद्र बोस यांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांनी कार्य केले आहे. आझाद हिंद सेनेतील महिला रेजीमेंटच्या त्या प्रमुख होत्या.

संशोधनाचे उद्देश :

- १) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- २) कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांच्या जीवन कार्यावर प्रकाश टाकणे.
प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढील गृहीतकृत्ये मांडली आहेत.

गृहीतकृत्ये :-

- १) कॅप्टन लक्ष्मी सहगल सैन्यात दाखल होणाऱ्या पहिल्या महिला सैनिक होत्या.
- २) स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे समाज सेवेचे कार्य अखंडपणे सुरु होते.

डॉ. लक्ष्मी सहगल जीवन परिचय :-

लक्ष्मी सहगल यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १९१४ मध्ये मद्रास येथे झाला होता. त्यांच्या वडिलांचे नाव डॉ. एस. स्वामीनाथन व आईचे नाव अन्नू स्वामीनाथन होते. वडिल एक नामांकीत वकील होते. त्यांचा काँग्रेसच्या अनेक आंदोलनात सक्रिय सहभाग होता व माता राजकीय कार्यकर्ती होती. त्या मद्रास नगरपालिकेची निवडणूक लढवून नगरसेवक म्हणून

निवडून आल्या होत्या. लक्ष्मी सहगल यांचे पालन पोषण आंदोलने व विविध अटक सत्रांमध्येच झाले. त्यामुळे त्यांच्या मनात भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा संकल्प बालपणामध्येच तयार झाला होता.

लक्ष्मी यांचे शिक्षण मद्रास येथेच झाले. १९३७ मध्ये त्यांनी मद्रास मेडिकल कॉलेज मधून एम.बी.बी.एस. ची डिग्री प्राप्त केली. १९४० मध्ये त्या एका रणालयात डॉक्टर म्हणून सिंगापूर येथे कार्य करण्यासाठी गेल्या. तेथे त्यांची भेट १९४३ मध्ये सुभाषचंद्र बोस यांच्याशी झाली.

आझाद हिंद सेना व सुभाषचंद्र बोस :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे आय.सी.एस. (ICS) परिक्षा पास झालेले एक महान क्रांतिकारक, देशभक्त होते. इंग्लंडमध्ये प्रशासकीय अधिकारी म्हणून रुजू झाल्यानंतर ब्रिटिश राजसिंहासनाशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेण्यास नकार देऊन ते भारतात आले. सायमन कमिशन विरुद्ध त्यांनी प्रचार मोहिमेच्या जोरावर काँग्रेसमधील जहाल गटाचे नेतृत्व स्वतःकडे खेचून घेतले होते. म. गांधींच्या अहिंसा तत्वावर त्यांची श्रद्धा नव्हती. दुसरे महायुद्ध ही इंग्लंडची आपत्ती आहे पण ती भारतासाठी सुवर्णसंधी आहे. इंग्लंडच्या शत्रुची मदत घेवून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी खटपट करावी या मताचे ते होते.

इ.स. १९५९ मध्ये काँग्रेस अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी गांधीजींचे उमेदवार पट्टाभीसीतारामय्या यांना पराभूत करून ते काँग्रेसच्या अध्यक्षपदीही निवडून आले होते. परंतु एनआयसीसीत बहुमत नसल्याने त्यांना कार्यकारीनी बनवता येईना म्हणून शेवटी त्यांनी काँग्रेसचे त्यागपत्र दिले. व फॉरवर्ड ब्लॉक नावाचा काँग्रेसमध्ये उपपक्ष स्थापन केला.

सुभाषचंद्र बोस यांच्या ब्रिटिश विरोधी कार्याला आवर घालण्यासाठी त्यांना सरकारने स्वतःच्या घरीच स्थानबद्ध केले. परंतु सुभाषचंद्र बोस हे वेशांतर करून निसटले व जर्मनीला गेले. रासबिहारी बोस यांच्या आमंत्रणावरून ते जपानला गेले येथे रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची स्थापना केली होती. ४ जुलै १९४३ ला Indian Independancee league

ची अधिकार सुत्रे नेतार्जीच्या हाती आली व ऑगस्ट १९४३ ला आझाद हिंद सेनेची पाहणी करुन त्यांनी सर्व सुत्रे रासबिहारी बोस यांच्याकडून आपल्या हाती घेतली.

आझाद हिंद सेना व डॉ. लक्ष्मी सहगल :

आझाद हिंद सेनेतील महिलांच्या सहभागाचा सुभाषचंद्र बोस यांना अभिमान वाटत असे. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल म्हणजे सौंदर्य, बुद्धीमाता, धाडस, शौर्य, कोमलता, कठोरता व राष्ट्रभक्ती यांचा संगम होय. १९४३ मध्ये सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेमध्ये राणी झांशी महिला रेजिमेंटची स्थापना केली आणि या रेजिमेंटच्या प्रमुख म्हणून कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांच्या हाती जबाबदारी सोपवली. त्याचबरोबर आझाद हिंद सेनेद्वारे स्थापण केलेल्या सरकारमध्ये लक्ष्मी सहगल यांना मंत्रीपदी नियुक्त केले. लक्ष्मी सहगल डॉक्टर पासून कॅप्टन झाल्या. त्यांनी म्यानमार, इंडोनेशिया तसेच मनिपूर येथील आझाद हिंद सेनेच्या मोर्चात भाग घेतला.

या लढाईत राणी झांशी रेजिमेंटने आपला पराक्रम दाखवला होता. यावेळी म्यानमारमध्ये शान स्टेटमध्ये एक दवाखाना तयार केला होता. तेव्हा नेताजी या दवाखान्यात सेनिकांना भेटण्यासाठी आले असता लक्ष्मी सहगल यांनी त्यांना शेवटचे पाहिलं होते. यानंतर जेव्हा आझाद हिंद सेनेला पराभवास सामोरे जावे लागले तेव्हा नेताजींनी महिला सैनिकांना विनंती केली की तुम्ही आपा-पल्या घरी जावे. परंतु कॅप्टन लक्ष्मी सहगल त्याच ठिकाणी मोर्चावर राहिल्या. त्यांनी तेथील दवाखान्यात जखमी सैनिकांची सेवा करण्याचा निश्चय केला. येथे लक्ष्मी सहगल व त्यांच्या साथीदारांना ब्रिटीशांनी पकडले. व जवळपास १ वर्षांपर्यंत रंगून येथे त्यांना नजरकैदेत ठेवण्यात आले. १९४७ मध्ये त्या भारतात परत आल्या. व त्यांनी आझाद हिंद सेनेतील कॅप्टन पी.के. सहगल यांच्याशी विवाह केला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे समाज जीवन :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे समाजकार्य अविरोधपणे सुरुच होते. त्या कानपूर येथे राहू लागल्या. याठिकाणी त्यांनी वैद्यकीय सेवा देण्यास प्रारंभ केला. १९७१ मध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीचे सदस्यत्व घेवून

राज्यसभेवर गेल्या. १९८१ मध्ये स्थापन केलेल्या ऑल इंडिया डेमोक्रेटिक विमेन्स असोसिएशन च्या त्या संस्थापक होत्या. १९८४ च्या शिखर दंगली वेळी त्यांनी कानपूर येथे शांती व्यवस्था राखण्यासाठी प्रयत्न केले. १९९८ मध्ये राष्ट्रपती के.आर. नारायणन यांच्या मार्फत त्यांचा पद्मविभूषण पुरस्कार देवून सन्मान करण्यात आला. २००२ मध्ये त्यांनी राष्ट्रपती पदाची निवडणूकही लढवली. परंतु त्यांना यश प्राप्त झाले नाही. वयाच्या ९२ व्या वर्षातही त्यांनी कानपूर येथे रुग्णांना वैद्यकीय सेवा दिली. यावरून त्यांची समर्पणाची भावना लक्षात येते. २०१२ मध्ये ज्वर विकाराने त्यांचे निधन झाले.

सारांश :-

कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी सुभाषचंद्र बोस यांच्या द्वारे स्थापन केलेल्या महिला रेजिमेंटच्या कॅप्टनपदी अतिशय प्रशंसनीय कार्य केले आहे. या राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये एकूण ५०० महिला होत्या. या सर्वांची भरती करून त्यांना सैन्यात दाखल करून घेणे त्याकाळी फार अवघड काम होते. कारण तेव्हा महिलांना घराबाहेर जाऊ दिले जात नव्हते. सामाजिक बंधने होती. अशा परिस्थितीत कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी महिला पलटन निर्मिती करून ब्रिटीशांशी लढा देणे हे अतिशय उल्लेखनीय कार्य आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांचे योगदान अतुलनीय असे आहे. अशा भारतमातेच्या विरांगनेस शत शत नमन :

संदर्भ :

- १) डॉ. खामकर, कठारे, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, अक्षरलेखन प्रकाशन, सोलापूर.
- २) पद्मजा पाटील, शोभना जाधव, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ३) नागोरी, स्वतंत्रता सेनानी कोश, गितांजली प्रकाशन, जयपूर.
- ४) www.aajtak.in
- ५) www.thehindu.com
- ६) www.indiatimes.com

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे योगदान

श्रीमती शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी

संशोधक विद्यार्थिनी

दयानंद कला महाविद्यालय , लातूर

E-mail-ID: sugaveblaji@gmail.com

प्रस्तावना:

भा

रतात मोघलांनी इ.स. १५२६ मध्ये आक्रमणातून

इ.स.१७०७ पर्यंत सत्ता स्थापन केले होते. या काळात मराठवाड्यातील निलंगा , उमरगा , तुळजापुर, परांडा हे तालुके विजापुरच्या प्रभावाखाली होते. पुढे निजामशाही राजवट मराठवाड्यावर मुळ धरून होती. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत ब्रिटिशांच्या सत्तेतून मुक्त झाला. पण अजूनही मराठवाडा निजामाच्या राजवटीतच होता. औरंजेबाच्या साम्राज्यानंतर मराठवाड्यातील निजामाच्या रझाकाराच्या फौजेचा कासीम रझवी हा धर्मांध बनला होता. तो समाजावर हुकुमत करण्याचा प्रयत्न करत होता. त्याकाळात अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला होता. या आवाजामागे मुळ स्त्रियांनीच पुरुषांना प्रोत्साहन दिलेले होते.

सारांश:

हैदराबाद संस्थानात निजामाचे जुलमी राजवट असताना स्त्रियांत साक्षरतेचे प्रमाण कमी होते. त्यांची नेहमी उपेक्षाच होत आली होती. बालविवाह , अंधश्रद्धा , निरक्षरता, दारिद्र , कुपोषण, पडदा पद्धती, वैधव्यता सक्ती, तसेच चूल व मूल ही बंधने स्त्रियांवर लादलेली होती. मराठवाड्यात योग्यरितीने स्त्री जागृती होत नव्हती . त्यामुळे निजामाच्या राजवटीतील काळात महिलांवर इस्लामी संस्कृती व परंपरेचा मोठा प्रभाव होता. हैदराबाद मुक्तिलढ्याच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांनी पत्रके वाटणे, ग्रंथालये चालवणे , हळदीकुंकू , गणपती अशी कार्ये केली. राजकीय व सामाजिक सुधारणांपासून हा स्त्रीवर्ग दूर होता. घराबाहेर न पडणे पुरुषांमध्ये न मिसळणे अशा धर्मांने घातलेल्या रुढी परंपरांचा स्विकार केला होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सुद्धा त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होऊन

मोलाची कामगिरी बजावलेली आहे. या मुक्तिलढ्यात स्त्रीत्व जपणे अतिशय कठीण बनले होते. पण तरीही अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सुद्धा स्त्रियांनी खंबीरपणे लढ्यात सहभाग घेतला होता. सुरुवातीला पुरुषांना मनोबल देणे एवढेच ध्येय होते. पण पुढे त्यांनी पत्रके छापून ती पत्रके वाटण्यास त्या मदत करू लागल्या . चळवळीतील कार्यकर्त्यांना मदत करणे , जेवण देणे , भूमिगत कार्यकर्त्यांची घरे सांभाळून त्यांना आर्थिक मदत करण्याचे कार्य स्त्रियांनी केले. अप्रत्यक्षपणे या लढ्यात स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. १९३७ मध्ये आशाताई वाघमारे यांनी रामानंद तीर्थ यांच्याकडे मागणी करून स्त्रियांना प्रत्यक्षपणे मुक्तिलढ्यात सहभागी करून घेतले.

विषय विवेचन:

इ.स. १७२४ ते सप्टेंबर इ.स. १९४८ पर्यंत सुमारे २२५ वर्ष मराठवाडा हैदराबादच्या निजामाच्या प्रभावाखाली होता. म. गांधीजींच्या काळात जेव्हा देशभरात असहकाराचे आंदोलन सुरू झाले . त्याचवेळी म.गांधीजींच्या प्रेरणेतून स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्यासारख्या युवकांनी संघटित होऊन जुलमी निजामी राजवटीविरुद्ध लढा दिला. या लढ्यात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. शेवटी भारत सरकारच्या विशेषतः गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या कणखर धोरणांमुळे हैदराबाद सोडून सर्व संस्थाने भारतात विलीन झाली. पण भारतीय स्वातंत्र्य हे निजाम राजवटीतील मराठवाडा , तेलंगणा. कर्नाटक राज्यातील तीन जिल्हे या मोठ्या भुभागाविना सफल झाले नव्हते. हैदराबाद संस्थान हिंदुस्थानातील सर्वात मोठे राज्य गणले जायचे. आसफजाही घराण्याची सात पिढ्यांची सत्ता येथे होती. मराठी , तेलगु , कानडी भाषिकांनी व्याप्त हा प्रदेश भिन्न संस्कृती जपून सामंजस्याने सुखी समाधानाने राहत होता. पण मीर उस्मान अलीखान हे इ.स. १९११ ते इ.स. १९४८ या काळात

हैदराबाद संस्थानाचे सातवे निजाम म्हणून सत्तेवर आले. तो मुसलमानी संस्कृतीचा संरक्षक होता. त्याने भाषण ,लेखन ,मुद्रण स्वातंत्र्यावर अघोषित बंदी लादली होती. अविवेकीपणा ,उद्दामप्रवृत्ती ,असहिष्णुता, या अवगुणांना त्या काळात महत्व प्राप्त झाले . या जुलमी हैदराबाद संस्थानाच्या निजामाविरुद्ध एक सर्वंकष संग्राम लढला गेला. या लढ्यात कितीतरी तरुण ,अबालवृद्ध ,नवयुवक ध्येयधुंद होऊन हैदराबाद मुक्तिसाठी सरसावले होते. जून इ.स. १९३७ मध्ये परतूर येथे महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन घेण्याचे ठरले होते.

महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन लातूर येथे २२ जून १९३८ मध्ये भरले . यावेळी महिला परिषदही भरवण्यात आली होती. महिला परिषदेच्या अध्यक्षपदी काशीबाई किल्लोस्कर होत्या. त्यांनी अध्यक्षीय भाषणातून स्त्रीला शिक्षण दिले पाहिजे की ज्यायोगे ती घरी अथवा समाजात आपले कर्तव्य योग्यरितेने पार पाडेल अशी इच्छा व्यक्त केली . या महिला परिषदेत काही ठराव पास केले गेले.

१. सुशिक्षित स्त्रियांनी स्त्री समाजामध्ये साक्षरता प्रसार करावा.
२. स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे.
३. मुलींच्या शाळेच्या तपासणीस स्त्रियाच असाव्यात.
४. सती अहिल्याबाई व झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे उत्सव राष्ट्रीय सण म्हणून सा-या मराठवाड्यात स्त्रियांनी साजरे करावेत.
५. स्त्रियांनी आपल्या दानधर्माचा ओघ सार्वजनिक संस्थांकडे वळवावा.
६. मुलींचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतूनच व्हावे.
७. मुलींच्या शाळा काढण्यास कोणत्याही प्रकारची अट असू नये.

महाराष्ट्र परिषदेला जोडून सेलू येथे इ.स.१९४५ मध्ये महिला परिषद घेण्यात आली .सौ.सुशिलाबाई दिवाण या अध्यक्षा होत्या. या अधिवेशनासाठी सौ. गीताबाई चारठाणकर यांनी परभणी जिल्ह्याच्या सर्व तालुक्यात व प्रमुख गावात जाऊन महिलांच्या सभा घेत परिषदेस येण्याचे आवाहन केले . या सेलूच्या अधिवेशनास सुमारे एक हजार महिला हजर होत्या. त्यात करुणाबेन चौधरी , सुशीलाताई भालेराव , इंदूताई सोनदे, सरस्वतीताई बोरीकर , कावेरीबाई

बोधनकर. शैलजाबाई गोगटे, प्रतिभाताई वैशंपायन, ताराबाई परांजपे, आशाताई वाघमारे, शकुंतलाबाई साले, लताबाई बोधनकर . गोदावरीबाई बोधनकर , विमलाबाई डाईफोडे, रमाबाई पामकुवर कोटेचा, शांताबाई कोटेचा इत्यादींचा समावेश होतो. या परिषदेतून महिला संगोपन नावाची स्वतंत्र संघटना स्थापना झाली .

कासीम रझवीने रझाकार संघटनेला अत्यंत कडक व अतिरेकी संघटनेचे रूप दिले होते. रोहिले व अरब हे सावकारी पेशातून रझाकार झाले होते. या सर्वांचा प्रतिकार करण्याकरिता सामान्य जनता सरसावली होती. या सर्वांत स्त्रियांनी मूळ पाया निर्माण केला होता. अशा काही शूर स्वातंत्र्यसेनानींची माहिती पुढे दिली आहे

आशाताई वाघमारे:

स्वतः विधवा पुर्नविवाह करण्याने आशाताई त्या काळी चर्चेतील व्यक्ती होत्या. तुरुंगातील कार्यकर्त्यांच्या घरच्या व्यक्तींना आर्थिक मदत करून त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्यांनी केली. त्यांनी शाळेची नोकरी करून त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबांना आधार दिले. जनसामान्यांनी मदत म्हणून दिलेल्या पैशांचा त्यांनी व्यवस्थित हिशोब ठेवला होता. त्यांनी शस्त्रास्त्रांच्या ने आण करण्याकरिता सहकार्य केले. त्यांनी सत्याग्रहींना आश्रय दिला, भूमिगत कार्यकर्त्यांना लपवून त्या सत्याग्रहींना तुरुंगात भेटावयास जात असत. या कार्यामुळे त्यांना इ.स. १९४६ मध्ये अटक करण्यात आली. त्यांनी अटक झाल्यावरही तुरुंगात कैद्यांना साक्षरतेचे धडे दिले. निजाम सरकारने वेळोवेळी आशाताईंच्या घराची झडती घेऊन घराचे नुकसान केले. पण त्यांनी शांतपणे तो त्रास सहन केला. त्यांची बदली भोकरदन येथे करण्यात आली. अशी अनेक संकटे त्यांच्यापुढे उभी केली पण त्यांनी खंबीरपणे स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला.

दगडाबाई शेळके:

या जालना जिल्ह्यातील 'टाकळी कोलते' या गावातील होत्या. त्यांनी निजामाविरुद्ध लढा देताना पुरुषी वेशांतर करून रेल्वे रूळ काढून फेकणे, सरकारी दप्ते जाळणे , पोलिस चौक्या जाळणे, निजामाच्या छावण्यांवर बाँम्ब फेकणेअसे शौर्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी रझाकाराशी झुंज देताना चार तास हातात रायफल घेतली होती. जंगल सत्याग्रहातही त्यांचा सहभाग होता.त्यांचा जन्म

इ.स. १९१५ मध्ये टाकळी कोलते येथे झाला. विवाह जालना जिल्ह्यात धोपटेश्वर येथे झाला. दोन वर्षांच्या अपंग बाळाला पाठीवर बांधून झाशीच्या राणीप्रमाणे एका हातात बंदुक घेऊन पुरुषी वेषांतरात घोड्यावरून रझाकाराच्या विरोधात लढा दिला . कोलते पिंपळगाव कॅम्पमध्ये त्या खूप सक्रिय होत्या.

सुशीलाताई दिवाण:

पती राघवेंद्र यांच्या समवेत मुक्तीलढ्यात सहकार्य केले. स्त्रियांना हळदीकुंकूवामधून एकत्र करून स्वातंत्र्याचे विचार महिलांत रुजवले. 'रमाविजय' वृत्तपत्रातून लिखाण करून पुरोगामी विचार मांडले. लातूर परिसरात स्त्रियांना एकत्र आणणे, विविध प्रश्नांवर चर्चा घडवल्या. श्रीमती शांता कोटेचा व दानकुंवर फिरोदिया:यांनी स्वदेशी खादीचा प्रचार करण्यासाठी कार्य केले. महिलांचे प्रबोधन, जनजागृती करताना पत्रके वाटली .

प्रतिभाताई वैशंपायन :

यांनी घरोघरी झेंडे लावणे, मोर्चे काढणे, महिलांना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य केले. पोलिस अॅक्शन नंतर त्या शारदा मंदिर शाळेच्या मुख्याध्यापिका म्हणून कार्यरत होत्या. अनेक शैक्षणिक व सामाजिक कार्यात त्यांनी पुढाकार घेतला होता. शिस्तप्रिय व शांतवृत्तीच्या महिला कार्यकर्त्या म्हणून त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

कुसुमताई जोशी :

यांनी बैठका घेऊन महिलांना मुक्ती संग्रामासाठी प्रोत्साहन दिले. पत्रके वाटणे, पत्रके पोहचवणे असे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले. त्या निर्भयपणे पोलिसांच्या धाडीस सामोरे जात होते.

सरस्वतीबाई सरदेशपांडे:

अत्यंत श्रीमंत घराण्यातील असूनही स्वतःला देशसेवेसाठी वाहून घेतले होते. त्यांनी महिलामंडळे बनवून मुलींना शहरात राहण्याकरिता वसतिगृहाची सोय करण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

ताराबाई परांजपे:

यांनी पत्रके साठवणे तसेच मुंबईहून मनमाडला शस्त्रास्त्रे पुरवण्याचे कार्य केले होते.

श्रीमती गीताबाई चारठाणकर :

प्रथम पत्रके वाटण्याचे कार्य करून सत्याग्रहींना मदत केली. नीधी जमविण्याचे कार्य त्या करत असत. पण नंतर

त्यांनी सशस्त्र लढ्यात शौर्य दर्शवले. मंठ्याच्या पोलिस ठाण्याच्या हल्ल्यासाठी शस्त्रास्त्रे पुरवण्याचे काम त्यांनी केले. हैदराबाद मुक्तीलढ्यात सर्वस्व झोकून सहजीवन जगणारं आदर्श असे जोडपे श्री. विनायकराव चारठाणकर व सौ. गीताबाई चारठाणकर यांच्याकडे पाहिले जात होते.

राजकुंवरबाई काबरा :

नाशिक सैन्यदलाच्या महिला विभागाच्या प्रमुख तसेच जिल्हा प्रमुख म्हणून त्या काम करत होत्या. या मुक्तीलढ्यातील सशस्त्रक्रांतीच्या काळात काबराबाईंनी खूप कार्य केले. त्यांनी पुणे , कलकत्ता , बिकानेर , जबलपूर इत्यादी ठिकाणावरून शस्त्रे हैदराबादच्या हद्दीत पोहचवण्याचे कार्य केले. पोलिस कारवाईनंतर 'शारदा मंदिर ' शाळेत नोकरी धरली. तसेच विधायक कार्यात भाग घेतला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतही त्यांनी कार्य केले. 'महिला मंडळ , औरंगाबाद' या नावाची महिला संघटना स्थापन केली.

या स्त्रियांसोबतच अनेक महिलांनी पोलिस ठाण्यावर , निजाम छावण्यावर हल्ले केले. परभणी जिल्ह्यातील शकुंतला साले, सुलाचनाबाई बोधनकर , कावेरीबाई बोधनकर यांचाही स्वातंत्र्यसेनानी म्हणून उल्लेख करावा लागेल. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची बहिण कमलाबाई यांनी लढ्याची माहिती संकलित केली होती. तसेच अनेक महिलांनी संमेलने भरवली व लातूर , नांदेड , सेलू, औरंगाबाद अशा महत्वाच्या शहरांत महिला परिषदा भरवून महिलांच्या जागृतीस हातभार लावला.

संदर्भ:

१. मराठवाड्याचा इतिहास इ.स. १९६० पर्यंत- लेखक: डॉ. सोमनाथ रोडे.
२. भारतीय इतिहासील स्त्रिया — लेखक: डॉ. पद्मजा पाटील, डॉ. शोभना जाधव

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांचे योगदान

श्री.सुगावे बालाजी चंद्रकांत

मु. पो. ता. शिरूर अनंतपाळ

जि. लातूर- ४१३५४४

E-mail-ID: sugaveblaji@gmail.com

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून सामाजिक उन्नतीमध्ये प्रामुख्याने

स्त्रियांनी अधिक योगदान दिले आहे. शेती, कुटुंबसंस्था, यांच्या विकासात स्त्रियांचे योगदान महत्वाचे आहे. वेदकालीन, बौद्धकालीन तसेच जैन धर्मातील, मुस्लिम धर्मातील अनेक कर्तबगार स्त्रियांनी समाजावरील आलेल्या संकटावर मात करण्यास लढा दिलेला आहे. बौद्धकाळात अनेक चांगल्या कवयित्री, वक्त्या, धर्मोपदेशिका होऊन गेल्या. सुरुवातीच्या काळात भारतीय स्त्रियांनी साहित्य, शिक्षण तसेच वादविवाद, धार्मिक कार्य, राजकीय कार्य या सर्व क्षेत्रात सहभाग घेतलेला दिसतो. चार्तुवर्ण्य समाजव्यवस्थेने स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ पातळीवर नेला व तिला चूल आणि मूल यामध्ये गुंतवण्याचा प्रयत्न केला. पण यातूनही भारतीय स्त्रीने आपल्या अमोघ बुद्धिमत्तेच्या, शौर्याच्या बळावर पदोपदी स्वातंत्र्यलढ्यात, समाजउद्धाराणात, राजकारणात आपली क्षमता दर्शवली आहे.

सारांश :

१९२०नंतर गांधीजींनी जाहीर केलेला अहिंसात्मकरित्या आंदोलनात कस्तुरबांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई व गुजरात प्रांतात अनेक स्त्रियांनी सहभाग घेतला. त्यात दंडाबहन, नरहरीबेन, नर्मदाबेन भट्ट आदींचा समावेश होतो. बंगालमध्ये सी. आर दास यांच्या विधवा भगिनी उर्मिलादेवी यांनी महिलांना देशसेवेसाठी घर सोडण्याचे आवाहन केले. सरलादेवी चौधुरानी, मथ्युलक्ष्मी रेड्डी, अमृत कौर अशा स्त्रिया सत्याग्रहाच्या नेतृत्वासाठी सज्ज होत्या. दांडी यात्रेतील सरोजिनी नायडू यांचा सहभाग महत्वाचा होता. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात पुरुषांना प्रोत्साहन देण्याचे मूळ कार्य कुटुंबातील स्त्रियांनीच केली. अप्रत्यक्षपणे

स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील मुळ पाया व स्तंभ म्हणजे भारतीय स्त्री होती. या स्त्रियांनी स्वातंत्र्य चळवळीचे विचार रुजविण्यासाठी घराघरातून रोज पहाटे स्वातंत्र्याच्या ओव्या गायल्या. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात टिळकांच्या नेतृत्वाखाली स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीच्या कार्यक्रमांच्या अंतर्गत बंगाल तसेच महाराष्ट्रातील अनेक स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. शहरातील उच्चवर्णीय, सुशिक्षित, बुद्धिजीवी वर्गातून आलेल्या स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय ठरला. गांधीजींनी लखनौच्या अधिवेशनाच्या वेळी डॉ. अँनी बेझंट, सरोजिनी नायडू सारख्या नेतृत्ववादी स्त्रियांना प्रोत्साहन दिले. त्याच काळात बंगालमध्ये सी. आर दास यांच्या विधवा भगिनी उर्मिलादेवी यांनी महिलांना देशसेवेकरिता घर सोडण्याचे आवाहन केले. राजकुमारी अमृत कौर या कपूरथला राज्यातील स्त्रीने गांधीजींची सेक्रेटरी म्हणून १६ वर्ष कार्य केले. दांडी यात्रेत सरोजिनी नायडूंचा सहभाग महत्वाचा होता. १९२९ ला कलकत्त्यातील स्त्रियांनी नारी सत्याग्रहाची स्थापना केली. उर्मिलादेवी, ज्योतिर्मयी गांगुली, विमल प्रतिभादेवी यांनी सहभाग घेतला. अशाच क्रांतीकारी स्वातंत्र्य सेनानी मॅडम भिकाजी कामा होत्या.

मॅडम भिकाजी कामा:

या दादाभाई नौरोजी यांच्या सचिव होत्या. मुंबईतील श्री सोराबजी पटेल यांच्या कन्येचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ मध्ये झाला. १८८५ मध्ये रुस्तमजी कामाशी विवाह झाला. प्लेगच्या साथीत केलेल्या अतिश्रमाने त्या आजारी पडल्या. १९०५ मध्ये औषधोपचाराकरिता लंडनला गेल्यावर त्या दादाभाई नौरोजींच्या स्वीय सचिव बनल्या. त्यांनी युरोपामध्ये युवकांना एकत्र करून भरताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. तेथेच त्यांचा संबंध श्यामजी कृष्ण वर्मा या क्रांतिकारकाशी आला. त्या युवकांना ब्रिटिश सरकारच्या बातम्या वेळोवेळी देत असत. त्यांनी देशभक्तीपर लिखाण

असलेल्या पुस्तकाचे लंडन मध्ये प्रकाशन केले.. सावरकरांचे “१८५७चा स्वातंत्र्य लढा “ हे पुस्तक प्रकाशित करण्यास मदत केली. १९०७ साली जर्मनीच्या स्टुटगार्ट शहरात आंतरराष्ट्रीय समाजवादी संमेलनात भाग घेवून भारतीय साडी नेसून भारताचा पहिला झेंडा फडकवला. या झेंड्यात हिरवा , पिवळा व लाल रंगाचे पट्टे होते.त्यांनी फडकवलेल्या झेंड्यातील ८ कमळाची फुले भारताचे ८ राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते. सूर्य आणि चंद्र हे हिंदू –मुस्लीम विश्वासाचे प्रतिक होते. हिरवा धीटपणा व उत्साहाचे प्रतिक होते. झेंड्याच्या मध्यात वंदेमातरम् हे देवनागरी लिपीत लिहिले होते. लाल रंग शक्तीचे प्रतिनिधित्व करतो व केशरी विजयाचे प्रतिक होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापुर्वी त्यांनी २१ ऑगस्ट १९०७ रोजी सुमारे ४० वर्षे पुर्वी स्टुटगार्ट जर्मनी येथे झेंडा फडकवला होता.आपल्या प्रचारफेरीमध्ये अमेरिकेतील न्यूयॉर्क येथील प्रेस परिषदेमध्ये त्यांनी भारतीय दुर्दशा व संघर्षमय जीवन मांडले. त्यांनी १९०८ मध्ये लंडनच्या इंडिया हाउस मध्ये गायिलेले गीत , “पुढे चला मित्रांनो पुढे चला” हे आझाद हिंद सेनेचे प्रचारगीत बनले. “कदम कदम बढाये जा “ हे गीत प्रसिद्धीस आले. त्यांनी फ्रान्समधून आपल्या क्रांतीकारी विचारांसाठी ‘वंदे मातरम्’ हे वृत्तपत्र चालविले. जुलै १९१० मध्ये सावरकरांना फ्रान्समध्ये उतरवून आश्रय देण्याची त्यांनी योजना आखली. सावरकर त्यानुसार मर्सीलीज बंदरात पोहोचले होते. पण तेथेच ते पकडले गेले. दरम्यानच्या काळात पहिल्या महायुद्धाची ठिणगी पडली व मादाम कामा यांना फ्रेंचमध्ये स्थानबद्धा करण्यात आले. इ.स. १९३५ मध्ये त्या भारतात परत आल्या. इ.स. १९३६ मध्ये मृत्यू पावल्या .

अरुणाअसफली :

यांचा जन्म १६ जुलै १९०९ मध्ये कालका पंजाब येथे झाला. उपेंद्रनाथ गांगुली यांच्या ब्राम्हण कुटुंबात त्यांनी उच्चशिक्षण प्राप्त केले. ब्राम्हण असूनही मुस्लिम आसफअली यांच्याशी प्रेमविवाह केला. आसफअली २३ वर्षांनी त्यांच्यापेक्षा मोठे होते . ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या. सर्वप्रथम १९३० साली मिठाचा सत्याग्रह करताना त्यांना तुरुंगवास झाला. पुन्हा १९३२ मध्ये तुरुंगवासात असताना त्यांनी तिथे कैद्यांना मिळणा-या वाईट वागणुकीविरोधात उपोषण केले.

८ ऑगस्ट १९४२ रोजी भारत छोडो प्रस्ताव मंजूर झाला . या चलेजाव चळवळी दरम्यान गांधीजी, नेहरू या सारख्या मोठ्या नेत्यांना अटक झाली. तेव्हा अरुणा असफअली यांनी नेतृत्व करत ,’करा वा मरा’ नारा देत हातात ध्वज घेऊन मुंबईच्या गोवालिया टँक मैदानात खंबीरपणे उभ्या होत्या. व त्यांनी पोलिसांना न जुमानता ध्वजस्तंभावर ध्वज फडकविला. १९४२ च्या क्रांतीमध्ये भूमिगत राहून त्या “भारत छोडो “ आंदोलनाचे कार्य करीत . विशेषतः अरुणार्जीची विचारसरणी जहाल असली तरीही त्या मवाळ काँग्रेस नेत्यांमध्ये वावरत असत. १९४२ च्या लढ्यात पोलिसांच्या हाती न लागता ऑल इंडिया काँग्रेसची एक प्रतिकचेरी भूमिगत राहून चालवली. या लढ्यात त्यांना सुचेता कृपलानी , मृदुला साराभाई यांनी सहकार्य केले. २६ जानेवारी १९४६ रोजी त्यांच्यावरील वॉरंट मागे घेतले, तेव्हा त्या प्रकट झाल्या . ‘दैनिक ट्रिब्यु’ ने त्यांना ‘१९४२ ची झाशीची राणी हा सन्मान दिला . १९५८ मध्ये त्या दिल्लीच्या पहिल्या महापौर झाल्या . ‘लंक’ हे साप्ताहिक त्यांनी सुरु केले. १९९१ मध्ये त्यांना आंतरराष्ट्रीय सामंज्यस्याचा ‘जवाहरलाल नेहरू पुरस्कार ‘ प्राप्त झाला. १९७५ मध्ये त्यांना ‘लेनिन शांतता पुरस्कार ‘ मिळाला. ‘भारतरत्न ‘ हा पुरस्कार मरणोत्तर दिला गेला .अशा या प्रेरणादायी शूर स्वातंत्र्य योद्धा वीरांगणेचे २९ जुलै १९९६ साली दुःखद निधन झाले.

प्रितिलता वहेदार :

या चित्तगाव शस्त्रागारकांड १९३० मधील प्रमुख नेता सूर्यसेन यांच्या क्रांतीकारी दलाच्या सदस्या होत्या. त्यांचा जन्म ५ मे १९११ मध्ये झाला. लहानपणापासून राणी लक्ष्मीबाईंच्या प्रभावामुळे त्यांचीओढ क्रांतीकारी संघटनेकडे होती. प्रीतिलता या निर्भिड लेखिका होत्या. कलकत्त्याच्या कॉलेजमध्ये असतानाच त्यांनी कल्पना दत्त , कमला मुखर्जी, रेणू रे अशा सहका-यांसह ‘हिंदुस्थान रिपब्लिकन आर्मी’चे सदस्यत्वा स्वीकारले. प्रीतिलता यांनी सुरजो सेनच्या नेतृत्वाखाली अनेक छापे टाकले. टेलिफोन आणि टेलिग्राफ कार्यालयांवर हल्ले व राखीव पोलिस लाइन ताब्यात घेणे समाविष्ट आहे. जलालाबादच्या लढाईत तेथील क्रांतीकारकांना स्फोटके पुरवण्याचे काम ते करत . खरे तर प्रीतिलता या भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाल्या त्याला कारण घडले ते ब्रिटिशांची भारतीयांना दिलेली

अपमानजन्य वागणूक.चितगावच्या युरोपियन क्लबमध्ये एक बोर्ड लावला होता, त्यावर लिहिले होते, 'कुत्रे आणि भारतीयांना प्रवेश नाही'. हे पाहून संताप अनावर झाल्यावर भारतीयांना स्व- सन्मान परत मिळवून देण्याचा प्रण त्यांनी घेतला. त्यानंतर सूर्यसेन यांच्या मार्गदर्शनात प्रीतिलताच्या नेतृत्वाखाली चितगाव येथील रेल्वे क्लबवर २४ सप्टे. १९३२ रोजी हल्ला झाला. यावेळी त्यांनी पंजाबी पुरुषाचा वेष परिधान केला होता. या हल्ल्यात एका युरोपियन महिलेची हत्या झाली. खिडकीतून आत बॉम्ब टाकून स्फोट घडवून आणला. त्यांनी १०-१५ जवानांना यमसदनी पाठवले. पण एका इंग्रजाच्या गोळीने तिचा वेध घेतला. त्या जखमी अवस्थेतही त्यांनी सहका-यांना पळून जाण्यास मदत केली. पण अखेरीस शुद्ध हरपली. पण शुद्धीवर आल्यास इंग्रज अधिकारी समोर पाहून स्वतःला शहीद करण्यासाठी जवळची सायनाईडची गोळी गिळलीव देशासाठी शहीद झाल्या. २१व्या वर्षी प्राण ज्योत मालवताना सुद्धा 'वंदे मातरम्' चा जयघोष करणारी स्वातंत्र्यसेनानी रणचंडिका अमर झाली. त्यांचे बलिदान वाया गेले नाही, काही वर्षातच भारतमाता स्वतंत्र झाली.

कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन :

आशियातील पहिली महिला कर्नल कॅ.लक्ष्मी सहगल यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १९१४ रोजी मद्रास येथे झाला. वडील एस. स्वामीनाथन हे स्वातंत्र्यसेनानी होते. आई ए. व्ही . अम्मुकुटी या सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्यांचे वडील मद्रास उच्च न्यायालयामध्ये फौजदारी कायदा करणारे वकील होते. पेशाने डॉक्टर असणा-या लक्ष्मी सहगल यांनी एम.बी.बी.एस.ची पदवी घेतली. एक वर्षानंतर त्यांना स्त्रीरोगतज्ञ आणि प्रसूतिशास्त्रात पदविका मिळाली. त्यांनी चेन्नयी येथील कस्तुरबा गांधी हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टर म्हणून कार्य केले. लहानपणी वाचन , घोडेस्वारी , टेनिस व पोहणे हे छंद जोपासत त्या मोठ्या झाल्या . १९२८ च्या डिसेंबरमध्ये कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनास लक्ष्मीबाई आईसोबत होत्या. भगतसिंगांच्या त्यागाने प्रभावित झाल्याने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हेच त्यांचे ध्येय होते. टाटा एअरवेजमध्ये असलेल्या पायलटशी विवाह २ वर्ष टिकला. सौंदर्य, बुद्धिमत्ता , धाडस, शौर्य, कठोरता , कोमलता , राष्ट्रभक्ती इत्यादी सर्व गुणांचा संगम त्यांच्या ठायी होता. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी जपानी सेनानी सिंगापूरमध्ये

ब्रिटिश सैन्यावर हल्ला केला तेव्हा लक्ष्मी सहगल सुभाषचंद्रबोस यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेमध्ये सहभागी होत्या. १९४३ मध्ये आज्ञाद हिंद सरकारच्या कॅबिनेटमध्ये पहिली महिला सदस्या होण्याचा मिळवला. त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरीने त्यांना कर्नल हे पद दिले. तेव्हा १८५ स्त्री सैनिक होते, पूढे हा आकडा २ हजारांवर गेला होता. या स्त्रियांना पिस्तूल, बंदूक मशिनगन्स या सारखी शस्त्रे वापरण्याचे शिक्षण दिले जात असे हिंदुस्थान आणि ब्रम्हदेशांच्या आघाडीवर झालेल्या युद्धामध्ये या स्त्रियांनी विजय मिळवला सुभाषचंद्र बोस यांना निसटून जाण्याचीसंधी मिळेपर्यंत लढा दिला व मगच ब्रिटिशांना स्वाधीन झाल्या. बांगला देशातील वैद्यकीय सुविधा आणि बचाव कार्यातही लक्ष्मी सहगल यांनी सहभाग घेतला सामाजिक क्षेत्रात तसेच वैद्यकीय क्षेत्रांतही त्यांनी भरीव कार्य केले होते. हृदयविकाराच्या तीव्र झटक्याने त्यांनी २३ जूलै २०१२ रोजी जगाचा निरोप घेतला.

उषा मेहता :

यांचा जन्म गुजरातमधील सूरत जवळ सारस गावात झाला. त्यांनी केवळ आठव्या वर्षी म्हणजे १९२८ मध्ये सायमन कमिशनच्या विरोधातील मोर्चात सहभाग नोंदवला होता. उषा मेहता यांचे वडील ब्रिटिश राजवटीत न्यायाधीश होते. १२ व्या .वर्षी म्हणजे १९३२ मध्ये त्यांनी इतर मुलांसोबत गुप्तपणे पत्रके वाटली . तुरूंगातील कार्यकर्त्यांना संदेश पाठवण्याचे कार्य केले. त्यांनी गांधीजींच्या शिबिरातून चरख्यावरून सूत कताईचे काम केले. 'साधी राहणी व उच्च विचारसरणी त्यांनी अंगिकारली.

९ ऑगस्ट १९४२ ला भारत छोडो आंदोलन सुरू होणार होते. पण त्यापुर्वी गांधीजी सह सर्व प्रमुख नेत्यांना अटक झाली. तेव्हा मुंबई येथुन गोवालिया टँक येथील मैदानात एक रॅली निघाली. या दिवशी या 'ऑगस्ट क्रांती मैदानात एक रॅली निघाली . या दिवशी या ऑगस्ट क्रांती मैदानात तिरंगा फडकिवणा-या गटातील उषा मेहता या एक होत्या. १४ ऑगस्ट १९४२ मध्ये उषा मेहता व त्यांच्या सहका-यांनी एक गुप्त रेडियो स्टेशन सुरू केले. डॉ राम मनोहर लाहिया , अच्युतराव पटर्धन आणि पुरुषोत्तम त्रिकमदास यांच्यासह अनेक नेत्यांनी गुप्त काँग्रेस रेडिओला मदत केली होती. या रेडियो स्टेशनच्या मदतीने म. गांधींचे संदेश पोहचवले. भाषणे ऐकवून देशभक्तीपर गीतातून

भारतीयांना इंग्रजांविरुद्ध जागे केले. त्या सर्व सामग्री घेऊन जवळ जवळ रोजच स्थलांतर करत व महत्वाचे संदेश जनतेपर्यंत पोहचवत. पण तरीही त्यांना अटक झाली व चार वर्षांनंतर १९४६ मध्ये त्यांना सोडले गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण पूर्ण करून शिक्षकेचे कार्य केले. अनेक पुस्तके लिहिली. त्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील भ्रष्टाचार व हिंसाचार पाहून व्यथित होत. ढासळत्या राजकारणावरही त्यांनी दुःख व्यक्त केले. स्वातंत्र्याच्या लढाईतील प्राणांची आहूती त्यांनी पाहिली होती. सर्वसामान्य जनतेचा त्याग त्यांनी अनुभवला होता. त्यामुळे स्वातंत्र्याचे मोल जपावे एवढीच माफक अपेक्षा त्यांनी नवतरुणांकडून ठेवली होती. अशा या शूर स्वातंत्र्य सेनानींचा मृत्यू ११ ऑगस्ट २००० रोजी झाला.

निष्कर्ष :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक अबाल वृद्धांनी कार्य केले. सत्याग्रह चळवळ असहकार, विदेशी मालावर

बहिष्कार या मार्गाने अनेकानी या संग्रामात भाग घेतला. अनेक स्त्रियांनी रणरागिणी बनून आपले सर्वस्व पणाला लावले. महिलांनी आपला संसार, घर , मुले सांभाळत भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला होता. या स्त्रियांच्या बलिदानाचे हे भारताचे स्वातंत्र्य प्रतिक ठरले आहे.

संदर्भ :

१. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया: लेखिका डॉ. पद्मजा पाटील, डॉ. शोभना जाधव
२. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन : लेखक प्राचार्य डॉ. एस.एस.गाठाळ
३. मराठवाड्याचा इतिहास १९६० पर्यंत : लेखक डॉ. सोमनाथ रोडे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांची भूमिका

सुर्यकांत नामदेव शिंदे

एम.ए. अर्थशास्त्र

Email. Shindesuryakant581@gmail.com

गोष्टवारा:

महिलांच्या योगदानाचा उल्लेख केल्याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास अपूर्ण राहील. भारतीय महिलांनी केलेल्या त्यागाचे स्थान अग्रस्थानी असेल. स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास महिलांच्या त्याग, निस्वार्थीपणा, शौर्याने भरलेला आहे. आपल्यापैकी अनेकांना माहित नाही की अशा शोकडो स्त्रिया होत्या ज्या त्यांच्या पुरुष सहकाऱ्यांच्या बरोबरीने लढल्या होत्या. ते खऱ्या आत्म्याने आणि निर्भय धैर्याने लढले. भारतीय स्त्रिया विविध बंधने झुगारून त्यांच्या पारंपरिक गृहाभिमुख भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांमधून बाहेर पडल्या. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढ्यात आणि राष्ट्रीय प्रबोधनात महिलांचा सहभाग केवळ अविश्वसनीय आणि कौतुकास्पद आहे. तथापि, पुरुष प्रधान समाजात योद्धा म्हणून लढणे स्त्रियांसाठी सोपे नाही. स्त्रिया म्हणजे केवळ घरची कामे करणे, असे मानणाऱ्या अशा सनातनी लोकांचा समज महिलांनी बदलण्याचा प्रयत्न केला तरीही. शिवाय, स्त्रिया केवळ आपले जीवनच बलिदान देत नाहीत तर अशा समस्यांशी लढतात. राणी लक्ष्मीबाई अशा महिलांपैकी एक होत्या ज्यांनी सर्व अडचणी कमी करून ब्रिटिश भूमिकेविरुद्ध लढा दिला, म्हणूनच या पेपरमध्ये स्त्रियांनी त्यांचा उग्र स्वभाव दाखवून इतिहासात दाखवलेला वारसा अधोरेखित करण्याचा हक्क आहे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व काळात देशातील महिलांची स्थिती

वंचित होती. याचे प्रमुख कारण होते, पुरुषी वर्चस्वाचा प्रसार. महिलांच्या प्रमुख जबाबदाऱ्या घरगुती जबाबदाऱ्यांच्या अंमलबजावणीसाठी समर्पित होत्या आणि त्यांना इतर कार्ये आणि क्रियाकलापांच्या अंमलबजावणीमध्ये भाग घेण्याची परवानगी नव्हती, कुठेही त्यांना त्यांच्या कल्पना आणि दृष्टिकोन व्यक्त करण्याची परवानगी नव्हती. या कालावधीत, अनेक प्रणाली कार्यान्वित करण्यात आल्या, ज्यामुळे महिलांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. यामध्ये बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, स्त्री भ्रूणहत्या, स्त्री भ्रूणहत्या, परदा प्रथा, सती आणि बहुपत्नीत्वावर निर्बंध लादण्यात आले होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात अनेक समाजसुधारक जसे की राजा राम मोहन राय, ईश्वर चंदर विद्या सागर आणि ज्योतिबा फुले यांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्याशी संबंधित असंख्य आव्हानांना सामोरे जावे लागले होते. या काळात अनेक स्त्रिया होत्या, ज्यांनी मार्शल आर्टमध्ये प्रभुत्व मिळवले. राणी लक्ष्मीबाई देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढल्या.

1817 च्या सुरुवातीला भीमाबाई होळकर ब्रिटिशांविरुद्ध लढल्यापासून भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग सुरू झाला. मादाम भिकाजी कामा, 1857 च्या उठावानंतर आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला समाजवादी. भारतीय साम्राज्यवाद विरोधी लढ्यात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे यात शंका नाही. राणी लक्ष्मीबाई देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढल्या. 1817 च्या सुरुवातीला भीमाबाई होळकर ब्रिटिशांविरुद्ध लढल्यापासून भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग सुरू झाला. मादाम भिकाजी कामा, 1857 च्या उठावानंतर आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला समाजवादी. भारतीय साम्राज्यवाद विरोधी लढ्यात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे यात शंका नाही. राणी लक्ष्मीबाई देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढल्या. 1817 च्या सुरुवातीला भीमाबाई होळकर ब्रिटिशांविरुद्ध लढल्यापासून भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग सुरू झाला. मादाम भिकाजी कामा, 1857 च्या उठावानंतर आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला समाजवादी. भारतीय साम्राज्यवाद विरोधी लढ्यात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे यात शंका नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. सर्वसाधारणपणे भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीत महिला स्वातंत्र्यसैनिकांनी बजावलेली भूमिका जाणून घेण्यासाठी.
3. विविध महिला स्वातंत्र्यसैनिकांबाबत जनजागृती करणे.
4. भारतीय महिलांची सामाजिक आर्थिक मुक्ती दाखवण्यासाठी.
5. भारतीय महिलांचे दुःख आणि त्याग अधोरेखित करण्यासाठी.

संशोधन पद्धती

हा शोधनिबंध लिहिण्यासाठी, डेटा मुख्यतः मजकूर दृष्टिकोनावर केंद्रित आहे, प्रख्यात विद्वानांनी लिहिलेली पुस्तके आणि लेख, विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जर्नल्सवर लिहिलेले शोधनिबंध या पेपरची चौकट करण्यासाठी विचार केला गेला आहे. अशा प्रकारे, हा पेपर लिहिण्यासाठी दुय्यम डेटा वापरला गेला आहे.

साहित्याची पूनरावलोकन

"स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांची भूमिका" या विषयावर अनेक पुराण कार्ये आहेत, त्यातील काही महत्त्वाची पुस्तके आणि लेख खालीलप्रमाणे आहेत:

1. मनमोहन कौर (1985) : या पुस्तकात १८५७ ते १९४७ या ९० वर्षांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील भारतातील महिलांचा समावेश आहे. स्वातंत्र्याचा पहिला प्रयत्न 1857 पासून सुरू होतो आणि 1947 ला संपतो.
2. पीएन चोप्रा (1975) : हे पुस्तक भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात भारतीय महिलांनी बजावलेल्या वीर भूमिकेवर प्रकाश टाकते आणि त्यांच्या बलिदानाची, निस्वार्थीपणाची, शौर्याची गाथा देखील स्पष्ट करते. ते खऱ्या आत्म्याने आणि निर्भय धैर्याने लढले.
3. सुरुची थापर (2006) : तिने भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीवर उत्कृष्ट कार्य केले आहे. हे पुस्तक भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत, विशेषतः संयुक्त प्रांतांमध्ये सामान्य मध्यमवर्गीय महिलांच्या राष्ट्रवादी सहभागावर लक्ष केंद्रित करते. सरोजिनी नायडू,

विजयलक्ष्मी पंडित, सुचेता किरिपलानी आणि अंजी बीझंट यांसारख्या प्रमुख महिला नेत्या लेखकाने अधोरेखित केल्या आहेत.

4. ओपी रल्हान (१९९५) : या पुस्तकात भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा समावेश आहे ज्यांनी आपल्या समाजाच्या उत्क्रांतीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, लेखकाने प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत भारतीय स्त्रियांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकला आहे. या महिलांचे मोठे योगदान आजच्या पिढीला कळायला हवे.
5. एम.जी. अग्रवाल: हा बहुखंड स्वातंत्र्य लढ्यात स्वातंत्र्यसैनिकांनी बजावलेल्या भूमिकेवर प्रकाश टाकतो. भारताच्या स्वातंत्र्यादरम्यानच्या स्वातंत्र्य चळवळीत समाजाच्या सर्व स्तरांतील लोकांचे योगदान या पुस्तकात अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामाची आठवण काढण्याचा हा प्रयत्न आहे. विविध प्रांतातील स्वातंत्र्यसैनिकांचा समावेश करून स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या आणि विविध मार्गांनी भरीव योगदान देणाऱ्या महिलांबद्दल स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.
6. ज्युडिथ ब्राउन (1972) : चळवळीतील महिलांच्या सहभागाचे वर्णन पुस्तकात राजकीय उपद्रव म्हणून केले आहे.
7. ताराचंद: सामाजिक प्रक्रियेतील स्त्रियांची भूमिका, त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाची धारणा, व्यापक सामाजिक वास्तव, मुळे इत्यादी तपासण्याचा प्रयत्न करतो. अशा समस्यांवर मात करण्यासाठी काही प्रयत्नांची नोंदही करतो.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील मैलाचे दगड

1. पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध (१८५७-५८)
2. बंगालची फाळणी, स्वदेशी चळवळ (1905)
3. जालियनवाला बाग हत्याकांड (1919)
4. असहकार चळवळ (1920)
5. काँग्रेसची पूर्ण स्वराज घोषणा; मेरठ कट खटला (१९२९)
6. सविनय कायदेभंग: दांडी मार्च (1930)
7. भारत छोडो आंदोलन (1942)

राष्ट्रीय चळवळीतील महिला नेत्या

भारतीय साम्राज्यवादविरोधी लढ्यात महिलांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला यात शंका नाही. आपल्या राष्ट्रीय चळवळीतील महिला नेत्यांची नावे आठवली तर लक्षात येईल की ही यादी खूप मोठी आहे. राष्ट्रीय स्तरावर सरोजिनी नायडू, राणी लक्ष्मीबाई, विजयालक्ष्मी पंडित, कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि मृदुला साराबाई यांच्यापासून सुरुवात करून, आम्ही केरळमधील अंनो मस्करोनी आणि ए.व्ही. कुट्टीमलुअम्मा, मद्रास प्रेसिडेन्सीमधील दुर्गाबाई देशमुख, नेत्रिमन्धरु अग्नेश्वर आणि रामेश्वरू यांसारख्या प्रांतीय पातळीवरील नेत्यांकडे जाऊ शकतो. यूपीमध्ये, सत्यवती देवी आणि सुभद्रा जोशी दिल्लीत, हंसा मेहता आणि उषा मेहता मुंबईत आणि इतर अनेक. खरे तर आपल्या राष्ट्रवादी चळवळीचे स्वरूप असे आहे की प्रादेशिक स्तरावरील आणि अखिल भारतीय स्तरावरील नेत्यांमध्ये फरक करणे फार कठीण आहे. अनेक महिलांनी स्थानिक पातळीवर सुरुवात केली आणि पुढे राष्ट्रवादी केंद्राच्या टप्प्यात खेळाडू बनल्या. या सर्व भारतीय महिलांव्यतिरिक्त, अंनो बेझंट आणि मार्गरेट चुलत बहिणींसारख्या आयरिश स्त्रिया देखील होत्या, ज्यांनी भारतावर ब्रिटिशांच्या शोषणाच्या आयरिश अनुभवाचे स्वतःचे ज्ञान आणले.

भारताच्या महिला स्वातंत्र्यसैनिक:

सर्व महिला स्वातंत्र्यसैनिकांची यादी करणे हे खूप कठीण काम आहे आणि त्यांच्यापैकी काही वेगळे करणे तितकेच कठीण आहे.

सरोजिनी नायडू: 1917 च्या सुमारास त्या प्रमुख राष्ट्रवादी म्हणून उदयास आल्या. 1925 मध्ये आयएनसीच्या अध्यक्षापदी विराजमान झालेल्या त्या दुसऱ्या महिला होत्या. 1905 मध्ये बंगालच्या फाळणीच्या विरोधात झालेल्या आंदोलनात त्या राष्ट्रीय चळवळीत सामील झाल्या. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान, त्या महिला आंदोलकांपैकी एक होत्या. धरसना मीठ काम. सविनय कायदेभंगाच्या काळात तिने प्रमुख भूमिका बजावली आणि तुरुंगवास भोगला. १९४२ मध्ये तिला भारत छोडो आंदोलनादरम्यान अटक करण्यात आली. तिने भारतभर प्रवास केला आणि महिला सक्षमीकरण आणि राष्ट्रवादी या विषयावर व्याख्याने दिली.

महिलांच्या इंडिया असोसिएशनच्या स्थापनेशीही त्यांचा जवळचा संबंध होता आणि महिलांच्या मतदान हक्क शिष्टमंडळासोबत लंडनला गेले होते.

राणी लक्ष्मीबाई: भारतीय इतिहासाने राणी लक्ष्मीबाईंइतकी शूर आणि सामर्थ्यवान महिला योद्धा अजून पाहिली नाही. देशप्रेमाचे आणि राष्ट्राभिमानाचे ते गौरवशाली उदाहरण आहे. ती अनेक लोकांसाठी प्रेरणा आणि प्रशंसा आहे. त्यामुळे तिचे नाव भारताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे.

कमलादेवी चट्टोपाध्याय: 1930 मध्ये तिने मीठ सत्याग्रहात भाग घेतला. तिने हस्तकला, हातमाग आणि थिएटरला प्रोत्साहन दिले. भारत सरकारने त्यांना 1955 मध्ये पद्मभूषण आणि 1987 मध्ये पद्मविभूषणने सन्मानित केले.

एॅनी बसंत: 1917 मध्ये त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या अध्यक्षा झाल्या. तिच्या सहकारी मार्गरेट चुलत भावांनी भारतीय महिला मतदान हक्क विधेयकाचा मसुदा तयार केला आणि "महिला भारतीय संघ" सुरू केला.

विजयालक्ष्मी पंडित: श्रीमती पंडित यांना 1932, 1940 आणि 1942 मध्ये तीन वेळा त्यांच्या राष्ट्रवादी कारवायांसाठी तुरुंगात टाकण्यात आले. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान त्यांनी मिरवणुका काढल्या आणि त्यांच्या बहिणीसह आणि तिच्या लहान मुलींसह दारू आणि विदेशी कापड विक्रीची दुकाने फोडली. तिने भारतातील महिलांसाठी अनेक लढाया लढल्या आहेत आणि अनेक अडथळे तोडले आहेत.

दुर्गाबाई देशमुख: मीठ सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल तिला तीन वर्षे तुरुंगवास भोगावा लागला. या सत्याग्रहादरम्यान दक्षिणेतील राजाजी आणि टी. प्रकाशम सारखे नेते चळवळीच्या इतर तथ्यांचे आयोजन करण्यात व्यस्त होते, तेव्हा दुर्गाबाईंनीच मद्रास येथील मरीना बीचवर मीठ कायदा मोडणाऱ्यांच्या गटाचे नेतृत्व केले. अगदी लहान वयातच 'आंध्र महिला सभा' आणि 'हिंदी बालिका पतसाळा' सुरू करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा होता.

मृदुला साराबाई: फाळणीच्या काळात जमावाने अपहरण केलेल्या मुलींना वाचवण्यासाठी आणि हिंदू आणि मुस्लिम अशा निर्वासितांना दुखापत किंवा मारले जाण्यापासून रोखण्यासाठी तिने मोठ्या वैयक्तिक जोखमीवर लढा दिला.

1934 मध्ये त्या अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीवर गुजरातमधून प्रतिनिधी म्हणून निवडल्या गेल्या.

बसंती दास: भारतातील ब्रिटीश राजवटीत त्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कार्यकर्त्या होत्या. विविध राजकीय आणि सामाजिक चळवळींमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. तिने स्वतः स्वातंत्र्याच्या कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला आणि असहकार चळवळीदरम्यान अटक झाली. 1973 मध्ये तिला पद्मविभूषण मिळाले.

सुचेता कृपलानी: 1932 मध्ये, तिने सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केला आणि 1939 मध्ये राजकारणात प्रवेश केला आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. 1940 मध्ये तिने फैजाबाद येथे वैयक्तिक सत्याग्रह केला आणि दोन वर्षे तुरुंगवास भोगला. भारत छोडो आंदोलनादरम्यान, ती भूमिगत झाली आणि गुप्तपणे ब्रिटीशविरोधी प्रतिकार आयोजित करण्याची उल्लेखनीय सेवा दिली.

कमला दास गुप्ता: भारतीय महिला स्वातंत्र्यसैनिकांमध्ये त्या एक तेजस्वी प्रकाशक आहेत. ती अतिरेकी गटाशी संबंधित असून 'जुगंतर पार्टी'ची सक्रिय सदस्य होती. १९४२ मध्ये तिला भारत छोडो आंदोलनाच्या संदर्भात अटक करण्यात आली आणि प्रेसिडेन्सी तुरुंगात ठेवण्यात आले. डॉ. एस. मुथुलक्ष्मी रेड्डी: त्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या ज्यांना सामाजिक सेवा आणि वैद्यक क्षेत्रातील त्यांच्या गुणवत्तेसाठी आणि सेवांसाठी 1926 मध्ये मद्रास विधानसभेसाठी नामांकन देण्यात आले. मिठाचा सत्याग्रह आणि असहकार आंदोलन, तिने आपल्या पदांचा राजीनामा दिला आणि स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेतली.

मागरेट चुलत भाऊ: आयर्लंडमधील महिलांच्या मतदानाच्या हक्कासाठी लढा देऊन एक आयरिश महिला क्रुसेडर तिच्या पतीसह भारतात आली आणि भारतीय महिलांसाठी त्याच कारणांची वकिली केली. तिने अॅनी बेझंट आणि सरोजिनी नायडू यांच्याशी हातमिळवणी केली आणि त्यांच्यामध्ये प्रबोधन करण्यासाठी अनेक महिला संघटना स्थापन करण्यात मदत केली.

राज कुमारी अमृत कौर: ती कपूरथला येथील सत्ताधारी घराण्याशी संबंधित आहे. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान त्या गांधींपासून प्रेरित होऊन काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या. मिठाच्या कायद्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल तिला मुंबईत अटक

करण्यात आली होती, जेव्हा ती स्वातंत्र्यलढ्याच्या कारणांसाठी उत्तर-पश्चिम सीमा प्रांतात गेली तेव्हा तिला अटक करण्यात आली आणि देशद्रोहाच्या आरोपाखाली तिला दोषी ठरवण्यात आले. अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या त्या सात वर्षे अध्यक्ष होत्या.

मातंगिनीहाजरा : पश्चिम बंगालमधील गांधी बुर्ही (गांधी वृद्ध महिला) ही ती स्वातंत्र्यसैनिक आणि शहीद आहे जी तिच्या वीर कृत्यासाठी स्मरणात राहिल. 1932 मध्ये त्या स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाल्या. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. 1933 मध्ये, तिने यशस्वीरित्या काळ्या झेंड्याच्या निदर्शनाचे नेतृत्व केले जेथे बंगालचे राज्यपाल पोलिसांच्या घेरलेल्या मेळाव्याला संबोधित करत होते. यावेळी तिला अटक करून सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली.

इंदिरा गांधी: आधुनिक भारतातील सर्वात उल्लेखनीय महिला. 1938 मध्ये त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य झाल्या. 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर तिच्या सार्वजनिक क्रियाकलापांनी नवीन टप्प्यात प्रवेश केला. तिने पंतप्रधानांच्या घराची जबाबदारी स्वीकारली. अल्पसंख्याकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी तिने अथक परिश्रम घेतले. तिला आधुनिक स्वावलंबी आणि गतिमान अर्थव्यवस्थेची दृष्टी होती. तिने सांप्रदायिकता, पुनरुत्थानवाद आणि सर्व प्रकारच्या धार्मिक कट्टरतांविरुद्ध धैर्याने आणि जोरदारपणे लढा दिला. ती भारताच्या आत्मविश्वासाची अदम्य प्रतीक बनली.

महिला-समिती (महिला संघटना)

- 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस अनेक शहर आणि शहर-आधारित महिला संघटनांचा उदय देखील झाला:
- रवींद्रनाथ टागोर आणि सरला देवी यांच्या भाच्यांनी महिला शिल्प समिती आणि लक्ष्मी भंडार सारख्या स्वीडिश आंदोलनाच्या महिला संघटनांची स्थापना केली होती. हितशिनी सभा या महिला गटाने 1907 मध्ये स्वदेशी वस्तूंचे प्रदर्शन भरवले.
- कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रातील इनर रिसेसेस, आऊटर स्पेसेस या शीर्षकामध्ये वर्णन केले आहे की त्यांच्या मूळ गावी मंगळुरुमध्ये, त्यांच्या स्वतःच्या आई गिरिजाबाई यांनी 1911 च्या सुमारास महिलांना एकत्र आणण्यासाठी त्यांच्या समस्यांवर चर्चा

करण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्याचे मार्ग शोधण्यासाठी महिला सभा स्थापन केली.

- रामेश्वरी नेहरूंनी यावेळी महिलांचे मासिक सुद्धा काढले होते: स्त्री दर्पण, जे अत्यंत लोकप्रिय होते. त्यात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यांचे राजकीय कवरेजचे मनोरंजक मिश्रण होते.
- महिलांच्या समस्यांशी निगडित भारत महिला सारखी महिला मासिकेही खूप लोकप्रिय होत होती.
- गुजरातमधील एक उत्कृष्ट महिला संघटना, ज्योती संघ, महिला परिषद (AIWC) देखील 1927 मध्ये स्थापन करण्यात आली.

गांधीवादी टप्प्यात महिलांचे एकत्रीकरण:

गांधी निःसंशयपणे आपल्या काळातील भारतातील शहाणपण आणि संस्कृतीचे सर्वात प्रामाणिक आणि प्रसिद्ध प्रतिनिधी होते. त्यांचे देशवासी त्यांना महात्मा म्हणून आदराचे संबोधतात. ते एक समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, राजकीय तत्वज्ञानी आणि सत्यशोधक होते. त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला लोक काँग्रेस आणि राष्ट्रीय चळवळीला जनआंदोलन बनवले. त्यांनी लोकांना निर्भय आणि धाडसी बनवले आणि त्यांना अन्यायाविरुद्ध लढण्याची अहिंसक पद्धत शिकवली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महात्मा गांधींची भूमिका सर्वात महत्त्वाची मानली जाते कारण त्यांनी एकट्याने भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे नेतृत्व केले. गांधींच्या शांततापूर्ण आणि अहिंसक तंत्राने ब्रिटिशांविरुद्धच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा आधार घेतला. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ 1918 ते 1922 या वर्षांच्या दरम्यान डोक्यावर आली. गांधींच्या नेतृत्वाखाली INC ने सविनय कायदेभंग चळवळीच्या अहिंसा मोहिमेची मालिका सुरू केली. मुख्य लक्ष असहकाराद्वारे ब्रिटिश सरकारला कमकुवत करणे हा होता.

गांधी म्हणतात की आपल्या मुली स्वातंत्र्याच्या लढाईत पुत्रांच्या पाठीशी उभ्या राहिल्याशिवाय भारताचे पूर्ण स्वातंत्र्य शक्य नाही आणि यासाठी त्यांना स्वतःच्या शक्तीची जाणीव होणे आवश्यक आहे.

गांधीवादी नेतृत्वाखाली महिला:

- गांधींनी जाती, भेदभाव, बालविवाह आणि स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन महिलांना सशक्त आणि

प्रेरित केले होते. ते महिलांना मोठ्या संख्येने सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करतात.

- असहकार चळवळ विशेषतः शिक्षित आणि मध्यमवर्गीय महिलांच्या अभूतपूर्व सक्रियतेचा साक्षीदार आहे. अमृत कौर, अरुणा असफ, सरला देवी आणि मुथुल लक्ष्मी रेड्डी हे प्रमुख नेते म्हणून उदयास आले.
- सविनय कायदेभंग आंदोलनादरम्यान गांधीवादी विचारांनी प्रेरित सरोजिनी नायडू यांनी धरसना येथे शांततापूर्ण आंदोलनाचे नेतृत्व केले. त्यांनी मतदानाच्या हक्कासाठी लढा दिला आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या भारतीय महिला अध्यक्षा म्हणून त्यांची निवड झाली.
- भारत छोडो आंदोलनात उषा मेहता, अरुणा असफ अली यांच्या नेतृत्वाखालील भूमिगत सक्रियता चळवळ टिकवून ठेवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण होती.

1920 मध्ये बहुतांश महिला राजकीय परिस्थितीत सहभागी झाल्या होत्या. या काळात महिला मोठ्या संख्येने पुढे आल्या.

अशाप्रकारे, सामाजिक-आर्थिक दडपशाहीचे अडथळे तोडून भारतीय महिलांनी एकत्रित कृतीची क्षमता ओळखून स्वतंत्र भारतात महिला सक्षमीकरणासाठी जागा घातली आहे.

निष्कर्ष

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या सहभागाची कहाणी म्हणजे धाडसी निवडी करण्याची, रस्त्यावर, तुरुंगात आणि विधिमंडळात स्वतःला शोधण्याची कथा आहे. अनेक प्रयत्नानंतर 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी हजारो भारतीय महिलांनी आपले जीवन समर्पित केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारी अहिंसक चळवळ केवळ महिलांना सोबत घेऊन गेली नाही तर ती यशस्वी होण्यासाठी महिलांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून होती. जगाच्या इतिहासात कदाचित पहिल्यांदाच आणि एकमेव असा, की ज्या बलाढ्य जागतिक साम्राज्यावर सूर्य कधीही मावळत नाही अशा सामर्थ्याला केवळ शांतता, कल्पना आणि धैर्याने सज्ज असलेल्या लोकांच्या नैतिक सामर्थ्याने आव्हान दिले गेले आणि त्यावर मात केली गेली.

सरतेशेवटी आपण असे म्हणू शकतो की गेल्या पन्नास वर्षात महिला चळवळ परिपक्व झाली आहे आणि इतर चळवळी जसे की व्यापारी संघटना, पर्यावरण चळवळी आणि सर्व प्रकारच्या अत्याचार, अन्याय आणि अधःपतनाच्या विरोधात लढणाऱ्या इतर पुरोगामी चळवळींशी आपले नाते उत्तरोत्तर घट्ट झाले आहे.

संदर्भ:

1. चांद, तारा; भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, खंड IV, प्रकाशन विभाग, सरकार. भारताचे, दिल्ली, 1961.
2. अग्रवाल, एमजी; भारताचे स्वातंत्र्य सेनानी, खंड IV, ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस, 2008.
3. थापेर, सुरुची; भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिला: न पाहिलेले चेहरे आणि न ऐकलेले आवाज (1930-32), प्रकाशन प्रा. लिमिटेड, 2006
4. रल्हान, ओपी; भारतीय महिला वयोगटातील 5 व्या खंड. राजकारणातील प्रख्यात भारतीय महिला, अनमोल प्रकाशन, नवी दिल्ली, १९९५.
5. ब्राऊन, ज्युडिथ; गांधी आणि सविनय कायदेभंग चळवळ, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1972.
6. कौर, मनमोहन; भारतातील महिला स्वातंत्र्य संग्राम, स्टर्लिंग प्रकाशक, नवी दिल्ली, 1985.
7. चोप्रा, पीएन; भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील महिला, शिक्षण आणि समाज कल्याण मंत्रालय, सरकार द्वारा प्रकाशित. भारताचे, नवी दिल्ली, 1975.
8. चिब, एसएस; भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामावर नवीन दृष्टीकोन, वंदेमातरम प्रकाशन, चंदीगड, १९८७.
9. अग्रवाल, आरसी; भारतीय संविधानिक विकास आणि राष्ट्रीय चळवळ, एस.चंद प्रकाशन लिमिटेड, नवी दिल्ली, 1999.
10. राजू, राजेंद्र; भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांची भूमिका, दक्षिण आशिया पुस्तके, 1994.
11. मोदी, नवाज; भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिला; अलाईड पब्लिशर्स, 2000.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. विजयकुमार तांबारे

इतिहास विभाग,
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

है

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम एक दुर्लक्षित परंतु भारतीय स्वातंत्र्याला पूर्णत्व मिळवून देणारे सुवर्णपान होय. दुर्दैवाने उत्तर भारतातील लोकांनी नेहमीच दक्षिण भारतातील इतिहासाला दुय्यम स्थान दिलेले आहे धर्मनिरपेक्षतेच्या अतिरेकी संकल्पना मधून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाकडे पाहिले गेले खरे पाहता हैदराबाद मुक्ती संग्राम हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा महत्त्वाचा घटक आहे. हैदराबाद मुक्तीसंग्रामाशिवाय भारताच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला यश आले नसते आणि मराठवाड्यातील पाच जिल्हे, तेलंगणातील अकरा जिल्हे व कर्नाटकातील तीन जिल्हे असा एकूण एकोणीस जिल्ह्यांचा प्रदेशाचा भूभाग भारतात सामील झाला नसता तर भारतीय स्वातंत्र्याला अर्थ राहिला नसता. हैदराबाद वर निजामाची सत्ता 1724 ला निर्माण झाली निजामाने हैदराबाद संस्थानावर जवळपास 224 वर्ष राज्य केले हैदराबाद संस्थानामध्ये एकूण सात निजाम होऊन गेले त्यापैकी सहावा आणि सातवा निजाम यांनी स्वतःभोवती मुस्लिम धर्म आणि सत्ता यांचे वलय निर्माण केले. धर्म आणि राजकारण यांना एकत्र करून हैदराबाद संस्थान इस्लाममय करण्याचा घाट घातला होता निजामाने कालचक्र उलटे फिरवण्याचा प्रयत्न केला खरे पाहता निजामाची तुलना औरंगजेबाशी करता येईल दोघांनी हरणारी लढाई शेवटपर्यंत खेळली परंतु यामध्ये सामान्य जनतेचे प्रचंड हाल रजाकार नावाच्या राक्षस निजाम आणि मोकळे सोडणे आज जसे नावाची भयंकर संघटना कुप्रसिद्ध आहे तशीच त्या काळामध्ये रजाकार संघटना होती. रजाकार संघटनेच्या बळावर संस्थानाचा कारभार आपल्या हाती घेतला. निजामाच्या राजकारणात त्याचे वजन वाढत जाऊन होऊन मत बनला. रजाकारा करवी हिंदू पुरुष स्त्रिया वृद्ध व बालके यांच्यावर अन्याय अत्याचार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले जाळपोळ करणे लुटा लूट करणे स्त्रियांवर बलात्कार

करणे व निजाम सेने करवी 1159 स्त्रियावर बलात्कार केले गेले आढळते यातूनच मराठवाड्यातील स्त्रियांनी पुढे येऊन आपापल्या परीने निजामाचा प्रतिकार केला काही स्त्रियांनी तर संघर्ष करून स्वतःचे बलिदान दिले. त्यामुळे संस्थानामध्ये संघर्ष निर्माण झाला निजामाच्या या सर्व अन्यायाचे विरोधामध्ये मराठवाड्यातील नेत्याचा आणि जनतेचा महत्त्वाचा वाटा होता. हैदराबाद मधील स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये जसा पुरुषांनी सहभाग घेतला तसाच पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सुद्धा सहभाग घेतला होता हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केलेल्या आव्हानाला प्रतिसाद देऊन अनेक तरुणींनी या लढ्यामध्ये झोकून दिले होते. मराठवाड्यातील स्त्री आणि महाराष्ट्र परिषदेअंतर्गत घेण्यात आलेल्या महिला परिषदेच्या माध्यमातून हैदराबाद मुक्ती लढ्याचे कार्य हाती घेतले याशिवाय झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहांमध्ये सहभागी होऊन हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये कार्य केले यामध्ये दगाडाबाई शेळके, पानकुवर कोटेचा, करुणाबेन चौधरी, आशाताई वाघमारे, सुशिलाबाई दिवाण, कावेरीबाई बोधनकर, चंदाताई जरीवाला, ताराबाई परांजपे, गोदावरी दास, कमलाताई किल्लोस्कर, गौरी किल्लोस्कर, इंदुबाई शर्मा, प्रतिभाताई वैश्यपायन महिलांचे योगदान होते यापैकी काही प्रमुख महिलांच्या कार्याचा आढावा या शोधनिबंधामधून घेण्यात आलेला आहे.

उद्देश:-

- 1) हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये स्त्रियांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
- 2) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये अप्रत्यक्षपणे काम करणाऱ्या महिलांची माहिती मिळवणे.
- 3) हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील ऐतिहासिक घडामोडींचा अभ्यास करणे.
- 4) हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात मराठवाड्यातील महिला आणि त्यांच्या कार्याचे स्वरूप माहिती करून घेणे.

- ४) प्रमोद मुक्तिसंग्रामामध्ये शहरी तसेच ग्रामीण महिलांनीही सहभाग नोंदवला आहे त्यावर प्रकाश टाकणे.
- ५) महिलांचा हैदराबाद नुकतीच संग्रामातील सहभागाबरोबरच त्यांच्या विविध समस्यांवर प्रकाश टाकणे.
- ६) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा लढा मराठवाड्याच्या मुक्तिसंग्राम बरोबर प्रामुख्याने महिलांच्या नागरिकांसाठी सुद्धा होता हे सिद्ध करणे.

गृहितके:-

- १) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात मराठवाड्यातील महिलांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग राहिला आहे.
- २) हैदराबाद मुक्ती संग्रामात अनेक महिलांनी अत्यंत अवघड व जबाबदारीचे कामे पार पाडलेली आहेत
- ३) पुरुषापेक्षा महिलांचा सहभाग हैदराबाद मुक्तिसंग्राम यामध्ये झालेला दिसून येतो.
- ४) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील विविध संदर्भ साधनात त्यापेक्षा महिला स्वातंत्र्यसेनानींचा उल्लेख कमी आढळतो.
- ५) पारंपरिक रूढी परंपरेमुळे हैदराबाद मुक्तिसंग्राम महिलांचा सहभाग कमी दिसून येतो.
- ६) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये जातीच्या महिलांचा सहभाग होता.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामधील महिलांचे योगदान :-

१) दगडाबाई शेळके:-

टाकळी तालुका भोकरदन जिल्हा जालना येथील यमुनाबाई व भामाजी पाटील काकडे यांच्या पोटी दगडाबाईचा जन्म झाला. याच जिल्ह्यातील धोपटेश्वर गावातील देवराव शेळके यांच्याबरोबर दगडाबाईचा तेराव्या वर्षी विवाह झाला. 'परंतु संसारामध्ये जास्त रमल्या नाहीत. त्यांनी लहानपणी सर्व बालगोपाळ मंडळी बरोबर गावातील हरिभाऊ यांच्याकडून छत्रपती शिवाजी महाराज, महाराणी लक्ष्मीबाई च्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकल्या त्या प्रभावामुळे देशासाठी लढावे आणि जुलमी राजवट आणून पाडावी असे त्यांना वाटत होते.^१ निजामशाहीच्या विरोधामध्ये सशस्त्र लढा मध्ये उतरण्यासाठी स्वतः जांबिया पिस्तूल चालवण्याचे प्रशिक्षण घेतले या लढ्यामध्ये लोकांचा सहभाग

वाढवण्यासाठी भाषण देणे, रेल्वे उकळून टाकणे, पोलीस चौकी व शासकीय दप्तर जाळणे तसेच बॉम्ब फेक करणे ही सर्व पुरुषांच्या बरोबरीने काम केले. पिंपळगाव कॅम्प मध्ये श्रीमती दगडाबाई खूप सक्रिय होत्या. पोलीस अॅक्शन झाले तेव्हा त्या करेगाव केशवराव यांच्याबरोबर काम करत होत्या याच काळात सामान्य जनतेला धीर देण्यासाठी बंदूक खांद्यावर घेऊन गावागावांमध्ये फिरायच्या.^२ हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या अधिवेशनात सुद्धा दगडाबाई सहभागी झाल्या, हैदराबाद बुक्की संग्रामामध्ये उतरायचं असेल तर शेतकरी चालवायला शिकली पाहिजे म्हणून नांदेड येथून जांबिया खरेदी केला परंतु जालना रेल्वे स्टेशनवर चौकशीत जांबिया सापडल्याने त्यांना अटक झाली होती. त्यांनी कोणते टाकळी या गावातील नारायण स्वामी यांच्याकडून तलवार, जांबिया, पिस्तूल ही शस्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षण घेतले, अंगावर लष्करी गणेश चढवून त्यांनी शस्त्रे चालवली.^३ हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या जंगल सत्याग्रहांमध्ये सहभागी होऊन बाबुराव जाधव, डॉक्टर धामणगावकर, सेवादास किसनराव वैष्णव, आगाजी लक्ष्मण कोलते यांच्याबरोबर जंगलात जाऊन एका रात्रीत २५०/३०० शिंदेचे झाडे तोडून सत्याग्रह यशस्वी केला जंगलामध्ये झालेल्या आझाद सभेत दगडाबाईंनी आवेश पूर्ण भाषणे केली होती. 7 ऑगस्ट 1947 ला झालेल्या झेंडा सत्याग्रहांमध्ये सहभाग घेऊन टाकळीच्या वेशीवर भारतीय तिरंगा ध्वज फडकवून त्याला वंदन केले. 'हैदराबाद संस्थानावर लष्करी कारवाई झाली तेव्हा दगडा वहिनी टाकळी येथील कॅम्प मध्ये कार्य केले ही कारवाई चालू असताना सामान्य जनतेला रजाकार त्रास देऊ नयेत म्हणून त्या स्वतः बंदूक घेऊन फिरत होत्या' ^४

२) ताराबाई परांजपे -

ताराबाई परांजपे आणि गिताबाई चारठाणकर या स्त्रियांनी शस्त्रास्त्रांची ने आन करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली त्यासाठी निधी गोळा करणे, भूमिगत क्रांतिकारकांना सहकार्य करणे, क्रांतिकारकांची निरोप देणे या कार्यात सहभाग घेतल्यामुळे ताराबाई परांजपे व आशाताई वाघमारे यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला होता त्या हरसुल व चंचलगुडा तुरुंगामध्ये ठेवल्या होत्या.^५

३) गीताबाई चारठाणकर:-

१९४५ सेलू येथे महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन भरले सोबतच महिला परिषद घेण्यात आली या परिषदेचे

सरचिटणीस पद गीताबाईंना देण्यात आले होते. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील लढ्यासाठी गीता ताईंनी अंगावरचे दागिने सुद्धा विकण्यास मागे पुढे पाहिले नाही. गीताताईंचे पती विनायकरावांना मंठा पोलीस चौकीवर हल्ला करायचा होता त्यासाठी पुरुषी वेश धारण करून रेल्वे मार्गे गुप्तपणे विनायकराव पर्यंत पोहोचते केली अशाच एका प्रसंगा त्या पकडले गेल्या परंतु निजामशाही विरोधात लढणारी स्त्री आहे म्हटल्यावर पोलिसांना त्यांची दया तेव्हा शिक्षा होऊन मनमाडच्या कोर्टात हजेरीसाठी जावे लागेल^६

४) काशीबाई किलोस्कर:-

मुक्तिसंग्रामामध्ये 1938 पासून महाराष्ट्र परिषदेबरोबर महिला परिषद होऊ लागली दोन व तीन जून 1938 रोजी लातूर येथे संपन्न झालेल्या महिला परिषदेचे सौ काशीताई किलोस्कर अध्यक्ष होत्या त्यांच्या प्रेरणेने या परिषदेमध्ये अनेक महिला सहभागी झाल्या होत्या आपल्या अध्यक्ष भाषणात काशीबाईंनी महिलांची अस्मिता जागृत केली त्यामुळे पुरुषाबरोबरच महिलाही हैदराबाद मुक्तिसंग्राम यामध्ये सहभागी होऊ लागल्या.^७ या परिषदेमध्ये स्त्री शिक्षणाला महत्त्व देण्याचे सर्वानुमते ठरले.

५) राजकुंवर काबरा:-

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये स्त्रियांचा सहभाग कमी असला तरी ज्या स्त्रियांनी पुढाकार घेतला होता त्यांनी अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडली होती. राजकुंवर काबरा या स्त्रीने गोवर्धन शिरोळ सारखे गाव रजाकरांच्या तावडीतून मुक्त करण्यासाठी महत्त्वाची कामगिरी पार पाडली होती. राजकुंवरने आपल्या भाषणातून मोठ्या प्रमाणात लोकप्रबोधन केले. मराठवाड्याच्या बाहेरील पुणे बिकानेर व जबलपूर इत्यादी ठिकाणाहून शस्त्र असते क्रांतिकारकापर्यंत पोहोचविण्याचे काम करत असत.^८

६) गोदावरी मेटे:-

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये काही स्त्रियांनी पुरुषांना लाजवील अशा प्रकारची कामगिरी केली आहे त्यामध्ये गोदावरी मेटे यांचा समावेश होतो उस्मानाबाद जिल्ह्यातील इट या गावची गोदावरी मेटे नावाच्या तरुणीने गावांमध्ये घुसलेल्या रजाकरांची दोन हात केले त्यात सात रजाकारांना ठार करून ती सुद्धा हुतात्मा झाली ^९

७) सुशीलाबाई दिवाण:-

हैदराबाद स्वतंत्र्यसंग्रामांमध्ये सुशीलाताई दिवाण यांचेही महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यांचा विवाह राघवेंद्र दिवाण यांच्याशी झाला. त्यांनी स्वामी रामानंद तीर्थ त्यांच्या हिप्परगा येथील राष्ट्रीय शाळेत काही काळ अध्यापनाचे कार्य केले. लातूर येथे महिला विद्यामंदिर शाळा सुरू करून मुलींच्या मनावर हैदराबाद मुक्तीचे संस्कार घडवू लागल्या होत्या.^{१०} लातूर येथे 1938 आली महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशनात महिलांच्या प्रश्नावर बारा ठराव पास करण्यात आले होते. महाराष्ट्र पोलीस देशांमध्ये महिलांच्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी आग्रही भूमिका सुशीलाताई दिवाण यांनी मांडली होते.

८) आशाताई वाघमारे:-

मराठवाडा मुक्ती संग्रामामध्ये अनेक महिलांना प्रेरणा देण्याचे आणि सोबत घेऊन कार्य करण्याची आशाताई वाघमारे यांनी केले. आशाताईंचा विवाह आनंद कृष्ण वाघमारे यांच्या सोबत झाला. विवाह झाल्यानंतर औरंगाबादला पोहोचतात रेल्वे स्टेशनवर पोहोचल्यानंतर राजहहाचा खटला भरून त्यांना अटक करण्यात आली तरी पण त्या खचल्या नाही. त्या स्वतः शिक्षिका असल्याने विद्यार्थ्यांच्या मनावर आणि घोघरी जाऊन लोकांच्या अंतःकरणांमध्ये मराठवाडा मुक्ती संग्रामाबद्दलची बिजे होऊ लागल्या. एकीकडे लेखणी आणि आशाताईंची वाणी काम करत होती.^{११} पती तुरुंगात असताना खचून न जाता महिलांनी मुक्ती लढ्यामध्ये ज्याच्या सहभागी व्हावे यासाठी त्या कार्य करत राहिल्या. औरंगाबादला हरसुल तुरुंग फोडून पळून जाणाऱ्या स्वातंत्र्य सैनिकांना बाहेरून त्या मदत करत असत.^{१२} १९३७ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन भरले त्यात निजामाची सत्ता उलटून टाकण्याचा ठोस निर्णय घ्यावा अशी कडून भूमिका आशाताईंनी घेतली होती.^{१२} आशाताईंनी केवळ निजामशाही विरुद्ध लढा दिला सोबतच स्त्रियांच्या नागरी हक्कासाठी ही महाराष्ट्र परिषदेने भरीव कार्य करावे अशी भूमिका मांडली त्यामुळेच महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनात महिलांच्या नागरिकांसाठी ठराव मांडले गेले. सत्याग्रहींना घरी असलेले भूमिगत कार्यकर्ते लपवून ठेवणे, सत्याग्रहांची सेवा करणे, रजाकरांचे हल्ले परतवून लावणे, कारखाना हत्यारे मिळवण्यासाठी पैसा गोळा करणे अशी महत्त्वाची कामे आशाताई करत असत.

९) गंगुबाई देव:-

मुक्तिसंग्रामामध्ये अनेक कुटुंब सहभागी झाले होते.त्यातील एक देव कुटुंब.गंगुताई व गोपाळशास्त्री देव कार्यकर्त्यांना पोटभर जेवायला घालणाऱ्या मातीने पोटाच्या मुलीचा मृत्यू झाल्यानंतरही घरी चालू असलेली बैठक रद्द होईल म्हणून तिच्यावर कापड झाकून स्वयंपाक पूर्ण केला.इतका त्याग महिलांनी केलेला दिसून येतो.

१०) प्रतिभाताई वैशंपायन:-

प्रतिभाताई वैशंपायन यांनी 1942 ला वयाच्या अवघ्या दहा-बारा वर्षांच्या असताना सत्याग्रहात भाग घेतला होता.^{१३} मुक्ती संग्रामातील प्रमुख कार्यकर्ते श्री भाऊसाहेब वैशंपायन यांच्या त्या पत्नी होत्या मराठवाड्यात आल्यानंतर निजाम विरोधी लढ्यामध्ये सहभागी झाल्या.

११) चंदाताई जरीवाला:-

चंदाताईचे कुटुंब औरंगाबादला स्थायिक झाल्यानंतर त्यांचा संबंध आशाताईसोबत आला. आशाताई मुळे त्यांची पुढचे शिक्षण सुरू झाले आणि आशाताई सोबतच त्या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये सहभागी झाल्या. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे पूर्णवेळ संघटक रतिलालजी जरीवाला यांच्यासोबत त्यांचा विवाह झाला. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर वैजापूरला त्यांनी शिक्षकेची नोकरी पत्करले वर्गात अभ्यासाबरोबरच नीती शिक्षणाच्या तासात जन आंदोलन, स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ, सत्याग्रह, रजाकारांनी चालवलेली गुंडगिरी, त्यावर होणारे अत्याचार इत्यादी गोष्टीबद्दल त्यांच्या विद्यार्थ्यांना माहिती देत असत. 7 ऑगस्ट 1947 रोजी काढलेल्या झेंडा सत्याग्रह आशाताई सोबत चंदाताई ही सहभागी झाल्या होत्या या मोर्चा चंदाताई तिरंगा हातात घेऊन आघाडीवर होत्या

१२)पानकुंवर फिरोदिया:-

पानकुंवर यांचा जन्म बीड येथे त्यांचे वडील सुकलाल जी कोठे जैन समाजातील एक प्रतिष्ठित नागरिक निजामाच्या दरबारात वजन असलेले प्रसिद्ध गृहस्थ होते. पानकुंवरच्या मनावर लहानपणापासून महात्मा गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचे संस्कार झालेले होते. तिसरीपर्यंत उर्दू शिक्षण झाल्या नंतर पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी वर्ध्याला जाण्याचा हट्ट धरला यासाठी तेरा दिवसाचे उपोषण केले होते. वयाच्या 18 वर्षे त्यांचे व्यवहाराची बोलणी सुरू झाली होती तेव्हा त्यांनी

माझ्या सामाजिक आणि राजकीय कामाला ज्या कुटुंबात विरोध होणार नाही अशाच कुटुंबात वर शोधा असे स्पष्ट केले होते. अहमदनगरचे प्रसिद्ध उद्योगपती भाऊसाहेब फिरोदिया यांचे चिरंजीव असती मलजी यांच्याशी 1942 ला पानकुंवरबाईंचा विवाह झाला. तरीपण रजा कराच्या पाचवी सत्तेला तोंड देण्यासाठी त्या भूमिगत चळवळीत कार्यरत राहिल्या^{१४} त्यांनी शस्त्रास्त्र जमवणे, संग्रामासाठी सर्वत्र फिरून निधी गोळा करणे इत्यादी काम केली.

निष्कर्ष:-

- १) मराठवाडा मुक्ती संग्रामात पुरुष स्वातंत्र्य सेन यांच्या सोबतच महिला स्वातंत्र्य सेनानी चाही सहभाग होता.
- २) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांची पुरुषापेक्षा मोठी जबाबदारी होती रूढी परंपरा चा तोल न ढळू देता संसाराची जबाबदारी पेलत पेलत त्यांनी हा लढा यशस्वी केला
- ३) हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील विविध परिषदेच्या माध्यमातून महिलांच्या नागरी हक्कासाठी हा लढा मोठ्या कौशल्याने महिलांनी उभा केला..
- ४) हैदराबाद मुक्तीलढ्यात महिलांनी सहभागी होऊन पुरुष कार्यकर्त्यांचे मनोबल वाढवण्याचे कार्य केले होते.
- ५) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये सहभागी होऊन महिलांनी मराठवाड्यातील जनतेमध्ये वैचारिक प्रबोधन, शैक्षणिक कार्य, संमेलने परिषदा, प्रत्यक्ष चळवळी इत्यादी उपक्रमाच्या माध्यमातून कार्य केले होते.
- ६) हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील झालेल्या सशस्त्र लढ्यामध्ये सुद्धा महिलांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला होता.
- ७) भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाप्रमाणे हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांनी मर्दमुखी दाखवली होती
- ८) हैदराबाद संस्थानातील क्रांतिकारी स्त्रिया भारतीय स्त्री क्रांतिकारकांच्या पेक्षा त्याग, बलिदान, शौर्यामध्ये सरस होत्या.
- ९) हैदराबाद मुक्ती संग्राम यामध्ये महिलांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतल्यामुळे संग्रामाला अर्थ प्राप्त झाला

संदर्भ ग्रंथ

- १) प्रा. डॉ. सरला धारणकर, आधुनिक भारतातील स्त्री जीवन, य.च.म.मु.वि.नाशिक, ऑगस्ट २००४, पृ.क्र.७०
- २) भालेराव शुभदा, अजिंठा-मराठवाडा मुक्ती संग्राम, सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, १९९८, औरंगाबाद, पृ. क्र.३१.
- ३) प्रा.सुनिता बोर्डे व खडसे संतोष, ऐतिहासिक परीप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, जाने- २०१० पृ.१७
- ४) रमेश पारवे(संपा.), हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील मराठवाड्याचे योगदान,, सोशल सायन्सेस रिपोर्टर, लातूर, २७ मार्च २०१५, पृ.क्र.२०७
- ५) परांजपे नागनाथ,, संपा., तेजोनिधी, नांदेड, पृ.क्र.५८.
- ६) येडेकर, पुर्वोक्त, पृ.१८८.
- ७) भालेराव शुभदा, अजिंठा-मराठवाडा मुक्तीसंग्राम, सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, १९९८, औरंगाबाद, पृ. ३०

- ८) काबरा विजयेंद्र, अजिंठा-मराठवाडा मुक्ती संग्राम सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, १९९८, पृ.क्र.७१.
- ९) डोईफोडे सुधाकर, हिंदुस्थानातील संस्थानाचे विलीनीकरण कसे झाले?, संगत प्रकाशन, नांदेड, २०१४, पृ.२८९.
- १०) येडेकर शाम, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांची योगदान, महाराष्ट्र टाईम्स, १७ जून २०१९, पृ.२२१.
- ११) किता, पृ. २२२
- १२) काळे भगवान, (संपा.), मराठवाडा काल आणि आज, संकेत प्रकाशन जालना, पृ.२८३.
- १३) डॉ.देव प्रभाकर(संपा.), हैदराबाद मुक्ती संग्राम स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मौखिक नोंदी (१९९९) प्रकाशक, कुलसचिव स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड पृ. ४१९.
- १४) प्रा.सावंत एस.डी., आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान, असबाक पब्लिकेशन, पुणे, २०१२, पृ. ३४

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात झाशीची राणी लक्ष्मीबाईचे योगदान

प्रा. डॉ. उमेश भगवानराव पुजारी

मराठी विभाग

श्री शिवाजी कॉलेज कंधार

प्रस्तावना

भा

रत हा शेतीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो.

शेतीची सुरुवात स्त्रियांनी केली हे सर्वश्रुत आहे. भारतात पूर्वीच्या काळी मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. म्हणजेच पूर्वीच्या काळी स्त्रियांचा दर्जा अतिउच्च असा होता. म्हणून भारताच्या इतिहास संशोधनाअंति असे सिद्ध होते की आदीम काळापासून वैदिक काळापर्यंत स्त्रियांचा दर्जा हा कुटुंब प्रमुख असा होता . कालांतराने पुरुष प्रधान सत्ताक कुटुंब प्रणाली अस्तित्वात आली. स्त्रियांचे महत्त्व वरचेवर कमी होत गेले. प्राचीन व आधुनिक कालखंडात देखील आपल्या कार्यकर्तृत्वाने गौरवशाली इतिहास निर्माण करणाऱ्या अनेक स्त्रिया भारतभूमीत होऊन गेल्या. कालपरत्वे स्त्रियांवर सामाजिक, धार्मिक, कौटुंबिक, अशी वेगवेगळी बंधने लादण्यात आली. गौरवशाली इतिहास निर्माण करणाऱ्या स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढ्यात बंदिस्त करण्यात आले.

बंधनयुक्त असलेल्या भारतीय समाजात देखील स्त्रियांनी आपल्या स्वकर्तृत्वाने गौरवशाली इतिहास निर्माण करून ठेवलेला दिसून येतो. त्यांनी केवळ सामाजिक, कौटुंबिक, क्रांतीच केली नव्हे तर भारतीय इतिहासाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांचे अतिशय मोलाचे योगदान आहे. भारताच्या इतिहासात अनेक कर्तबगार आणि आदर्श स्त्रिया होऊन गेल्या आहेत. लोपामुद्रा, यशोधरा,संघमित्रा, नागनिका, प्रभावती गुप्ता, रजिया सुलतान,राजमाता जिजाबाई ,महाराणी ताराबाई, राणी लक्ष्मीबाई,सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई ,रमाबाई रानडे ,ताराबाई शिंदे,रमाबाई आंबेडकर .

शोधनिबंधाचा उद्देश.

1. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांच्या सहभागाचा शोध घेणे.

2. भारतीय स्त्री चळवळीच्या इतिहासाचा शोध घेणे.
3. स्वातंत्र्यसंग्रामातील महिलांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहितके.

1. भारतीय स्त्रियांचे समाज जीवनात महत्त्वाचे योगदान होते.
2. भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात महिलांचा व्यापक सहभाग होता.
3. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषाबरोबर स्त्रियांचे योगदान होते.
4. समाजातील सर्व स्तरातील महिलांचा स्वातंत्र्य चळवळीत व लढ्यात सहभाग होता.

1857 चा स्वातंत्र्यसंग्राम व झाशीची राणी लक्ष्मीबाई

इ. स.1857 मध्ये भारतीय जनतेने ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केला. हाच उठाव भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्ध म्हणून ओळखला जातो. हा उठाव ब्रिटिश सरकारने निर्दयीपणे मोडून काढला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला संघटितपणे सशस्त्र लढा देण्याशिवाय पर्याय नाही ,ही गोष्ट भारतीयांच्या लक्षात आली. 857 च्या स्वातंत्र्यसंग्रामात अनेक स्वातंत्र्यसेनानींनी आपले रक्त सांडले. या स्वातंत्र्याच्या होमकुंडात आपल्या प्राणाची आहुती दिली. यामध्ये मंगल पांडे ,बहादुर शहा ,नानासाहेब पेशवे, अजीमुलाखान, कुवरसिंह आणि झाशीची राणी लक्ष्मीबाई इत्यादी व्यक्तींची कार्य महान आहे. राणी लक्ष्मीबाई यांनी आपल्या वयाच्या 23 व्या वर्षी रणांगणावर अभूतपूर्व पराक्रम केला. प्रत्यक्ष इंग्रज सेनापतीनाही तिच्या पराक्रमाचे गुणगान करावे लागले.

इंग्रजांच्या साम्राज्यवादी व विस्तारवादी धोरणाविरुद्ध बंड करणारी झाशीची राणी ही एक शूरवीर महिला म्हणून प्रसिद्ध गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसीने 1857 मध्ये राणीने

दत्तक घेतलेल्या दामोदर यास दत्तक म्हणून नामंजूर केल्याने झाशीच्या राणीने 1857 च्या बंडात सहभागी होऊन झाशीचे नेतृत्व केले. तिला तात्या टोपे या योध्येने मदत केली.तिने ग्वाल्हेरचा राजा मानसिंग याची मदत घेण्याचा प्रयत्न केला पण त्याने फितूर होऊन तिचा ठावठिकाणा सांगितला. संरक्षणासाठी ती किल्ल्याबाहेर पडली. सेनापती सर व्ह्यू रोज याने तिचा पाठलाग करून फुलबाग येथे झालेल्या चकमकीत ती धारातीर्थी पडली. सर युरोजनी तिच्याबद्दल गरोदर काढून म्हटले आहे की, झाशीची राणी ही सर्व बंड वाल्यामध्ये शूरवीर स्त्री होती. मेरी झाशी नही दूंगी हे झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे घोषवाक्य होते. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या जीवन चरित्राचा थोडक्यात परामर्श घेणे गरजेचे आहे.

बालपण व शिक्षण.

सातारा जिल्ह्यातील कृष्णा नदीच्या काठी वसलेले वार्डे हे लक्ष्मीबाई यांचे गाव. त्यांचे माहेरचे आडनाव तांबे असे होते. कृष्णराव व बलवंतराव तांबे हे पिता पुत्र होते त्यांनी पेशवाईच्या काळात फार मोठा पराक्रम केला. त्यांना दोन मुले होती एक मोरोपंत व दुसरे सदाशिव. श्रीक्षेत्र काशी या ठिकाणी मोरोपंत तांबे व त्यांची पत्नी भागीरथीबाई हे दांपत्य चिमणाजी आप्पासाहेब पेशवे यांच्या पदरी रहात होते. 19 नोव्हेंबर 1835 रोजी लक्ष्मीबाई यांचा जन्म झाला. बालपणीचे त्यांचे नाव मनू असे होते.1818 मध्ये पेशवाईचा शेवट पेशवाई बुडाल्यानंतर दुसरे बाजीराव कानपूर जवळील विठुरा या गावी स्थायिक त्यांना इंग्रजांनी वर्षाकाठी आठ लक्ष रुपये तनखा दिलेला विठूर गावी ते राहत असत त्याच गावाला ब्रम्हावर्त असेही म्हणतात.1830 मध्ये चिमाजी आप्पा यांचे निधन झाले त्यामुळे मोरोपंताचे कुटुंब उघड्यावर पडले परंतु दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी चिमणाजी आप्पा यांच्या कुटुंबीयांना भ्रमावर येथे आणले असताना मोरोपंत यांनाही ते सोबत घेऊन त्यानंतर त्यांनी बाजीरावाची मर्जी संपादन केली .ते बाजीरावांचे खाजगी सल्लागार म्हणून काम पाहू लागले.यज्ञशाळे बरोबरच मुलांना शिक्षण देण्याचे काम मोरोपंत करीत असत.

दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांना मूलबाळ नव्हते म्हणून त्यांनी धोंडोपंत म्हणजे नानासाहेब रघुनाथराव म्हणजे रावसाहेब व गंगाधरराव म्हणजे बाळासाहेब अशा तीन मुलांना दत्तक घेतले होते.मोरोपंत या सर्वांना शिक्षणाचे धडे देत असत त्यामुळे या सर्व सवंगड्या सोबत मनू म्हणजे राणी

लक्ष्मीबाई यांचे देखील शिक्षण चालू होते.त्यांच्या इतर सवंगड्यातील शेवटपर्यंत त्यांची सोबत देणारे साथीदार म्हणजे तात्या टोपे. महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्यावरील अनेक ग्रंथ व लिखित साहित्यातून असे समजते की त्यांची ग्रहण शक्ती व निरीक्षण शक्ती अत्यंत तीव्र होती. त्यांना लेखन वाचनाची खूप आवड होती त्याचबरोबर मोडी बालबोध वाचण्यात त्या तरबेज होत्या. संस्कृत व हिंदी भाषेचे ज्ञान त्यांना परिपूर्ण होते. रामायण महाभारत व इतर धार्मिक ग्रंथांमुळे त्यांच्या अंगी शौर्य पराक्रमाची प्रेरणा निर्माण झालेली दिसून येते. मैदानी खेळातही अश्वारोहण,धनुर्विद्या,भालाफेक, तलवारबाजी या शस्त्रार्थ कलेतही त्यांनी नैपुण्य संपादन केले होते.

झाशीचे राज्य व राजकर्ते.

झाशीचे राज्य हे उत्तरेकडील एक छोटेसे संस्थान होते. थोरले बाजीराव पेशवे यांनी उत्तरेतील बुंदेलखंड जिंकल्यानंतर झाशी हा प्रदेश देखील आपल्या कवेत घेतला होता. थोरले बाजीरावाच्या पदरी दामोदर नेवाळकर हे कारकुनी आणि लष्करी कामात तरबेज असे व्यक्ती होते. थोरल्या बाजीरावांनी झाशीची कामगिरी त्यांच्याकडे सोपवली होती ती त्यांनी व्यवस्थित पार पाडली. इसवी सन 1765 मध्ये त्यांचे निधन झाले.

थोरले माधवराव पेशवे यांनी हरि दामोदर नेवाळकरांचा मुलगा रघुनाथ हरी नेवाळकर यांना इसवी सन 1770 मध्ये झाशीचा सुभेदार बनवले. त्यांनी सव्वीस वर्षे यशस्वीपणे कारभार केला. सतराशे 80 मध्ये इंग्रजांनी आक्रमण केले तेव्हा रघुनाथराव नेवाळकरांनी महादजी शिंदे व बाळाजी गोविंद खेळ यांच्या मदतीने इंग्रजांना हाकलून लावले. इंग्रजांची अत्याधुनिक शस्त्रे प्रगती पाहून त्यांचे ज्ञान मिळविण्यासाठी रघुनाथराव इंग्रजी शिकले. इनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका हे ग्रंथ त्यांनी विकत घेतले. 1793 मध्ये रघुनाथराव निवृत्त झाले ते वाराणसी येथे जाऊन त्यांनी संन्यास घेतला. तेथेच १७९६ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

रघुनाथराव हरी नंतर त्यांचे सावत्र भाऊ शिवराम भाऊ निवाळकर इसवी सन 1794 मध्ये झाशीचे सुभेदार झाले ते शूर आणि मुसदी होते. झाशी संस्थानाची त्यांनी प्रगती केली. झाशीला मोठे वैभव प्राप्त करून दिले. इंग्रजांशी त्यांनी मैत्री केली परंतु इंग्रजांनी त्यांचा गैरफायदा घेतला व 4 फेब्रुवारी 1804 मध्ये शिवराम भाऊंनी इंग्रजाबरोबर तह

केला. या तहा बरोबरच इंग्रजांच्या ईस्ट इंडिया कंपनी द्वारे झाशीच संरक्षण करण्याची जबाबदारी इंग्रजांनी घेतली.

इंग्रज सरकारशी शत्रुत्व करणाऱ्या कोणालाही आश्रय देता येणार नाही या तहाच्या बोलणे नुसार इंग्रजांना सहाय्य करण्याची त्यांना कबूल करावी लागले. अठरा वर्ष झाशीचा राज्यकारभार करून पुढे त्यांनी आपला नातू रामचंद्र राव यांना झाशीची सुभेदार बनवले. 13 जून 1817 रोजी रामचंद्र रावांनी इंग्रजांशी नवा तह केला. या तहानुसार झाशी हे संस्थान रामचंद्र राव व त्यांचे वारस यांच्याकडे राहणार होते. तसेच इतर राजे राजवाडे यांच्याशी पत्रव्यवहार न करणे, ब्रिटिशांच्या शत्रूंना आश्रय न देणे, स्वखर्चाने सैन्य ठेवणे, शत्रू बरोबर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हुकुमा नुसार लढाई लढणे, इत्यादी अटी त्यांना मान्य कराव्या लागल्या. रामचंद्ररावांच्या काळात झाशीत बेबंध्यशाही माजली. घरभेदीपणाने राज्य पोखरले गेले, आर्थिक परिस्थिती ढासळली, त्यातच 29 व्या वर्षी इसवी सन 1835 मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. ते निपुत्रिक असल्यामुळे त्यांचे चुलते रघुनाथ हरी नेवाळकर हे झाशीच्या गादीवर आले.

इसवी सन 1838 मध्ये त्यांचेही निधन झाले. त्यामुळे गंगाधररावांना झाशीच्या गादीवर बसवण्यात आले. गंगाधरराव हे नेवाळकरांच्या नातेवाईकांतील एक होते. इंग्रज सरकारने त्यांना मान्यता दिली व झाशी संस्थानाचे सर्वाधिकार दिले. 1838 ते इसवी सन 1843 पर्यंत संस्थानचा कारभार ब्रिटिशांनी आपल्या हाती ठेवला होता. गंगाधर राव हे राज्य कारभार सांभाळण्यासाठी लायक नाहीत हे कारण त्यांनी पुढे केले व 27 डिसेंबर 1843 मध्ये इंग्रज सरकार व गंगाधरराव यांच्यात करार होऊन झाशीचे सर्वाधिकार इंग्रजांना देण्यात आले. गंगाधर रावांची पहिली पत्नी वारली असल्याने ती विदुर होते. पुढे गंगाधर राव व मोरोपंताची मुलगी मनु म्हणजेच राणी लक्ष्मीबाई यांचे लग्न झाले. लग्नाच्या वेळी राणी लक्ष्मीबाई चे वय सात वर्ष व गंगाधर यांचे व तीस वर्षे होते. विवाह इसवी सन 842 मध्ये झाशी येथील श्री गणेश मंदिरात वैशाख महिन्यात संपन्न झाला.

गंगाधरराव व राणी लक्ष्मीबाई यांचा राज्यकारभार.

गंगाधर राव महाराजांनी इंग्रजांशी सलोख्याने घेत अतिशय सचोटीने राज्यकारभार चालवला. ते क** शिस्तीचे भोगते होते त्यांनी आपल्या राज्यात चांगला पोलीस बंदोबस्त चोख ठेवला होता. नद्यावर पूल बांधणे सडक तयार करणे

विहिरीतलाव खोदणे धर्मशाळा विश्रामगृह बांधणे अशी अनेक सामाजिक सार्वजनिक कामे त्यांच्या काळात झालेली विविध पुराव्यावरून दिसून येतात. त्याचबरोबर लोककलेची आवड असल्यामुळे कलापथकांचे देखील निर्माण त्यांनी केले. राज्यात सुसज्ज ग्रंथालय उभी केली ते प्रजाहित दक्ष होते. झाशीची आर्थिक स्थिती बिकट होती. ठाकूर बुंदेल यांचा त्रास थांबविण्यासाठी 5000 सैनिकांचे पथक त्यांनी स्थापन केले त्याचबरोबर पोलीस दल भक्कम केले. शंभर घोडेस्वरांचे एक खास पथक नेमण्यात आले. गंगाधर रावांची प्रकृती सुदृढ नव्हती ते कधी प्रसन्न तर कधी उदास असायचे. दतिया, ओरछा, चरखारी, पन्ना, छत्रपूर इत्यादी राजांच्या राजांना त्यांचा धाक होता ते सर्व राज्य त्यांना आदराने काकासाहेब म्हणत असत. इसवी सन 1850 मध्ये त्यांनी राणी लक्ष्मीबाई सोबत तीर्थयात्रा केली.

झाशीचे महाराज गंगाधरराव व राणी लक्ष्मीबाई यांना 1850 मध्ये पुत्ररत्न झाले परंतु ते अल्पयुषी ठरले. तीनच महिन्यात मुलांचे निधन झाले. राणी लक्ष्मीबाई व गंगाधरराव यांच्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला. यातून गंगाधरराव सावरले नाहीत, त्यांची तब्येत वारंवार बिघडू लागली. त्यामुळे त्यांनी वासुदेवराव नेवाळकरांचा मुलगा आनंदराव यांना दत्तक घेण्याची इच्छा त्यांची दिवाणजी व मोरोपंतांना बोलून दाखवली. त्यांना दत्तकाची व्यवस्था करण्यास सांगितले. दत्तकाचा विधी पार पडला. दत्तक घेतलेल्या आनंदरावाचे नाव दामोदर गंगाधरराव ठेवण्यात आले. गंगाधरराव महाराज व राणी लक्ष्मीबाई यांना दामोदरराव हा दत्तक पुत्र प्राप्त झाला. स्वतःच्या तब्येतीची काळजी वाटून त्यांनी इंग्रज सरकारला पत्र लिहिले, माझ्या मुलावर मेहर नजर ठेवावी व माझ्या बायको संस्थांची मालकीण व दत्तक पुत्राची मातोश्री समजून संस्थांची व्यवस्था तिच्याकडे सोपवावी तिला कोणत्याही प्रकारचा त्रास पोहोचू नये असे पत्र तयार करून इंग्रज वकील एलीस यांच्या हाती दिले. त्यांनी काम पती करण्याचे आश्वासन दिले पण हे आश्वासन फोल ठरले.²¹ नोव्हेंबर 1853 रोजी गंगाधरराव यांची देहावसान झाले. राणी लक्ष्मीबाई एकाकी पडल्या.

दत्तक विधान नामंजूर व संघर्षाची ठिणगी

गंगाधरराव महाराजांनी मृत्यू सेवर असताना इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीला पत्र लिहून दत्तक मंजूर करण्याची विनंती केली होती. आपण इंग्रजांशी प्रामाणिक असल्याचे दाखले ही

त्यांनी दिले. मुलावर मेहेर नजर ठेवावी ही त्यांची विनंती इंग्रजांनी धुडकावून लावली. दत्तक विधान नामंजूर केले.

राणी लक्ष्मीबाई यांच्यावर एकापाठोपाठ एक संकटे कोसळत होती पुढचा मुलगा तीन महिन्यात वारला. पतीचीही निधन झाले. अवघ्या अठराव्या वर्षी त्यांना वैधव्य आले. आता जगण्याचा एकच आशा किरण होता तो म्हणजे दत्तक पुत्र दामोदर व झाशी संस्थान.

इसवी सन 1817 मध्ये रामचंद्रराव यांच्याबरोबर कंपनीचा करार झालेला होता. संस्थान दामोदर यांच्या नावाने चालणार अशी सर्वांना आशा होती परंतु तसे झाले नाही. गव्हर्नर जनरल डलहौसी यांनी 27 फेब्रुवारी 1854 रोजी झाशी संबंधी 16 कलमी निर्णय देऊन दत्तक विधान नामंजूर केले. 13 मार्च 1854 रोजी लेफ्टनंट गव्हर्नर मालकम यांनी पुढील जाहीरनामा जाहीर केला. 21 नोव्हेंबर १८५३ रोजी झाशीचे महाराज गंगाधरराव यांचा मृत्यू झाला. मृत्यू पूर्वी त्यांनी केलेले दत्तक विधान गव्हर्नर जनरल डलहौसी यांनी नामंजूर केले आहे. 7 मार्च 1854 च्या आज्ञेप्रमाणे झाशीचे राज्य ब्रिटिश सरकारमध्ये सामील करण्यात आले आहे. झाशीतील प्रजाजणांनी आपण ब्रिटिश सरकारच्या अमलाखाली आहोत असे समजावे व संपुष्ट असावे.

मेरी झांसी नही दूंगी....

झाशीचे दत्तक विधान गव्हर्नर जनरल डलहौसी यांनी अनेक कारणे दाखवून नामंजूर केले. झांसी ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन करण्यात आली. मेजर एलिस यांच्या ताब्यात देण्यात आली. तेव्हा झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनी मेरी झाशी नही दूंगी असे तेजस्वी उद्गार काढले. लॉर्ड डलहौसी यांच्या साम्राज्यविस्ताराच्या हव्यासामुळे इतर संस्थानिकांबरोबरच झाशीच्या संस्थानिकात इंग्रजांविषयी प्रचंड द्वेष निर्माण झाला. गव्हर्नर जनरल डलहौसी क्रूर स्वभावाचा होता. सातारच्या छत्रपतींचे राज्य यांनीच खालसा केले. सातारचे कर्तबगार छत्रपती प्रतापसिंह 1847 मध्ये मृत्यू पावले दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांचे इसवी सन 1851 मध्ये निधन झाले. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीने आपले पाय हिंदुस्थानात पक्के होण्यास सुरुवात केली.

1857 चे स्वातंत्र्य युद्ध होण्यास डलहौसीचे धोरण हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. डलहौसीने गव्हर्नर जनरल पदाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर पंजाब राज्य खालसा केले. त्या पाठोपाठ सातारा, जैतपूर, संबलपुर, उदयपूर, झाशी, नागपूर

इत्यादी राजे विविध कारणे दाखवून खालसा केली त्यामुळे सर्वत्र असंतोष निर्माण झाला. त्याच काळात 1857 चे स्वातंत्र्य युद्ध झाले.

समारोप

10 मे 1857 रोजी मिरत येथे स्वातंत्र्ययुद्धाचा भडका उडाला. या स्वातंत्र्य युद्धात मोगल बादशहा बहादुर शहा, बाजीरावाचा दत्तक पुत्र नानासाहेब, वीर तात्या टोपे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचा सहभाग होता. इंग्रजी साम्राज्याला जबरदस्त हादरा देण्याचे काम या स्वातंत्र्यवीरांनी केले. स्वातंत्र्य युद्धाचा वनवा मिरज, दिल्ली, अलिगड, लखनऊ व कानपूर इत्यादी ठिकाणी पसरला. इंग्रज साम्राज्यातील भारतीय सैनिकांनी उठाव केला. 8 एप्रिल 1857 रोजी इंग्रजांनी मंगल पांडेला फाशी दिले. 1857 च्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा पहिला हुतात्मा मंगल पांडे ठरला.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांना इंग्रज साम्राज्याच्या विरोधात लढत असतानाच स्वकीय यांनी ही त्रास दिला. इंग्रज सरकार आज ना उद्या आपल्यावर चालून येणार यांची त्यांना जाणीव असल्याने 14000 सैनिकांची फौज त्यांनी तयार केली वीस तोफा तयार ठेवल्या. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कनिंग ने सर विरोध या सेनापतीला 24 मार्च 1858 रोजी झाशीवर आक्रमण करण्याची आज्ञा दिली. झाशीला वेढा दिला किल्ल्यालाही वेढा दिला. 25 मार्च 1858 पासून आठ दिवस तुंब युद्ध झाले. इंग्रजांना शरण जाणे रणरागिणी महाराणी लक्ष्मीबाई यांना मान्य नव्हते. लढाई शिवाय दुसरा मार्ग त्यांच्याकडे नव्हता त्यांनी मोठ्या शर्तीने किल्ला लढविण्याचे ठरविले. त्यांच्या सैन्यात 30-40 तोफा होत्या. चारशे घोडदळ असलेली पंधराशे शिपाई होती. दहा हजार बुंदेले व विलायती सैन्य होते. तात्या टोपे त्यांच्या मदतीला येत होते त्यांच्याजवळ 22 हजार फौज व 28 तोफा होत्या. त्यांच्या सैन्यात फितुरी झाली स्वकीयनी देशद्रोह केला. तात्या टोपे त्यांच्या मदतीला येऊ शकले नाहीत. किल्ल्याचा व झाशीचा वेढा वरचेवर घट्ट होत होता. 5 एप्रिल 857 रोजी त्यांनी किल्ल्यातून निष्पन्न जाण्याचा निश्चय केला यावेळी किल्ल्यात तीनशे विलायती आणि 25 इतर स्वरांचे पथक होते. 19 एप्रिल 858 रोजी राणीसाहेबांची वडील मोरोपंत यांना इंग्रजांनी फाशी दिली.

इंग्रजांनी झाशी बेचिराख केली लूट केली. इंग्रजी सैन्याचा वेढा भेदून झाशी ची राणी महालक्ष्मी 102 महिलांचा प्रवास करत कालपी येथे पोहोचल्या. 102 महिलांचा प्रवास त्यांनी तीन दिवसात पूर्ण केला. कालची येथे येतात त्यांच्या घोड्याला मरण आले. कालपी येथे तात्या टोपे, रावसाहेब पेशवे, बांधण्याचे नवाब ही मंडळी होती. कल्प येथे सर्वांनी निकराचा लढा दिला परंतु इंग्रजी सैन्यासमोर त्यांचा टिकाव लागला नाही.

18 जून 1858 ला घनघोर युद्ध झाले. ब्रिगेडियर स्पीचने जोरदार हल्ला केला. या घनघोर लढाईत झाशीची महाराणी लक्ष्मीबाई तळपत्या तलवारीप्रमाणे झळकत होती. युद्धाच्या धामधुमीत इंग्रजी सैनिकाची गोळी त्यांच्या डाव्या मांडीला लागली घेरलेल्या इंग्रजांनी त्यांच्यावर एकच प्रहार केला. मरणोपंत असताना त्यांनी आपला विश्वासू सेवक रामचंद्र देशमुख यांना आपल्या दत्तक मुलगा दामोदर ची काळजी घेण्यास सांगितले व त्याच्या हवाली केले. झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाईंना लढता लढता वीरमरण आले. इंग्रज

सेनापती सर युरोज यांनी तिच्या शौर्याची व पराक्रमाची स्तुती केली. अशीही मर्दानी झाशीवाली आपल्या कार्य व कर्तृत्वाने इतिहासात अजरामर झाली आहे.

भारतमातेला गुलामी, जुलमी व अन्याय, पारतंत्र्याच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी, स्वातंत्र्य देण्यासाठी अशा अनेक वीर मातेने आपल्या देहाची आहुती दिली आहे.

संदर्भ सूची.

1. 1857 चे स्वातंत्र्यसमर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, रिया पब्लिकेशन.
2. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, डॉ. श्रीधर खामकर, अक्षरलेन प्रकाशन सोलापूर.
3. भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, डॉ. विजया साखरे, प्रकाशन सोलापूर
4. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, डॉ. पद्मजा पाटील, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.

बंगालमधील पहिली शहीद महिला क्रांतिकारक : प्रितिलता वडुदार

प्रा. श्री. पेटकर योगेश हिरामण

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

जामखेड महाविद्यालय, जामखेड, जि. अहमदनगर

Email—yogeshpetkar.2011@gmail.com

गोषवारा —

भारताला परकियांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी जो लढा उभा राहिला तो म्हणजे 'भारताचा स्वातंत्र्यलढा' होय. इ.स. १८५७ चा उठाव हा भारताचा पहिला स्वातंत्र्यलढा होय. या स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक भारतीयांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. स्वातंत्र्य प्राप्तीचे मार्ग जरी वेगवेगळे असले तरी सर्वांचे लक्ष्य एक होते. भारत हा पुरुष प्रधान देश असल्याने इतिहासात स्त्रियांची नेहमीच उपेक्षा झालेली आहे. पुरुष आंदोलक, समाजसेवक, क्रांतिकारकांप्रमाणेच स्त्रिया देखील स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होत्या. परंतु दुर्दैवाने यांना इतिहास लेखनात योग्य न्याय मिळालेला नाही. आज मात्र स्थानिक इतिहासलेखन, वंचितांचे इतिहासलेखन यामुळे काही प्रमाणात का होईना पण देशासाठी झटलेल्या अनेक अज्ञात भारतीयांविषयी माहिती होवू लागली आहे.

प्रस्तावना

‘मै मेरी झांसी नही दुंगी’, अशी गर्जना देत इंग्रजावर

तुटून पडलेल्या राणी लक्ष्मीबाई यांना आद्य वीरांगना मानले जाते. इ.स. १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीनंतर बंगालमध्ये क्रांतिकारी चळवळीला वेग आला. वीरेंद्रकुमार घोष आणि भूपेन्द्रनाथ दत्त हे बंगालमधील क्रांतिकारकांचे अग्रणी होते. वीरेंद्रकुमार घोष यांनी स्थापन केलेल्या अनुशिलन समितीच्या कलकत्ता आणि ढाका येथे शाखा व अनेक उपशाखा होत्या. या मार्फत युवक युवतींना लाठ्या-काठ्याचे प्रशिक्षण, तलवारी-पिस्तुले चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले जात. बंगालमध्ये तरुणांमध्ये क्रांतिकारी विचार वाढवण्याचे कार्य अनुशिलन समितीने केले. बेगम झीनत महल, कुमुदिनी मित्र, सुशीला देवी, विणा दास, कल्पना दत्त, प्रितिलता वडुदार, सरोजिनी नायडू, अरुणा असफली, उषा मेहता, सुचेता कृपलानी, अहिल्या रांगणेकर, अनुसया लिमये अशा अनेक स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात प्रत्यक्ष — अप्रत्यक्ष आपला सहभाग नोंदविला आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनातील स्त्रियांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. त्यांच्या सहभागाशिवाय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास पूर्ण होत नाही. बंगालमध्ये युवक क्रांतिकारकांबरोबरच युवतींनी देखील हिरीरीने सहभाग घेतला होता.

प्रितिलता वडुदार यांचे बालपण

प्रितिलता यांचा जन्म ५ मे १९११ मध्ये बंगालमधील (सुरवातीचे) चटगाव (चितगाव/चितगोंग) (आता बांग्लादेशमध्ये) गावातील ढालघाट या छोट्याशा गावात आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील जगबंधू वडुदार हे नगर पालिकेमध्ये क्लार्क होते. प्रितिलता या लहानपणापासूनच प्रतिभावान व कुशाग्र बुद्धीच्या होत्या.^१ त्यांच्या आईचे नाव प्रतिभादेवी होते. जगबंधूनी आपल्या मुलांना चांगले शिक्षण मिळेल याकडे विशेष लक्ष दिले.

शिक्षण

प्रितिलता यांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण चटगाव मधील खस्तागीर बालिका विद्यालय याठिकाणी झाले. शाळेत असताना त्यांनी आपल्या विलक्षण बुद्धीची प्रचिती दिली. इ.स. १९२७ मध्ये त्यांनी मेट्रिक आणि इ.स. १९२९ मध्ये इंटरमिडिएटची परीक्षा दिली. ढाका बोर्डात त्या पहिल्या क्रमांकाने उत्तीर्ण झाल्या.^२ पुढील उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी कलकत्ता येथील बेथून महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. याच काळात त्यांच्या वडिलांची नोकरी गेल्याने वडुदार कुटुंबाला आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. अशा कठीण परिस्थितीत देखील प्रितिलता यांनी आपले शिक्षण चालू ठेवले. परंतु ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्यांची पदवी रोखून

धरली. डिग्री पूर्ण केल्यानंतर चटगावच्या नंदनकरण अपर्णाचरण शाळेत शिक्षिका म्हणून त्या काम करू लागल्या.

क्रांतीकार्याकडे

झांशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या जीवन कार्याचा प्रितिलता यांच्यावर खुप प्रभाव होता. शाळेत असताना प्रितिलता बालचर संस्थेची सदस्य होती. हि संस्था सदस्यांना इंग्रजांप्रती एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घ्यावयास लावत. की जे लहान प्रितीलताच्या मनाला पटत नव्हते. आणि खऱ्या अर्थाने इथूनच प्रितीलताच्या मनात क्रांतीची बीजे पेरली गेली. ती विरोध करू लागली. शाळेत असताना शिक्षण विभागाच्या एका आदेशाला विरोध केल्याने प्रितिलता व इतर काही विद्यार्थिनींना शाळेतून काढून टाकले होते.^३ न्यायासाठी सदैव लढण्यासाठी प्रितिलता तत्पर असायची.

बंगालमधील चितगावच्या शाळेत शिक्षक असलेल्या महान क्रांतिकारी सूर्य सेन (मास्टरदा) यांनी बंगालमध्ये जहाल क्रांतीकारकांची फौज तयार केली.^४ यांच्या क्रांतिकार्याचा प्रितीलतावर प्रभाव पडला होता. कलकत्ता येथे शिक्षणासाठी आल्यानंतर प्रितीलताच्या क्रांतिकारी कारवाया जास्त वाढल्या. कलकत्ता येथे अनेक बंगाली क्रांतिकारकांच्या संपर्कात त्या आल्या. इंग्रजांना गुंगारा देवून त्या अनेक वेळा अलीपूर जेलमध्ये जावून क्रांतिकारक रामकृष्ण बिश्वास यांची भेट घेत असत.^५ इंग्रजांनी रामकृष्ण बिश्वास यांना फाशी दिल्यानंतर प्रितिलता अधिकच आक्रमक झाल्या. प्रितिलता कलकत्त्यामधून चितगावच्या क्रांतीकारकांना चोरून लपून शस्त्रे पुरवीत असत.

मास्टरदांची भेट

प्रितिलता विविध क्रांतिकारी कार्यात सक्रीय सहभाग होत होती. मास्टरदा आणि रामकृष्ण बिश्वास यांच्या कार्याने त्या प्रेरित होत्या. परंतु अजूनही मास्टरदा सोबत त्यांची प्रत्यक्ष भेट झालेली नव्हती. सूर्यसेन प्रितिलता विषयी ऐकून होते. प्रितीलताची सूर्यसेन व निर्मल सेन यांच्या सोबत ढालघाट मध्ये प्रत्यक्ष भेट झाली. व त्यानंतर सूर्यसेन यांनी त्यांना आपल्या संघटनेत समाविष्ट करून घेतले.

इंग्रजी सत्तेविरोधात रोष

बंगालने महात्मा गांधींच्या अहिंसा तत्वाचा त्याग केलेला होता. भारतातील सर्वाधिक क्रांतिकारी कारवायाचे केंद्र बंगाल बनले होते. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियादेखील सहभागी झालेल्या होत्या.

बंगालमध्ये कल्पना दत्त, विना दास, प्रितिलता वडुदार यांनी स्वतःला क्रांतिकार्यात झोकून दिले होते. सूर्य सेन यांच्या मार्गदर्शनाखाली क्रांतिकारी कारवाया सुरु होत्या.

चितगाव कट (१८ एप्रिल १९३०)

सूर्यसेन यांच्या मार्गदर्शनाखाली चितगाव येथील ब्रिटीश शस्त्रागारावर हल्ला करण्याची धाडसी योजना आखली गेली. या कटात सूर्यसेन, अजय घोष, कल्पना दत्त, तारकेश्वर दस्तगीर, कनेश घोष, लोकेनाथ बाल, अंबिका चक्रवर्ती, हरीगोपाल बाल, अनंत सिंग, प्रसाद गुप्ता, त्रिपुरा सेन, हिमांशू सेन, सुबोध रॉय प्रितिलता वडुदार इ. शेकडो क्रांतीकारकांचा सहभाग होता.

चितगाव शहरातील दोन सरकारी शस्त्रागारांवर हल्ला करणे, तेथील शस्त्रास्त्रांचा ताबा घेणे, चितगावला जोडणारे दळणवळणाचे सर्व मार्ग तोडणे, चितगाव जिल्ह्यातील सर्व शासकीय कार्यालये ताब्यात घेवून चितगाव जिल्हा स्वतंत्र करणे, तारायंत्रे उध्वस्त करणे, टेलिग्राफ आणि टेलिफोन कार्यालये नष्ट करणे, रेल्वेरूळ उध्वस्त करून संपर्क तोडणे, अशी व्यापक व धाडसी योजना या कटामागे होती.^६ ठरल्याप्रमाणे सूर्यसेन यांच्या नेतृत्वाखाली क्रांतिकारकांनी ब्रिटीश शस्त्रागारावर आक्रमण करून दोन शस्त्रागारे लुटली. या मोहिमेत प्रितीलताचा सक्रीय सहभाग होता. त्यांनी दिलेली जबाबदारी चोखपणे पार पडली.

पहारतली युरोपीय क्लबवर हल्ला (२४ सप्टेंबर १९३२)

चितगाव हल्ल्यानंतर ब्रिटिशांनी जलालाबाद टेकडीजवळ क्रांतिकारकांना घेरून १२ क्रांतीकारकांना ठार केले. जलालाबाद टेकडी हत्याकांडाचा बदला घेण्यासाठी चितगाव मधील पहारतली येथील ब्रिटीशांच्या क्लबवर हल्ला करण्याचा बेत आखण्यात आला. या क्लबच्या बाहेर “Dogs and Indian not allowed” असे वाक्य लिहिलेली पाटी होती. इंग्रजांच्या अशा वर्णद्वेषी धोरणामुळे क्रांतिकारकांमध्ये असंतोष पसरलेला होता. या हल्ल्याचे नेतृत्व स्वतः प्रितिलता यांनी केले. स्वतः पंजाबी पुरुषाचा वेश धारण केला. त्यांच्यासोबत कालीशंकर डे, बिरेश्वर रॉय, प्रफुल्ल दास, शांति चक्रवर्ती, महेंद्र चौधरी, सुशील डे, पन्ना सेन इ. क्रांतिकारक होते. रात्री इंग्रज क्लबमध्ये नाच गाण्यात धुंद असताना क्रांतिकारकांनी या क्लबवर हल्ला केला. क्लबला आग लावण्यात आली. गोळीबार, बॉम्बहल्ला

करण्यात आला. यामध्ये क्लबमधील काही इंग्रज स्त्री-पुरुष जखमी झाले.

वीरमरण (२४ सप्टेंबर १९३२)

इंग्रज सैनिकांनी केलेल्या प्रत्युत्तरात प्रतिलता यांना एक गोळी लागली व त्या जखमी झाल्या. इंग्रजांच्या हाती पडू नये व आपली विटंबना होऊ नये म्हणून आत्महत्याच्या विरोधात असताना देखील त्यांनी सायनाईटची गोळी खाऊन आपली जीवनयात्रा संपवली. अवघ्या वयाच्या २१ व्या वर्षी वीरमरण पत्करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला बंगाली क्रांतीकारक होत्या. प्रतिलता यांच्या आत्मबलिदानामुळे क्रांती यज्ञाच्या ज्वाला अधिकच उग्र झाल्या.

समारोप

इ.स. १८५७ च्या उठावतून प्रेरणा घेवून १९ व्या शतकात भारतीय महिला क्रांतिकारकांची लाटच उसळली. महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगांमुळे स्त्रियादेखील घराबाहेर पडून इंग्रज विरोधी कारवायात सामील झाल्या होत्या. काहींनी प्रत्यक्ष लाठी-काठीचे, शस्त्रास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले तर ज्या महिलांना शक्य नव्हते त्यांनी क्रांतीकारकांना गुप्तपणे मदत केली. इंग्रजांच्या अत्याचाराविरुद्ध सशस्त्र आंदोलनाचे अदभूत प्रदर्शन प्रतिलता यांनी केले. प्रसिद्ध बांग्लादेशी लेखिका सेलिना हुसैन प्रतिलता यांना प्रत्येक महिलेसाठी आदर्श मानतात. प्रतिलता यांचे जीवन, क्रांती कार्य आणि बलिदान सदैव भारतीय महिलांना प्रेरणा देत राहील.

संदर्भ :

१. शुक्ल मुरारी शरण, भुली बिसरी क्रांतीगाथा, विश्व हिंदू, (राष्ट्रीय पुर्जगारण का पाक्षिक), नई दिल्ली, मार्च -२०२२, पृ.१९-२०
२. कित्ता पृ. १८
३. कित्ता पृ. १९
४. तांबोळी, एन.एस., आधुनिक भारत, निराळी प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००५.
५. डॉ. कंचन प्रभा, देश मे अल्प ज्ञात महिला स्वतंत्रता सेनानी का योगदान, आंतरराष्ट्रीय हिंदी एव सामाजिक विज्ञान शोध पत्रिका, Volume 6, Issue 4. ऑक्टो-डिसे. २०१८.
६. आचार्य धनंजय, आधुनिक भारत (१७५०-१९५०), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून २००६, पान न. ३३५.
७. उषा दातार, भारतातील स्त्री-मुक्ती चळवळ — एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप.
८. कठारे अनिल, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथम आवृत्ती, ५ जून २०१५.

भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महिलांचे योगदान

प्रा.डॉ.जाधव बाबुराव भिमराव

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर

Email : baburaob.jadhav@gmail.com

प्रस्तावना :

स्त्री

आणि पुरुष यांच्या सहकार्याशिवाय समाजाचा,

राष्ट्राचा विकास होणे शक्य नाही. परंतु स्वातंत्र्य लढयातील स्त्रियांच्या कार्याकडे गांभीर्याने पाहिले गेले नाही. स्त्रियांच्या भारतीय स्वातंत्र्यातील योगदानावर फारसे लिखान सुद्धा झाले नाही. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात स्त्रियांची उपेक्षा झाल्याचे दिसून येते. त्याचे कारण कदाचित पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांच्या कार्याकडे पाहण्याचा गौण दृष्टीकोन असावा. भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्य लढयात पुरुषांच्या बरोबरीने योगदान दिले. भारतीय इतिहासातील उपेक्षित स्त्री, कर्तृत्वाप्रमाणे तीचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान ही उपेक्षितच ठेवण्यात आले आहे. संपूर्ण भारतातील स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य लढयात लढल्या याची इतिहासाने म्हणावी तेवढी दखल घेतली नाही.

विषयाचे महत्व :

इंग्रजांच्या राजवटीमुळे भारतीयांचा आधुनिक जिवन मुल्यांशी, पाश्चात्य शिक्षणाशी संबंध आला. भारतीय समाजात सुधारणा व्हाव्या म्हणून अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. त्याचा निश्चित फायदा झाला. समाज जागृती होऊन सामाजिक अनिष्ट चाली रीतींना थोड्या प्रमाणात का असेना पायबंद बसला. सावित्रीबाई व महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे स्त्री शिक्षणाची सुरुवात होऊन, पुढे अनेकांनी स्त्री शिक्षित व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचा विकास घडून आल्याचे दिसते. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रियामध्ये नवे विचार रुजू लागले. स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात पुढे येऊ लागल्या. 1885 मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी काँग्रेसची स्थापना झाली. काँग्रेसचा व तत्कालीन पुढान्यांचा प्रभाव सुशिक्षित स्त्रीयांवर पडू लागला. लोकामन्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या कार्याने प्रभावीत होऊन भारतातील स्त्रीयांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाच्या सर्व चळवळीमध्ये उत्सफुर्तपणे भाग घेतला. प्रबोधनातून लोकजागृती केली, स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषांच्या बरोबरीने सहभाग घेतला, अन्यायाविरुद्ध झुंज

दिली, क्रांतीकारकांना सहकार्य केले, स्त्रीयांनी होमरूल चळवळ, असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग, वैयक्तीक सत्याग्रह, चलेजाव चळवळीत मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. या स्त्रीया वेगवेगळ्या वयोगटातील, जाती-धर्मातील होत्या पण यांचे उद्दीष्ट मात्र एकच होते आणि ते म्हणजे राष्ट्रहित होय.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

- 1) भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य लढयातील महिलांच्या योगदानाची स्थिती अभ्यासने.
- 2) 1857 च्या स्वातंत्र्य लढयातील महिलांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
- 3) भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महिलांच्या कार्यावर दृष्टीक्षेप टाकणे.
- 4) शिक्षणाचा स्वातंत्र्य चळवळीवर झालेल्या सकारात्मक परिणामाचे विवेचन करणे.
- 5) भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महिलांचे योगदान का समोर आले नाही याचा मागोवा घेणे.

शोधनिबंधाची गृहितके :

- 1) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान नाकारता येण्यासारखे नसून स्वातंत्र्य चळवळीला जिवंतपणा व इतर महिलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी उपयोगी पडताना दिसते.
- 2) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान हे स्त्री स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्वाचे मानावे लागेल.
- 3) स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य लढयात विविध जाती-धर्मातील स्त्रिया सक्रिय होत्या.
- 4) भारतीय स्वातंत्र्य लढयात क्रांतिकारी स्त्रियांनी पार पाडलेल्या भूमिकेचे अवलोकन करणे.

शोधनिबंधाची अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. दुय्यम सामग्री मध्ये मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट व संदर्भ ग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य लढयातील स्त्रियांचे कार्य :

अ) भारतीय स्वातंत्र्य लढयासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांचे योगदान

1857 च्या काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळावे व भारत इंग्रजांच्या गुलामीतून मुक्त व्हावा यासाठी अनेक स्त्रियांनी महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान हे स्त्री- स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्वाचे मानावे लागेल. इंग्लंडमधील स्त्रीयांना मतदानाच्या राजकीय हक्कासाठी दोन शतके लढा द्यावा लागला ते राजकीय हक्क भारतात स्त्रियांना तशा प्रकारच्या लढयाशिवाय मिळाले आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी अनेक स्त्रियांचा स्वातंत्र्य लढयात झालेला सहभाग होय. या कालखंडात झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, राणी चन्नमा यासारख्या अनेक शूर स्त्रियांनी इंग्रजांशी अतिशय निकराने झुंज दिली, तर सरोजिनी नायडू, अरुणा असफअली, उषा मेहता यासारख्या स्त्रियांनी महात्मा गांधीच्या सत्य, अहिंसा अशा मार्गाने ब्रिटीश सत्तेला कडाडून विरोध केला. 1857 च्या स्वातंत्र्य युद्धात झाशीची राणी लक्ष्मीबाईने केवळ युद्धाचे नेतृत्व केले नाही, तर मध्यप्रदेशातील स्त्रियांना लढाईचे शिक्षण देऊन एक प्रभावी सेना निर्माण केली व युद्धाच्या कामात सहभाग करण्यास प्रेरणा व स्फूर्ती दिली. राणी लक्ष्मीबाईच्या महिला पलटणीतील काही कर्तबगार स्त्रियांचा येथे उल्लेख करणे महत्वाचे ठरते. निष्ठावान दासी काशी, युद्धशास्त्रनिपुण दासी सुंदर, घोडेस्वार स्त्री ललिता बक्षी, गस्त घालणारी दलित महिला फुलंकारी, विद्वान मुत्सद्दी मोतीबाई, हेरगिरी करणारी कलावंतीन अझीझन या सर्व स्त्रियांनी 1857 च्या युद्धात भारतीय स्वातंत्र्यासाठी आत्मसमर्पण केले आहे. राणी लक्ष्मीबाईचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी अनेक स्त्रियांनी इंग्रजांशी लढा दिला. झाशीच्या राणीप्रमाणे दिल्लीचा शेवटचा बादशहा जाफर यांची पत्नी झीनतमहाल यांनी स्वातंत्र्य लढयासाठी लोकांना आपले मतभेद मिटवून एकत्र येण्याचा सल्ला दिला व 1857 च्या युद्धाचे डावपेच लढविले. अवधचा नवाब वाजिदअली शहा याची पत्नी झीनतवालीदअली हिने ब्रिटीश सत्तेशी लढा देऊन व्हिक्टोरीया राणीच्या जाहिरनाम्याला चोख प्रतिसर दिले. 1857 च्या बंडातील तात्या टोपे, नानासाहेब पेशवे यासारख्या शूर विरांना झीनतवालीदअली हिने आश्रय दिला होता. महाराष्ट्रातील नरगुन्द संस्थानाच्या राणीने खेरच्या क्षणापर्यंत ब्रिटीशांशी झुंज दिली. तसेच उत्तर प्रदेशातील तुलशीपूर संस्थानाची राणी ईश्वरकुमारीने राजा दिग्विजयसिंहाच्या निधनानंतरही धैर्याने ब्रिटीशांशी लढा दिला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लढयातील स्त्रियांच्या कर्तबगारीमुळे भारतात स्त्रियांचा राजकीय सहभाग तर घडून आलाच शिवाय स्त्रियामध्ये राजकीय जाणिव जागृती जाणिव निर्माण करण्याचे कार्य घडून आले.

ब) भारतीय स्वातंत्र्य लढयासाठी क्रांतिकारी महिला :

महात्मा गांधीजींच्या तत्वांचा अवलंब करणाऱ्या जशा स्त्रिया होत्या तशा सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्याही स्त्रिया होत्या. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद सेनेत कॅप्टन लक्ष्मी सेहगल यांच्या नेतृत्वाखाली स्त्रियांची झाशी पलटन स्थापन झाली व यांनी ब्रिटीश सत्तेशी झुंज दिली. मार्क्सवादी विचारसरणीची पंजाबची सत्यवतीदेवी या क्रांतीकारक स्त्रीला शेतकरी व कामगार लोकांचे क्रांतीद्वारे राज्य व्हावे वाटत होते. तेथीलच दुसरी स्त्री म्हणजे सुशीला दीदी तिने भगतसिंग व इतर क्रांतीकारकांना भूमिगत राहण्यासाठी मदत केली होती. तसेच तीने 1932 मध्ये काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी एक स्त्रियांचे मंडळ तयार केले होते. बंगालमधील बीना दास या कॉलेज युवतीने सायमन कमिशनला विरोध करण्यासाठी एक गट तयार केला. ती एवढ्यावरच थांबली नाही तर ती पदवीधर झाल्यानंतर पदवी घेण्यासाठी गेल्यावर गव्हर्नर स्टॅनले जॅक्सनवर गोळ्या झाडल्या त्यामुळे तिला नऊ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. बंगालमध्ये आणखी क्रांतीकारी स्त्रिया होत्या त्यात शिरोद प्रभा, सुनिता चौधरी, प्रतीलता दस्तीदार व कल्पना दत्त या धाडशी स्त्रिया होत्या. नागालँडची राणी गिदालू हिला वयाच्या 17 व्या वर्षी शिक्षा झाली तर आसाममधील कु. कनकलता बारुआ हिला 16 व्या वर्षी आत्मबलीदान करावे लागले. तसेच महाराष्ट्रातील प्रतिसरकारमधील क्रांतीकारी स्त्रिया, धुळ्याच्या लिलाताई पाटील, चिमुर्च्या क्रांतीकारकाचे प्राण वाचवणाऱ्या अनुसयाबाई काळे, गुप्त रेडिओ चालवणाऱ्या साताऱ्यातील उषा मेहता, इंदूताई पाटणकर, सौ. विजया गणपतराव लाड यांनी प्रतिसरकारच्या 'तुफान सेनेतील' क्रांतीकारकांना केलेली मदत याची स्वातंत्र्य लढयाच्या इतिहासात नोंद घेणे आवश्यक ठरते. क्रांतीकारक स्त्रीयांचे योगदान जरी जहाल असले तरी तो एक प्रकारचा प्रखर राष्ट्रवाद मानावा लागेल. कारण क्रांतीकारक स्त्रियांच्या प्रभावी कार्यातून भावी काळातील स्त्रियांना प्रेरणा व स्फूर्ती मिळालेली आहे ते विसरता येणार नाही.

पहिल्या महायुद्धानंतर थंडावलेली स्त्री-स्वातंत्र्याची चळवळ पुन्हा जागृत झाली. गांधीजींच्या राजकीय तत्वज्ञानाचा संपूर्ण देशावर प्रभाव पडल्यामुळे संपूर्ण जनता स्वातंत्र्य लढयात सहभागी झाली. यात पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांचाही सहभाग होता. त्यामध्ये

अनेक स्त्रीया होत्या. मादाम कामा, सरोजिनी नायडू, अँनी बेझंट, हंसा मेहता, सरलादेवी चौधरी, अवन्तिकाबाई गोखले, वलीयाम्मा, मनमोहिनी झुत्शी, जानकीदेवी बजाज, राजकुमारी अमृतकुंवर, मृदुला साराभाई, विजयालक्ष्मी नेहरु, सरलादेवी साराभाई, कु. रेहाना तय्यबजी, बिबि अमृतसलाम, नीली सेनगुप्ता, मार्गरेट कुझीन, मीराबेन, मणीबेन पटेल, बंगालमधील उर्मिलादेवी, राधादेवी, कृष्णकुमारी सरदेसाई, भक्तिबा देसाई, कमलादेवी चटोपाध्याय, पद्मजा नायडू, किसन घुमटकर, अनुसया लिमये, मृणालीनी देसाई, अहिल्या रांगणेकर, सावित्री मदन, उषा मेहता, मथ्यूलक्ष्मी रेड्डी, सुचेता कृपलानी, अरुणा असफअली इत्यादी स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. त्यामुळे इतिहासाला यांच्या कार्याची नोंद घ्यावीच लागेल. यांच्या कार्याला, बलिदानाला वगळून भारतीय स्वातंत्र्याला पूर्णत्वप्राप्त होऊ शकत नाही.

क) स्वातंत्र्य चळवळीबरोबर विधायक राजकारणामधील स्त्रीयांचे कार्य :

अमियादेवी व नृत्यमयीदेवी या दोघींनी 1905 साली वंगभंग लढयात महत्वाची भूमिका बजावली. तर सरलादेवी चौधुराणी यांनी वंदेमातरम हे बंदी घातलेले गीत लाहोर काँग्रेसच्या व्यासपीठावरून म्हटले. 1907 साली स्ट्रटगार्ट येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेत भिकाईजी रुस्तम कामा यांनी हिंदी स्वातंत्र्याचा तिरंगी ध्वज प्रथम फडकविला व इंग्रजांविरुद्धी कारवाया केल्या. परदेशात राहून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी त्यांची कामगिरी महत्त्वपूर्ण आहे. 20 व्या शतकातील स्वातंत्र्य लढयाची पहिली हुतात्मा स्त्री म्हणून कु. वलिय्यमा हिचे नाव घेतले जाते. मिसिस अँनी बेझंट या पाश्चात्य स्त्रीने भारतात होमरुलची चळवळ सुरु करून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले. याच बरोबर सर्वांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, स्त्रीयांना पुरुषाबरोबर हक्क मिळाले पाहिजेत, स्त्रीयांना मतदानाच्या हक्कासंदर्भात व भारताचे भविष्य स्त्रीयांच्या हातात असल्याची जाणिव करून दिली. स्वातंत्र्य लढयातील सत्याग्रहींना जीवनावश्यक वस्तू पुरवण्याचे काम लाहोरची लोढाराणी झुत्शी यांनी केले. लोढाराणीची कन्या मनमोहिनी झुत्शी हिने भगतसिंगाच्या फाशीविरुद्ध जोरदार निदर्शने केली. अवन्तिकाबाई गोखले यांनी चंपारण्य सत्याग्रह व सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत महात्मा गांधीबरोबर कार्य केले. गुजरातमधील हंसा मेहता यांनी सायमन कमिशनला विरोध केला. सरोजिनी नायडू स्वातंत्र्य अंदोलनात भाग घेतला त्यांच्या नेतृत्वात अखिल भारतीय प्रतिनिधीक स्त्रीयांचे शिष्टमंडळ सरमॉटेग्युना भेटले व स्त्रीयांना समानतेची वागणूक मिळावी अशी मागणी केली. 1933 मध्ये हिंदी स्त्रियांचे प्रतिनिधी

म्हणून गोलमेज परिषदेत भाग घेतला होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अँनी बेझंट, मार्गरेट कझिन्स, हिराबाई टाटा व इतर स्त्रीयांनी स्त्रीयांमध्ये राजकीय जाणिव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत बनारस विद्यापीठाची विद्यार्थीनी अमलप्रभा दास हीने अस्पृश्यांच्या उध्दाराचे कार्य केले.

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात काही मुस्लीम व विदेशी महिलांनीही महत्वाचे कार्य केले होते. खिलाफत चळवळीत अमनबानू बेगम, हिंदू मुस्लीम ऐक्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या कु. रेहाना तय्यबजी व बिबी अमुतुसालम, स्त्री मताधिकारासाठी काम करणाऱ्या मार्गरेट कुझिन्स, बंगालची नीली सेन गुप्ता यांचा स्वातंत्र्य लढयातील सहभाग तसेच मिराबेन ऊर्फ मेडेलाईन स्लेड या स्त्रियांनी सत्याग्रहात सहभाग घेतला व कारावासही भोगला. कारण गांधीजींच्या स्वातंत्र्य लढयातील आंदोलनात देशातील व परदेशातील तसेच सर्व धर्मातील अनेक स्त्रीयांनी स्वयंस्फूर्तीने सहभाग घेतला होता.

1930 च्या मिठाच्या सत्याग्रहात श्रीमती कस्तुरबा गांधी यांनी भाग घेतला. गांधीजींच्या आंदोलनात कस्तुरबांनी आपले सर्वस्व अर्पण केले. देशबंधूची पत्नी बसंती देवी, महिलांचे प्रभावी नेतृत्व करणारी उर्मिला देवी, पंजाबची सावित्रीबाई मदन, लाला लजपतराय यांची पत्नी राधादेवी, कृष्णकुमारी सरदेसाई, दादाभाई नौरोजी यांची नात पेरीन कॅप्टन व बच्चूबाई वागळे अशा स्त्रियांनी स्वातंत्र्य अंदोलनात भाग घेतल्या. मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी आवेशपूर्ण भाषण करणारी कमलादेवी चटोपाध्याय चले जाव आंदोलनात भाग घेणाऱ्या अरुणा असफअली, सुचेता कृपलानी, उषा मेहता अशा अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्य अंदोलनात सत्याग्रहींना सहकार्य केले आहे. भारतातील 10 लाख स्त्रियांना 1919 या मॉटेग्यु चेम्सफर्ड कायद्यानुसार मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. कायदेमंडळात स्त्रियांना 1921 पर्यंत प्रतिनिधित्व नव्हते. मथ्यूलक्ष्मी रेड्डी यांना 1932 मध्ये मद्रासच्या कायदेमंडळात प्रथम प्रतिनिधित्व मिळाले त्याच बरोबर कमलादेवी चटोपाध्याय, राधाबाई सुब्बाराव, रेणुका रॉय, अम्मू स्वामीनाथन इत्यादी महिलांनाही प्रतिनिधित्व मिळाले. 1937 च्या निवडणुकीत 42 स्त्रीया निवडून आल्या. वरिष्ठ सभागृहात 5 स्त्रीयांना घेण्यात आले. 1946 ला भारतीय राज्यघटना तयार करण्यासाठी घटना समिती निर्माण करण्यात आली. यामध्ये सरोजिनी नायडू, दुर्गा देशमुख, रेणुका रे आणि हंसा मेहता यांना घेण्यात आले. या समितीसाठी या स्त्रियांनी विशेष असे उल्लेखनिय कार्य केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 14, 15, 16 नुसार स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने अधिकार प्राप्त झाले असले

तरी प्रत्यक्षात मात्र त्यांचा सहभाग फार कमी प्रमाणात असताना दिसतो. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांनी ज्या जोमाने सहभाग घेतला होता त्याच जोमाने स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणात पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात सहभाग घेतलेला दिसत नाही. बलवंतराय मेहता समिती व अशोक मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार स्त्रियांना स्थानिक राजकारणात सहभागी करून घेण्यात आले. वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायतीमध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधीत्व देण्यात आले. 73व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे स्त्रियांना 33% राखीव जागा मिळाल्या. या आरक्षणामुळे 10 लाखापेक्षा जास्त स्त्रीया आज सार्वजनिक जीवनात कार्यरत आहेत असे मार्गरेट अल्वा व तेलगू देशमच्या रेणुका चौधरी यांनी म्हटले आहे. भविष्यकाळाचा विचार केला तर लिंग समानतेचा उद्देश यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या या राजकीय सहभागाचा परिणाम महत्वपूर्ण ठरणारा आहे.

संदर्भग्रंथ -

- 1) K.K. Choudhari — Maharashtra & Indian Freedom Struggle.
- 2) www.byjusexamprep.com
- 3) गावणकर रोहिणी — भारतीय महिला व स्वातंत्र्याचा लढा 1857 ते 1947
- 4) प्रधान ग.प्र. — भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांचे महान कार्य
- 5) लिमये अनुसया — स्त्रिया आणि राजकारण, 'भारतीय स्त्री'
- 6) भंडारी सुचिता — असामान्य कस्तुरबा, 'लोकप्रभा'
- 7) चटोपाध्याय कमलादेवी — भारतीय स्त्रीजीवन
- 8) ओतूरकर राजाराम विनायक — ऐतिहासिक काळातील स्त्री
- 9) भागवत कमला, गाडगीळ मालती — भारतीय स्त्री चळवळीची वाटचाल (स्वातंत्र्यपूर्व काळ)

भारतीय स्त्री: शैक्षणिक वाटचाल

प्रा. डॉ. नंदा पंढरीनाथ कंधारे

कै. न्हानाभाऊ म. तु. पाटील

कला महाविद्यालय मारवड

ता. अमळनेर जि. जळगांव

मो. नं. 9960409674

Email-prof.nandakandhare11@gmail.com

भा

रतात पूर्वीपासून स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जात

होती. स्वत्व, स्वाभिमान, आत्मसन्मान या गोष्टी तिच्या आयुष्यात नव्हत्या भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांचे जीवन मानसिक व बौद्धिक विकास कुठल्याच प्रकारचा होत नव्हता याचे कारण म्हणजे ती शिक्षणापासून ज्ञानापासून कोसो दूर होती.

वस्तुतः स्त्री सबल आहे, सक्षम आहे. ती अबला किंवा दुबळी नाही. परंतु भारतातील अनेक अशा धार्मिक कर्मकांड, प्रथा परंपरा यामुळे हजारो वर्षांच्या वाटचालीत तिला परावलंबी, दुबळी, कुणाची तरी अनिश्चित बनविली गेली आहे. तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवल्यामुळे ती परावलंबी झालेली होती. स्वातंत्र्य समतेच्या हक्कापासून वंचित ठेवल्यामुळे स्त्रियांना गुलामाचे जीवन जगावे लागले.

स्त्रियांची अनिष्ट रूढी, प्रथा-परंपरेतून सुटका करून प्रगती व उन्नती करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण हा होय. शिक्षण हे सामाजिक पुनर्रचनेचे सर्वांगीण विकासाचे एक अतिशय प्रभावी साधन आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देश विकासातील स्त्री शक्तीचे योगदान लक्षात घेऊन स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविण्यास सुरुवात झाली. भारतात 1948 मध्ये विद्यापीठ आयोगात म्हणजे स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्याच शैक्षणिक आयोगात प्रथमच स्त्री शिक्षणाचा विचार केला आहे. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. आज बहुतांश स्त्रीया शिक्षण घेत आहेत. उच्च पदावर देखील विराजमान होत आहेत.

संशोधनाचा उद्देश -

- 1) भारतातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक वाटचालीचे अध्ययन करणे.

- 2) प्राचीन काळातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक वाटचालीचे अध्ययन करणे.

- 3) ब्रिटिश काळातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक वाटचालीचे अध्ययन करणे.

- 4) स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक वाटचालीचे अध्ययन करणे

गृहीतकृत्ये -

- 1) भारतात वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचे अधिकार होते
- 2) स्मृतीकाळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे अधिकार काढून घेतले होते.
- 3) ब्रिटिश काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळायला सुरुवात झाली.
- 4) स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला गेला.

संशोधनाचे महत्त्व -

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश 'भारतीय स्त्री शैक्षणिक वाटचाल' याचे अध्ययन करणे आहे हा वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता परंतु उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचा शिक्षण घेण्याचा अधिकार काढून घेतला गेला. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांची स्थिती अधिक घसरली. ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर भारताचा सामाजिक सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात तर स्त्री शिक्षणाची मोठी क्रांती झाली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना सर्व अधिकार बहाल केले. सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यामुळे भारतात पूर्वीपेक्षा आज स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात वैदिक काळापासून आजपर्यंत स्त्री शिक्षणाची वाटचाल कशी राहिली, याचे अध्ययन केले आहे. याचा उपयोग विद्यार्थी, सर्वसामान्य अभ्यासक समाजातील स्त्री-पुरुष यांना होऊ शकेल, म्हणून हा विषय महत्त्वाचा आहे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य सामग्रीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यात प्रकाशित, अप्रकाशित, ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके मासिके इत्यादी दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

स्त्री शिक्षणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी -

वैदिक काळ -

भारतात वैदिक काळात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. स्त्रियांना उपनयनाचा अधिकार होता. उपनयनानंतर त्यांच्या अध्ययनास सुरुवात होई. वैदिक काळात मुलींना मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण मिळत असे. त्या काळात विद्यार्थिनींचे दोन प्रकार होते. ब्रह्मवादिनी व सुद्योद्वाहा असे विद्यार्थिनींचे दोन प्रकार होते. ब्रह्मवादिनी मुली आजन्म ब्रह्मचर्य पाळून वेदविद्येचा व ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करत असत. ब्रह्मवादिनी पुरुषाप्रमाणे अध्यापनाचे कार्य करत असे. त्यांना उपाध्याया किंवा आचार्य अशी संज्ञा होती.

सद्योद्वाहा मुली सोळाव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेत होत्या. सोळा वर्षांनंतर त्यांचा विवाह होत असे. गृहस्थाला पत्नीपासून यज्ञाचा अधिकार नव्हता. यज्ञात पत्नीच्या फार मोठा वाटा होता. यज्ञातील तांदूळ कुटणे, विटा रचणे इत्यादी कामे स्त्रियांना करावी लागत होती. पती जर परगावी गेला असेल तर पत्नीला यज्ञ करण्याची परवानगी होती.

वैदिक काळात सुरू असलेली स्त्री शिक्षणाची परंपरा रामायण महाभारत काळात टिकून होती. सूत्रकाळापर्यंत स्त्रियांची ही स्थिती होती मात्र त्यानंतर म्हणजे उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावला आणि पुरुष वर्गाला जास्त महत्त्व प्राप्त झाले यज्ञ कर्माचे वेद पठण करण्याचा अधिकार काढून घेतले गेले.

स्मृतिकाळ -

स्मृतिकाळ हा स्त्रियांच्या दृष्टीने अंधार युग होते. या काळात स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादले गेले होते. स्मृती काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे अधिकार काढून गेले. परंतु राज घराण्यातील मुली सरदार सरंजामदारांच्या मुली होत्या त्यांना शिक्षण मिळत होते.

गुप्त काळात (सुमारे 300 ते 550) या काळात उच्चभ्रू समाजातील मुलींना चित्रकला, संगीत, नृत्य, संभाषण कलांचे शिक्षण दरबारात दिले जाई.

मध्ययुगीन काळ -

मध्ययुगीन काळात मुगलांच्या आक्रमणामुळे स्त्रियांची स्थिती आणखी घसरली. त्या काळात पडदा पद्धती बालविवाह पद्धत, जरठ कुमारी विवाह, सती प्रथा तसेच रुढी, प्रथा परंपरांचा पडदा वाढला यामुळे स्त्री शिक्षणाची पिछेहाट झाली. या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयी विशेष प्रयत्न झाले नाहीत.

मध्ययुगीन काळात बाबर बादशहाची कन्या गुलबदन बेगम हिने 'हुमायून नामा' ग्रंथ लिहिला. तो एक ऐतिहासिक दस्तावेज ठरला. शहाजहानची मुलगी जंहाआरा हिने तत्कालीन मुस्लिम साधूंची माहिती 'अल अर्वाह' या शिर्षकाने संग्रहित केले. तर औरंगजेबाची मुलगी झिबून्नीसा हिने 'मुखफी' या नावाने उर्दू कविता केल्या. या शाही घराण्यातील काही उच्चभ्रू स्त्रिया सोडल्या तर या काळात स्त्रिया शिक्षणापासून वंचितच राहिल्या.

मध्ययुगीन काळात राजपूत राण्यांनी उत्तम प्रकारे प्रशासन करून मुस्लिम शत्रूबरोबर लढाया केल्या. त्यापैकी कुमारदेवी (मेवाड), कर्णावती (चित्तोड) तसेच जवा हिराबाई यांनी लष्करी प्रशिक्षण घेतले होते. इतिहासामध्ये राजपूत स्त्रियांनी युद्ध कलेचे शिक्षण घेतल्याचे पुरावे आहेत. मराठ्यांच्या राजघराण्यांतील स्त्रियांनीही युद्धकला आणि राज्यकारभाराचे शिक्षण घेतले होते. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, कोल्हापूरच्या महाराणी ताराबाई, इंदूरच्या अहिल्याबाई होळकर यांची उदाहरणे आहेत.

राज घराण्यातील स्त्रियांना मानाचे स्थान होते परंतु सर्वसामान्य स्त्रियांचे सर्व अधिकार काढून घेतले होते. त्यांना शिक्षण घेण्याचाही अधिकार नव्हता.

ब्रिटिश काळ -

ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर भारताच्या पारंपरिक व्यवस्थेला तडे जाऊ लागले. पाश्चात्य संस्कृती, पाश्चात्य शिक्षण, विज्ञानवादी दृष्टिकोन या प्रभावामुळे भारतीय स्त्रियांच्या दर्जामध्ये बदल दिसू लागले पाश्चात्य शिक्षणामुळे भारतात सामाजिक सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली ब्रिटिश सरकारने स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक कायदे केले आणि स्त्री पुरुष समानता समाजात कशी आणता येईल. यासाठी प्रयत्न केले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न

केले. त्यासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या यामुळे स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले.

ब्रिटिश काळात मुलींसाठी पहिली बोर्डिंग स्कूल 1821 मध्ये तिरुनेलवेली येथे सुरू झाली. 1840 पर्यंत स्कॉटिश चर्च सोसायटीने 200 हिंदू मुलींच्या संख्येसह शाळा बांधल्या. 1954 मध्ये ईस्ट इंडियन कंपनीच्या कार्यक्रम वूड्स डिस्पॅच द्वारे महिलांच्या रोजगाराला आणि शिक्षणाला मान्यता मिळाली. त्यानंतर हळूहळू स्त्री शिक्षण प्रगती झाली.

भारतात राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर या भारतीय समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार केला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाई फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यात मुलींसाठी शाळा सुरू केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नांनी स्त्रियांना शिक्षण मिळू लागले. पंडित मदन मोहन तरकालंकर, राम गोपाल घोष, राजा दक्षिणरंजन मुखर्जी यासारख्या समाजसुधारकांच्या सहभागाने त्यांनी 1849 मध्ये कोलकत्ता येथे मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन केली. 1879 मध्ये कोलकत्ता विद्यापीठाची सलग्न असलेल्या बेतून कॉलेजची स्थापना झाली.

अशाप्रकारे ब्रिटिश काळात भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अथक प्रयत्न झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळ -

19 व्या शतकात स्वतंत्र भारतातील स्त्री शिक्षणात मोठी क्रांती झाली. पूर्वी फक्त शहरी भागापुरते मर्यादित शिक्षण होते आता ग्रामीण भाग व आदिवासी भागापर्यंत ते विस्तारले आहे स्वातंत्र्य काळात कोठारी कमिशनने स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देऊन मोठी कामगिरी बजावली आहे. स्त्रियांना शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रात समान संधी आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांचा भारताने स्वीकार केल्यामुळे भारताने स्त्री शिक्षणाबाबत विशेष उपाययोजना करण्यास सुरुवात केली. स्वतंत्र भारताचे राज्यघटना अस्तित्वात येईपर्यंत स्त्री पुरुष समानता नव्हती राज्यघटनेने स्त्री पुरुष समानतेला प्राधान्य दिले. कलम 15 नुसार लिंगभेदाच्या आधारावर कोणतेही प्रकारची विषमता ही बेकायदेशीर ठरविण्यात आली.

स्वातंत्र्य भारताचे तत्कालीन राष्ट्रपती सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी स्त्री शिक्षणाच्या पुरस्कार केला. शैक्षणिक आयोगाने 1947 मध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणा केल्या व

त्यात स्त्री शिक्षणास प्राधान्य दिले. स्त्री शिक्षण विकास कार्यक्रमांतर्गत शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, मोफत गणवेश, मोफत क्रमिक पुस्तके, उपस्थितीसंबंधी शिष्यवृत्ती अशा महत्वाच्या शिफारशी अंमलात आणल्या गेल्या. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व आता सर्वसामान्य झाले आहे. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हावा म्हणून केंद्रशासन, राज्यशासन सर्व स्तरावर प्रयत्न करत आहे. सर्व शिक्षा अभियान योजनेला अनुसरून 2002 व 2009 मध्ये घटना दुरुस्तीने सहा ते 14 वर्ष वयाच्या सर्व मुला मुलींच्या व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा संमत झाला आहे. केंद्र शासनाने तत्पूर्वी दुर्गम भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी नॅशनल प्रोग्राम फॉर एज्युकेशन ऑफ गर्ल्स एलिमेंट्री लेवल हा कार्यक्रम सुरू केला असून मुलींनी प्राथमिक शाळा सोडून जाऊ नये असे प्रयत्न या योजनेद्वारे केले जातात. शैक्षणिक दृष्ट्या दुर्गम मागास भागात असलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमधील मुलींसाठी वस्तीगृह बांधण्याची योजना 2009 ते 2010 मध्ये कृतीत आली आहे. केंद्र शासनाने कस्तुरबा गांधी योजना सुरू केली असून शैक्षणिक दृष्ट्या मागास भागात मुलींसाठी निवासी शाळा सुरू केल्या. त्यात मुली शिक्षण घेत आहेत. महाराष्ट्र राज्याने 'सावित्रीबाई फुले दत्तक योजनेची' अभिनव कल्पना महाराष्ट्रात कार्यवाहीत आणली आहे. त्यामुळे बारावीपर्यंतच्या मुलींना मोफत शिक्षण मिळत आहे हे कार्य महाराष्ट्र राज्याने प्रथम केलेले आहे.

निष्कर्ष -

- 1) स्त्रियांचा मानसिक, बौद्धिक विकास होत नव्हता याचे कारण म्हणजे ती शिक्षणापासून कोसो दूर होती
- 2) स्वातंत्र्य, समतेच्या हक्कापासून वंचित ठेवल्यामुळे स्त्रियांना गुलामाचे जीवन जगावे लागले.
- 3) स्त्रियांची उन्नती, प्रगती करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण आहे.
- 4) भारतात वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचे अधिकार होते.
- 5) उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचे शिक्षणाचे अधिकार काढून घेतले.
- 6) स्मृती काळात स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादले गेले होते. शिक्षणाचे अधिकार स्त्रियांचे ही काढून घेतले होते.

- 7) मध्ययुगीन काळात मुघलांच्या आक्रमणामुळे स्त्रियांचा दर्जा घसरला पडदा पद्धती बालविवाह, सतीप्रथा सारख्या समस्या निर्माण झाल्या.
- 8) मध्ययुगीन काळात स्त्री शिक्षणाविषयी विशेष प्रयत्न झाले नाहीत. या काळात स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्या.
- 9) पाश्चात्य संस्कृती, पाश्चात्य शिक्षण, विज्ञानवादी दृष्टिकोन यांच्या प्रभावामुळे ब्रिटिश काळात भारतीय स्त्रियांचा दर्जा बदल होऊ लागले.
- 10) ब्रिटिश यांनी स्त्रियांच्या, संदर्भात अनेक कायदे केले. शिक्षणासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या यामुळे स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले.
- 11) स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वातंत्र्य समता या तत्वांचा भारताने स्वीकार करून स्त्री शिक्षणाबाबत विशेष उपाययोजना करण्यास सुरुवात केली.
- 12) आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले आहे.

शिफारशी -

- 1) शिक्षण हे सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे स्त्रियांना शिक्षण मिळाले तर तिच्या सर्वांगीण विकास होईल त्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे.
- 2) भारतात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे तरीही पुरुषांच्या तुलनेने ते प्रमाण कमी आहे स्त्री शिक्षणातील प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे.
- 3) ग्रामीण भागातील मुली या शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यामागे अनेक कारणे आहेत शाळा किंवा महाविद्यालयाची सोय नसणे. बालविवाह प्रथा हुंडा प्रथा यामुळेच ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षणातील प्रमाण कमी आहे. त्या प्रथा बंद केल्या तर मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण वाढेल.
- 4) आदिवासी दुर्गम भागातील मुली तर शिक्षणापासून कोसो दूर आहेत. आदिवासी भागात शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळेही मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण कमी आहे. तसेच त्यांची आर्थिक परिस्थिती निम्न, दळणवळण सुविधांचा अभाव, विकासापासून वंचित, जात पडताळणीच्या प्रश्न इत्यादी अनेक कारणे आहेत. त्यासाठी आदिवासी भागातील

लोकांना सर्व सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

- 5) भारतातील जी पारंपारिक मानसिकता होती की, स्त्रियांना स्वतंत्र्य देऊ नये तिच्यात निर्णय क्षमता व वैचारिक क्षमता नाही ती कधीही स्वावलंबी बनू शकत नाही हे पारंपारिक विचारांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.
- 6) पूर्वीपासून स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवून पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा नाकारला होता. तर आधुनिक काळात पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा देऊन सर्व स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.
- 7) समाजातील लिंग भेदभाव विषमता कमी करून मुलींनाही शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
- 8) स्त्री शिक्षणाविषयी जनजागृती ग्रामीण भागात, आदिवासी भागात, झोपडपट्टीत, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबात करणे गरजेचे आहे.
- 9) शाळा महाविद्यालयांमध्ये मुलींना सुरक्षितता प्रदान करणे आवश्यक आहे.
- 10) स्त्री शिक्षणाचा वेगाने प्रसार होण्यासाठी जनमत जागृती अत्यंत आवश्यक आहे कारण स्त्री शिक्षण विषय कोणतेही उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी जनतेचे सहकार्य असणे आवश्यक आहे.
- 11) स्त्रियांना शिक्षणाचे अधिकार केवळ राज्यघटनेत देऊन पुरेसे नाही तर समाजातील प्रत्येक घटकांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे आहे व प्रेरणा दिली पाहिजे.

सारांश -

आधुनिक काळात स्त्रियांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली झाल्यामुळे आज सर्व समाजातील स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणारा गरीब असणारा शेती किंवा मजुरी करणारा पिताही आपल्या मुलीला शिक्षण देत असताना दिसत आहे. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण निश्चितच वाढले आहे.

समाजात आज स्वावलंबी बनायचे असेल स्वाभिमान मिळवायचा असेल तर शिक्षण महत्वाचे आहे हे सर्वांना कळाले आहे.

सध्याच्या काळात शिक्षण क्षेत्रात अनेक मुली यशस्वी होत आहेत शिक्षण घेतलेली स्त्री पारंपरिक विचार सोडून देऊन, आधुनिक विचारांचा स्वीकार करत आहे. आज स्त्रियांमध्ये पारंपरिक दृष्टिकोन राहिलेला नाही तर विज्ञानवादी दृष्टिकोन निर्माण झालेला आहे हे केवळ शिक्षणामुळेच शक्य झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

- 1) मैत्रेय कृष्णराज, 'स्त्रीया आणि विकास, भारतातील अनुभव' सुबदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे, 1988.
- 2) साने गीता, 'भारतीय स्त्री जीवन' मौज प्रकाशन, मुंबई, 1986
- 3) श्रीवास्तव डी. एस., 'भारत मे शिक्षा का विकास,' साहित्य प्रकाशन, आग्रा, 2003
- 4) पांढरीवाडे विजय, 'विचार बदला: जग बदलेल' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 2012
- 5) भोसले रमा, 'शिक्षणातील बदलते विचार प्रवाह', फडके पब्लिकेशन, कोल्हापूर, 2009.

सरोजनी बाबर यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील साहित्यिक कार्य

डॉ.रमाकांत गजलवार

मराठी विभाग

कै.शंकरराव गुट्टे वरिष्ठ महाविद्यालय, धर्मापुरी

ता. परळी (वै.) जि. बीड

Email. gajalkant7@gmail.com

प्रस्तावना :—

मराठी लोकसाहित्याच्या संकलक म्हणून सरोजनी बाबर यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते जाणीवपूर्वक डोळसपणे प्रांजळपणे तळमळीने केलेल्या लोकसाहित्य संक्रमणामुळे सरोजनी बाबर यांचे लोकसाहित्यात महत्त्वाचे योगदान आहे याचबरोबर कथा कादंबरी कविता ललित निबंध इत्यादी विविध वाङ्मयातून त्यांनी विपुल लेखन केले आहे लोक साहित्याची आवड भारतीय संस्कृती विषयी जिज्ञाळा समाजचिंतन लाघवी भाषा सहज सुंदर भाषा असली जीवनविषयक आस्था नैतिक मूल्याची चाळ यामुळे मराठी लोकसाहित्य व साहित्य विश्वात सरोजनी बाबर यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे

सरोजनी बाबर ह्या लोकसाहित्याच्या संकलक आहेतच एक लेखिका म्हणूनही मराठी रसिक वाचकांना त्या परिचित आहेत स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकप्रतिनिधी या भूमिकेतून महाराष्ट्रीयन जनतेला त्या परिचित आहेत संसदेमध्ये विधानसभेमध्ये वेळोवेळी त्यांनी केलेली भाषणे अत्यंत प्रभावी ठरलेली आहेत एक महिला प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी सामाजिक कार्याचा वसा घेतला होता त्यातून साहित्य निर्मितीवर चांगला परिणाम झाल्याचे आपल्याला दिसून येते

• सरोजनी बाबर यांचा व्यक्ती परिचय :—

सरोजनी बाबर ह्या सुप्रसिद्ध समाजसेवक शिक्षण तज्ञ व लेखक श्री कृष्णराव बाबर यांचे पहिले आपत्य होय यांचा जन्म 7 जानेवारी 1920 सांगली जिल्ह्यातील वाळवे तालुक्यातील बागणी या गावी झाला बागणी हे गाव साधारणता चार-पाच हजार लोक वस्तीची आहे या गावचा भाग बागायती व फळांच्या बागा असल्यामुळे गावाला बागणी हे नाव रूढ झाले सरोजनी बाबर ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या घरात जन्माला आल्या असल्या तरी त्यांचे वडील कृष्णराव भाऊराव बाबर हे शिक्षक होते त्यामुळे त्यांच्या घरातील लोक हे बऱ्याच प्रमाणात सुशिक्षित होते मात्र घरातील वातावरण ग्रामीण कुटुंबाचे त्यामुळे घरातील वळणावर ग्रामीण अत्त्वाचा ठसा होता त्यांच्या मातोश्री जुन्या मतांच्या असल्या तरीही पुरोगामी विचारसरणीच्या होत्या

त्यांचे वडील शिक्षक समाजसेवक तसेच कट्टर ब्राह्मण विरोधी होते ब्राह्मण ब्राह्मणेत्तर यांच्या अनेक वाद विवादात ते भाग घेत असत त्यांच्या या शेतकरी कुटुंबात वडीलाखेरीस कोणी जास्त शिकले नसले तरी त्यांचे विचार उच्च साधे आणि आधुनिकता आणि रूढी परंपरा यांची सांगड घालणारे होते पैशाचा नाहक खर्च न करता घरातील सर्व शुभ कार्य अगदी साध्या पद्धतीने पार पाडली जात होती धनाच्या मोह झाला ते कधी रमले नाहीत साधी राहणे व उच्च विचारसरणी अंगी मनी बाळगणाऱ्या त्यांच्या वडिलांनी पूजाअर्चा यामध्ये वेळ घालवला नाही अशा या साध्या भोळ्या मराठमोळ्या घराण्यात बाबर यांच्या मनाची जडणघडण ही साधी राहणे व उच्च विचारांच्या आधारे झाली आहे हा संस्काराचा व विचारांचा वारसा नकळत त्यांच्या जीवनशैलीवर घडला आहे

त्या 96 कुळी खानदानी मराठी कुटुंबातील असल्यामुळे मुलींनी घराबाहेर असू नये मुलीने हे करू नये मुलींना ते शोभत नाही अशा बंधनाचे मुलींना काटेकोरपणे पालन करणे असा त्यांचा दंडक होता पण या गोष्टी शिक्षणाच्या आड आल्या नाहीत तसेच त्यांचा लहानपणाचा बराचसा काळ त्यांच्या आजोळी आजोबा आजी मामा मामी यांच्या सानिध्यात जास्त गेल्यामुळे त्यांचे लाड कोड कौतुकही भरपूर झाले पण हे लाड मात्र लेणी नेसणे खाणे पिणे या पुरतेच मर्यादित होते. लहान मुलांचा हात कामात कसा सरावला पाहिजे अशी आजोळ घरची संस्कृती म्हणून कुठल्या बरोबर राख कैवारी करणे घर जाणणे सोपा सारवणे स्वयंपाक घरात चुलीला पोतीरा करणे वेळप्रसंगी भांडी धुणे रांजण धुणे लहान लहान भाकरी करणे जात्यावर दळण करताना मामीला आजीला हात देणे सळा रांगोळी करणे वासुदेवाला भिक्षा इत्यादी अनेक कामे इतर भावना बरोबर त्या करीत असत त्यामुळे कामाची सवय अंगवळणी पडून कुणी काही काम सांगितले तर ते न कुरकुरता करून मोकळ व्हावं हा चांगला गुण त्यांच्या अंगी बांधला गेला होता बैलगाडीतून शेतात गेल्यावर मोठे वरील कितीतरी गाणी त्यांच्या कानावर पडत असत शेतात नांगरणी पेरणी ही त्या

बालपणी हसत खेळत करीत असत लहान मामानं तुपभात खायला व पोहायला शिकवले तर फेसाळलेल्या धारूष्ण दूधही त्यांना प्यायला मिळत असे अशा पालन पोषणात त्यांचं वाढलेलं बालमन जण सुंदर सुंदर कल्पनाच आणि सदविवाहाचं तेलतूप घालीत सारे दिवे पाजावेत त्या जळत्या वाचिगत आपण देह झिजून दुसऱ्याला समाधान देत आयुष्य वेचावे या दिव्याच्या ज्योतिंगत कुणाला नजरेत खूप नये अंगात टाकत आहे तोपर्यंत कर्तुत्वाला उजाळा देत राहावे अशा प्रकारे त्यांच्या बालमनावर संस्कार झाले

• शिक्षण :-

सरोजनी बाबर यांच्या शिक्षणाची सुरुवात इस्लामपूर मधून झाली त्यांची शालेय शिक्षण इस्लामपूर सातारा व अहमदनगर येथे झाले एम ए 1947 आली पुणे येथेच झाले पीएचडीची पदवी 21 ऑगस्ट 1951 आली मुंबई विद्यापीठाचे के नाव वाटवे यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाली बीए नंतर त्याने सहा महिने शिवाजी हायस्कूल पुणे येथे नोकरीही केली केवळ स्वावलंबन म्हणून त्यांनी सहा महिने शिक्षिकेची नोकरी केली पण तेथेही त्यांचे मन रमले नाही

• लेखनाची सुरुवात :-

महाविद्यालयात असल्यापासून त्यांच्या लेखनाला सुरुवात झाली पेन फ्रेंडशिप ही कथा त्यांची खूप नावाजलेली होती परंतु पोक्तपणा आल्याशिवाय शिक्षण पूर्ण झाल्याशिवाय ललित साहित्याकडे वळायचे नाही हा गुरूचा काटेकोर कटाक्ष होता सरोजनी बाबर ह्या लोकगीतांच्या मेळात वाढल्या लोककथांच्या उखाण्याच्या सहवासात रमलेल्या आजी व आजी जात्यावरील गीते म्हणत तर आजोबा भाऊराव बाबर लोक कथा सांगत असत त्यांची आजी तर शीघ्र काव्यरचना करीत व चटकन जात्यावर म्हणून दाखवीत असे घरातील वातावरण असल्यामुळे लोक साहित्याकडून त्या जास्त आकृष्ट झाल्या

• सरोजनी बाबर यांना मिळालेले पुरस्कार :-

सरोजनी बाबर यांनी साहित्यिक व सामाजिक क्षेत्रात गुण संपन्नते मधून अनेक विशेष सन्मान प्राप्त केले आहेत त्यांना

- 1) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी तर्फे डी एस सी ही पदवी 5 फेब्रुवारी 1992 रोजी मिळाली
- 2) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ तर्फे गौरव वृत्ती प्रदान झाली
- 3) 23 ऑक्टोबर 1947 रोजी पुणे महानगरपालिकेतर्फे पट्टे बापूराव पुरस्कार मिळाला

याचबरोबर त्यांच्या कार्याचा आढावा घेऊन खूप काही पुरस्कार त्यांना प्रदान करण्यात आले आहेत.

• सरोजनी बाबर यांची साहित्य संपदा

• कादंबऱ्या :- १) अजिता २) आठवतय तेवढं सांगते ३) कमळाचं जाळं ४) हिरवा चुडा

• कथा संग्रह :- आमची गाणी, काळी मखमल, कुलाचार, खिरापत, खुणेची पाने, गुलाब कळी, ग्राम लक्ष्मी, चंद्राची भारजा, चिंचेची पत्रावळी, झालं गेलं सांगते, डोंगरची मैना, देवदर्शन, धरित्रीच्या लेकी, नवलाख तारांगण, नवलाखी हार, नव्याची पुनव, निरशा दुधाची घागर, निळे डोळे, पाटपाणी, भांगा तुरा, भिंगरी, भूक लाडू, तहान लाडू, मंगल अक्षता, महिला मंडळ, मानवी प्रवास, माहेरचा चंद्र, मी माझ्या घरची, मुक्तांगण, यशोधरा, राधाई, राही रुक्मिणी, रुखवत, सुशोभन, स्वारी सुखात आहे.

• काव्यसंग्रह :- चाफेकळी, झोळणा

या ठिकाणी काही मोजक्याच साहित्यकृतीचा उल्लेख केलेला आहे वेगवेगळ्या विषयावर त्यांचे विपुल प्रमाणात लेखन असून शब्द मर्यादे अभावी या ठिकाणी त्याची दखल घेणे कठीण आहे.

• सरोजनी बाबर यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील साहित्यिक योगदान :-

सरोजनी बाबर ह्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील एक आघाडीच्या लेखिका म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत लोकसाहित्य विषयक कार्य त्यांचे कादंबरी कथा व काव्य लेखन विपुल प्रमाणामध्ये आपल्याला पाहायला मिळते तसेच ललित निबंध बाल वाङ्मय प्रबंध लेखन सरस्वती बाबर यांनी पूर्ण केले आहे माझ्या खुणा माझ्या मला या आत्मचरित्रामध्ये बाबर यांनी संपूर्ण जीवनावर भाष्य करतात राजकारण आणि समाजकारणामध्ये त्यांचा तो उभारीचा कालखंड होता त्यातील जीवनानुभव या आत्मकथनातून त्या मांडतात

राजकारण आणि समाजकारणात वावरत असताना काही मोजकेच घटना प्रसंग जे की स्वतःच्या आयुष्याला वेगळी कलाटणी देऊन गेले त्यात नवीन काही शिकायला मिळाले थोडा मोठ्यांचा सहवास या विषयाची आठवणी आणि त्या त्या घटना प्रसंगात त्यांनी घेतलेली भूमिका या विषयाचे कथन त्याने आत्मकथनात चित्रित केले आहे त्यांना विद्यार्थी दशेतील मित्र-मैत्रिणीच्या गोतावळ्याबरोबर वसंत बापट शांता शेळके प्रण जोशी असाही मित्रपरिवार होता त्यांच्या सहवासात यांचे व्यक्तिमत्व संपन्न झाले

एके ठिकाणी त्या लिहितात 'आमच्या घरी खरा थरार उभा व्हायचा तो भाऊरावांना आल्यावर थोरले विखे पाटील आल्यावर स्वातंत्र्य सेनानी नाना पाटील आल्यावर विठ्ठल रामजी शिंदे आल्यावर अण्णासाहेब कर्वे आल्यावर धनंजय राव गाडगीळ आल्यावर ही फार मोठी माणसं सर्वार्थातली झीज शोषित दुसऱ्याचं भलं करणारी माणसं स्वार्थ जणू त्यांना ठाऊकच नाही' 'माझ्या खुणा माझ्या मला' पृ.126

‘माझ्या खुणा माझ्या मला’ मध्ये राजकारण समाजकारणाबरोबरच लेखक म्हणून झालेल्या जडणघडणीचा आलेखही बाबराने मानला आहे आपल्या लेखनातील वेगळेपणाचे भान त्यांना लवकर आले स्वतःचा असा एक पिंड धर्म त्याने ओळखला

बाबरांचा पिंड हा गावशिव, गणगोत, शेतीभाती, घरदार असा सातारी वळणाचा होता खानदान कोल्हापुरी आणि वळण सातारी यामुळे साधी राहणे याविषयी त्या मत नोंदवतात ‘एक तर आमची राहणी साधी एका अंगावर एका दांडीवर एका खुंटीवर असले की आम्हाला बस व्हायचं फार फार ठेवले म्हणून एखाद दुसरं पेटीतला असायचं बाकी काही नाही का हे पाहिजेलेच ते पाहिजेलेचा हव्यासही नाही त्यामुळे आमचं सामान समान आटोपशीर असायचं म्हणताना बदलू व्हायला अवकाश की बघता बघता बांधा बांध व्हायची आणि आम्ही बदलीच्या गावच्या वाटेला लगेच लागायचं’ अशा साधेपणाच्या वातावरणातून आलेल्या बाबर अविस्मरणीय अनुभव सुद्धा साधेपणाने कथन करताना दिसतात राजकारण धुरंधर वसंतदादा पाटील यशवंतराव चव्हाण यांचे बाबरांशी घरगुती संबंध होते याविषयी बाबर सहज लिहून जातात वसंत दादा पल्ले आमच्या अण्णांचे आते भाऊ यशवंतराव गणगोतले त्यांच्या विद्यार्थी दशे पासून घरी येते जातीले त्यामुळे त्यांचं आमच्या घरी जेवण खाणं आणि त्याचं अगदी चुलीपुढे पाठ मांडीत आईने त्यातली काढून भाजी पोळी वाढावी अशा घरगुती पण आपलं मग पिठलं भाकरी असो की पुरणपोळी रव्याचा लाडू असतो की बुंदीचा चिवडा असो की कडबोळी सगळं कसं चवदार बायांना माखलेलं पोटभर खाल्लं मनापासून तर ढेकर आलाच पाहिजे पृष्ठ क्रमांक 47 अशा मोठ्या व्यक्तीच्या साधेपणामुळे बाबरांच्या अंगी हा साधेपणा आलेला दिसतो राजकारणाबरोबरच त्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत सहभागी झाल्या म्हणजे त्या राजकारणाबरोबर समाजकारणाला तेवढेच महत्त्व देत असत

बाबराने जीवन जगत असताना आपल्या सहवासात आलेली अनेक माणसे जोडली माणसाविषयी फार आपुलकीने लिहिणाऱ्या बाबर स्वतःच्या जीवन व्यवहारातली या माणसांना तेवढेच स्थान देतात अशा सर्व माणसांशी त्या संवाद साधतात घरब्याचे संबंध प्रस्थापित करतात मायनस जवळ घेणारी माणसे भेटले की आयुष्याचं वजन कमी होतं म्हणतात मी हा अनुभव अनेकदा घेतलाय अशी माणसं मला पुष्कळदा भेटलीत त्यांची गाठभेट व्हावी म्हणून मी त्यांच्याकडे आले गेले अधून मधून त्यांना पत्र लिहिलेत त्यांची पत्र मला आलेत नुसती खाली खुशाली नाहीत तर आवडीनिवडीचेही लेखन वाचनातही अगत्याचे येऊन मला म्हणणारी सुद्धा पृष्ठ क्रमांक 188 असा

माणुसकीचा सहवास असल्याकारणाने हव्यास त्यांनी कधी धरला नाही राजकारणात असूनही स्वतःचा लेखन धर्म सोडला नाही याविषयी काय म्हणतात तसं पाहिलं तर माझा पिंड साहित्यिकाचा संशोधकाचा लेखन वाचनात स्वतःच्या जीवनातला आनंद शोधण्याचा यातून वडील समाज सुधारक आणि राजकारणे यामुळे बालपणापासूनच त्यातही बरं वाईट आंघोळी पडून गेलेलं म्हणताना वडिलांच्या आमच्या अण्णांच्या इच्छे खातर मी राजकीय जीवनात प्रवेश केला आणि भरघोस मताने पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत विजयी झाले तरी मी आपला मनोधर्म कधीच सोडला नाही सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात कितीतरी परिणाम काळाची ओझी उचलावी लागली तरी मी माझं लेखन वाचन व संशोधन काढून चालू ठेवलंच

• समारोप :-

बाबर या स्वातंत्र्य कालखंडातील महत्त्वाच्या साहित्य लोकसाहित्य संकलक व लेखिका आहेत लोकसाहित्यातून संकलक संपादक व संशोधक म्हणून बाबर यांचे योगदान मोठे आहे याचबरोबर कादंबरी कथा कविता आत्मचरित्र व ललित निबंध यासारख्या वाङ्मयातून त्यांनी विपुल लेखन केले आहे त्यांचे वडील कृ. पा. बाबर यांनी सुरू केलेल्या समाजशिक्षण माझ्याच्या दर महिन्याला निघणाऱ्या अंकाचे संपादन व काही लेखनही त्यांनी केले आहे रोड शिक्षण योजनेअंतर्गत बाबराने नऊ साक्षरसाठी लेखन केले आहे अशा समर्थ लेखिकेचा समग्र एकत्रित समीक्षणात्मक अभ्यास झालेला दिसून येत नाही

सुरुवातीच्या साहित्य लेखनामधून मात्र महाविद्यालयीन जीवनातील वातावरण व पांढरपेशा जीवनातील स्त्री जीवनावर प्रकाश पडलेला दिसतो. ग्रामीण संस्कारात वाढलेल्या लेखिकेच्या मनावर पुणेरी संस्काराचा व त्याकाळी तेथील साहित्यिकांच्या लेखनाचा आकर्षक पकडा बसलेला आहे व्यंकटेश माडगूळकर नाशिक फडके वि स खांडेकर या साहित्यिक लेखकाच्या स्पर्धेत लेखिकेने पांढरे पेशा समाजातील स्त्री जीवन रेखाटले साहित्य लेखनाची बोलीभाषा ही समृद्ध दिसून येते पण ऑटोशीरपणा नसल्यामुळे व तोच तो विषय हाताळामुळे त्यांचे लेखन प्रभावी ठरले नाही.

संदर्भसूची :-

- 1) लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती — सरोजनी बाबर
- 2) लोकसाहित्य भाषा आणि संस्कृती — सरोजनी बाबर
- 3) लोकसंगीत — सरोजनी बाबर
- 4) माझ्या खुणा माझ्या मला — सरोजनी बाबर, मानसन्मान प्रकाशन पुणे
- 5) सरोजनी बाबर यांचे इतर साहित्य.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग : एक आढावा

डॉ. अंकुश प्रभू भंडे

ग्रंथपाल

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

ता. रेणापूर जि. लातूर

ई-मेल : bhandeankush@gmail.com

सार :

भारतीय व्यवस्था ही उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था असून त्यामध्ये व्यक्तीगत स्वातंत्र्य आणि समानता हे अभिप्रेत असते. तशी तरतूदही आपल्या भारतीय संविधानामध्ये स्पष्टपणे केलेली आहे. याचा अर्थ असा की धर्म, वंश किंवा लैंगिक आधारावर भेदभाव मान्य नाही. त्या दृष्टिकोणातून खरे तर सर्वच क्षेत्रांत स्त्री पुरुषांचे समान योगदान असणे आवश्यक होते. पण तसे कोणत्याच क्षेत्रात म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय असे श्री पुरुषांचा समान सहभाग दिसून येत नाही. स्वातंत्र्याची 50 वर्षे उलटून सुद्धा अजूनही सर्व क्षेत्रांत पुरुषांचेच वर्चस्व दिसून येते. प्रस्तुत लेखामध्ये बेगम हजरत महाल, भिकाजी कामा, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल व अरुणा असफ अली यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदानावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

शोधसंज्ञा : भारत, स्वातंत्र्य, स्त्रिया व स्वातंत्र्य युद्ध.

प्रस्तावना :

ब्रिटीश भारतामध्ये व्यापार करण्याच्या उद्देशाने आले

आणि त्यांनी नंतर भारतात राज्य स्थापन केले. 'फोडा आणि झोडा' या नितीचा वापर करून त्यांनी आपले साम्राज्य या देशात निर्माण केले. १८५७ मध्ये या देशातील लोकांनी एकत्र येऊन ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध उठाव केला. हा उठाव दडपून टाकण्यात ईस्ट इंडीया कंपनी यशस्वी झाली. पण तिचा परिणाम म्हणजे भारतातील कंपनीची सत्ता जाऊन तेथे ब्रिटीश पार्लमेंटचे राज्य स्थापन झाले.

भारताच्या इतिहासात ज्या महाराष्ट्रीय कर्तबगार स्त्रियांनी आपल्या गुणवत्तेच्या आणि कर्तबगारीच्या जोरावर जो भारतीय स्वतंत्र लढा टिकवून ठेवण्यात जे दैदीत्यमान यश मिळवले त्या कर्तबगार स्त्रियांच्या बाबतीत फारसे संशोधन झाले नव्हते. भारतीय इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला अन्यन्य साधारण महत्त्व आहे. या भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणाऱ्या स्त्रियांच्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेण्यात आला आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात समाविष्ट स्त्रिया :

१. बेगम हजरत महल :

बेगम हजरत महल यांचा जन्म 1830 मध्ये उत्तर प्रदेशातील फैजाबाद येथे झाला. त्यांचे खरे नाव मुहम्मदी खानम होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव वडील फैजाबादचे गुलाम हुसेन हे होते. कोवळ्या वयातच त्यांनी साहित्यात चांगली प्रतिभा दाखवली. त्यांचा विवाह अवधचा नवाब वाजिद अली शाह यांच्याशी झाला होता. त्यांना मिर्झा बिर्जीस खदीर बहादूर हा मुलगा झाला. 13 फेब्रुवारी 1856 रोजी ब्रिटिश सैन्याने वाजिद अली शाह यांना कैद केले. त्यांना 13 मार्च रोजी कलकत्त्याला पाठवले आणि अवधवर बेकायदेशीरपणे कब्जा केला. यामुळे लोक आणि स्थानिक राज्यकर्ते नाराज झाले. त्यांनी बेगम हजरत महल यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांविरुद्ध उठाव केला. 31 मे 1857 रोजी अवधची राजधानी लखनौच्या चवनी परिसरात स्थानिक राज्यकर्ते आणि लोक एकत्र आले आणि त्यांनी स्वातंत्र्याची घोषणा केली. त्यांनी ब्रिटिश सैन्याला धडा शिकवला आणि लखनौमधील त्यांची सत्ता नष्ट केली.

नंतर, बेगम हजरत महल यांनी 7 जुलै, 1857 रोजी तिचा मुलगा बिरजीस खदीर याला अवधचा नवाब म्हणून घोषित केले. राजाची आई म्हणून, त्यांनी 1,80,000 सैन्य एकत्र केले आणि मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करून लखनौ किल्ल्याचे नूतनीकरण केले. त्यांनी राज्याच्या सुशासनासाठी एक उच्चस्तरीय समिती स्थापन केली ज्यामध्ये मुम्मू खान, महाराजा बालकृष्ण, बाबू पूर्ण चंद, मुन्शी गुलाम हजरत, मोहम्मद इब्राहिम खान, राजा मानसिंग, राजा देसीबक्ष सिंग, राजा बेनी प्रसाद, यांसारख्या सदस्यांची नियुक्ती केली. आणि इतर. शराफ-उद-दौला मुख्यमंत्री आणि राजा जेल लाल सिंग यांना जिल्हाधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले. बेगम हजरत महल यांनी आपली संपूर्ण संपत्ती देशासाठी खर्च केली. बेगम हजरत यांनी आपली सत्ता गमावल्यानंतर 1859 च्या अखेरीस, तराई येथे काही काळ निवासी राहिल्यानंतर त्यांना नेपाळमध्ये स्थलांतरित व्हावे लागले जेथे सुरुवातीला राणा, पंतप्रधान जंग बहादूर यांनी तिला आश्रय नाकारला होता परंतु नंतर ब्रिटिश सरकारच्या मागणीनंतरही तिला राहण्याची परवानगी देण्यात आली.

ब्रिटिशांनी महल यांना अवधमध्ये परत येण्यासाठी आणि त्यांच्या हाताखाली काम करण्यासाठी भरघोस पेन्शन देऊ केली, परंतु त्यांनी ती नाकारली आणि शेवटच्या श्वासापर्यंत ब्रिटिश राजवटीचा प्रतिकार केला. 7 एप्रिल 1879 रोजी काठमांडू, नेपाळ येथे वयाच्या 59 व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले. 1857 मध्ये झालेल्या पहिल्या भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धातील त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांना ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्धच्या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात कायमचा नायकाचा दर्जा मिळाला आहे. बेगम हजरत महल यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य लक्षात घेऊन भारत सरकारने त्यांच्या नावे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना चालू केली आहे.

२. मादाम भिकाजी कामा :

भारतातल्या सर्वच धर्मियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला होता त्यात . पारशी धर्मीय लोक ही मागे नव्हते . त्यातलंच एक नाव म्हणजे मदाम कामा अत्यंत श्रीमंत पारशी व्यापारी कुटुंबात जन्मलेल्या, भिकाजी कामा यांनी त्यांचे प्रारंभिक शिक्षण बॉम्बे .(आता मुंबई) येथे घेतले ज्या वातावरणात भारतीय राष्ट्रवादी चळवळ रुजत होती त्या वातावरणाचा प्रभाव, ती लहान वयातच राजकीय मुद्द्यांकडे ओढली गेली .1885 मध्ये त्यांनी रुस्तमजी कामा,

एक प्रसिद्ध वकील यांच्याशी लग्न केले, परंतु सामाजिक-राजकीय मुद्द्यांमध्ये त्यांच्या सहभागामुळे या जोडप्यामध्ये मतभेद होत. त्या आजारी असल्यामुळे लंडनला उपचार घेण्यासाठी गेल्या लंडनमध्येच भिकाजी कामा दादाभाई . नौरोजींना भेटले आणि त्यांच्या आदर्शांनी प्रेरित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीत उतरले. श्यामजी वर्मा, लाला हरदयाल यांसारख्या इतर भारतीय राष्ट्रवाद्यांशीही त्या भेटू लागल्या आणि लवकरच चळवळीच्या सक्रिय सदस्यांपैकी एक बनली .

त्यांनी इंग्लंडमधील भारतीय समुदायासाठी स्वराज्याचा प्रचार करत पुस्तिका प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली .“पुढे मार्च आम्ही !भारतासाठी आहोत . !भारत भारतीयांसाठी आहे” त्यांनी निर्विकारपणे घोषित केले .त्यांनी यूएसचा दौरा देखील केला, जिथे त्यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या दुष्परिणामांवर भाषणे दिली आणि अमेरिकन लोकांना भारताच्या स्वातंत्र्याच्या कारणास पाठिंबा देण्याचे आवाहन केले. ऑगस्ट 1907 रोजी परदेशात भारतीय 22 ध्वज फडकवणाऱ्या मॅडम भिकाजी कामा या पहिल्या व्यक्ती ठरल्या. जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषदेत ध्वज फडकवताना त्यांनी .ब्रिटिशांकडून समानता आणि स्वायत्ततेचे आवाहन केले भारतामध्ये अशी अनेक शहरे आहेत जिथे रस्त्यांची आणि ठिकाणांची नावे भिकाजी कामा यांच्या नावावर आहेत .26 जानेवारी रोजी भारतीय टपाल आणि तार विभागाने 1962 त्यांच्या कार्याची कबुली देण्यासाठी आणि त्यांना उचित सन्मान देण्यासाठी एक शिक्का जारी केला भारतीय . तटरक्षक दलात एक जहाज आहे ज्याला त्यांचे नाव देण्यात आले आहे. नाव देण्यात आले आहे.

३. राणी लक्ष्मीबाई :

राणी लक्ष्मीबाई यांना झाशीची राणी म्हणून संबोधले जाते. 1857 च्या भारतीय बंडातील एक प्रमुख व्यक्ती म्हणून त्या ओळखल्या जातात. त्यांना भारतातील महान स्वातंत्र्यसैनिक म्हणूनही ओळखले जाते. भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील योद्ध्यांपैकी एक राणी लक्ष्मीबाई यांचा जन्म 1828 मध्ये वाराणसी येथे मणिकर्णिका तांबे म्हणून झाला. वयाच्या चौथ्या वर्षी त्यांनी आपल्या आईला गमावले. आईच्या पश्चात त्यांचा सांभाळ त्यांचे वडिलांनी केला. त्यांचे वडील पेशव्यांच्या दरबारात सल्लागार म्हणून काम करत असत. त्यांच्या वडिलांनी घोडेस्वारी, धनुर्विद्या,

स्वसंरक्षण आणि नेमबाजी शिकण्यात राणी लक्ष्मीबाई यांना साथ दिली. लक्ष्मीबाई यांचा विवाह वयाच्या १४ व्या वर्षी झाशीचे राजे गंगाधर राव यांच्याशी झाला होता.

22 वर्षीय राणीने झाशी ब्रिटिशांना देण्यास नकार दिला. 1857 मध्ये मेरठमध्ये झालेल्या विद्रोहाच्या सुरुवातीच्या काही काळानंतर, लक्ष्मीबाईंना झाशीची रीजेंट म्हणून घोषित करण्यात आले आणि राणीने अल्पवयीन वारसाच्या वतीने राज्य केले. ब्रिटिशांविरुद्धच्या उठावात सामील होऊन, त्यांनी वेगाने आपले सैन्य संघटित केले आणि बुंदेलखंड प्रदेशातील बंडखोरांची जबाबदारी स्वीकारली. राणीला पाठिंबा देण्यासाठी शेजारच्या भागातील बंडखोर झाशीच्या दिशेने निघाले. जनरल ह्यू रोजच्या नेतृत्वाखाली, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्याने जानेवारी 1858 पर्यंत बुंदेलखंडमध्ये प्रतिआक्रमण सुरू केले होते. कंपनीच्या सैन्याने झाशीच्या किल्ल्याला वेढा घातला आणि भयंकर युद्ध झाले. आक्रमक सैन्याला कठोर प्रतिकार करून लक्ष्मीबाईंनी आपले सैन्य दबूनही शरणागती पत्करली नाही आणि बेटवाच्या लढाईत तांच्या टोपे या आणखी एका बंडखोर नेत्याचा बचाव करणाऱ्या सैन्याचा पराभव झाला. लक्ष्मी बाई राजवाड्याच्या रक्षकांच्या छोट्या सैन्यासह किल्ल्यातून पळून जाण्यात यशस्वी झाली आणि पूर्वकडे निघाली जिथे इतर बंडखोर तिच्यासोबत सामील झाले. तांच्या टोपे आणि लक्ष्मीबाई यांनी नंतर ग्वाल्हेरच्या नगर-किल्ल्यावर यशस्वी हल्ला केला. खजिना आणि शस्त्रागार जप्त करण्यात आला आणि नाना साहिब, एक प्रमुख नेता, पेशवा (शासक) म्हणून घोषित करण्यात आले. ग्वाल्हेर घेतल्यावर, लक्ष्मीबाईंनी रोझच्या नेतृत्वाखालील ब्रिटीश प्रतिआक्रमणाचा सामना करण्यासाठी पूर्वकडे मोरारकडे कूच केले. एक पुरुष म्हणून वेषभूषा, तिने एक भयंकर युद्ध लढले.

४. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल:

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी ज्या आझाद हिंद फौजेची स्थापना केली, त्यातील स्त्रियांच्या तुकडीचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांनी केलं. आझाद हिंद सेनेबरोबर काम करताना लक्ष्मी सहगल यांनी हेच दाखवून दिलं की, अहिंसक मार्गाने होणारे आंदोलन असो किंवा लढाई करण्याची वेळ येवो, महिला कुठेही मागे नाहीत. आझाद हिंद सेनेत जाण्यापूर्वी देखील त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात सहभाग

घेतला होता, त्यासाठी त्यांना ब्रह्मदेशात तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.

INA ने डिसेंबर 1944 मध्ये U-go ऑपरेशन दरम्यान जपानी सैन्यासह बर्मावर हल्ला केला. परंतु इन्फाळच्या विनाशकारी लढाईनंतर त्यांना ईशान्य भारतातून माघार घ्यावी लागली. मे 1945 मध्ये ब्रिटीश सैन्याने कॅप्टन लक्ष्मीला पकडले आणि मार्च 1946 पर्यंत तिथेच राहिल्या, ज्या दरम्यान तिला खटला चालवण्यासाठी भारतात पाठवण्यात आले. दिल्लीतील चाचण्या (ज्याला लाल किल्ला चाचण्या म्हणून ओळखले जाते) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचे वळण होते कारण त्यामुळे भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादाचा अंत झपाट्याने होऊन राष्ट्रवादाची आणि लोकप्रिय असंतोषाची नवीन लाट आली. दीर्घ आजाराने ग्रस्त झाल्यानंतर 23 जुलै 2012 रोजी कानपूर येथे वयाच्या 97 व्या वर्षी हृदयविकाराच्या झटक्याने, ब्रेन स्ट्रोकमुळे तिचा मृत्यू झाला. तिच्या अंत्यसंस्कारात विविध पक्षांचे राजकीय नेते, कार्यकर्ते, शाळकरी मुले तसेच महाविद्यालये आणि विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी क्रांतिकारी घोषणा देत श्रद्धांजली वाहिली.

५. कॅप्टन लक्ष्मी सहगल:

भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ, राजकीय कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. १९०९ रोजी एका उदारमतवादी बंगाली ब्राह्मण कुटुंबात अरुणा गांगुली म्हणून जन्मलेल्या स्वातंत्र्यसैनिकांनी कलकत्ता येथील गोखले मेमोरियल स्कूलमध्ये शिक्षिका म्हणून सुरुवात केली. वयाच्या 19 व्या वर्षी त्यांनी आपल्या कुटुंबाच्या तीव्र विरोधाला न जुमानता, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) चे प्रमुख सदस्य असफ अली यांच्याशी लग्न केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभागी, 1942 मध्ये भारत छोडो आंदोलनादरम्यान गोवालिया टँक मैदान, बॉम्बे येथे भारतीय राष्ट्रध्वज फडकवल्याबद्दल त्यांना मोठ्या प्रमाणावर स्मरण केले जाते, ज्यामुळे या चळवळीला सर्वात दीर्घकाळ टिकणारी प्रतिमा मिळाली. अरुणा असफ अली यांनी भारत छोडो आंदोलनात महत्त्वाची भूमिका बजावली होती आणि तरीही इतिहासाच्या पुस्तकांमध्ये त्यांचा उल्लेख फार कमी आहे. इतिहासातील त्या काळाकडे परत एक वाटचाल करत आहोत जेव्हा आपल्याकडे महिला नेत्या क्रांतिकारक चळवळींना झेंडा दाखवत होत्या आणि महिलांना सक्षम करण्यासाठी एक जग निर्माण करत होत्या.

सारांश :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी मध्ये अनेक स्त्रियांचा सहभाग होता. त्यापैकी काही मोजक्या स्त्रियांच्या कार्याचा आढावा सदरील लेखामध्ये घेण्यात आला आहे.

संदर्भसूची :

१. प्रभू, राहुल व इतर (२०१८) इतिहास आणि नागरिकशास्त्र (इयत्ता ८ वी पुस्तक), पुणे : म.रा.पा.नि.व अ.म.
२. गवाणकर, रोहिणी (१९९७) भारतीय महिला व स्वातंत्र्याचा लढा : १८५७ ते १९४७, 'साधना,' स्वातंत्र्य सुवर्ण महोत्सव विशेषांक.
३. <https://byjus.com/free-ias-prep/ncert-notes-rani-laxmibai-rani-of-jhansi/>
४. <https://www.studyiq.com/articles/jhasi-ki-rani-lakshmi-bai/>
५. <https://dhyeyaias.com/hindi/current-affairs/daily-current-affairs/captain-laxmi-sehgal-first-woman-colonel-of-asia>
६. <https://www.aajtak.in/india/story/End-of-an-era-Captain-Lakshmi-Sehgal-passes-away-121446-2012-07-23>

